

IDEJE I IDEALI RATKA BOŽOVIĆA

IDEJE I IDEALI RATKA BOŽOVIĆA

IZDAVAČI:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165

Čigoja štampa
Beograd, Studentski trg 13

ZA IZDAVAČE:

Prof. dr Dragan R. Simić
Žarko Čigoja

UREDNIK:

Slaviša Orlović

DIZAJN KORICA:

Mile Grozdanić

LEKTURA I KOREKTURA:

Olivera Veličković

TIRAŽ:

500 primeraka

ISBN:

978-86-6425-035-1

PRIPREMA I ŠTAMPA:

Čigoja štampa, Beograd

IDEJE I IDEALI RATKA BOŽOVIĆA

Beograd,
2017.

Sadržaj

<i>Tačka oslonca</i>	9
Đuro Šušnjić RATKO – OSOBENA POJAVA U NAŠOJ KULTURI	11
Šefket Krcić FILOZOFIJA KULTURE RATKA BOŽOVIĆA	59
Divna Vuksanović HOMO LUDENS ILI STRAST SLOBODE	79
Dragan Koković ISKUŠENJA SLOBODE U SLOBODNOM VREMENU	91
Nikola Božilović STVARALAČKA INVENCIJA I KIČ EGZISTENCIJA	101
Lidija Vujačić SOCIOLOŠKA MAGIJA RATKA BOŽOVIĆA	123
Veselin Vukotić KULTURA I EKONOMSKI RAZVOJ	131
Vukašin Pavlović INTELEKTUALAC I POLITIKA	147
Čedomir Čupić ODBRANA MORALNOG BIĆA I OTPOR AUTORITARNOSTI	157
Slaviša Orlović RATKO BOŽOVIĆ – MISLILAC SLOBODE	169
Dobrivoje Stanojević PROTIV DEMONIZMA DIJALOŠKOG NARCIZMA	193
Jelena Đorđević KULTURA STRAHA	201

Zoran Jovanović	
VESELA CENZURA	215
Žarko Trebješanin	
RADOZNALI MISLILAC.....	229
Slobodan Vukićević	
SOCIOLOŠKE IMAGINACIJE RATKA BOŽOVIĆA.....	241
Mirko Jakovljević	
EKOLOŠKA SVEST	251
Veljko Rajković	
NEIMARI SLOBODNE JAVNOSTI	263
Aleksandar Baljak	
SUVERENI BRANILAC AFORIZMA.....	271
Božidar Kalezić	
ISTORIJA I TRAJANJE	273
Božidar Mandić	
MAJSTOR DOKOLICE	301
Dušan Ičević	
RATKOVA SVJEDOČENJA	309
Josip Babel	
KULTURA KAO ŠTIT.....	315
Radoslav Đokić	
APOKRIFNA ESEJISTIKA.....	323
Sanja Domazet	
IDEJE OD KOJIH SE PRAVE SNOVI	329
Stjepan Malović	
UMAN I ČASTAN ČOVJEK	343
Veselin Mišnić	
BLISTAVO HODOČAŠĆE.....	347
Jovica Stojanović	
KRITIČKI OTPORI.....	361
Zoran Stojiljković	
KA POLITIČKOJ KULTURI	369
Božo Prelević	
VITEZ POZIVA.....	381

Nataša Ružić HOMO LUDENS MEĐU STUDENTIMA	393
Veselin Kljajić ČUVAR VATRE	401
Snježana Milivojević ONO VAŽNO ČEGA SE SEĆAM.....	409
Neda Todorović IZ TAJNOG ARHIVA SEĆANJA: PROFESOR U SRCU	417
Žarko Čigoja ECCE HOMO.....	425
Biografija	427
Selektivna bibliografija.....	429
Imenski indeks.....	445
Autori tekstova	453

TAČKA OSLOMCA

U ovoj knjizi tekstove o Ratku Božoviću napisali su, sa njim duhovno srodni, vrednosno bliski, sa razlikama koje obogaćuju dijaloški opredeljeni, problemski i ljudski srodni autori.

Ratko Božović nije pristao da se organizuje naučni skup posvećen njegovom stvaralaštvu. Nakon dugog odbijanja jedva je dao pristanak i za ovu knjigu. Nije dozvolio da se daju uputstva autorima. Jednostavno, sve je jedino moglo da liči na njega, da bude na tragu njegovih ideja i ideala. Zato su autori mogli da pišu slobodno i autonomno, bez sugestija i nametanja. Ratko nije hteo ovu knjigu, ali najvažnije je da je zaslužio. To je minimum koji se mogao učiniti kao još jedno veliko hvala za sve što nam je pružio.

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu 2018. godine slavi 50 godina postojanja. Ima li boljeg načina da se doprinese obeležavanju značajnog jubileja nego knjigom o profesoru koji je ispisao najlepše stranice te istorije, koji je ugradio temelje u instituciju i generacije studenata i postao najomiljeniji. Božović – obožavan. *Nomen est omen*. U korpusu politikoloških disciplina otvorio je širom prozore prema kulturi, što je, po jeziku, stilu, širini i dubini, bila i ostala staza razlike i provetravanja sa stalnom svežinom i duhom vedrine.

Autori tekstova u ovoj knjizi su Ratkove kolege i prijatelji, sagovornici i sabesednici, saradnici i saborci, sapatnici i sapatnici, učenici i studenti, pratioci i sledbenici, poznavaoци njegovog dela i njegovog bitisanja. Svesni smo da je ova knjiga samo delimično obuhvatila i zahvatila Ratkov opus, sfere interesovanja, uticaj, školu, teoriju, sledbenike, stil i harizmu. Za obuhvatniji prikaz njegovog stvaralaštva potreban je veći prostorni i vremenski okvir od onog koji smo u pripremanju ove knjige imali. Ratka Božovića je greh smestiti u jednu knjigu, a još veća greška bila bi da nema

knjige o njemu. Ovo je samo prvi korak i neka vrsta putokaza i uputa budućim istraživačima u dublje istraživanje i analiziranje njegovog stvaralaštva.

Ova knjiga je sama sebe napisala i uredila. Svaki autor je odabrao svoj ugao i fokus, svoju tačku oslonca, svoju boju i svoju notu.

Uprkos uloženom trudu, ostaje uverenje da je, ipak, Ratko Božović lepši i mudriji od predstave o njemu.

Slaviša Orlović

Đuro Šušnjić

RATKO – OSOBENA POJAVA U NAŠOJ KULTURI

Ratko Božović je neka vrsta „antene”, dežurnog duhovnog oka, osetljivog kulturnog barometra, koji danas upozorava što bi moglo da se dogodi sutra u kulturnoj i društvenoj klimi ove zajednice. Ono što neki među nama najavljuju ćutanjem, povlačenjem iz javnog života, ili čak prezirom, on glasno izvikuje da svi čuju i da sve opomene. Ova kultura i ovo društvo trebaju ovakvog čoveka, jer on svedoči o krizi morala i moralu krize, i kao osica pecka i uznemiruje moćne i nemoćne, i budi ih iz dogmatskog dremeža. Intelektualci ne prave vozni red istorije, ali prave zapisnik. Ratko je, takoreći, iz dana u dan, pravio popis i opis naših jada i poraza i koliko oštro toliko i oštromno razobličavao krivce, ma koliko bili moćni i opasni. Njemu nije ništa bilo teško, kao da nije znao za nemoguće: trošio se ne vodeći računa o gubitku, jer, seća se on Kurana i Meše: „Čovek je uvek na gubitku!”

Ratko je prisutan gde se nešto dešava i nešto se dešava gde je on prisutan: on pre svega govori istinu nama o nama samima! Sjajno reče naš zajednički prijatelj Veljko Radović: „Ne služi se narodu time što mu se laska, jer ga to sprečava da konačno odraste”. On nudi istinu o bolesnom duhu jednog vremena, koje nema ni pravog odnosa prema prošlosti, ni ispravnog stava prema budućnosti. Pored drugih nestašica, u nas vlada i nestašica ovakvih *ličnosti*, jer su njih potisnuli *članovi* organizacija. Ratko je čovek iz *pokreta otpora* zatvorenom duhu: pobunjenik protiv lenjog mišljenja! On je sam za sebe činio pokret i izvršio preokret – od prirode prema kulturi – stvorivši od sebe instituciju, što mu nije bila namera, jer institucija zahteva poslušnost, a on hoće da u njoj ljudi misle svojom glavom. On je dokaz da jedan čovek vredi više no neke institucije kulture. Univerzalne vrednosti i norme uvek drže u vezi sa onim što je božansko u čoveku i čovečno u bogu.

Ratko je istraživač kulturnih vrednosti, duboki posmatrač plodova duha, davalac oblika unutrašnjem nemiru. Posle njegovih knjiga ne može se javno

govoriti o kulturi, a da se prvo ne pogleda šta u njima piše. Svaka je uvod u preokret u načinu mišljenja o kulturi, što se vidi bar iz dve stvari: a) po tome što se kloni starih, istrošenih i saznanjano neplodnih pojmova i omogućava svom jeziku da dođe do reči, b) ne pada mu na pamet da pravi ustupke ovo-me vremenu i vladajućem shvatanju kulture kao potrošnje.

Ratka smatram jednim od retkih sociologa koga krasi široka kultura i suvereno kretanje unutar i preko granica njegove uže struke, a to mu uspeva u velikoj meri. Zato njegove knjige nadilaze uobičajeno obrazovanje za jednu struku i zahteva duhovno razvijenije čitaoce, da bi bile protumačene i shvaćene kako valja i kako zaslužuju. Svi oni koji u svojim teorijskim radovima i praktičnom delanju zanemaruju uticaj i moć kulture na ljudski život čine to na vlastitu odgovornost i štetu, koja se uglavnom ogleda u gubitku istine i smisla. Osetljiv i mudar, Ratko se kreće po onoj tankoj niti koja deli široko polje nauka o čoveku i njegovoj kulturi, pokazujući i dokazujući da su one formalno odvojene, ali stvarno spadaju u istu priču: granica je ono čudno mesto koje razdvaja i spaja u isti mah! Zahvaljujući svojoj opštoj kulturi, uspešno povezuje šavove društvenih nauka i humanističkih disciplina. Dok sam čitao njegovo delo činilo mi se da više ne pravim razliku između onoga što on piše i onoga što ja mislim i govorim – mi smo duhovna braća.

On je dovoljno zreo da pita mudro i dovoljno dete da čuje iskreno: u njega je živahna neka nagonaska mudrost! Njegove reči su ljuti šamari posrnuloj stvarnosti. Za njega je kultura *stav* o sebi, svetu i drugome, i zato nadilazi ograničene interese: kultura je biti čovek! On ističe: „I zaista, kad se obrazlaže da je kultura stav, na najboljem smo putu da je vidimo kao najširi pojam i da je odredimo kao pretpostavku za čovekovo samorazumevanje i za sve što se zbiva u drami ljudskog postojanja. Kultura ne govori samo o onome što postoji, nego i o onome što predstoji”.

U nas se, na planu kulture, može ustanoviti da istine i vrednosti, do kojih su mukotrpnno stigli učeni i mudri, začas ponište i obesmisle prosti i glupi. Svako više želi da mu drugi zavidi nego da ga voli. U ovo vreme krize pravde i prava, i sumraka svih vrhovnih vrednosti i normi, Ratko se bori da se ne zaborave istinske vrednosti kulture, koje su ugrožene sa svih strana. Jer, ma gde da nam se pogled zaustavi, praznina bulji u nas. Na bilo koju stranu da se okrenemo, fizičku ili metafizičku, svuda opažamo razvaline: razvaljene ustanove i dogme na kojima su počivale! Danas nema pravog skloništa, nigde sigurnog mesta. Naša kultura nas je osposobila da postavljamo sva moguća pitanja, i da sve dovodimo u pitanje, ali nas nije ojačala da živimo bez sigurnog odgovora. Zato danas osećamo snažnu potrebu za stabilnim ustanovama, koje obezbeđuju sigurnost, predvidljivost, mir. Dok one ne budu izgrađene, ne preostaje nam drugo nego da „čitamo da bismo znali da

nismo sami". Njegove knjige su lične molitve koje deluju kao otpor zvaničnom obredu mišljenja i verovanja. On svedoči o danas potonulim vrednostima, podnosi izveštaj o stanju našeg duha, to jest naše kulture uopšte. I posle svega uliva nadu u bolje sutra, a nada je višak želje i slutnje, a manjak iskustva i znanja. Ipak, nadom se život hrani i brani od svakog zla.

Ratko je spreman da posmatra kulturne pojave u svoj njihovoj raskošnoj raznolikosti, ali u isto vreme želi da ih vidi nekako objedinjene u jednom zagrljaju, to jest u jednom ne samo teorijskom nego i vrednosnom okviru. Pojava sama po sebi ne znači ništa, ona znači nešto u teorijskom i vrednosnom okviru značenja. Dakle, kad *objasni* pojave s obzirom na njen uzrok, strukturu, funkcije, formu itd., onda se pita šta one znače za moj i tvoj život, naš život. On ih tek tada *razume*. U njegovim knjigama prevladava želja da se potisne ono što se gleda u ime onog što se vidi, jer ljudi obično gledaju pojave, a ne vide suštinu, odnosno značenje. Zato je Ivo Andrić i mogao da zaključi: „Ako ne mogu da *vidim*, neću ni da *gledam*”. A Dragan Velikić ističe: „Kad dođu, velika dela dolaze uvek prerano. Umeće umetnika i jeste u tome da vidi ono što je, inače, još nevidljivo i da tako najavi neminovna pomeranja koja će tek uslediti. Svako veliko delo dolazi u sadašnjost iz budućnosti”.

Duh mudrosti nije duh pozitivističke nauke: njen duh je učenost! Savremeni naučnik je razuman, ali nije uman; on je učen, ali nije mudar; on je svestan, ali nije samosvestan, jer nema jasne svesti o najvišim vrednostima i normama života. Naučnom saznanju odaće se najveća počast ako se ono stavi u službu vrhovnih vrednosti: ljubavi, vere, nade, pravde, slobode, svetosti života. Imati svest o vrednostima i normama znači sve ocenjivati prema njima – imati *merilo* vrednovanja. Ako u svakome od nas ne sija nešto od viših vrednosti, onda u svakome umire čovek: to onda jedna senka korača i luta kroz život! Ove vrednosti i norme postoje da bi se po njima živelo, a ne da bi se o njima samo mislilo. Smisao života sastoji se u ostvarivanju vrednosti i normi: bez njih je život besmislen! Nihilizam je upravo stanje kada najviše dosadašnje vrednosti gube svoju vrednost. Na primer: biti pravnik jeste način ostvarivanja pravde kao vrednosti. Sa ove tačke gledišta politički sistem nije ni vladavina većine ni vladavina manjine, već vladavina vrline: pravde i prava koje se temelji u pravdi. Ostvarivanje najviših vrednosti i normi gotovo da je jednako definiciji čoveka. Niče viče: „Duh mora da se ponovo seti sebe”. Mladima nisu toliko potrebne moralne pouke koliko moralne osobe koje žive čestit život i koje ih svojim primerom navode da i oni tako žive. Ne treba niko da ih uči, nego da svedoči svojim životom, kako se veruje i nada, ljubi i strada. Danas se moralni ljudi mogu da učlane u prosjačke redove.

Zbog skeptičnog i kritičkog elementa u Ratkovim knjigama, nikada njegovo znanje i sistem vrednosti neće sići u narod i postati deo narodne

svesti i savesti, iz prostog razloga što je naš narod još uvek više usmen nego pismen: sluša i gleda svašta, a ne čita i ne misli ništa! Nema volje ni snage za duševnu okrepu i duhovnu obnovu. Jer je na delu organizovano laganje nasuprot usamljene i nemoćne istine. Istina je moćna po nameri i nemoćna po učinku. Lažovi su kao amebe, množe se deobom. Ratko, kao i princ naše poezije Branko Miljković, ipak veruje: „Nema pesme izvan istine”.

Ako se pogleda šta Ratko čita i koje pisce navodi u svojim radovima, onda će se ustanoviti da on ne odabira knjige i pisce koji trenutno uzburkaju površinu kulturnog života, niti one koji pišu s obzirom na interes ove ili one grupe, već, u skladu sa svojim proverenim merilima vrednosti, traga za knjigama i stvaracima koji prodiru u najdublje slojeve ljudskog iskustva i sa samog dna vadi bisere svetske filozofije, nauke i umetnosti. „Sumnjiva je svaka umetnost koja sebi određuje neke ciljeve, jer umetnost je uvek proces. Umetnici koji se potčinjavaju namerama odavno su napustili umetnost” – i ovog puta svedoči Dragan Velikić. Jer vredna umetnička, filozofska i naučna dela večno su mlada, trajno zeleno drveće spoznaje, cvetovi duha koji ne venu, i koji deluju onog trena kad im se približi radoznali duh.

Današnji obrazovni sistem, zvanični i nezvanični, ne stvara mislioce, već isključivo tehničare. Današnje znanje nije ni informativno ni normativno, ono je u suštini instrumentalno. Posledice su nesagledive: pojava nove nepismenosti, osiromašenje rečnika, kvarenje jezika, zaborav bitnih pitanja, temeljno neznanje. A kultura je pamćenje sveta, otkrivanje smisla, način života i umnog postojanja. „Mi jesmo ono što smo naučili. Za to često treba mnogo vremena i bola. Nažalost, mnogo vremena i previše bola otišlo je u tako malo naučenog”, jada se Doris Lesing, dobitnica Nobelove nagrade za književnost.

Za Ratka, kultura nije prost nastavak prirode, ona je natprirodni, nadbiološki oblik života: kultura je proces oplemenjivanja ljudske prirode! Priroda je osnova ili temelj na kome se razvija i živi kultura, ali sama priroda ne određuje u kojoj kulturi ćemo da živimo i kakva će ona biti. Prirodni procesi su spontani, kulturni su normativno uređeni. Prelazak čoveka iz prirodnog stanja u stanje kulture, koja ga oplemenjuje, jasno se očituje u svim oblastima života, a naročito u umetnosti. Stvari koje postaju predmet umetničke obrade, ma kako bile prirodne, postaju nešto više i dublje od same prirode. Naslikani predmet često je vredniji od stvarnoga, a možda i stvarniji u nekom višem smislu. Jedan rukom vajara obrađen i oblikovan predmet može da nam ukaže na više od sebe: spoljašnje oko gleda kamen, unutrašnje oko vidi značenje upisano u njemu, duh vremena.

Kulturna antropologija ubedljivo pokazuje i dokazuje da ljudska bića nisu samo ono što je zapisano u njihovim genima, nego i ono što je određeno

njihovom kulturom. Kulturni determinizam upućuje na kretanje od nužnosti prema slobodi, od nagona prema normi, od prirode prema kulturi, uz očuvanje jednog i drugog u sintetičkom pojmu ljudske prirode. Kao primer za postepen i lagan prelaz od prirodnog prema kulturnom ponašanju može da posluži higijena. Nečistoća tela u higijenskom smislu ubraja se u prirodne pojave, ali u duševnom i duhovnom smislu ona je stvar kulture. Čovek se ne pere samo vodom, nego i na brojne druge načine. U religijskoj tradiciji obred pranja ili spiranja grehova zauzima značajno mesto: to je sveta tajna suprotstavljena prirodnoj nečistoći! Perući sebe, ističe Mihail Epštejn, čovek se na neki način izdvaja iz prirode i teži nečem što nije dato od prirode. Verske, običajne, moralne, pravne, jezičke itd. norme usmerene su na odbacivanje svega što zagađuje ne samo telo, nego i dušu i duh. Tabu ili zabrana dodirivanja (na primer leša, žene u vreme mesečnog pranja i sl.) verovatno je, u početku, imala higijensku funkciju, jer se pokazalo da sve što je prljavo i zarazno ujedno je i opasno – kao što je naglasila Meri Daglas. Pranje tela od spoljašnje prljavštine vremenom se prenelo i na čišćenje duše i duha od svega što ih zagađuje iznutra: razvojni put ide od telesne do kulturne čistoće! Kastinski sistem je primer podele ljudi po merilu čistoće, odnosno prljavštine, jer se najniža kasta (sudre) smatra „nedodirljivom”, pošto radi najprljavije poslove, isključene za najvišu kastu (bramane).

RATKO KAO KRITIČKI MISLILAC

Ratko Božović spada u red onih duhovnih delatnika koji misle mnogo, pišu mnogo i objavljuju mnogo. On je jedan od nekolicine misaonih koji ne dopuštaju bližnjima da otupe i zaglupe. To nije malo u ovome svetu koji boluje od čudne bolesti nedostatka smisla. On je čovek dobre volje čak i onda kada smo svi bili bez volje i radili preko volje. *Uvek je bio malo izvan i malo iznad običnog života, ali nikada rob njegovih navika, koje mu oduzimaju svežinu. On nas je sve podsećao da je svet u nama sto puta zanimljiviji od sveta oko nas.* On ne obraća toliko pažnje na čuda prirode, koliko na čuda duha, koji je stvorio jedan svet nad prirodom – svet kulture, u kome se bore sve istine i zablude, sve molitve i kletve, sva umnost i ludost: njegovo delo je dobar udžbenik za život svakog od nas!

Dok sam njega čitao ili slušao, imao sam utisak da razgovaram sa najboljim delom sebe, delom koji mi nedostaje. Jer on sudi i osuđuje pojavni svet sa stanovišta njegovih najboljih, ali potisnutih i zanemarenih mogućnosti i vrednosti, a ne sa stanovišta klasnih, rasnih ili nacionalnih interesa: za njega je *etičko* značajnije od *etničkog*! On govori iskreno po pravdi boga, jer nema razloga da bilo šta sakrije. Što je više zla u našem svetu, to mu on

češće iznosi istinu pred oči. Za sve ove duge godine on nije posustao, već je branio vrednosti i norme u koje veruje i spasavao svoju dušu, obilato rasutu po stranicama njegovih brojnih knjiga. Čitati ono što on piše znači duševnu okrepu i duhovnu obnovu.

U svim Ratkovim radovima vrši se pomak od analize pojava prema analizi *značenja* tih pojava. Bolje glave među nama ne misle toliko o pojavama koliko o etičkom, estetičkom i ekološkom značenju tih pojava za nas. Jer jedno je znanje o pojavama, a drugo je svest o značenjima: prvo je korisno za mišljenje, drugo je dobro za življenje! Jedna je stvar *znati* hemijski sastav vode, a druga *dati* žednome da se napije. Jedna je stvar ustanoviti da je neki čovek visok, ali iz te činjenice se ne može izvući vrednosni sud da je taj čovek visokog ili niskog morala. Iz prvog iskaza ne možemo izvesti drugi: iskaz o činjenici i vrednosni sud o njoj govore o istom, ali na različite načine! Ukoliko sociolog kulture proučava kulturu na način *empirijskog* istraživanja, on deli neke osobine prirodno-naučnog pogleda na svet (na primer merenje, eksperiment, itd.), i pozitivističke metode: nudi tačno na račun bitnog, razum umesto uma, pojam namesto simbola, značaj naspram značenja. Ulazak u kulturu je susret sa značenjima koja su po pravilu nadempirijska, čime se označava prekid sa metodama prirodnih nauka.

U pozitivnoj nauci, koja je i sama stavljena u pogon ekonomske i političke moći, više se ne mogu ni sresti univerzalne vrednosti i ličnosti koje ih neguju. Veliki stručnjaci u sistemu moći – fizičari, matematičari, inženjeri, hemičari, biolozi, psiholozi, sociolozi itd. – jesu velike neznalice u ljudskim stvarima, stručni kreteni. Nijedna suza ne može da kane iz njihova mehaničkog oka, niti se reči molitve mogu čuti iz njihova otvrdlog srca. Umesto toga oni su, po rečima Luisa Mamforda, napravili „molitveni mlin na vodeni pogon”. Svet zasnovan na moći isključuje svet utemeljen na ljubavi prema bližnjem. Ovdje su prikladne Ratkove reči o odgovornosti naučnika: „Naučnik ni u jednoj situaciji ne smije da ubije čovjeka u sebi ako ne želi i sam da postane dželat... Zato mudrost naučnika nije samo u tome da nađe najoptimalnije puteve do istine, nego i u tome da se njome koristi na djelotvoran i ljudski smislen način”. Davno je rekao J. V. Gete: „Svaka je teorija suva grana, samo je zeleno drvo života”.

Ratko često ističe da intelektualac najviše čini kada poriče ono što nije vrednost i što nije vredno. Velika izdaja intelektualaca dogodila se i uvek se događa kada oni iznevere i posve napuste *univerzalne* ideje, verovanja i vrednosti u korist *posebnih* ideologija, normi i interesa. „Zato su, ipak, u pravu oni koji tvrde da je intelektualac nestao kad je nestalo njegovo traganje za univerzalnim”. Naša novija istorija, nastavlja Ratko, upućuje pažnju na tešku sudbinu intelektualca, na njegova golema posrtanja. „Relativizam

u vrednovanju svijeta vrijednosti logički se vezuje sa idiotizmom profesije kao s fragmentarnom realizacijom svijeta rada". Ratko opominje: „Razuma nema – a kad ga ima – nemoćan je”. Razum je izgubio vitalnu vezu sa umom, to jest struka se odvojila od vrednosti – sukob naučne i humanističke kulture, ponižavanje uma.

Opšti pojmovi i teorije prekriju sve razlike radi isticanja sličnosti među ljudima i njihovim kulturama, što onda omogućava komunikaciju. „Prepoznajem riječ koja ispod onog što prolazi traži ono što traje” – peva Miroslav Jovanović Timotijev. Istina nije ograničena samo na ono što je opšte: posebno i pojedinačno imaju ista prava. *Jedan ideal za sve ljude ne sprečava i ne poriče različite puteve ostvarivanja ideala.*

Ratko pravi jasnu razliku između intelektualaca i ideologa – tkača duhovne paučine. Ovi drugi su se uključili u politički sistem i time isključili iz duhovne zajednice. Ne žive duhovno u političkom životu, nego politički u duhovnom životu. Oni su živi dokaz da se gasi vreme velikih ideja i ličnosti i da započinje doba sitnih poslova i bezličnosti. Od sada jedna epoha neće moći da se izrazi kroz razvijenu ličnost, nego kroz moćnu organizaciju. Ovo vreme nije pogodno za duhovni i moralni rast: duhovne vrednosti nisu vrednosti sistema, a sistemske vrednosti nisu vrednosti duha! Jasno je da je naglo porastao broj onih koji su izdali sebe, koji su se od intelektualaca pretvorili u ideologe, koji su se odrekli univerzalnih vrednosti u ime ličnih i posebnih interesa. Ratko ima razloga da kaže: „Zato ih istorija beščašća čeka širom otvorenih vrata. Intelektualac je nestao kad je ukinuta potreba za univerzalnim”.

Izdaja intelektualaca može jasno da se prati ako se pažljivo analizira jezik kojim govore. Ratko veli: „Jezik otkriva stanje u kome se čovek nalazi, situaciju koja ga određuje. Jer reči su čovekovi dvojnici. Kad preovladava jezik onih koji ne samo da pomoću jezika ne iskazuju istinu, već je njime vešto skrivaju, tada se može smatrati da je poništen i smisao stvaralačke prakse jezika – jezik vraćen na nultu tačku. Kad se u jeziku koriste sputane, posustale i istrošene reči, onda se ne zna je li po jezik pogubniji strah od kanzanog ili osećaj krivice zbog prećutanog”. Verujem da preteže osećaj krivice zbog prećutanog i svih onih laži o tome kuda plovi naš pijani brod. Tada se na našem jeziku može još samo lagati. A „istine deluju kao budilnici, jer oni podsećaju ljude na život kao prevaru”. Pošto se jezikom podjednako uspešno izražava ne samo istina nego i laž, Ratko izvodi logičan zaključak: „Zato se čovek može definisati ne samo kao biće istine nego i kao biće laži”.

Govoreći i pišući o čovečanstvu, narodu i pojedincu sa lingvističkog staništa, Oto Jespersen ističe tri funkcije jezika: 1) jezik postoji zato da bi neko izrazio svoju misao, 2) jezik postoji da bi neko sakrio svoju misao,

3) jezik služi da bi mnogi ljudi prikriili činjenicu da uopšte ne misle. Odabrao sam samo neke Ratkove misli o jeziku, ali iz njih se može jasno uočiti sva slojevitost i analitička vrednost njegova mišljenja. Ne zna se šta je privlačnije: oštar um, široka kultura ili život otvoren za pitanja. Na Ratka se odnosi sledeći zapis koji sam pročitao na pročelju jedne zgrade:

Ko zna, a ne zna da zna – probudi ga!
 Ko ne zna, a zna da ne zna – nauči ga!
 Ko zna, a zna da zna – sledi ga!
 Ko ne zna, a ne zna da ne zna – kloni ga se!

Ratko ima tu urođenu sposobnost da sa čitaocima svojih knjiga vodi razgovor, a san svakog pisca jeste: uvesti čitaoca u razumevanje značenja. Kako pitanjima tako i odgovorima on uspeva da zarobi pažnju čitaoca i da održi osećaj napetosti. Kao pravi umetnik mišljenja, govori i piše da bi se razlikovao.

Ratko ističe da je dobro da postoji sloboda, ali ona podrazumeva i odgovornost za sve što se kaže ili prećuti. „Odgovornost se može ostvarivati ćutanjem, kada se nešto namjerno prećuti. To što se nešto prećuti takođe spada u jezik, odnosno može se reći.” Žan Pol Sartr bi rekao: „Čak i ćutanje se definiše u odnosu na reč, kao što pauza u muzici dobija svoj smisao od grupe nota među kojima se nalazi. To ćutanje je jedan momenat jezika: ćutati ne znači biti nem, već znači odbijanje da se govori, što opet znači govoriti”. Po onoj narodnoj izreci: „Jezik za zube”, ne čuva se samo drugi nego i sopstveno ja. Ivo Andrić je zapisao: „Ja svoju dužnost vidim u tom da ćutim i da tako bar za jedan glas umanjim haos i dreku svih oko sebe”.

Ćutanje je isto toliko značajno koliko i govor. Kada pravimo kratke stanke u našem govoru, da bi se govor nastavio i bez reči, isto onako kao što slikar koristi senku da bi svetlost došla do punog izražaja, kao što arhitekt planira prazan prostor da bi zajedno sa ispunjenim prostorom dobio celinu gradnje, onda se može govoriti o mudroj upotrebi ćutanja, tišine i praznine – o tihom susretu sa tajnom u sebi. Ćutanje, tišina i praznina poništavaju sve razlike i grle ih u jednom poljupcu. Ćutanjem se bolje ukazuje no što se govorom dokazuje. Alber Kami veli: „Čovek je više čovek po onome što prećuti nego po onome što govori”.

Metafora je način govora o iskustvima o kojima se ništa bitno ne može reći običnim rečima ili racionalnim pojmovima. Zato se ona više doživljava no što se razumeva. To je neko doticanje, dodirivanje, oslušivanje tajnovitog. Žan Bodrijar ima razloga da kaže: „Metafora je igra sa istinom kao što je zavođenje igra sa željom”. Drvo u svim svetskim religijama znači život, osobito zeleno drvo, čuvar dobrih sila – drvo života. Vatra govori bez jezika,

iako mi govorimo o plamenim jezicima. Prag hrama, kao i vrata, označavaju granicu koja deli sveti od svetovnog prostora: tu se događaju susreti i rastanci, pa su zato dvostruko simbolični! *Nama nepoznata ili nedovoljno ispitana stvarnost stekla je pravo da postoji u religijskim i umetničkim simbolima.* „Religije i mitologije su, isto kao i pesme, pokušaj čovečanstva da se neizrecivo izrazi u slikama, koje vas uzaludno pokušavaju da prevedu u racionalno” – potvrđuje Herman Hese.

Iako je posvećen objašnjenju i razumevanju gotovo svih pojava u kulturi, Ratko nije mogao, a ni želeo, da izbegne raspravu o političkim pitanjima, vezanim za sudbinu društva i kulture. Kako se to desilo da ovaj poznati i priznati kulturolog postane „dežurna osmatračnica vremena”, sav okrenut spoljašnjim događanjima, umesto unutrašnjem iskustvu kulture? Dozvolimo Ratku da sam o tome govori. „Kad se danas obračunam sa sobom, bez milosti, pitam se što mi je trebalo da 'pratim' događaje u političkoj zajednici, u tvrđavi nasilja. Često sam to doživljavao kao gubitništvo vlastita vremena – najdragocenije imovine. U uzaludnoj spisateljskoj aktivnosti ličio sam sebi na psa koji lajucka pored puta dok karavan gluvonijemih nasilnika bezbjedno prolazi. U stvari, za mene je tako pisanje značilo odbranu od nasilja *prvog lica množine* i pokušaj uspostavljanja *prvog lica jednine.*”

Pažljivo čitajući većinu Ratkovih knjiga uverio sam se da se on vratio sebi i svom pozivu, nakon dužeg boravka izvan sebe i u prostoru koji nije odgovarao njegovom duhovnom sklopu. Evo reči koje je i sam ispisao: „Pouzđano se zna da je najgore to kad se čovek udalji od sebe sama, kad postane sebi dalek i tuđ. Povratak kulturološkim temama liči mi na povratak izbeglice toplom domu zavičaja”.

„Ko ne sluša pesmu, slušaće oluju” – opominje Branko Miljković. Ratko često ističe: „Teško se bilo ko može smatrati kompetentnim da ocenjuje sadašnju našu balkansku pomrčinu. Ko u pomrčini može videti razgovetno, ko može shvatiti šta se tamo dešava? Doista, ovde gde se brzo smrkava, kako bi to rekao Danilo Kiš, teško je utvrditi ko sve od sebe pravi budalu – da li oni koji sve to čine ili oni kojima se sve to čini. Uostalom, poznato je da nema tiranije bez pristanka na nju”. Već je Hegel rekao da su ljudi u ovakvom tipu društva svi jednaki – naime jednaki nuli.

Svuda je zavlada materijalna i duhovna suša i pustinja, tako da posmatrač sa strane stiče utisak da „istorija stoji na mestu”. Ukratko, u nas se događa ono što su mislioci istorije nazvali „večno vraćanje istog”, koje ne zna za razvoj i napredovanje u vremenu. Ratko ističe da naša stvarnost „nije daleko od stanja u kome ljudi ne znaju šta čine”, ali u stvari ispisuju plemensku istoriju u vreme opšte globalizacije sveta. Nas deli i ono što nam je zajedničko sa drugima: deli nas ista vera, deli nas isti jezik, deli nas isto poreklo!

Mi imamo obrnuti dnevni red života: umesto da se na sve načine uključimo u savremene tokove, mi se okrećemo prošlosti! Ratko upozorava: „Ne pristati da postojiš za savremenost zbog glasova iz iskona, zbog obogotvorenja prošlosti, želja da se ona ovekoveči – ne znači ništa drugo nego opredeljenje za svet privida i svet mrtvih. Ovako drastičan povratak u prošlost sigurno će povećati rastojanje do savremenosti. To je jedan od načina gubljenja koraka s vremenom, jedan od oblika osporavanja identiteta modernosti. Vrednovanje tradicije i dalje je ideološko, što će reći da je daleko od istorijskih, naučnih i estetskih kriterijuma”. Oživljen eho prohujalog vremena osudio je pesnik Branko Miljković: „Ne ljubi prošlost u ruku”.

Srbija ne može bez vođe, jer se na Balkanu vode ratovi i dižu revolucije. Rat u bivšoj Jugoslaviji 1990–1995. godine opisan je kao “a primitive tribal conflict only anthropologist can understand”. Zato je „Srbija tužna, dužna i ružna” (Momčilo Đorđević). Nade u slobodu, koje su se nametnule u 19. veku, pokopao je 20. vek u kome je bilo više od sto ratova, i to između hrišćanskih zemalja, a hrišćanstvo je religija ljubavi. Evropa se smatra kontinentom mišaonog sveta, kulturnih otkrića i središtem sećanja, ali je s pravom dobila novo ime – mračni kontinent. Sloboda i pravda, dve rođake, koje se ponekad jave u sećanju: dosadne i potisnute vrline! „Ovo se trpjeti ne može, ovo se pjevati ne da” – ističe zabrinuti glas moga prijatelja, pesnika M. J. Timotijeva u knjizi pesama osobenog naslova *Šaptač u groblju*.

Filozof volje za moć, Fridrih Niče, odavno je zapisao da dolazi vreme kada će se iznova učiti šta je politika. Ovakva kakva je danas, ona je mesto gde su sve duševne bolesti zakazale sastanak. U politici su već stotinu godina uzimali bolesnika za vođu. Politika je zamena za ludačku košulju. Ludaci i lopovi deluju pod zaštitom zakona koje su sami doneli, i baš ništa ne rizikuju. Ne čudi me što su oni takvi, čudi me što se narod ne čudi: nemoć našeg naroda da shvati tragediju u koju ga vode ove spodobе. Narod bez glasa glasa za glas bez naroda.

Kultura je kao hram otvorenih prozora. Odnos svake vlasti prema kulturi je sličan, što znači da taj odnos ne zavisi od političkog uređenja društva. Kultura strada kada joj palanka sudi i određuje vrednost i ulogu: mentalitet, naša nesrećna svest, kao naša sudbina! Nema proizvodnje mudrosti, nema napretka u kulturi, cvate proizvodnja viška gluposti.

Da li je danas moguć povratak intelektualca humaniste ili je on vrsta koja izumire? Ako nije, onda društvo priznaje da mu ne treba um i vera. Um, suočen sa zlom, nemoćan je. Gde nema duhovne (moralne) elite, tu su ugrožene ključne vrednosti. Ratko je među retkima koji nisu pristali da izdaju ni sebe ni moralne norme, ni svoj poziv. On često upozorava da je intelektualcu najvažnije da može misliti svojom glavom, da može biti blizak sebi, da bude

svoj. Bitno je da je odgovoran za sve što čini i što ne čini, a morao bi činiti sa stanovišta uma i savesti. „Zato odbrana poziva istovremeno znači odbranu slobode, vrednosti i smisla, utoliko pre što je poziv ponižen”, veli on. Čini se velika greška i greh kada neko odustane od svoga poziva, jer je poziv nešto više od struke, zanimanja i zanata, to je dar božji dat čoveku da ga ostvaruje. Koje dužnosti podrazumeva poziv intelektualca?

- *Skidanje maske*, to jest borbu protiv predrasuda i stereotipa, usvojenih nezavisno od racionalnih razloga i iskustvenih činjenica, usvojenih na veru pre proveravanja, i zato otpornih na promenu, što upućuje na odsustvo uma; društveno angažovan ne znači politički angažovan, jer se može biti aktivan u oblasti obrazovanja, javnim poslovima, stvaranju ključnih vrednosti.
- *Kritičko mišljenje* kao izvorni, temeljni poziv intelektualca, koji, po rečima Rajta Milsa, prevodi privatne nevolje pojedinaca u javni ili društveni problem; Džulijan Barns izražava opštu dilemu: da li se uključiti u društveni život ili se isključiti? „Ako se uključiš u život, ne sagledavaš ga jasno: zbog njega ili previše patiš ili u njemu previše uživaš”.
- Da ne nudi samo ideje, to jest razumne i umne poruke društvu, već i moguće puteve njihova ostvarenja – *povezivanje nade sa stvarno pronađenim mogućnostima, umesto pozivanja na daleku, svetlu budućnost*.
- Da se ne svede na čistog stručnjaka-tehničara, već da samim postavljanjem pitanja i davanjem odgovora pokaže i dokaže svoj *humanistički* poziv: otuda kritika formalizma, pragmatizma, utilitarizma, autoritarizma, tehnicizma i scientizma.
- Borba protiv jednostranog ideološkog i dogmatskog shvatanja, jer čovek, kako reče Karl Jaspers, „nužno stoji u *jednom* pogledu na svet iz kojeg gleda na sve i koji mu je jedini istinit”. F. M. Dostojevski je dodao: „Jedna istina – znači, nema istine”.
- Da misli na nekoj moralnoj ravni, tamo gde se čuje glas višeg smisla: da unosi svetlo mudrosti u ograničenu učenost, jer razumsko znanje još nije umno delanje.
- Da vodi spor protiv postmoderne relativizacije vrednosti i normi, jer postmoderna znači pomračenje morala – da brani i odbrani univerzalni karakter moralnih vrednosti i normi. „Ako ne znate šta je istina, ili šta se podrazumeva pod istinom, onda se umanjuje vrednost onoga što nije istina, ili što se podrazumeva da nije istina” – upozorava Džulijan Barns.

- Da bude posrednik između te više stvarnosti i realnosti zdravog razuma, uz izbegavanje uloge Mesije – vrednost je sve ono što je kadro da očuva, osnaži i oplemeni život.
- Da se zalaže za upotrebu znanja u emancipatorske svrhe, a nikako za jačanje političke moći – da se ponaša prema svojoj savesti a ne po zapovesti moćnika, braneći u isto vreme slobodu i autonomiju ličnosti.
- Da ima na umu pripadnost neprivilogovanoj duhovnoj eliti kao moralnoj opoziciji eliti moći i nadmoći, svestan da „moćan čovek uvek laže” i „da obećanja nemaju rok trajanja”, i da je mržnja prva pratilja moći – otpor nosiocima moći više je stvar karaktera nego snage duha; težiti moralnoj čvrstini, odgovornosti i smelosti da se suprotstavi nasilju i zlu; dok je jedan istinoljubiv čovek živ, moćnici nemaju miran san; elita moći i duhovna elita po pravilu su u odnosu napetosti; oni koji znaju ništa ne mogu, oni koji mogu ništa ne znaju; politika odvojena od etike svodi se na upravljanje tehnikama vladanja.
- Da budi uspavana čula za otkrivanje novih istina i vrednosti, da bude uvek tu kako istina i smisao ne bi ostali bez svedoka, da budi nadu u bolji svet; kakav je smisao napretka uopšte ako ne uključuje i moralni napredak?
- Da pita i preispituje sve u ime univerzalnih ljudskih vrednosti, istine, pravde, slobode i ljubavi, držeći otvorene oči, uši i duh za generički pojam čoveka; biti posvećen ideji a ne ograničenom interesu, jer istine imaju svoje heroje a interesi svoje robove – to su intelektualni najamni radnici od kojih se ne očekuju kulturna otkrića nego ideološka pokrića; „oni se služe moralom kao bludnica šminkom”.
- Da sebe takođe preispituje i postavlja stara Pitagorina pitanja iz molitve: šta sam danas uradio, što nisam uradio, što sam propustio da uradim a mogao sam?
- Da kao istinski mudrac ne bude prikovan za pojavni svet, za obožavanje činjenica, već da traga za njihovim značenjima, čime oslobađa subjektivnost od dominacije predmeta, pokazujući i dokazujući prednost metode nad predmetom.
- Da ne sme da zatvara oči pred razaranjem društva i odbacivanjem moralnih vrednosti – da se razmeće nemanjem snova, čuteći zaronjen u sebe, u svoje samoće; ništa mu u društvu nije blisko, premda svaki dan susreće svoje bližnje.

- Ovo posustalo vreme našlo je svoga beležnika, ali i svoga kritičara; ako čovek drži do sebe, ne treba da se prlja trećerazrednom stvarnošću, ovim blatom; da uživa u mudrosti tišine.
- Kad je reč o angažovanosti intelektualca danas, stvar je paradoksalna: kako se ti i ja možemo do kraja, celim svojim bićem, založiti svaki za svoju istinu, ako unapred znamo i priznamo da su naše istine relativne? Osećamo da smo raspeti: između *volje* da svoje stavove branimo do kraja, i *sumnje* da su to samo delimične spoznaje a ne celovita saznanja. Možeš znati sve, ne možeš promeniti ništa.

RATKO KAO DETE DUHOVNIH IGARA

Svuda ima dobrih ljudi, samo ne znaju jedni za druge, ne sreću se i ne povezuju u zajednicu. Ratko je među ljudima tražio dobre, a među dobrima decu, jer ona umeju da se igraju i da osveže život za novi početak: on voli da sluša glasove koji dolaze iz neizdanog sveta! Deca jašu u pravcu obećane zemlje gde je na vlasti mašta i gde je moguće i ono nemoguće. „Posmatraj zato oko sebe one koji ne nose više ništa od detinjstva u očima”, primetio je Pol Valeri. Helderlin je tačno pogodio: „Čovek je bog kad sanja, prosjak kad razmišlja”. Jovan Dučić je dodao: „Naša čula uvek i do kraja ostaju detinjsta”. Svi koji se igraju jesu deca sunca. Na pitanje šta bi uradio kad bi saznao da će za sat vremena umreti, Sveti Luidi Gonzaga je odgovorio: nastavio bi da se igram!

Kad igra ne bi bila bitna za život životinje i ljudi ne bi se igrali, a kako znamo, ni bogovima igra nije bila strana. Pošto se igraju i životinje i deca koja još nisu dotaknuta kulturom – deca se igraju i pre no što progovore – može se reći da igra prethodi kulturi. Igra je život i život je igra: tako svako celog života živi svoje detinjstvo! Ponekad nam u igri dete obasja dušu koliko svojim pitanjem toliko i svojim odgovorom: kada kaže ili učini nešto što niko nije očekivao, onda se uverimo da sve istine nisu izrečene, da sva osećanja nisu dobila oblik, da svi snovi nisu odsanjeni. „Za decu je igra isto što i život za odrasle” – primećuje Ratko. Po tome što se ishod igre ne može predvideti, igra je mašta u gotovo čistom obliku: jezik dečijih snova je jezik poruka! Po tome što se igra odvija po strogim pravilima igre, ona je duhovna disciplina i temelj svake kulture. Ali, Ratko je oprezan i vidovit: „Igra koja ne zna za svoje granice, a realizuje se van razuma i pravila, uvijek rizikuje da se pretvori u nasilje”.

U religiji se mnogo igra. Svoju veru vernik prvo igra i peva, a potom misli i razumeva. Svaki kult je igra, ali svaka igra nije kult. Obred je sveta igra,

koja se igra po strogim pravilima igre, na određenom mestu i u određeno vreme – sveto mesto i sveto vreme. Vernik se igra kad ne može da na drugi način izrazi ono najbolje u sebi: zato je obredna igra sveta koliko i molitva! Vernik ne govori i ne raspravlja o svojoj veri – on je igra. Zato Niče i može da kaže: „Postoje razni putevi do boga, a moj put je igra”. D. Dž. Borstin, u delu *Svet stvaranja*, potvrđuje: „Slike iz najstarijih egipatskih grobnica prikazuju ljude koji igraju”. Dok igra, član indijanskog plemena postaje ono što igra. U vreme suše moli kišu – igrom kiše. On igra svoje molitve u svakoj svetoj prilici, uključujući i sahrane. Poglavica često upozorava: „Najveći greh je nedovoljno igrati”. Vernici se igraju, raduju i nadaju kao iz onih prvih dana dok je svet bio mlad i nevin. Igra se celokupni svetski poredak, pa nije čudno što u *Bagavad-Giti* stoji da je bog Šiva igrajući se stvorio svet. Religija je sistem za izigravanje smrti. Ratko Božović, naš prvi teoretičar igre, trezveno zaključuje: „Možda igra ne čini ništa za čovekov spas, ne ukida osećanje i stanje prolaznosti, ali ona čini mnogo ako pomaže da ljudi postaju to što jesu, to što mogu da budu. I kad ima nejasnu formulu, i još nejasniji trag, igra nije senka čovekovih ludosti i ludosti njegova duha”.

I umetničko stvaranje je igra, jer se ni ovde ishod igre ne može unapred da predvidi. Viktor Šklovski, u delu *Za i protiv*, ističe: „Sam umetnik u početku dela ne zna do čega će doći, kad bi znao ne bi trebalo ni da piše; dao bi rezultat, ali taj rezultat izvan umetničkog dela ne postoji”. On nastavlja: „Umetničko delo, kao i otkriće, ne postoji pre no što je stvoreno; nepravilna je misao da se događa samo oblikovanje onog što je unapred zamišljeno”. Da bi stvorio novi svet, umetnik mora da ga prvo sanja, to jest da se igra.

Za nauku su osobene tzv. igre razuma. U nauci se događa igra između hipoteze i iskustva, a ishod igre ne može se unapred predvideti. Prirodna nauka je razgovor sa prirodom: naučna hipoteza je pitanje prirodi, a priroda odgovara sa da ili ne! Svaki put kada naučnik odbaci svoju hipotezu znači da je pitanje bilo pogrešno, a kada potvrdi svoju hipotezu znači da je pitanje bilo u skladu sa prirodom stvari. U nauci se, također, ne može da predvidi ishod istraživanja. Ono što se može predvideti jesu sama delatnost, kadrovi, organizacija, sredstva, ustanove, način komunikacije itd., ali rezultat, to jest naučno otkriće nije moguće unapred znati. Ako bismo unapred znali do čega moramo doći, onda bi otkriće bilo tu. Pošto to nije slučaj, mora se ići u istraživanje: ono je uvek neka vrsta opklade na istinu! „Igra je, dakle, jedan tip koji volim da vidim u njegovoj opštosti i koja je od rata pa sve do umetnosti i naukâ i ljubavi i poslova najopštija figura delatnosti”, mudro govori Pol Valeri.

U zbirci ogleada *Igra, temelj kulture*, kao i u knjizi *Ram za sliku*, Ratko Božović govori o raznim vrstama igre: tu su obredne igre, ratničke igre,

političke igre, igre takmičenja, igre na sreću, zabavne igre, igre prerusavanja, jezičke igre, logičke igre, igre zanosa, igre zavodjenja itd. Ali Ratka u prvom redu zanima jedna druga i drukčija igra, a to je igra mašte, duhovna igra, igra razlika u mišljenju, verovanju i vrednovanju, igra pitanja i odgovora, dijaloška igra. U toj igri ja se ne takmičim da bi pobedio protivnika, nego da bi ispitao svoje i upoznao njegove duhovne moći. U razgovoru kao igri pitanja i odgovora traži se istina, a ne pobjeda nad sagovornikom. Ratko često ističe da se u igri takmičimo sa ljudskom granicom a ne sa protivnikom: granice postoje da bismo ih prelazili! Pobjeda, dakle, nije krajnji smisao igre. Viktor Frankl ističe da čovek želi da odredi granice svojih mogućnosti, međutim, kako im se primiče, tako ih i sve dalje pomiče. Iz toga sledi da se čovek za pravo *nadmeće sam sa sobom*, on je svoj vlastiti suparnik.

Razgovor je iskušavanje granica u sagovornika, a ne uživanje u pobjedi. Ovde je svaka pobjeda jalova, pobjeda slomljenih krila: samo istina treba da bude pobjednik! U igri čovek zadovoljava svoju potrebu za putovanjem do sebe nepoznatog, ističe Ratko. Možda se putem pitanja i odgovora, to jest kroz razgovor, stiže znanje o svetu izvan nas i u nama koje se na drugi način ne može steći. Potreba za razgovorom posebno se oseća na ovom parčetu balkanskog tla, gde su se ukrstile različite istorije i vere, gde je nastala mešavina krvi i duha, gde ima više identiteta u svakome od nas. Niče bi rekao: „Vrši se razmena kultura, to jest 'bogova' – i pritom se gubi vera u isključive prerogative domaćeg boga”.

Razgovor je kao i svaka druga igra: ishod igre ne može da se predvidi! U igri se znaju igrači, mesto, vreme, sudija, pravila itd. ali se ne zna rezultat. Ako bi se unapred znao rezultat igre, onda ne bi trebalo ni da se igra, jer bi igra izgubila svaku draž i smisao. Zato naš pesnik Dušan Matić i peva: „I kad se igram, igram se vatrom”. I stvarno, do čega ćemo u razgovoru doći to niko od nas ne može unapred znati. Jer desi se da ja i ti uđemo u razgovor svaki sa svojom idejom, a izađemo iz razgovora sa nekom novom, koju pre našeg razgovora nismo znali. Ovo je ravno otkriću, ako ne i otkrovenju. Zato je F. Niče govorio o radovanju slučaju, nepredviđenom gostu u igri: slučaj je najstariji bog u svetu! Ratko to kaže svojim jezikom: radosna neočekivanost!

Igra je važna kao i sam život, jer se u igri isprobava jedan mogući život. To je mogućna igra i igra mogućnostima mišljenja, dokazivanja i zaključivanja. Prema tome, igra ima *viši smisao*: ona nas odvikava od obrazaca mišljenja, verovanja i delanja i otvara za nešto neočekivano, nepoznato i neobično. Ratko bi rekao: u igri se ostvaruje dodir sa mogućim i nestvarnim. Sigmund Frojd bi dodao: „Igru nije suprotna ozbiljnost, nego zbilja”. A Ratko: „Od nje ima smisla samo pobjeći”. Igra je najdublja kritika života sapetog u norme i ustanove, u kojima se ugnezdio starački mir: igra narušava ustaljeni i

naviknuti red stvari! Svakodnevn život teče kao mirna reka, retko iskače iz sedla navike. Ratko veli: „Za modernog čovjeka je rečeno da je izgubio smisao da se čudi”.

U igri vladaju mogućnosti i slučajnosti: one su podjednako bitne za svaku igru, pa i duhovnu. Razgovor je otvoren proces, i zato u svakom trenutku omogućava i priređuje neko iznenađenje. Jedan svet, koji bi bio savršeno razuman i predvidljiv, za čovjeka bi postao nepodnošljiv, jer ga ništa ne bi moglo da začudi. Dostojevski veli: kad bi sve bilo razumno, ništa se ne bi dogodilo! Razgovor kao duhovna igra u svojoj biti je jedno neprekidno preobražavanje učesnika, jedan uzbudljiv život, nikad jednak sebi, uvek nov u svom ispoljavanju i neočekivan u svojim mogućnostima zapleta i raspleta. Ne može biti zdrav onaj ko se ne igra, ko nema nešto dečje u sebi. Mađarski pesnik i mislilac Jozef Atila upozorava: „Plašim se od onih ljudi koji ne umeju da se igraju”. Ratko dodaje: „Oni koji nijesu spremni da prihvate igru kao čaroliju koja ih mijenja nijesu njeni saveznici”.

Igra ima svoj logički smisao u odnosu na nešto ozbiljno, ali njoj samo on ne može se poreći ozbiljnost, jer znamo za brižan i odgovoran život posvećen igri: kad igru ne bih shvatio ozbiljno, ozbiljan čovek ne bi se posvetio igri! Kao što dete otkriva prve istine o svetu i sebi u njemu kroz igru, tako odrastao čovek otkriva istine o sebi i drugima kroz razgovor kao duhovnu igru, igru pitanja i odgovora: igra je najbolji pedagog! Žan Bodrijar s pravom zaključuje: „Jedina prava demokratija je demokratija igre”. U igri se poštuju pravila igre, pa dete koje se igra i nesvesno usvaja demokratska načela i uči da samostalno odlučuje. Ratko zaključuje: „Pravila u igri postaju dio slobode jednog reda u kome neće biti samovolje i stihije. Zato bi obrazovanje trebalo osmisliti vrijednostima igre. U igri se stvaraju uslovi da se bude drugačiji”. Stari Grci su prvi osetili da igra nije samo stvarnost deteta, nego i mogućnost odraslog čoveka. Fridrih Šiler dobro reče: „Čovek je samo onda čovek kada se igra”.

Homo ludens je stari poznanik antropološke književnosti i umetnosti uopšte. Zato je Ratko govorio i pisao o igri kao telesnom nagonu i duhovnoj potrebi: on se uglavnom posvetio duhovnoj igri, igri otkrivanja značenja, igri pitanja i odgovora, kao suštini ljudske komunikacije. Johan Hojzinga, Rože Kajoa, Eugen Fink, Ratko Božović i drugi naglašavaju vezu između igre i kulture – igra je ključna vrednost kulture. Sokratova i Platonova misao kreće se u elementu igre: to je igra misli u suprotnostima, igra između za i protiv, igra koju odlikuje ozbiljnost i strogost, ali i šala i ironija. Oba mudraca su ozbiljna u šali i šaljiva u ozbiljnosti. Zato je Eugen Fink daleko od istine kada ističe: „Čovek u igri ne misli, a čovek koji misli ne igra se”.

Svrha igre nije izvan igre, ona je u samoj igri. Ovakav pojam igre gasi se u današnje vreme, jer se više ne igra iz čiste radosti, spontanosti, bezbrižnosti, maštovitosti, mladalačke snage, magnetizma igre, života. Igra je postala oblik zarađivanja para, *profitomanija*. Ako se ova igra sa igrom nastavi i dalje, onda ona može da dovede do poraza osnovnih visina i veličina duha, vrednosti i normi, to jest čitave kulture.

Čujmo šta o ovome misli Ratko, naš prvi teoretičar igre: „Moderna društva postala su odveć neosetljiva za čitav domen igre. To znači da se realnost savremenosti našla daleko od istinske želje za spontanošću ljudske igre. Vrednosti subjektivnosti i kreativnosti drastično su zapostavljene. *Homo ludens* je ugrožen jer je ostao bez unutrašnjih sadržaja i unutrašnje dinamike. A obnova svakodnevlja kao stila čovekove aktivne i kreativne samopotvrde nezamisliva je bez plodnih iskustava igre. Izvan prinude i nametnutog poretka, u nerazdvojnem jedinstvu zbilje i ne-zbilje, igra bi se mogla naći tamo gde čovek realizuje svoj san o svojoj celovitosti i slobodi. Smatra se da čovek nije uklopljen u igru sveta. Najgore je to što *pravila* te igre deluju kao usud. U takvoj igri opstaje *igrani igrač* ili *igrač kao igračka*, kako bi to rekao Eugen Fink. A igra, kao svetsko-istorijsko zbivanje, ukoliko ne brani čovekovu slobodu, subjektivnost i kreativnost nema izgleda da se realizuje kao autonomna i univerzalna vrednost. Zato ima razloga za nespokoјstvo, jer granice ljudske slobode ujedno su i granice igre”.

U savremenoj civilizaciji um i individuum podvrgnuti su spoljnoj kontroli. Tehnicitet i *ultraobjektivnost* ukotvili su se u *modernu* svakodnevicu kao kamen spoticanja čovjekovog subjektiviteta. Ostave mi slobodu da izaberem stranu ne misleći na moje muke pri slobodi izbora neizvesnosti. Što više smerova veća je mogućnost promašaja, raste igra lutanja. Logično, svesno i racionalno, u opreci prema nesvesnom i *ultrasubjektivnom*, obznanjuju nepomirljivu podeljenost čovekovih ukupnih mogućnosti i raspolućenost njegove tajanstvene kreativnosti. Opasni *savršeni razum* zaobišao je vrednosti osećajnog života i suzio polje subjektivnog i stvaralačkog. Zato, ako se i pokušava odgonetnuti nešto od podvojenosti između onoga što je čovek primoran da radi i onoga što želi – to je gotovo nemoguće učiniti nezavisno od zagonetnog nesvesnog. On hoće da bude prisutan na taj način da oseti neposrednu, prirodnu, čulnu, organsku i instinktivnu sferu kao mogućnost prezenta – zaključuje Ratko.

Odabrao sam da ovde naznačim samo neke Ratkove misli o igri kao temelju kulture, onako kako sam ih ja razumeo. Ratko je bio i ostao dete igre: ne znam čoveka koji je toliko pisao o igri i u njoj uživao! Nema te igre za koje nije bilo sposobno njegovo telo i njegov duh. Radilo se o igri loptom ili o igri zanosa i zavođenja, on je od one vrste koja svoj telesni i duhovni život čini

vidljivim u igri. Zato sa njim u društvu ne možete da zakočite svoje kretnje i ulenjite svoj duh. On je čovek sa puno duha i radosti u srcu. Srce i um, osećanje i duh, to čini dostojanstvo čovekovo. On se ne druži sa muškim polom bez duha, ni sa ženskim bez mašte: ne mogu ga razumeti, iako ga slušaju! Jovan Dučić je zapisao: „Ja mislim da smo mi na ritam naučili samo po kucanju našeg ljudskog srca, i da stoga život ne smemo zamisliti bez pokreta i pokret bez života”.

Ratko je kao i pravi Francuz (a tamo je boravio 1972–1973) za koga Jovan Dučić veli da „uči zbog žene, oblači se zbog žene, mudruje zbog žene, živi zbog žene”. Ratko pronicljivo dodaje: „Moglo bi se reći da je istina žene u njenoj tajni – žena opstaje kao noseći motiv zvezdanih časova poezije”. Dok puca joj prsluk, šapuće: „Žene muškarce vole ne zbog jake škole, ni bankarskog čeka, nego još nečega”. (Jurij Poljakov)

„Uspomene, to su beli novci za crne dane” – veli Dučić. Ako ljudi prestanu da se igraju onda su telesno i duhovno mrtvi. *A kad nema igre, šta onda ostaje?* – pita se Lav Nikolajevič Tolstoj. Odgovor je jasan da jasniji ne može biti: *ostaje – ništa!* Pitanje igre je istovremeno ne samo pitanje čovekove slobode već i njegove celovite egzistencije.

Mi smo igrači u igri što se zove život. A u igri svi igrači ne dobiju podjednako jake karte. Ratko Božović posmatra igru u kojoj jedni igraju a drugi su izigrani, a njemu preostaje da ispiše *Metamorfoze igre*. Gde je on tu su i iskušenja, makar bila *Iskušenja slobodnog vremena*. On se mudro izvlači i provlači kroz *Lavirint kulture*, uz sve *Nedoumice oko kulture*, rizikujući da prođe *Kroz crveno* i da objavi *Pisma iz ludnice*. Odavno ga mori *Noćna mora*, jer sve nas vidi u *Razbijenom ogledalu*. Rado bi završio sa *Kult-ura*, ali ga u tome sprečava zastarelost društva i razbarušenost nasilja. Iz tih nevolja vinuo se u *Sedmo nebo* i *Bez maske* hoda putem za izabrane, vodeći *Dnevnik 2000* i ispisujući *Ludosti uma*, da bi sve svoje istine uokvirio u *Ram za sliku*.

RATKO U POTRAZI ZA DOKOLICOM

Ratko Božović piše: „Čovjek je nesposoban da dobro vidi dok ne bude sposoban da vidi sebe”. Evo, Ratko je dao pristanak da vidi sebe mojim očima. Kao da je ovo predvideo, on je zabeležio sledeće reči: „Nije mala nevolja tuđim očima vidjeti sebe”. Razgovor je prilika da vidimo sebe očima drugog, bez obzira da li ćemo sliku o sebi da prihvatimo ili odbijemo: bitno je da je ona jasna i razumljiva! Kineska mudrost veli: „Samo tuđim očima mogu da se vide svoji nedostaci”.

Mogao bih da vam održim iscrpan govor o Ratku, posle koga biste dugo ćutali. Čuli bi šta je sve on doživeo, proživeo i preživeo! Zajednički nazivnik

svih njegovih napora i stremljenja jeste *kultura kao ostvarivanje smisla*, kao način života i umnog događanja. Ono što Ratko često priča o predavanjima svoga profesora Aleksandra Belića može se odnositi i na njega samoga: biti na njegovim predavanjima doživljava se kao prisustvo u istoriji kulture uživo! Susret sa njim otrgao je studente od onih dosadnih udžbenika u kojima se okamenilo zastarelo znanje.

U ovo naše vreme, bremenito nevoljama, vreme u kome je jako smanjena osetljivost za duhovna i moralna značenja, vreme ispražnjeno od istine i smisla, vreme umora i umorstava, slušati ili čitati što Ratko govori i piše znači duševnu okrepu i duhovnu obnovu, pogotovo kada on raspravlja o iskušenjima slobodnog vremena i dokolici. Upozorava: „Ako se izgubi dokolica, pazite da se ne izgubi duša”. Zato s vremena na vreme ukradite po koji tren za tišinu i samoću u kojoj jedino možete čuti sami sebe. Jer za rađanje misli o sebi potrebno je malo tišine i samoće, kao i za molitvu: misao i molitva nalaze se na tihim mestima. Ratko ističe da je malo ljudi sposobno da se ostvari u dokolici, jer je retko ko sposoban da se udubi u sebe, da u sebi sedi zamišljen: da osluškuje, naslućuje dotad nepoznati glas iz dubine iskustva, u smirenosti koju ništa ne može da poremeti! Zato on i može reći: „Svako može da ima slobodno vrijeme, ali svako ne može imati dokolicu”. Pa nastavlja: „Nikako da se shvati da dokon, besposlen čovjek – *dokoničar* – nije isto što i – *dokoličar* koji je nekad pripadao dokoličarskoj klasi, a uvijek stvaralačkom svijetu”. Dokolica nije besposličenje, odgovor na pitanje šta radiš kad ništa ne radiš. Dokolica je skok iz sveta nužnosti rada u svet slobode stvaralaštva. Ličnost nije ni pasivna ni izolovana ako je čitava obuzeta procesom dokolice. Gubitak smisla za dokolicu ne znači ništa drugo do osiromašenje ličnosti.

Vreme ima ljudsko značenje ako se u njemu prepoznaju i ostvaruju razumne i umne mogućnosti i vrednosti, a ako to nije slučaj, onda ljudi i nisu savremenici, nego ispadaju iz vremena, iz istorije, iz kulture. Ljudski odnosi, odnosno događaji, ako nisu ispunjeni istinom i smislom, ne mogu ući u vreme. To nisu istorijski procesi, već prirodni potresi, više spadaju u istoriju prirode nego u istoriju kulture! Mesto u istorijskom vremenu nije osigurano samim postojanjem: ono se mora izboriti, a može se i izgubiti! Ako se ljudima ništa ne događa, onda se može reći da su oni *izvan vremena*, jer samo vredni događaji čine vreme mogućim („ispunilo se vreme”, kako stoji u svetim spisima). Ovakvo ispunjeno vreme označava stvarni početak istorije, a vreme koje nije ispunjeno istinom, smislom, ljubavlju i razumevanjem jeste mrtvo vreme.

Nažalost, naša istorija nije istorija nauke i kulture, nego uglavnom vojna i politička istorija. Čovek ne može ništa da izmeni u činjenici što je rođen na

ovoj balkanskoj raskrsnici svih puteva i svih vetrova, gde se više ratovalo i ubijalo nego mislilo i pisalo: nismo rođeni na sunčanim visinama visoke kulture, već u nizinama jedne zaostale, gde se umesto klasične muzike čuju uvek isti jauci! Političari u političkom društvu ili jesu ili hoće da budu gospodari svega, pa i gospodari vremena. „Rodno mesto kiča u nas je politika“, ističe Ratko. Ja ga mogu utešiti da to nije samo u nas. Već su kineski carevi, kad su stupali na presto, uvodili nove kalendare, da bi dali do znanja sebi i celom svetu da se toga dana otkriva „novo nebo i nova zemlja“. Da vas samo podsetim: pariski revolucionari pucali su u javne časovnike, i tako na simboličan način hteli da zaustave vreme vladajuće klase, „buržoasko vreme“, jer buržoazija vrši kontrolu vremena svih klasa. Hteli su svoj početak, da otkucava njihovo vreme, da se svet ponovo rodi. Ili ovaj poslednji slučaj: računanje vremena u Severnoj Koreji počinje rođenjem Kim Il Sunga – od 1912. Kako vidite, od dana kada na vlast dođe neki surovi i sirovi moćnik, on zahteva da se od toga trena računa vreme, kao da ono pre toga nije ni postojalo, ili se pre toga bilo u nekom drugom vremenu. Sa njim istorija počinje, a pre toga je nije bilo. Uvek se počinje od nulte tačke, od nultog vremena.

„Zar slobodno vreme nije bogatstvo kojim možemo raspolagati kako želimo? Zar to ne zavisi samo i jedino od pojedinca da li će svoje slobodno vreme pretvoriti u pozitivne vrednosti ili će ga utrošiti, usitniti u neku pustoš koja mu neće doneti ni stvarni odmor, ni istinska uživanja, ni nova poznanstva? Zar slobodno vreme nije sfera najveće intimnosti, minimalnog spoljašnjeg uplitanja, gde maksimalno dolazi do izražaja individualnost i čovekova ličnost? Ne može se odgovoriti da – ne“, zaključuje Ratko.

Blanka Filipcova smatra da je individualni odnos u slobodnom vremenu značajniji nego u bilo kojoj sferi ljudske delatnosti. „Slobodno vreme je“, piše ona, „vreme koje čovek može da upotrebi neposredno *za sebe*, vreme u kome maksimalno pripada *sam sebi*, u kome može da radi više nego ikad – ono što ga zabavlja, što mu donosi radost, zabavu i odmor, a time, dakle, i izvesnu korist. Odnos čoveka, vremena, delatnosti i vrednosti ovde je nekako *neposredniji* nego u bilo kojoj drugoj sferi“. U zadovoljavanju čovekovih želja bilo koje vrste iz domena ljudske složenosti slobodno vreme je nezamenjivo.

Mi znamo relativno malo o slobodnom vremenu, možda i zbog toga što nam je ceo život proticao u otuđenom radu i radnom vremenu. Nije onda čudno što se navike i ideje stečene u radu i radnom vremenu na ovaj ili onaj način prenose u slobodno vreme: teško je i zamisliti da će mase ljudi, koje celog života rade, uskoro umeti da organizuju svoje oslobođeno i slobodno vreme drugačije nego po uzoru na radno vreme. Navikli smo da pojmove tržišta, profita, zarade, potrošnje itd. koristimo u analizama rada i radnog vremena. Ali sa daljim razvojem robnonovčanih odnosa, mi smo naviknuti

da i u analizama slobodnog vremena primenjujemo te iste pojmove. Nema više oblasti u kojoj kapital nije gospodar. „Kapital je potpuno izgubljen čovek” – veli Marks. I sfera slobodnog vremena postala je sferom otuđenja – profitomanija, mrtvo more dosade. Čak se vaspitanje i obrazovanje shvataju tako da sve manje znače upoznavanje sa idejama, verovanjima i vrednostima koje treba da se *znaju*, a sve više tako da znače *veštinu* da se kupi, proda, troši, uživa...

Ratko nedvosmisleno ističe da povećanje slobodnog vremena postaje bitan činilac integracije celokupnog ljudskog vremena i uslov svestranog razvitka ličnosti, ali ne samo u slobodnom, već u celokupnom čovekovom vremenu. Slobodno vreme već se ispoljilo kao pojava čije su granice neodređene i neuhvatljive, a sadržaji neujednačeni i protivurečni. Zato bi svako određenje slobodnog vremena moralo uzeti u obzir stepen mogućnosti čoveka da, kao celovita i slobodna ličnost, samostalno i svesno određuje svoju egzistenciju, svoj odnos prema sebi i prema svetu. Otuda *slobodno vreme predstavlja vid egzistencije koja je dobrovoljno odabrana kao najbolji način čovekove samorealizacije*. Nastalo na samim osnovama unutrašnje sklonosti ličnosti, slobodno vreme postaje „prostor” čovekovog kreativnog samoprepoznavanja i sazrevanja, put do čoveka kao stvaralačkog i slobodnog subjekta, do njegove generičke suštine. To nas još više uverava da časovnici nisu pravi merači vremena, a čoveku ostaje trka sa vremenom, gotovo uvek beznadežna. A naučnici se neprestano pitaju: kako obezbediti „skok” iz civilizacije u kulturu, kako od slobodnog vremena stići do dokolice?

U daljoj analizi opšte slike i pojma slobodnog vremena M. Kaplan navodi njegove „esencijalne elemente” po kojima slobodno vreme podrazumeva: a) antitezu radu kao ekonomskoj funkciji; b) prijatno iščekivanje i sećanje; c) minimum nedobrovoljnih obaveza koje društvena uloga povlači sobom; d) psihološku percepciju slobode; e) blisku povezanost sa vrednostima kulture; f) uključivanje celokupnog opsega od nedoslednosti i nelogičnosti do vrednosti i odgovornosti; g) često, ali ne i obavezno, aktivnost prožetu elementom igre. Po Kaplanovom mišljenju, nijedna od nabrojanih karakteristika uzetih za sebe ne označava pojam slobodnog vremena, već sve one zajedno, sa naglaskom na ovom ili onom elementu. Ono što nam se u Kaplanovom radu učinilo posebno interesantnim, to je nastojanje da se slobodno vreme poveže sa kulturnim vrednostima. On ističe da pojam slobodnog vremena, ako bi se izjednačio sa rekreacijom, ne bi u sebi sadržao nikakve druge vrednosti sem one koje se mogu smatrati dodatkom radu. Međutim, slobodno vreme ide dalje od podređenosti radu, osvaja poseban vid života, postaje sve više cilj i, kao što je slučaj sa svim ljudskim ciljevima, postaje blisko valjanim načinima života, etičkim i misaonim sistemima i društvenim institucijama,

ističe Ratko. Slobodno vreme je preduslov za svestran razvitak ličnosti: ko ne ume da koristi slobodno vreme taj i nije ličnost!

Posmatrano terminološki i leksički, u određivanju pojma „slobodno vreme” uočljivo je više pojmova koji se često dodiruju a ponekad i mešaju. Najizrazitiji su: „slobodno vreme”, „oslobođeno vreme”, „dokolica”. Ova mnogoznačnost i pojmovna zamršenost već je jedan od pokazatelja da je slobodno vreme ispoljilo i svoju složenost i svoju aktuelnost. *Slobodno vreme (temps libre)*, po Fridmanu, označava onaj vremenski interval koji je oslobođen svake obaveze, u kome ličnost pokušava, ako poseduje sposobnosti i sredstva, da se slobodno iskaže i razvije.

Ratko upozorava: „U svakom slučaju, slobodno vreme će se morati istraživati kao fenomen kulture, zbog njegovog sve većeg značaja za razvoj čovekovih intelektualnih sposobnosti i za osvajanje vrednosti. Ž. Dimazdije je dao i definiciju slobodnog vremena, koja se u naučnom svetu smatra jednom od najprihvatljivijih, premda nije bez mane. *Slobodno vreme je skup aktivnosti kojima se pojedinac po svojoj volji može potpuno predati, bilo da se odmara ili zabavlja, bilo da povećava nivo svoje obaveštenosti ili svoje obrazovanje, bilo da se dobrovoljno društveno angažuje ili da ostvaruje svoju slobodnu stvaralačku sposobnost pošto se oslobodi svojih profesionalnih, porodičnih i društvenih obaveza.*

Na kraju nas Ratko obaveštava: „Kao što je poznato, pitanje dokolice naučnika i umetnika javlja se u nešto drugačijoj svetlosti nego kod ostalih društvenih kategorija. Umetnik (a i naučnik) nema slobodnog vremena u smislu potpune oslobođenosti od stvaralačkih preokupacija”. Umetnik ne pravi razliku između radnog i slobodnog vremena – njegovo vreme je radno kako na javi tako i u snu.

RATKO KAO ZALJUBLJENIK U AFORIZAM

Postoje dva glavna teorijsko-metodološka pristupa aforizmu: objašnjenje i razumevanje! Objašnjenje se odnosi na spoljašnje uzroke, uslove i povode nastanka aforizma, a razumevanje na njegova unutrašnja obeležja, osobine ili svojstva. Ratku je bliži onaj prvi, a meni ovaj drugi pristup. To ne znači da on nije svestan i ovog drugog pristupa, jer je napisao: „Nije neophodan samo stav prema spornoj stvarnosti, već i stav prema sopstvenoj umetnosti”. On potvrđuje „da se više bavi socio-kulturnim kontekstom koji je podsticao stvaranje aforizma nego tajnama i metafizikom njegovog nastajanja”. Ralf Emerson je u sebi osetio taj glas kada je zapisao: „Trebalo da pozovem ljude pokisle od vremena da se usprave, da izađu iz vremena i okušaju svoj rodni

besmrtni znak". Kada je tiranin Dionizije I iz Sirakuze želeo da sazna sve o Atinjanima, Platon mu je poslao Aristofanove *Komedije*.

Socio-psihološki uslovi povoljni za stvaranje i razvoj aforizma

U aforizmu duh ima prilike da se osveti društvu zbog poniženja koja redovno doživljava. Ali društvo bez aforizma bilo bi društvo bez jasne svesti o sebi. Ako društvo (tačnije je reći država) cenzuriše i zabranjuje ovaj „dribling duha na malom prostoru”, onda je to najbolji znak da sa njim (ili sa njom) nije nešto u redu, da se boji umetničke istine o sebi. Ratko je dobro zapazio: „Aforizam, kao kratka književna forma, nije u nas na velikoj ceni kod dela književne kritike. To je jedan od razloga što se najbitkija kritička reč našla na margini književnog života, nepravedno i neopravdano. „U našem kulturnom obrascu i ratničkom mentalitetu smrtna ozbiljnost je na mnogo većoj ceni od vedrine duha”. Ratko dodaje: „Ako govorimo o ugledu, onda su ovde ratnici više cenjeni od mudraca”.

Društveno-politički sistem ohrabruje sve lične i kolektivne mane da se ukorene duboko u nesvesnom našeg naroda. Jer nas je sistem udaljio od sebe samih, od punine i svežine značenja, od istine i smisla: misao se ukrotila i ukrotila u dogmi, vrednost u normi, iskustvo u obredu, ličnost u ulozi, pokret u organizaciji, uzajamna zavisnost u potčinjavanju, socijalizacija u manipulaciji, društvo u državi, kultura u ideologiji, ljubav u obavezi. Pravo je čudo da se uopšte može pojaviti neki otpor, makar u obliku aforizma, koji tako ne dopušta da se potisne i zaboravi izvornost i nevinost ideja i bića. Da nije ovakvih britkih misli sa zaoštrenim vrhom, „pauci bi nebo premrežili a tiranin bi se i dalje još igrao ljudskom slobodom”. Milovan Vitezović sabira: „Satira smeta i vlasti i narodu. Vlasti kad je ima, narodu kad je nema”.

Prolazimo kroz duge političke godine, gladni i žedni svega, a najviše istine i smisla: naš život više liči na grozan san nego na tvrdu javu! Ovo je vek onih koji se ne ispovedaju pred svojom savešću. Savo Martinović pogađa: „Da nemamo koga imamo, imali bismo čega nemamo”. Aforizam nastaje u slobodi duha u neslobodnom svetu. Frojd nepogrešivo cilja: „Tamo gde zbijamo šalu skriva se neki problem”. Branko Ćopić znao je reći da u visokim planinama niko ne govori o čistom vazduhu, niti piše traktate o smogu. Naš aforističar, umetnik jezika, govori o onome što se prećutkuje u zvaničnom postojanju stvarnosti. On to čini u društvu gde je slabost biti učen, a hrabrost biti normalan. On se šali ne šaleći se – ta šala je vrlo ozbiljna, ta igra se igra po pravilima igre.

Dosетка, humor, ironija, sarkazam, paradoks i podrugljivost pomažu da se lakše podnese sirova, surova i naopako okrenuta stvarnost: rađa se

neki vedri i neopterećen stav prema pojavama koje su veoma ozbiljne po posledicama, ali prestaju biti tako strašne ako se izvrgnu podsmehu. Tako se odašilje poruka da mi nismo tako nemoćni kao što misle moćni, i da oni nisu tako moćni kao što misle da jesu. Predmet bavljenja satiričnog aforizma jesu sedam smrtnih grehova: vlastoljubivost, gramzivost, razvrat, zavist, gnev, očajanje i glupost. Nema humora i satire o onome što je dobro, lepo, istinito i sveto. Justin Popović je primetio: „Star je smeh koliko i greh”.

Za nastanak i razvoj aforizma najplodnije tlo je društveno-politička kriza, duboka i teška za podneti (ekonomski, psihološki, moralno), ali podsticajna za duh koji traži izlaz iz krize u tim mutnim, smutnim i „vunenim vremenima”. Što je stvarnost gora to je umetnost aforizma bolja. U vremenima kriza dolazi do povratka čoveka bogu, jer je bog odgovor na svako pitanje. Maks Veber veli da je reč o ustanku starih bogova iz njihovih grobova. Niče je primetio: „Životinja koja najviše pati na zemlji pronašla je – smeh”.

Ratko veli: „Bio je to trzaj snage otpora i vid nepristajanja na besprizivno propadanje. Činili su to (naši aforističari) bez dlake na jeziku i bez zadnjih namera. U ime univerzalnih vrednosti ljubavi, slobode i pravde”. On ističe da se smeh i humor pojavljuju kao sunčana obala života, navodeći misao iz *Ilijade* i *Odiseje* da „smeh jeste tamo gde su bogovi, a plač tamo gde su ljudi”. Delim Ratkovu zabrinutost: „Ponekad se uplašim da smo zaboravili da se smijemo. Smijeha od srca nigdje ni od korova”. A mudrac dobro reče: „Trunka humora je dovoljna da sve ljude učini braćom”.

U knjizi *Dode mi da poludim* Dušan Kosović je zapisao: „Negde sam pročitao jednu optimističku misao o smijehu, čija bi se suština mogla ovako formulirati: čovjek koji se bar jedanput u životu nasmije nije izgubljen slučaj, nije nepopravljiv. Iza smijeha ne stoji samo duh i duhovitost nego i vedrina duše. Ne volim smijeh budala. On djeluje glupavo i agresivno. Smijeh vidim kao ljekovitu vrijednost duha. Možda je to jedan od najljepših poklona koje je priroda darivala čovjeku. Ima razloga plašiti se ljudi koji ne umiju da se smiju. Nijesu bolji ni oni koji zamjeraju onima što se smiju. Za iskrenu ljudsku komunikaciju srdačan smijeh vrijedniji je čak i od uvjerljive komunikacije. Smiješno je ne smijati se! Ljudi duhoviti, oštroumni i skloni humoru pravo su bogatstvo svake društvene zajednice. Komično razobličavanje stvarnosti možda je njena najdemokratskija kritika”. Nešto što bi bila samo šala, očišćena od svih društvenih sadržaja, neki čisto duhovni oblik, to za pravo nigde i ne postoji.

U početku Ratko nije ni slutio da će aforizam, pored nemerljivog zadovoljstva u slušanju i čitanju, postati njegova ljubav. Slušajući, čitajući i pišući o aforističarima, on je ubrzo postao posrednik između pisaca-aforističara i čitalaca-publike, nastojeći da razložno sudi a da ne osudi. Ratko je postao

institucija naše kulture. „Individua – to je institucija u pojedinačnom slučaju” – veli Arnold Gelen. „Sam individualizam je postao još jedna institucija” – dodao je Jirgen Habermas. Učinio je više od svih nas na upoznavanju javnosti sa delima naših aforističara. Napisao je sedam knjiga o njima, pokazujući i dokazujući da ih evropska i svetska javnost bolje poznaje i poštuje od domaće. On uveliko tvrdi da se naš satirični aforizam pomerio sa društvene margine u središte društvenog i kulturnog života. I da je u stalnom usponu. Njihovo obznanjivanje u javnosti vidi kao iskorak iz zatvorenog društva i kao virus kritičkog mišljenja. Trebalo bi ovakvo uverljivo prisustvo aforističarskog kritičkog nespokoja i budilničke energije shvatiti kao prisustvo kiseonika u zagušljivim lavirintima sumorne i mrakovite zbilje.

Ratko ističe da se aforizmom može da saopšti sve i o svemu, te da se u nas „pojaviła plejada aforističara, britkih i nepomirljivih kritičara haotične stvarnosti i satanske strane ljudske prirode. Oni ne štede nikog ko je u zavadi sa vrednostima i moralom. Kritika bez ostatka. Plamen koji munjevito sevine, osvetli mračne prostore stvarnosti, učini ih vidljivim, a zatim nestane. I kad nestane, on je zapamćen, jer je nastao da ne bi bio zaboravljen. Posle toga, ništa više nije kao što je bilo pre toga... U njemu je sadržan i zaplet i rasplet, i pitanje i odgovor, i zagonetka i odgonetka – majstorija dosetljivosti, sažet oblik i duhovit sadržaj”, zaključio je Ratko.

Njegova ljubav prema aforizmu samo je druga strana ljubavi prema životu, jer aforizam izvire iz života, i ima uticaja na sam život. Aforizam je kao iskra duha koja izazove plamen u zajednici onih koji misle drukčije nego što zapoveda navika i zvanična ideologija: on je neka vrsta vere u neobično i zavere u obično! Reč je o dvosmislenoj prirodi aforizma: svojom kritičkom oštricom on pripada samom izvoru života, svojim oblikom on se svrstava u umetnost reči! Aforizmi ne nastaju kao misli koje se uklapaju u neki sistem, pre niču kao biljke na tlu patnje i bola. Duhovit ne može biti narod koji nema aforizama u izobilju. Duhovita misao podiže narod iz društvene bede do duhovne visine, na kojoj pre toga nikad nije bio – to čini bar za trenutak. – Gde su nestali ljudi koji krađu vatru bogovima? Nikada kao u ovo prazno i ogolelo vreme nije se jače osećalo njihovo odsustvo. Oskudevamo u pravim ljudima, svedocima istine i smisla.

Unutrašnje vrednosti aforističkog kazivanja

Već sam istakao da je Ratko Božović, kao vrstan sociolog kulture, više pažnje obratio na spoljašnje uslove u kojima nastaje i razvija se aforistički način mišljenja. Takođe sam upozorio da je on posve svestan unutrašnjih vrednosti aforizma kao književnog oblika, jer govori o aforizmu kao živom treperenju

duha i jasnom obliku mišljenja. Umetnost i filozofija u isti mah! Kad iz njega ispari sadržaj, vezan za prolazne nevolje, ostaje oblik kome vreme ne može da naudi. Zato se učenost i mudrost moraju da sažmu u najkraći mogući književni oblik – aforizam. Reč je o tzv. *ekonomiji mišljenja*: u najmanjem broju reči reći najveći broj pri/misli, etički i estetički vrednih. O tim obeležjima aforizma ovde ću da kažem ono najnužnije, kratko, jasno i sistematično, jer se ove osobine aforizma posmatraju nekako uzgred u Ratkovim knjigama.

Prvo obeležje: *umanjivanje značaja i značenja*. – Aforizam je podrugljivo spuštanje svih ozbiljnih stvari sa neba na zemlju: uzvišen, moćan i opasan autoritet postaje pitomiji i čovečniji! Ratko to kaže bolje od mene: srozavanje svega što se do sada smatralo nedodirljivim u ime smeha, slobode i ljubavi prema životu. Vesna Denčić nudi odličan primer kad kaže: „Naša istorija je puna slavni ljudi koji su prošli neslavno”. Moj prijatelj, Duško Vojvodić Birdža, koji je i sam aforističar, sa puno prava svoje aforizme naziva *padalice*. Mihail Bahtin zaključuje: „Smeh ne dopušta ozbiljnosti da se okameni”.

Drugo obeležje: *veliko se ogleda u malom i obratno*. – Aforističar na pojedinosti gradi čitav svet značenja, iz jednog malog isečka stvarnosti on izvlači zaključak o celokupnoj stvarnosti. Najveće otkriće umetnosti jeste okean koji se ogleda u kapi vode: kad upoznaš jednu kap iz okeana, upoznao si čitav okean! Nepogrešivi dijagnostičar Dragan Šušić ističe: „Pare su za to da se troše, ali ja to ne bih mogao praktično da vam pokažem”. Ilija Marković navodi: „Diktatura je oblik vladavine u kojoj diktator ne vlada sobom”. Da bi opšti pojmovi delovali konkretno i životno, oni moraju da se otelove, ovaploste – i reč postade telo. Pojedinačno živo biće mora da izražava neko opšte značenje ili univerzalnu vrednost: u tome je *antropološki* značaj aforizma!

Treće svojstvo dobrog aforizma: *preterivanje ili preuveličavanje*. – J. V. Gete je isticao da je stvarnost „retko vredna pričanja bez preterivanja”. Naš sjajni aforističar Ratko Zakić pravo zbori: „Satira je istinito preterivanje”. U aforizmima se namerno uvećava neka slabost, odnosno mana pojedinca ili zajednice: ono što je inače naglašeno valja preneglasiti, ono što je karakteristično valja pretvoriti u karikaturu, ono što je greška treba proglasiti grehom! Govoriti o sitnim stvarima kao da su krupne, niže kao više, beskorisne kao vredne. Jedan visoki činovnik u Gogoljevom delu *Mrtve duše* veli svom potčinjenom: „Ti suviše kradeš za činovnika svoga ranga”. Dejan Milojević obraća se građanima rečima: „Mole se građani da štede struju! Nema je dovoljno ni za elektrošokove”. Aleksandar Čotrić domeće: „Pustili su me iz zatvora a da to nisam ni primetio”.

Četvrta odlika uspelog aforizma: *kratkoća ili sažetost*. – U prirodi je aforizma da se opire razvijanju u dugi niz ili lanac misli: aforizam sebe ograničava vremenski! Ratko naglašava da, nasuprot epskoj, rasplinutoj, raspričanoj,

baroknoj razbarušenosti, razuđenosti, razgranatosti i razlistavanju, aforizam kazuje bitne stvari u zbijenom, jezgrovitom obliku: to je lično izražavanje nadličnog iskustva. Stanje u našem celokupnom pravosuđu stalo je u jednu reč koju je na svoj način ispisao Duško M. Petrović. „Pre/suda”. Ko nije ZA, biće IZA – veli Stevan Naumović. Misli su izbrušene, umivene, očesljane, ispeglane, nema mesta opširnosti. Aforističar se po prirodi svoga posla protivio bilo kom sistemu i ne voli sistematičare, jer je nedostatak sistema znak iskrenosti i priznanja da se život ne može sabiti ni u jedan sistem, bila to naučna teorija, verska i ideološka dogma itd. Svi koji pišu aforizme dobro znaju koliko je ovaj duhovni oblik zahtevan i težak: pored toga što mora biti zgusnut, nabijen i duhovit, mora biti i poetičan, ironičan i sarkastičan, tako da čitalac ne može da odoli njegovoj nametljivosti! Kretanje misli skameni se u par reči, skoro slici. Aleksandar Baljak tačno je primetio: „Satiričar slika ono što više ne želi da gleda”.

Peta karakteristika zrelog aforizma: *dvosmislenost ili višeznačnost*. – Ima mnogo načina da se bude dosadan, ali malo načina da se bude duhovit. Zadovoljiti se jednim značenjem aforizma znači prevesti ono što je originalno na nešto banalno. Aforističar o svakoj pojavi stvara metaforu, to jest od čulnog utiska mentalnu sliku, koja nema samo jedno ili najviše dva značenja. To važi i za onaj aforizam Vitomira Teofilovića: „Razne mere sprovodimo, ali sprovod nam predugo traje”. Buntovnik Srba Pavlović to potvrđuje: „Položaj žene svakako treba menjati”. Za ovaj aforizam A. Baljak bi rekao „da se može protumačiti i ovako i onako, naročito onako”. Nije u pitanju dvosmislenost nego značenjska višesmislenost. Stanislav Jirži Lec ispravlja kritičara kada kaže: „Kad mi se prebaci da sam dvosmislen, reč je upravo u tome da sam nedvosmislen”.

Šesto obeležje vrsnog aforizma: *misaoni obrt ili paradoks*. – Blez Paskal je primetio: „Misao bez paradoksa je kao ljubavnik bez osećanja”. Potreba za neočekivanim obrtima u mišljenju često je u vezi sa očekivanim preokretima u društvu, ali aforizmi nisu uvek tako strukturisani da se mogu povezati sa promenama u strukturi društva (na primer da su neki upućeni prostijem svetu, „podanicima i prodanicima”), a neki onom produhovljenijem. Naš vitez duha upućuje svoje misli ljudima tananih osećanja i istančane duhovnosti, bez obzira kome društvenom sloju oni pripadaju. To nisu aforizmi čiji značaj i značenje zamiru sa smirajem dana: oni su napisani tako da bi se njima vraćalo kad god hoćemo da mislimo i osmislimo svoj rad, svoju istoriju, društvene odnose, umetničko stvaranje, odnose sa bogom itd. „Decu nije lako prevariti. Zato nemaju pravo glasa”, upozorila je Vesna Denčić. Rastko Zakić dodaje: „Zbrisao sam između redova”.

Sedmo svojstvo istančanog aforizma: *iznenađenje ili neočekivana žaoka*. – Ova odlika gotovo da se podudara sa onom definicijom aforizma Višnje Kosović kao „osice duha sa žaokama koje bude”. Aforizam prosto računa sa nepripremljenošću slušaoca ili čitaoca na iznenađenje. Tako je naš rano preminuli Vladan Sokić znao i umeo da iznenadi: „Istorija Srba – enciklopedija mrtvih”. Ovo nije humor koji samo zabavlja, ovo je humor koji nas otrežnjava: crta mudrosti ovde je neosporna, to je misaona satira! Ako ponekad i nije preterano zanimljiv aforizam nas nečem pouči, ali nas ničim ne razočara. Tako Milenko Pajović poučava: „Selo je preporođeno. Nema seljaka”. Zoran Rankić dopunjava: „Pamet u glavi, glava u torbi”. Zoran Bogdanović ponizno moli: „Oče naš, daj šta daš”.

Osma osobina valjanog aforizma: *prekor i kritičnost*. – Aforizam je najkraća priča o našoj bedi, materijalnoj i duhovnoj. Država je gurnula društvo na samo dno materijalnog siromaštva i duhovne bede – stabilan haos. Milovan Vitezović kaže: „I svetu vodicu smo zagadili”. Vuk Gligorijević pogađa stvar: „Čovek na svom mestu mora često da menja mesto boravka”. Svaki od aforizama jeste precizna mera koliko je čovek na gubitku, kada kroz okamenjene ustanove društva ne može da ostvari svoje materijalne potrebe i duhovne želje. U svakom nedemokratskom sistemu glas istine i smisla živi u satiri i šali. Pisac i prevodilac Predrag Crnković zaključuje: „Kod nas su sve vrednosti izvrnute naopako: ko je pošten taj je glup, ko je dobar taj je naivan, ko je tolerantan on je izdajnik, ko je pristojan on je peder, ko čita knjige taj je budala, ko ima samoinicijativu on je neposlušan. Sve što bi trebalo da bude lepa stvar kod nas je uvreda”.

Deveto svojstvo vrsnog aforizma: *mudrost i pouka*. – Humor i satira nisu mogući u stanju *relativizma* vrednosti i normi, jer onda nema merila za kritiku stvarnosti. Ako se vrhovne vrednosti i norme relativizuju, onda one prosto ne postoje. Aforističar ima kritički odnos prema izokrenutoj stvarnosti sa stanovišta ključnih, univerzalnih vrednosti: svetosti života, istine, pravde i prava, koje ovo vreme duhovnog sumraka ne priznaje za svoje. Aforističar posmatra sa strane, iskosa, i nije uronjen u masovno ludilo: on je duhovno iznad situacije koja je za druge nepodnošljiva. Ne kaže se uzalud da je aforizam srpska borilačka veština. O tome svedoči aforizam Vladana Sokića: „Da je politika kurva, najpre su osetili nevini”. Milan Cvetković pojačava: „Razumljivo je zašto je ubijen s leđa. Išao je ispred svoga vremena”. Brana Crnčević dodaje: „Sam si masa, a u masi sam”. Jasmina Bukva: „Nisam ja od juče da verujem u bolje sutra”. Milovan Vitezović: „Ko peva zlo ne misli. Ko misli nije mu do pesme”.

Deseto obeležje pravog aforizma: *igra rečima*. – Aforizam se ne napaja samo iz spoljašnje stvarnosti, on može da potekne iz unutrašnjih mogućnosti

jezika. O tome ubedljivo svedoče aforizmi Duška Vojvodića Birdže: „Bednik po bednik – pobednik”. „Metak po metak – imetak”. „Bez mita – nema dinamita”. Da li se u igri reči prepoznaje naša igra dok smo bili deca, igra sećanja? Igra iskrenosti koja ranjava i učtivosti koja vara, ta borba između dva suprotna osećanja, od kojih smo jedno očekivali a drugo nas je iznenada pogodilo kao grom iz vedra neba. „Putokazi naši – krajputaši”, reče Bane Jovanović. Danica Mašić nudi više od igre rečima: „Prvo smo klicali, pa klecali, pa jecali”.

Jedanaesta odlika uspelog aforizma: *nadilaženje lokalnih uslova, mesta i vremena*. – Ima aforizama koji su u toj meri naši da su neprevodivi na druge jezike i nerazumljivi u drugim kulturama, a ima ih koji kao od šale prelaze iz jezika u jezik, iz kulture u kulturu, poprimajući tako širi društveni značaj i kulturno značenje. Sećam se da je Igor Mandić onu Dekartovu misao: „Cogito ergo sum” izmenio u „Cogito ergo SUP”. To je bilo veoma efektno za nas, ali ne i za strance, koji su pitali šta to znači. G. Laub povodom sličnog događaja piše: „Neko ko ne zna ni latinski ni čuvenu Dekartovu rečenicu neće moći da se smeje studentu koji umesto toga kaže: „Coito ergo sum”. Tako isto i aforizam inače sjajnog Mitra Mitrovića: „Tek posle pedeset godina saznali smo da je Jajce bilo mućak”. Meni se čini, a Ratko Božović prihvata, da je istinski vredan aforizam onaj koji je univerzalan, shvatljiv i prihvatljiv za svakog čoveka. „Za genija nema granica, sem opštine u kojoj se rodio” – mudro zbori Milovan Vitezović.

U *Znakovima pored puta* Ivo Andrić veli: „Oblik aforizma, to je neprimetna i opasna zamka za svakog od nas. Aforizam izgleda na prvi pogled lak i prijatan izraz kojim najbolje i sa najmanje napora možemo da pokažemo naše životno iskustvo, koje nam uvek izgleda veliko i teško, i našu pamet, o kojoj imamo obično najlepše mišljenje. Ali tu se i najčešće i najviše varamo. Aforizam je tanak led na koji nas navodi naša želja da jeftino i brzo pokažemo šta znamo i šta sve možemo i umemo. On je ogledalo u koje mi hvatamo ljude i svet oko sebe, a pritom ne primećujemo da se u njemu ogledamo i pokazujemo i mi sami, sa svim našim pomislama i namerama”.

Ako uđete u razgovor sa raznim ljudima, onda ćete se uveriti da svi misle kako znaju šta je aforizam, iako retko ko od njih to uistinu zna. Misle da znaju a ne znaju da misle. Ovde se predlaže priručna definicija aforizma, a njegova stvarna definicija sadržana je u neiscrpnim značenjima samih aforizama. *Aforizam je kratki, jezgroviti, britki, nabrekli, duhoviti, maštoviti, mudri i poučni izražajni oblik koji omogućava da se u malo reči sabere iskustvo*

zajednice i njen pogled na svet. Nema te nauke koja može da definiše aforizam, jer ako bi to bilo moguće, onda bi i mašine mogle da budu duhovite. Ali to ne znači da se ne mogu u izvesnoj meri odrediti opšti i posebni uslovi koje mora da zadovolji svaki aforizam da bismo ga smatrali društveno delotvornim i duhovno vrednim.

Trebalo bi se čuvati čoveka koji se ne smeje. Smeh i osmeh jesu znaci dobre duše i uzvišenog duha. Treba učiti toga pojedinca, a možda i čitav njegov narod, da se smeje i raduje. Gde se ori smeh tu su ljudi zdravi. Onaj ko se smeje po pravilu je daleko od toga da čini zlo. Aforističar osuđuje grešku i greh, ali ne i grešnika. On otkriva zabludu i laž, ali ne mrzi zabludelog i lažova. On ga na duhovit način kori ali ga ne mrzi, jer mu je bližnji, a ovaj to ne shvata. Ali to nije podsmeš njemu, nego slabosti ili mani koja je u njemu našla svoga izabranika ili predstavnika. Inače bi i duhoviti aforističar postao moralno sumnjiv, jer ponižava i poražava svoga bližnjeg. Naš vitez duha ima srce i um na pravoj strani, i zato on svakodnevnih nevolje pojedinca uzdiže na stepen društvenog problema, o kome se mora zauzeti stav, i izneti vrednosni sud – javno. Prema tome, nije uloga satiričnog aforizma prazno i šuplje zabavljanje i ruganje, već poruka i pouka. Filozof volje za moć veli: „Nije po svačijem ukusa da se istina kaže prijatno“.

Iza smeha i osmeha živi čovek ranjen do dna svoje osetljivosti. Aforističari nisu bezbožnici, oni samo veruju u *boga koji se smeje*, i koji je podrugljiv prema svome delu, znajući da nije dovršeno, i da ga treba usavršiti. Aforističari su neponovljivi cvetovi naše kulture i kada je sve bilo protiv *nje* i protiv *njih* – osim vernih čitalaca i slušalaca. Šala je preživela sve nevolje ovoga sveta: ona je jedina zdrava nada u beznađu! Neka je blagosloven svaki onaj ko uspe da izazove vedar osmeh na licu svoga bližnjeg.

Naši aforističari verovatno nisu ni slutili da u našoj kulturi postoji sociolog kulture, Ratko Božović, koji ih je celo vreme držao na oku i pažljivo osluškivao njihov kritički i satirički govor, svestan da ono što oni misle ostavlja traga ne samo na njegovu misao nego i na sve one koji su razmišljali o stvarima koje uznemiruju našu dušu i duh. Neka mu oproste ako poneku njihovu reč nije razumeo onako kako su je oni izgovorili, ali i sami znaju da on više pažnje poklanja mogućim značenjima nego golim rečima. Nije on gospodar ni svojih reči – često reči varaju misli! Reči su muze koje pomuze kad one popuste njegovim molitvama.

RATKO KAO UČITELJ

Sjeren Kjerkegor je zapisao: „Biti učitelj to ne znači seći kao na panju tvrdnjama, ni davati lekcije da se nauče; biti učitelj to znači zaista biti učenik.

Učenje počinje kad ti, učitelju, učiš od učenika, kad se ti smestiš u ono što je on razumeo". U svakome od nas zapisan je put do drugog, pri čemu su drugi bili uglavnom Ratkovi studenti.

On je svojim studentima nudio program iza koga nije stajao niko osim njega: zahtevao je da ga razumeju a ne da se sa njim slože! Dolazio je među njih da potpaljuje duhovne vatre, da postavlja nezgodna pitanja. I onaj ko pita sigurno se ne oseća najbolje, jer je svako pitanje izraz nekog nedostatka, neke oskudice. Ja mislim da mi oskudevamo u ljudima kao što je Ratko. U susretu sa njim zaboravimo sve što nije istinito, dobro, lepo i sveto. Otkrivajte, na kraju, kako rastete poput koraka u vašem detinjstvu. Susret sa njim otrgao je studente od onih dosadnih udžbenika u kojima se okamenilo zastarelo znanje.

Na nama je da, na drukčiji način, govorimo o starim i novim, ali velikim stvarima iz života, za koje današnje pokolenje ne pokazuje interese. Hanif Kurejši, u delu *Buda iz predgrađa*, reče: „Hoću da razgovaram o tome kako živimo svoje živote, šta su nam vrednosti, kakvi smo ljudi postali i šta možemo postati ako to poželimo. Hoću da ohrabrim ljude da misle, da razmišljaju o sebi i oslobode se svojih opsesija. U kojoj školi se uči ta dragocena meditacija. Hoću da pomognem drugima da razmišljaju o dubljoj mudrosti u sebi koja je često zatrpata pometnjom svakodnevnog života”.

Imamo veliki broj nauka o čoveku, koje rade svoj posao pretežno nezavisno jedna od druge, tako da je zapuštena i gotovo napuštena svaka pomisao o jednoj jedinstvenoj slici čoveka, u kojoj bi se ugledala njegova suština. Da li je danas moguća takva jedna slika s obzirom na neviđenu podelu rada i specijalizaciju funkcija? Jer rastaviti čoveka na delove, pa svaki deo proučavati nezavisno od celine, znači poništiti celovitu istinu o njemu, ukinuti njegovu suштinu. Davno je upozorio kineski mudrac Lao Ce: „Rastavi kola na delove, i nema više kola”. Opšta teorija kulture ne zanemaruje rezultate istraživanja posebnih nauka o čoveku, ona ih uzima kao građu za svoja uopštavanja.

O gubitku središta, tačke oslonca, ili tzv. arhimedovske tačke gledišta, govori sledeća velika istina iz pera Tadeuša Breze: „Budala može ponekad da bude genijalan stručnjak. On je budala u svim ostalim oblastima, izuzev one u kojoj je genijalan. Ako, dakle, u takav trust mozgova uzimaju takvoga, on onda u njemu učestvuje ne kao budala, nego baš kao hiper-super-stručnjak za ono u čemu nije budala”.

Filozof volje za moć odavno je predvideo neprilike u kojima smo se našli. On je pisao u *Volji za moć*: „Saznavaoci, koji samo hoće da utvrde šta jeste, jesu oni koji ne mogu ništa postaviti *kako treba da je*... Naše saznanje je postalo naučno u onoj meri u kojoj može primeniti broj i meru... Vrednost ima samo ono što se može brojati i izračunati. *U kojoj meri ovde želi da prevagne*

prosečan tip čoveka?” Niče je duboko verovao da nas od ove pošasti može spasiti jedino umetnost. „Mi imamo umetnost da ne bismo propali zbog istine... Umetnost vredi više od istine... Umetnik ne može izdržati stvarnost, on sklanja pogled, okreće ga unatrag”.

Na njegovom tragu razmišlja i Horhe Luis Borhes: „Doći će vreme kada će ljudi slabo mariti za slučajeve i okolnosti lepote; biće im stalo do lepote same po sebi. Možda ih neće interesovati ni imena ili biografije pesnika... To zvuči još bolje kad pomislimo da ima celih naroda koji tako razmišljaju. Smatram, na primer, da narod u Indiji nema osećaj za istorijsko... Hoću da kažem da se oni interesuju za probleme kao takve, ne za biografske, istorijske, ili hronološke činjenice... Njih interesuje zagonetka kosmosa”.

Skupina ljudi, umešana u planiranu potragu za novim otkrićima, zajednica naučnika, i ne sluti kakve sve posledice izazivaju ili mogu izazvati njihova otkrića. Nema velikih istraživanja u nauci koja nisu opasna po život, opasna po svojim posledicama. Naučnom saznanju odaće se najveća počast ako se ono stavi u službu najvećih vrednosti: ljubavi, nade, vere, pravde, slobode i svetosti života. To znači da naučno saznanje ne može da ima krajnji smisao u sebi (spoznaja radi spoznaje), ono može biti samo sredstvo za uzvišene ciljeve čovečanstva. Svaki naučni iskaz dobija svoju vrednost i opravdanje ukoliko doprinosi tom cilju. Naučna misao ne može naći smisao unutar same sebe. Dobro je rekao A. Ajnštajn: „Ko bi mislio početkom veka da ćemo kroz pedeset godina znati tako mnogo a razumeti tako malo”.

Razlika između razuma i uma upućuje na sukob stručnjaka i etičara (two culture). Ima svesti na pretek, ali nema savesti: stručnjak ubija čoveka u sebi! Šarl Bodler je isticao da je malo koristi od očiju ako je um slep. Nije dovoljno gledati, važnije je videti: ako gledaš pojavu, ne vidiš suštinu! Još jednom reči Ive Andrića: „Ako ne mogu da vidim, neću ni da gledam”. Jurij Poljakov zaključuje: „Svaka pogrešna reč je metak, ispaljen u tuđe srce”. Dok slušam njihove reči, sam sebe izgovaram. Sudbina je sve što nam kažu.

Možda grešim, ali čini mi se da smo mi, Ratko i ja, i nama slični, *utopisti* stare garde, starog kova, u kojima još uvek boravi metafizika, a kojima vreme ne ide naruku. Možda smo poslednja sol zemlji. Ako nas ne slušaju ljudi, možda nas slušaju ribe, kao što su slušale Sv. Antuna Padovanskog ili Franju Asiškog. Činjenica je da oskudevamo u kulturnim ljudima: nekulturan čovek nikad ne odraste! U društvenim naukama, u naukama o čoveku, više nema istine kojoj bi se mogli radovati. „Svaki čovek ima prava da sumnja u svoj zadatak, i da ga s vremena na vreme zanemari; jedina stvar koju ne sme da učini to je da ga zaboravi. Ko ne sumnja u sebe, taj je nedostojan – jer slepo veruje u svoju sposobnost, i greši iz oholosti. Blagosloven je svaki onaj ko prolazi kroz trenutke neodlučnosti”, poručuje Paulo Koeljo.

Ni danas u naukama o kulturi i filozofiji kulture nema jedinstvenog odgovora na pitanje šta je kultura, gde je njeno mesto u strukturi duhovnog sveta. Ratko je izvršio pokušaj da se prikažu neka saznanja o kulturi sa stanovišta posebnih duhovnih disciplina, i u isto vreme da otkrije, sistematizuje i objasni bitne sličnosti među različitim kulturama, uz svoje sumnje u mogućnost čisto naučnih znanja o kulturi: plemenita zrelost i blaga duhovnost! Pored opštih pitanja o kulturi, upoznavanje sa kulturom drugih naroda ima svoga smisla, jer tako studenti stiču naviku i sigurnost da se i u stranim kulturama osećaju kao kod kuće: mnogo kultura u jednom svetu!

Došlo je vreme da se ponovo promisli šta je kultura i šta je sa kulturom, jer se svakodnevno uveravamo da ona opada i propada, da se ne neguje, da se o njoj ne brine. Ako se o nečemu mora da vodi briga, to samo znači da je ono na neki način ugroženo. Kultura je sve ono što je čovek sam stvorio i što ne može da opstane bez njegove brige i nege.

Ovde se susrećemo sa jednim paradoksom: čelik, železo i mermer smrvalo je vreme i pretvorilo u prah i pepeo, ali ono što je preživelo, *što prkosi vekovima*, ono nežno, krhko, vazdušasto, što postoji u obliku šapata i sna, očuvalo se u rečima pesnika i pojmovima filozofa. Ne zastareva i ne propada ono što se pamti, jer mu pamćenje ne dâ da bude zaboravljeno. Ono što je duhovno traje večno, ono što je materijalno propada. „Slava pravde i duše nije istog reda kao snaga društva i moć države”, opominje nas Žan d’Ormeson u knjizi *Slava carstva*.

Starogrčko društvo i država su propali, ali grčka filozofija i danas živi svuda gde se uistinu nešto misli i stvara: imena Sokrata, Platona i Aristotela se ne zaboravljaju! Veliko rimsko carstvo je bilo pa nestalo, ali Rimsko pravo se i danas predaje na svim univerzitetima sveta. Filozofija živi duže od filozofa, a pravo duže od pravnika. Tako je i u drugim oblastima kulture. Samo u ovom smislu smrtni čovek govori o besmrtnosti duše.

Šta u stvari činimo dok pominjemo imena grčkih mudraca i umetnika? Mi ih oživljavamo u sećanju, i mrtve ih vraćamo u duhovni život, jer živ je onaj koga se sećamo. Preko njih mrtvih mi živi možemo „progledati na oči koje nismo imali” (Matija Bećković). Antički svet je bio pa nestao, ali ono što se od njega preselilo u jezik i sačuvalo u njemu traje i danas, otporno na zaborav. Eshila, Sofokla i Euripida oživljavamo kad god gledamo njihove drame u pozorištu. Viktor Igo: „Mrtvi žive dok ima živih koji misle o njima”. Karl Jaspers: „Samo za otrcani realizam mrtvi su mrtvi”. Emil Dirkem: „Mrtvi su moralni policajci društva”. Erih Maria Remark: „Kad nam živi ne pomažu, mrtvi moraju to da čine”. Savremeni nemački pesnik: „Živi zatvaraju oči mrtvima, mrtvi otvaraju oči živima”. – Tako u sećanju ljudi kroz vekove blista jedna kultura u posebnim oblicima: jeziku, književnosti, umetnosti, filozofiji,

istoriji... Svi nosimo u sebi prošlost sveta, niko od nas nije mlad, na što nas podseća istorija ideja i verovanja koja „šapće čoveku nešto o njemu samom”. Na pitanje koliko je star, jedan mudrac je odgovorio: „Koliko i svi ljudi”.

Opšta teorija kulture vodi računa o sličnostima ili srodnostima između kultura, ne zanemarujući svoju usmerenost i na uočavanje različitih slojeva ljudskog iskustva, nataloženih tokom vekova ljudske kulture. Posebne nauke o kulturi, sa svojim istančanim analizama pojedinih zajednica i njihovih kultura *lome celinu*, dok je saznajni interes opšte teorije kulture da je oblikuje kao sećanje ljudskog roda. Ne može se poreći veza između religije, umetnosti i filozofije, koje su oduvek čuvale uspomenu na izvorno jedinstvo ljudskog duha. U tom smislu zapisao je Hegel u svojoj *Estetici* ove reči: „Međutim, ako jedan nacionalni ep treba da zadobije trajno interesovanje i drugih naroda i drugih vremena, onda je potrebno da svet koji se u njemu opisuje ne bude samo svet *posebne* nacionalnosti, već mora da bude *takav* da se u tome posebnom narodu i njegovom herojstvu i delanju u isto vreme snažno odražava i ono što je opštečovečansko... Homerove pesme živeće večito i biće za sve narode i za sva vremena od aktuelnog interesa”.

Danas ni škola nije jemstvo da će se pojedinac snaći u životu. Škola nije, kao nekad, kanal socijalne pokretljivosti, jer mase školovanih ne mogu naći posao koji odgovara njihovom stepenu obrazovanja – pismenost i obrazovanje nisu odlučujući činioci za uspešan životni vek. Svako mora da odabere svoj put između onog što želi da bude i onog što mu društvo i država u kojoj živi dopuštaju. U poslednjih deset godina otišlo je 100.000 mladih iz Srbije, tako da smo ostali bez mozga. Školovan mladi svet jeste glava svakog društva. Ovo društvo ostalo je bez glave, jer najbolje glave odlaze. Ako se čovek nađe u situaciji izgubljenog, tada nema na šta da se osloni: onda se jedino može da pouzda u svoj karakter i svoju savest. Isto tako diploma nije garancija pismenosti, već je to postala praksa, odnosno veština snalaženja u promenljivim okolnostima. Dovoljno je podsetiti na istaknute ličnosti našeg javnog života koje nisu znale ni čitati ni pisati: Karađorđe, Knjaz Miloš, Vuk Karadžić (na početku). Doduše, sociolozi obrazovanja i pedagozi danas upozoravaju da se „pismenosti kreću od alfabetske, numeričke, naučne, geografske i telesne do emotivne, kulturne, građanske i kritičke, između mnogih koje su izvikane”.

Ovde je dovoljno izneti samo jedan podatak o Ratku kao učitelju. I pred desetak veoma atraktivnih smerova na poslediplomskim studijama na Fakultetu političkih nauka, gde je predavao, najveći broj se prijavljivao na *smeru za kulturu i kulturnu politiku*. Ponekad ih je bilo više na ovom smeru nego na svim drugim zajedno – toliko je bio omiljen Ratko i predmeti koje je predavao. Studenti nisu ni bili svesni koliko *činjenica* je pred njih izneo,

koliko su dubokih *misli* od njega čuli, kakav *oblik* su njegova predavanja imala, sa koliko *ljubavi* je delio svoje *iskustvo i znanje* – svega toga su se sećali mnogo godina kasnije, kad više nisu imali prilike da ga slušaju. *On je ličnost potpuniya od udžbenika.*

Da privedem kraju govor o Ratku kao popularnom i omiljenom učitelju, koji će ostati u sećanju četrdeset generacija studenata FPN. Ono po čemu će ga pamtiti jeste *otvorenost, dobronamernost i kritička svest*. Davao je svaku vrstu podrške nenasilnom pokretu otpora neznanju, lažima, samovolji, zabludi. Kritika kao nepokoravanje činjenicama otupele i zaglupele realnosti. Jer kultura je pogled na svet ne samo kakav je bio i kakav jeste, nego i kakav bi mogao i trebalo da bude, slika sveta koji nedostaje, sanjani zavičaj. „San koji se još nije desio a svi pjesnici po njemu navijaju sat” – peva Miroslav Jovanović Timotijev. Možda će naići jedno humanije vreme u kome se kulturni čovek još u nešto računa.

Misli izrečene ovde protive se svakom sistemu, jer svaki sistem je zatvoren, upravo zbog toga što je sistem. Zato Ratko ne voli stroge definicije, klasifikacije i tipologije, pošto ove po pravilu zanemare i ispuste nešto značajno za kulturu – izuzetke i izuzetne, koji zaslužuju posebnu raspravu. Ne zadržava se on na prikupljanju brojnih činjenica, odnosno podataka (što veći uzorak to sigurniji zaključak), već mu je bitno da ispita pojedinačan slučaj koji može biti u funkciji širokih uopštavanja. Kao što je hemičaru potrebna samo kap vode iz okeana da bi saznao hemijsku strukturu čitavog okeana, ili zoologu da prouči jednu amebu da bi poznao sve amebe, isto tako je u društvenim naukama i humanističkim disciplinama, pa i u umetnostima, dovoljno upoznati jednog sveca da bi upoznali sve svece; dovoljno je upoznati jednog tiranina da bi se upoznali svi drugi. Znamo da je svetost opšti pojam, a svetac jedinstvena ličnost. Ali „jedinostvenost činjenice ne sprečava univerzalnost pouke koja se na osnovu nje izvlači” – zaključio je Cvetan Todorov. Onaj ko je dobro upoznao englesko iskustvo vladanja taj uglavnom poznaje sve druge demokratske (parlamentarne) oblike vlasti. Ovde je pojedinačan slučaj u stvari predstavnik čitave vrste a ne izraz za neku pojedinačnu pojavu. Upoznavanje jednog slučaja može pomoći da se bolje osvetle svi drugi iste vrste, jer se sada ne razumevaju s obzirom na *širinu* nego s obzirom na *dubinu* (case study – studija slučaja). Tako se u umetnosti reči opšti pojam ljubomore otelovi u Otelu, opšti pojam škrtosti u Kir Janji, opšti pojam lenjosti u Oblomovu, opšti pojam mudrosti u Sokratu itd. Doduše, treba biti

vešt majstor da bi se prikazao opšti pojam koji radi u pojedinačnom liku i kreće se među nama.

Tako se, na primer, u svim društvima i kulturama, *stranac* po pravilu doživljava kao sumnjiv i opasan, što je samo poseban oblik bojazni od nepoznatog i nepredvidljivog. U našem srcu i duhu postoje vrata koja se teško otvaraju stranim ljudskim bićima i njihovim pogledima na svet. Ovde je moguće poređenje *društvenog* sistema sa *kognitivnim* sistemom. Ono što se u naučnoj teoriji javlja kao izuzetak, u političkoj zajednici je stranac: on je tu, i vidljiv, ali nepredvidljiv, unosi *nered u ustaljeni red*, koji se jasno izražava i u jeziku. Na primer, ob-red, od-red, red-osled, red-ovit, red-itelj. Svaki društveni sistem teži da se obezbedi od stranca kao što svaki teorijski sistem strepi od izuzetka, koji narušava saznavnu vrednost teorije. Zajednica oseća neku teskobu od stranca, teorija se plaši od izuzetka, *koji prkosi uklapanju u sistem*, remeti njegovu jasnoću i čistoću.

Izuzetak ne traži dozvolu od teorije: to je nepredviđen i nepozvan gost, ne javlja se iz *očekivanog toka mišljenja*, već iznenadi, iskrasne kao slobodan strelac. Zato se svaki izuzetak od teorije javlja kao *protivnik sigurnog znanja*, otkriva nešto drugo od teorije, možda *drukčiju mogućnost mišljenja i delanja*. Pojavi koja odstupa, i koja se ne može uklopiti u teorijski sistem, slučaju, treba se radovati – radovanje slučaju. Pol Valeri ima pravo: „Znati misliti to znači izvući iz slučaja zalihe koje nam on nameće”. Meri Daglas uopštava: „Svaka kultura se nužno suočava sa događajima koji prkose njenim pretpostavkama”. A red je osnovna pretpostavka. Podsećam da se u velikim svetским religijama đavo definiše kao „onaj ko unosi nered”.

Nasuprot onim brojnim knjigama, koje ne mogu da zadovolje ni dušu ni srce, Ratko je u svoje knjige unosi svoje biće, svoja pitanja, svoje sumnje, svoj nemir, tako da čitalac ne može ostati ravnodušan ili pasivan, već se i sam nadnosi nad dubinu i širinu značenja reči, toga duhovnog tkanja. Iza smeha i osmeha pomalja se sva ozbiljnost Ratkovih traganja za istinom i lepotom u dobroano pometenom i gotovo potonulom svetu. „Neophodno je biti što više svoj kako bi se, upravo svojim, moglo uključiti u zajednicu čovečanstva”, pisao je naš zajednički prijatelj Andrej Mitrović.

Kod Ratka se, na neki samo njemu znan način, svaka misao pretvori u osećanje, i tako deluje moćnije nego kad je čista kao suza. Tečno i tačno je govorio i strpljivo i pažljivo slušao šta drugi govore. U njegovom govoru, pisanju, ponašanju i odevanju ima nečeg jednostavnog, prirodnog i toplog. U njegovom životu, svesnom i nesvesnom, ističe se nagoniska mudrost da iskorači iz skućene stvarnosti, iz palanke, i da se vine u visine i širine univerzalnih značenja – što je možda uticaj epske poezije i mito-poetike. On voli i živi nauku koja se ne boji da prekorači svoje granice. Njegova misao

prevazilazi uske, lokalne okvire i preleće čak preko Atlantika. (Ratkova knjiga *Igra – temelj kulture* prevedena je na engleski jezik i objavljena u Njujorku 2008. godine, sa mojim predgovorom).

RATKO KAO PRIJATELJ

Ratko, više volim da korim za ono što nisi uradio (a mogao si) nego da te hvalim za ono što si uradio. I kada te hvalim i kada te korim, uvek te volim. Ako sam ponekad oštro sudio o tvom radu, bila mi je strana misao da tebe osudim, jer znam da je pravo na grešku jedno od ljudskih prava koje proističe iz slobode. Ti si me razumeo i kad se sa mnom nisi slagao. Samo glupaci nemaju dilema i samo oni idu svome cilju bez dvoumljenja. Mnogo je onih koji ne sumnjaju, jer je sumnja posledica razmišljanja. Oni nisu sa knjigom na ti kao što smo to mi. Reči Svetog Anselma: „Staviti knjigu u ruke neznalice opasno je koliko i dati mač u ruke detetu”. Za njih je važnije da budu siti nego mudri. Oni su predstavnici svega što je prirodno, jer najbliži je prirodi onaj ko ništa ne zna i ne želi da sazna. Meni se čini da je ispod dostojanstva jedne ličnosti da se prepusti igri u kojoj vladaju zakoni prirode, što znači da su suvišni zakoni kulture, to jest njene vrednosti i norme verovanja, mišljenja i delanja. Nas su najčešće napadali gori od nas, tako da je po pravilu bolji čovek stradao od goreg od sebe. Tačno govori Šarl Bodler: „Ni vi ni ja nismo dovoljno *budale* kako bismo zaslužili da svi glasaju za nas”.

Zaboravljamo da oni ne mogu i ne znaju da misle. Oni se nalaze u onom stanju duha koji ne pozna muke izbora. Andre Žid je negde zapisao: „Ne može se misliti a da se ne postoji, ali se može postojati a da se ne misli”. Svi imaju mogućnost da misle a misle samo neki, kao što svi imaju oči da gledaju, a samo neki vide. Ratko je čovek bistra oka i bistra uma, pa nije čudo što je pokolenjima otvarao oči za drukčije gledanje i duh za umnije suđenje. On je iskusio toliko toga da mu život svakog drugog čoveka izgleda kao da je njegov vlastiti. Onaj ko ima u svom iskustvu gotovo sva druga iskustva mora da je bogat, kao bog.

Divno je imati Ratka za učitelja, a još lepše za prijatelja. On je pouzdan lični prijatelj i nepouzdan oslonac svake vlasti, jer je vladavina čoveka nad čovekom neprirodna. On nastavlja da se bori, kako bi svet bio bolji nego što jeste, kako bi opet bili dobri jedni drugima. On sanja o jednom drugom, novom vremenu, što kuca na vrata istorije, i čeka da u nju uđe, te da se ispuni univerzalnim vrednostima i normama, koje životu nude smisao. On nije čovek koji bi držao govore (jer nije političar), on je čovek koji želi razgovore o bitnim stvarima za naš život. Sima Pandurović je rekao da u nas, ako samo četiri dana govorite istinu, možete dospeti u ludnicu.

Ratko je objavio preko 40 knjiga. Ja ga ponekad, u šali, peckam da brže piše nego što ja čitam. Za njega je čitanje i pisanje knjiga nešto prirodno, kao što je nekom drugom sviranje na muzičkom instrumentu, ili igranje šaha. Pisati knjige za njega znači slati poruke ljudskim bićima koje uglavnom nikad nije sreo i upoznao, a od čijeg suda zavisi sudbina njegove knjige. Knjigu nosi sa sobom kao sveto pismo, kao molitvenik za svu braću, treznu i mokru.

Slažem se sa Kazimjerom Brandisom koji napominje i opominje: „Konačnu kaznu piscu izriču njegove knjige. Zajedno sa glavnom kaznom: zaboravom”. Retki su oni kojima istorija nauke, filozofije i umetnosti izdaje uverenje o besmrtnosti. Ratko je pisac koji ne piše samo za druge pisce nego i za radoznale čitaocce. Ono što sam u njegovim knjigama razumeo dobro je, a ono što nisam razumeo verovatno ne razume ni njihov pisac. Govor o nečijoj knjizi često je siguran način da se stekne još jedan protivnik: rasprava o njemu je put da se pokvare dobri odnosi među njima. Međutim, ovo za nas ne važi: mi smo dobri protivnici u raspravi i još bolji prijatelji u životu!

Ovo je zgodna prilika da Ratku odam priznanje koje je za gotovo pola veka našeg prijateljstva zaslužio. Od svih koji neguju, misle i pišu o kulturi, ti si imao najveći uticaj na mene, tako da na skoro svakoj stranici mojih knjiga možeš da prepoznaš svoj glas u mom. Dok slušam ili čitam tvoje reči, sam sebe izgovaram: i kad nisi izvorno svoj, ti govoriš novim jezikom o starim istinama i vrednostima. Ti pronicljivo govoriš i o ćutanju, jer smatraš da nema ništa stvarnije u ljudskoj komunikaciji od ćutanja. Šta je u stvari ćutanje? Evo samo nekih odgovora koje si samom sebi odgonetnuo:

Ćutanje je: od/govor, stil postojanja, stav bića, stvarnost unutrašnjeg, govor intuicije, mucanje duha, usamljivanje svesti, mistična dubina, molitva osame, neporočna mana, pustolovina volje, nadmoć smirenosti, diskretno pozorište, maska istine, melanholija tajne, šapat tišine, aktivna uzdržanost, ćudljiva spontanost, misterija polutame, nužna odbrana, prethodnica delanja.

Ćutanje se vezuje za samoću i tišinu, pa sam, čitajući šta je Ratko napisao o ćutanju, i ja nešto dopisao o tišini. Evo kako me on nadahne: tišina kao izvor saznanja, tišina ispunjena smislom, tišina kao priprema za duhovni rast, tišina kao tihi boravak u samom sebi, tišina ispunjena pitanjima i očekivanjima, tišina kao nešto rečitije od reči, tišina kao umirivanje čula od spoljnog sveta, tišina kao ućutkivanje samog sebe, tišina koja govori više no što čula opažaju, tišina kao čuvanje tajne, tišina kao znak nemoći da se tajna izrazi, tišina kao tiho samovanje, mudra tišina u kojoj se naslućuju bitne stvari, tišina kao prostor molitve.

Kad je reč o ćutanju, samoći i tišini, Ratko ispisuje reči koje nikada nisu bile u takvoj vezi. O nadmoći ćutanja, na primer, on piše: „Ćutanje pročišćava

nakazno rečeno i brani dostojanstvo nerečenog, a što bi moglo da se kaže ćutanjem. Zašto da ne? Pokazalo bi se da ćutanje, iako neće da kazuje laž nego istinu, nije nesklono rečima i slobodnom govoru”.

„Svaka kap tišine rađa po jedan zreo plod” – veli Pol Valeri. Gde nema tišine nema ni čoveka stvaraoca. U tišini čovek crpe iz samoga sebe, sa dna svoje svesti i savesti, vlada sobom, jer ne zavisi ni od koga. Moliti se znači ući u tišinu. Tišini se ne može ništa dodati ni oduzeti – ostaje jednaka sama sebi. Samo tišina ne škodi drugima, jer iz nje obično dolaze poruke mira. Svoje poruke ona šalje tiho, kao cveće svoje mirise. U tom trenu sam kao tihi okean na svom dnu, smiren i nepokretan za oko, otvoren za nešto što mi nedostaje: da bi u sebi čuo glas boga! „Sve će se završiti tišinom” (splendid isolation – sjajna usamljenost.) „Drugi se otvara samo u tišini” – ističe Franc Kafka.

Sve naše pesme, priče i molitve samo su iverje jedne velike klade – tišine. Ko nije upoznao lepotu samoće i dubinu tišine, taj nije upoznao sebe: taj odbija razgovor sa sobom i bogom u sebi! U tišini se unutrašnji glas bolje čuje: susret sa tajnom u sebi! Nemoć govora o tajni rečit je govor tajne: tajnu može da iskaže samo tišina! Ona poništava sve razlike i grli ih u jednom poljupcu. O bogu se može govoriti tišinom, kada reči mogu da vredaju svetost tišine.

Mišljenje je samo jedan oblik tišine, ali ono je još uvek vezano za spoljašnji svet pojava, dok je molitva usmerena na unutrašnji život duše i duha. Ipak, Ratkova predavanja uvek su bila obredi na jednom drugom oltaru, molitve na drugi način, pojmovno ispovedanje. Njegova predavanja svode se na jednu poruku, a ona glasi: da smo bliži bogu ukoliko smo bliži jedni drugima! Božja reč, *ljubav*, tako je moćna, da nas privlači, da se svi preko nje razumemo, da nas ona sjedini u jednom zagrljaju. „Ko uspe da pronikne tišinu i dozove je njenim pravim imenom, taj je postigao najviše što smrtni čovek može postići. Ona nije više za njega ni hladna ni nema, ni pusta ni strašna, nego mu služi i nalazi mu se u svakoj nevolji” – zapisao je Ivo Andrić.

Došlo je vreme da se dublje i ponovo promisli šta je kultura i šta je sa kulturom u ovom ogoljenom vremenu, jer se svakodnevno uveravamo da ona opada i propada, da se ne neguje, da se o njoj ne brine. Ako se o nečemu mora da vodi posebna briga, to samo znači da je ono na neki način ugroženo. Kultura je sve ono što je čovek sam stvorio i što ne može da opstane bez njegove brige. Došlo je vreme za odbranu kulture od modernih varvara. Ovo društvo ima jednog kulturnog čoveka, u jedno vreme koje ne mari za kulturu, i tretira je kao vid potrošnje, iako od kulturnih dela ima više koristi nego od nekih privrednih grana.

Posle mnogo godina, čitajući knjigu *Zlatna beležnica* engleske spisateljice Doris Lesing, za koju je dobila Nobelovu nagradu, našao sam razumno i umno objašnjenje našeg spora oko moći i nemoći nauke i kulture. Evo šta ona kaže: „Ne samo što je detinjasto od pisca da nastoji da svi čitaoci vide ono što on želi da vide, da svi oni shvate oblik i cilj romana kako je on to zamislio, nego i da je takva piščeva želja znak da ni on sam nije razumeo nešto najfundamentalnije. A to je zaključak da je knjiga živa i potentna, plodona i spremna da rasplamsa misao i raspravu samo onda kada njen plan, oblik i namere nisu sasvim shvaćene, jer trenutak u kojem se to ostvari označava trenutak u kojem se ništa više iz nje ne može izvuci”. Treba biti jak čovek da bi priznao svoje neznanje, zabludu, grešku ili greh.

U opštim pojmovima i teorijama odjekuje ono što je zajedničko, to jest ono što sluša zajednica, *zajednička značenja*. Jer, kako reče Konstantino Bertolo, španski književni kritičar, ako govor razumemo kao *pojedinačnu upotrebu javnog vlasništva kakvo predstavlja jezik* onda se odgovornost javlja kao nužan i poželjan činilac. M. J. Timotijev dodaje: „Što jezik ne oplete to vrijeme raspara”. Edvard Sapir napominje i opominje: „Vrata svake kulture otvaraju se ključem njenog jezika”. Sve što Ratko govori i piše jeste jedna velika knjiga o nama, jer svako od nas u njoj, na ovaj ili onaj način, prepoznaje sebe i svoje iskustvo.

Pišući o Ratku i o njegovom obimnom delu, trudio sam se da sve prosudim, a da ništa ne osudim: moje je da objasnim i razumem! Nije moguća večna norma postupanja s obzirom na posledice, ali jeste s obzirom na motive i namere. Dobro reče Ernest Hemingvej: „O moralu znam samo toliko da je moralno ono posle čega se osećam dobro, a nemoralno ono posle čega se osećam loše”.

Ratko nije ni slutio da sam ga ja, više od pola veka, bar krajičkom oka, posmatrao u nastojanjima da progovori o stvarima o kojima su drugi radije ćutali, bilo zbog neznanja, bilo zbog straha da javno iznesu svoje mišljenje. Ako je Ratko u životu učinio makar jednu vrednu stvar, a jeste, zaslužuje da se ovde pomene i ponovi više puta. Andre Žid je u mladosti očekivao da mu se ljudi dive zbog knjiga koje će tek napisati. Ratko ih je napisao pa mu mnogi pisci mogu da zavide.

RATKO ILI KULTURA OTPORA

Gotovo da nema pojave iz društvenog, političkog i kulturnog života o kojoj Ratko nije izrekao svoj sud. Pored glavnih odrednica o kojima sam rekao ono najnužnije, on je, između ostalog, govorio i pisao o umetnosti, mitu, religiji, moralu, nauci, jeziku, komunikaciji, dijalogu, toleranciji, kritici, modi, foto-

grafiji, pornografiji, reklami, nasilju, grafitima, dosadi, snobizmu, palanci, kulturnoj politici, tradiciji, tradicionalizmu, autoritarnoj ličnosti, mentalitetu, političkoj ne/kulturi, predrasudama, stereotipima, multikulturalizmu, sredstvima javnog informisanja, gradu kao metafori, seksualnosti, ženskom pismu, erosu i tanatosu, kulturi bede i siromaštva, odgovornosti intelektualaca, ćutanju, govoru, tišini, mržnji, prostaštvu, zaboravu, vođama, vedrini pobune, sporom navikavanju na slobodu, poniženju duha, zakašnjenju kao našoj sudbini, simuliranom javnom mnjenju, izneverenoj nadi, snazi otpora, odgovornosti naučnika, krizi čovečnosti, stalnosti fašizma, civilizaciji otpada, sputanoj kreativnosti, vizuelnom kodu, krhkosti ukusa, stalnoj krizi društva i kulture, ludostima uma...

Ratko nije dozvolio da ga proždre ovo srozano vreme: od očaja ga je spašavalo pisanje knjiga! Nije se zatvorio u sebe, jer bi tako oduzeo nešto drugima, koji ga rado slušaju i čitaju. Njegov istinski životopis su njegove knjige, a svaki čitalac će doprineti uobličavanju njegova života. Budućnost pripada misli, a prolaznost bolu. Dok je pisao on se mučio, ali bi se još više mučio da nije pisao o poniženju uma i naopako okrenutoj stvarnosti – ludnici koju sociolozi zovu društvo. Nesporno, Ratko mnogo toga zna i ume. „Pisanje je oblik molitve” – podseća Franc Kafka. Meni se čini da je Ratko oduvek imao želju da veruje i misli o nečem velikom i dubokom: velikom po značaju i značenju, i dubokom po osećanju i tajnovitosti. Izgovarao je i ispisivao reči koje gotovo nikada nisu zapisane u takvoj uzajamnoj vezi, gde jedna osvetljava i pojačava značenje susednoj i obratno. Nisu mu bili potrebni kalupi tuđeg iskustva i tuđih misli. Njegove misli i osećanja stopljeni su u njemu na srećan način: nisu se izgubili jedno u drugom! Hladnija polovina života i ona toplija čine jedan život. Da bi izrazio ono najbolje i najdublje u sebi, on se prvo molio, a potom mislio i govorio. Svoje oči upro je tamo gde je u stara vremena izlazilo sunce, kad je sunce bilo bog, kako bi rekao Zenon Kosidovski.

Tako Ratko razložno piše o mitu kao jeziku celine a ne delova. Mit je oblik duhovnog izražavanja ravnopravan sa drugim oblicima i ne može se zameniti ničim drugim. To znači da je mit svojstvo ljudskog duha, a ne niži stepen u njegovom razvoju: to je oblik *osmišljavanja* čovekova života u svetu! Mit je stvarnost i savremenog čoveka bez obzira na stepen njegova obrazovanja, posvećenosti racionalnom objašnjenju i razumevanju sveta. Izvesni oblici verovanja, mišljenja i ponašanja drevnih ljudi utkani su u svest i podsvest današnjih pokolenja – arhetipovi kao univerzalna obeležja ljudske kulture.

Ratko, kao pronicljiv duh, uočava značajnu promenu u razumevanju mitskih simbola. „Vrijeme u kome živimo... daleko je od bilo kojeg herojskog

vremena, pa nema ni njihove ideale... Dok je stari mit znao za simbole plodnosti i ljubavi, moderni junak nosi u sebi oslobođeno seksualno uživanje... i materijalne aspiracije čovjeka potrošačkog doba... Taj 'heroj' traje samo izvjesno vrijeme, sezonu ili dvije, a zatim dolazi drugi i drugačiji. Nijedan ne može da bude trajan i univerzalan". Jezik drevnih mitova služio je ujednačavanju različitih, suprotnih, pa i isključivih načina osećanja, mišljenja i ponašanja. Mit je duhovno ujedinjavao ono što je bilo društveno razjedinjeno. Klod Levi-Stros ističe da su ljudi bili kao predmeti pomoću kojih mitovi misle u njima.

Drevni mitovi se istorizuju sa dobitkom u nacionalnom značaju i gubitkom u univerzalnom značenju. Politička antropologija svesna je ovog gubitka, pa Raul Žirarde ističe da su politički mitovi novijeg doba napustili misao o celini ili jedinstvu ili dali prednost podelama. Tako je religiozni mit o đavolu preveden u politički mit o neprijatelju. Herman Broh je obrazložio da svi periodi u kojima opadaju univerzalne vrednosti jesu kič periodi. I meni se čini da je moderna kultura izgubila jedinstvo: ona je razbijena, izlomljena, sa delićima koji su osamostaljeni. Ukratko, ona je čedo analitičke metode, a ova metoda sastoji se upravo u rastavljanju celine na delove – ima brojna lica od kojih nijedno više nije ljudsko, potpuno – jedinstvo kulture i čoveka je izgubljeno, puno stvari a malo ličnosti, čak ni u zametku bića, bez lika i oblika. „Zaključio sam da je nered moga duha svetinja” (Rembo).

Ratko zaključuje: „Mit se najadekvatnije određuje kao pojava koja se nikad nije dogodila a uvijek se zbiva. Mitovi o razumijevanju svijeta – u savremenosti pretežno dolaze iz nauke i ideologije – nemaju prvobitnu izvornost niti su vezani za fundamentalna pitanja postojanja, što je bilo karakteristično za stare mitove. Mitske teme su u savremenosti, u stvari, artificijelno izvedene iz postvarene i neostvarene egzistencije. Mit je prisutan u svim vidovima danas prevladajuće masovne kulture, ali na način koji je najčešće daleko od povezanosti mita s autentičnim stvaralaštvom. Tako je i mit u dijelu masovne kulture postao samo dio stvarnosti neutemeljene na autentičnim vrijednostima". Heroji masovne kulture su heroji bez budućnosti u ličnom sećanju ili kolektivnom pamćenju. Čovek bez mašte: samo takav danas je na ceni! Sreten Marić, pišući o tragediji, napominje da se više i ne može govoriti o istinskom heroju, pogotovo ne o tragičnom, jer kod ovih modernih i nema ništa tragično, što u isto vreme podrazumeva i uzvišeno. On koristi pojam tragična situacija, umesto tragična ličnost.

Odbraniti se od naopake stvarnosti u prvom redu znači učiniti je nekako shvatljivom, premda neprihvatljivom. Ratko nema drugog oružja osim iskrene i istinite reči. Po njemu: „To je otpočinjanje dana s manje laži i sa idejom o otporu". Ratko govori o vremenu ispražnjenom od duhovnih

vrednosti, posebno od moralnih. „Stanje socijalnog nereda u našoj državi postaje nesnosno za moralni način života i njegovo vrednovanje. Sazrelo je uvjerenje da je u našoj svekolikoj krizi – moralna kriza najdublja. Čini se da je ona prethodila i kulturnoj i društvenoj i ekonomskoj krizi. A moral pomaže čovjeku da nađe oslonac u sebi samom”. Ako se sistem vrednosti raspao, ili ako ga nema, onda zlo igra po svojim pravilima: nasilje je poricanje svake vrednosti ljudskom biću. „Nasilje postaje rasonoda” – veli M. Jursenar. Ali veličina čoveka nije u tome da nikad moralno ne posrne, nego u tome da smogne novu snagu da se ispravi i uspravi.

Predstoji nam duhovno buđenje čitavog društva, jer smo svedoci oskudnog vremena, otupele i zaglupele stvarnosti, kolektivne nesreće, masovnog ludila, pojačanog masovnom kulturom: masovna kultura je podmukla diktatura! Danas se oseća *vapaj za smislom*. Otuda pojmovi *brige* (M. Hajdeger), *potresenosti* (K. Jaspers), *strepnje i straha* (S. Kjerkegor), *apsurda* (A. Kami, F. Kafka), *mučnine* (Ž. P. Sartr) i *krize* (K. Kosik), upućuju na svu ozbiljnost našeg položaja u današnjem svetu *organizovane neodgovornosti* (R. Mils), „vladavine slatkog i skoro nasmejanog terora”, u kome se izgubilo ljudsko lice. Otuda danas potreba za kulturom otpora protiv naopake stvarnosti.

Svaka čast zdravom razumu bez koga naš život ne bi bio moguć, ali ako se bavite naukom, ne dajte se zavesti zdravim razumom, jer je on suviše prost i prostački: zablude u njemu vode glavnu reč, zato naučni razum ne bi smeo da bude blizak sa njim, jer zdravom razumu nedostaje mašta, pogled *iza* ili *ispod* ili *iznad* stvari – ne vidi razliku između pojave i suštine. Kada bi naučnik imao puno poverenje u zdrav razum, on ne bi imao razloga da proverava iskaze toga čulnog iskustva, uvezanog i privezanog uz činjenice. Već je Kant upozorio da ono što je dato za čula jeste *zadato* za naučni razum. Čulni dojam još nije naučni pojam, *jer u nauci videti znači videti nešto kao pitanje*.

Moralna neosetljivost ne može biti trajna osobina ljudskih odnosa iz prostog razloga što se tako ne može živeti. Zato svaki sistem vrednosti i normi stoji nasuprot nekom zlu: tako sistem vrednosti i normi prerasta u religiju spasenja! Moralne norme nisu tu da samo ograniče, nego i da omoguće razvoj ljudskih bića, jer su one izvedene iz temeljnih vrednosti vere, bez kojih život nema smisla. Norme prosto pokazuju ili upućuju kako se vrednosti vere mogu ostvariti. Sav posao etičke religije sastoji se u tome da od čoveka načini božansko biće.

Jedna hasidska izreka opominje: „Ako ne postanemo bolji, postaćemo gori”. Ratko pokazuje i dokazuje praktične vrednosti religije u odnosu na

teorijske moći nauke: „Za razliku od svakog razložnog rasuđivanja, religija ima nenadoknadive prednosti u snažnoj osjećajnosti, u univerzalnim obredima, u bogatstvu simbola”. Ima slučajeve kada ono što je moralno ne mora da bude razložno (za onoga ko se moralno ponaša), može mu čak škoditi ili mu ugrožavati život – na primer, odricanje ili žrtvovanje za drugog. Odbraniti život nevinog deteta jeste moralno, iako može biti nasilno, jer nijedna svetska religija u načelu ne odobrava nasilje. Ratko dodaje: „Vjerujem da se čovjek uči moralu u tišini, u trenucima suočavanja sa sobom. U intimi osame, u kreativnoj dokolici, on će razumjeti svoje unutrašnje treptaje i svoju tajnovitu personalnost. Tada će shvatiti za kim zvona zvone”.

Setih se da sam propustio da još nešto istaknem kad se govori o kulturi otpora, a to je *reč kao jedino oružje*. Vera u magijsku moć reči svuda je ista, to jest univerzalna, ali se ispoljava na veoma različite načine. Jer reč ne služi samo da nešto imenuje, ili da nešto izrazi, ili da nešto saopšti, ili da nešto otkrije ili prikrije, ili da nešto objasni i razume: *njena temeljna funkcija je da pokrene, da deluje, da proizvede posledice*. Reči nisu nevine, one su moćne. „Reči, reči, reči, mogu biti tako opasne ako ih ne koristimo valjano, mogu nas čak i porobiti” – veli Ratko. Zato je L. N. Tolstoj i mogao reći: „Za svaku krivo izgovorenu reč odgovaraćeš na dan strašnog suda”.

Rečima se može uticati na stvarnost, jer da su reči potpuno nezavisne od stvarnosti ne bi mogle da deluju na nju. Čovek može da *izmeni svet drugog čoveka na taj način što u njegov svet uvede reči koje će ga iz temelja prodrmati i uputiti prema vrednostima o kojima nije pre toga vodio računa*, ili ih nije ni imao u svom rečniku. Pomoću reči može se *vladati masama*, a da one to ne znaju, i zbog toga kontrola jezika ima prvorazredan značaj za one koji imaju moć i drže vlast.

Zaključak je jasan: ne postoji stvarno i nestvarno, jer sve je stvarno ako deluje i izaziva posledice! „Sve je u rečima. Naročito tišina. Ono što jesmo i ono što bismo voleli da smo bili. Ono što smo uradili i ono o čemu smo sanjali. Živi se od reči i umire se s njima ili sa njihovim odsustvom. Sačinjeni smo od reči. Od onih što su izrečene i od onih što su ostale neiskazane. Reči su te koje nas vezuju. Reči su te koje nas oslobađaju. Život se svodi na potragu za tom savršenom rečju, koju ne pronalazimo baš uvek” – tako reče Antonio Samapajo da Novoa, rektor Univerziteta u Lisabonu.

Ima reči za kojima tragamo i u nekom bunovnom stanju ih prepoznamo, po tome što nam upravo one nedostaju. „Istinska reč koja baš zbog toga ne može biti ni potpuno shvaćena niti zaboravljena. Reč koju treba potrošiti a da se ne istroši. I koja se, ako kreće uvis, ne gubi iz vida, a ako beži ka ivici horizonta ne bleđi niti nestaje” – dodaje Marija Sombrano.

Postoje slojevi ljudskog iskustva do kojih reč ne doseže. Već je Aristotel zapazio da u takvim prilikama nije mudro bilo šta reći, može se samo prstom micati. Svaki govor o tome samo je greška više. Kad se iskustvo prevodi u reči, uvek se događa neka izdaja: nema toga prevoda koji može da otkrije neprevodive dubine iskustva. Zato mistici, naša čutljiva braća, nerado govore, pa priznaju: „Ovo je nešto o čemu ne znam ništa!” Moramo voleti ono što smo učinili jasnim i obožavati ono što je i dalje nejasno. Nemoć govora o tajni rečit je govor tajne. „I jasnost više nema šta da kaže, nečitak je svet” – opominjao je Branko Miljković.

Kao verni sluga svoga maternjeg jezika Ratko je želeo da dostigne nezrecivo, da oslušne nečujno, da objasni i razume tajnovito, da predvidi nepredvidivo, premda je znao da postoji dublji i deblji sloj iskustva, nevidljiv i nečitljiv. Svestan je da ono što nije izrečeno ipak *deluje*, i time pokazuje da postoji: često ono što nije rečeno deluje moćnije od onoga što je rečeno. Raspet između saznanja da taj deblji i dublji sloj, to podsvesno i nesvesno, postoji i deluje, i nemoći da ga izrazi rečima, primoran je da prizna „prava reč se još rodila nije” (Branko Miljković). Ovo isto osećanje imao je F. M. Dostojevski kada je zapisao: „Otkud to da je u pametna čoveka ono što je izrazio mnogo gluplje nego ono što je ostalo u njemu”. „Treba sve ponovo i drugačije reći” – priznao je i Branko Miljković.

Pisanje je težak, rudarski posao, iskopavanje, otkrivanje arheoloških naslaga iskustva. To je poziv onog ko reč poštuje, za koga je reč vrednost, ko je opčinjen rečju kao ženom koja mu stalno izmiče, večni prosjak koji kao pijan zaborav traži. Ratkov glas mogu čuti samo oni koji osluškiju šta se događa u dubinama duše i duha. Zato se njegov glas ne može usaglasiti sa duhom ovog ogoljenog vremena, ispražnjenog od dubljih značenja, od istine i smisla.

Gotovo svi su oborili poglede i pognuli glave. „Ne postoji otpor svemu što vrijeđa ljudsku ličnost i što poništava čovjekovu slobodu i njegovo sopstvo kao individualno postojanje u mišljenju, opažanju, osjećanjima i ponašanju... *Utopili smo se u kulturu povijenih glava*, u duhu konformizma i malograđanske poslušnosti. Nostalgично vraćanje na vrijeme dvoboja za riječ i čast djeluje i anahronično i patetično, jer danas ni riječ ni čast ne znače gotovo ništa” – zabrinuto govori Ratko.

Rečima se označavaju pojave koje se, tek kad dobiju ime, izdvajaju iz bezimenog i tajanstvenog sveta, i za nas postoje u obliku koji je podoban za komunikaciju. To traženje reči je neka vrsta potrage za rečima i hvatanje u trenu. I ono slućeno ali nerećeno postaje put i putokaz za raspitivanje i istraživanje. Ratko uvek nastoji da dovede u sklad ono slućeno i neiskazivo sa saznanjem, koje je po prirodi racionalno. Ništa se ne dobija ako se odbaci

bilo koji od ova dva sloja stvarnosti. Uzeti zajedno oni čine punu stvarnost. Što nije pokriveno pojmom to je zahvaćeno simbolom – spojeni čine jedan viši jezik. Svojim duhovnim okom video je ono što je bilo značajno i imalo uzvišeno značenje. Justin Popović dobro reče: „Ako je Bog hteo da zada zagonetku koja se ne može odgonetnuti na planu ljudskog razuma, onda je ta zagonetka-ličnost”.

Reč se kalila kroz iskustva vekova. A u nju su se uselile forme drevnih mitologija, kultura i verskih tradicija, dok je sadržaj uglavnom uzet iz domaće radionice, tako da se u svakoj reči oseća gusta mreža ukrštenih i neočekivanih značenja, često samo naslućenih, a ponekad i nejasnih. Ratko se trudi da ovo nejasno pretvori u jasno, neuhvatljivo u shvatljivo, nepoznato u poznato. Tamna noć duše podseća da je izrecivo samo podsetnik za neizrecivo.

Ratkove brojne knjige vrede onoliko koliko su nesvesnog sadržaja iznele na svetlo svesti. Ali, dragi prijatelju, slutim da je pisanoj reči oduzet glas i magijska moć. To i sam znaš kad vidiš da je slika potisnula reč. A žalosna je i sudbina knjige. „Samo još sirotani danas imaju svijest o potrebi objavlivanja knjiga, ali ni oni neće dugo” – jada se Moris Žoli.

Minimum mudrosti zahteva da budemo kritični prema stvarnosti u kojoj su na dnevnom redu neuspesi i promašaji, a mase otupele i iznemogle od bede i siromaštva, u svom neznanju miruju i ćute. Ratko nije pristao na ugovor sa lošom stvarnošću, koja sve poravnava i čini jednakim, naime, jednakim nuli: on je udaljenost od ovakve stvarnosti izmerio vlastitim koracima. „Vrati mi dan ako ga negde još ima” – žalio se i princ naše poezije Branko Miljković. „Ako hoćeš da saznaš kakva je neka država i njena uprava, i kakva im je budućnost, gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih i nevinih ljudi po zatvorima, a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi. To će ti najbolje kazati” – upozoravao je Ivo Andrić.

Kultura je zajednička, objektivna, javna, normativna i utvrđena, ali i osobna, subjektivna, tajna, osporavana, promenljiva. Prema tome, ne postoji jedna jedina kultura, ali istraživanja pokazuju da postoji *dominantna kultura*, koja se otelovljuje u ustanovama privrednog, političkog, pravnog, obrazovnog, naučnog, zdravstvenog života – da ta kultura prožima društveni i lični život. A to je danas *kultura straha i teskobe*. Česlav Miloš s pravom govori da je STRAH najvažniji stanovnik Evrope dvadesetog veka.

ZA KRAJ I OPROŠTAJ

Evo, ovoga trena, opazih da govorim i više nego što je potrebno, a u isti čas setih se da sam propustio da istaknem nešto veoma važno. Ratko Božović je još za života postao legenda, a posle smrti biće još i više, jer je ostavio duboke tragove na gotovo svim poljima ljudskog duha i na sve oko sebe: kao osobena pojava u našoj kulturi, kao kritički mislilac, kao dete duhovnih igara, kao tragač za dokolicom, kao zaljubljenik u aforizam, kao učitelj brojnih generacija studenata, kao prijatelj, kao borac za visine i veličine duha...

I pored svega što je učinio za ovo društvo i njegovu kulturu, on, kao i onaj duhoviti Francuz, nije uspeo da postane ni član Akademije, a znamo da se samo u njoj odlučuje o tome ko je smrtan a ko besmrtan. Akademija nauka, prepuna uglednih staraca, od kojih dobar broj nema ni delo vredno kolektivnog pamćenja, nije se setila da Ratku, koji je za ovu kulturu učinio više od mnogih ustanova kulture, izda uverenje o besmrtnosti. Nije, zato što nije pristao da izda sebe i vrednosti koje su osmišljavale i osvetljavale njegov život. Jer mi živimo u mračnom vremenu – a kad je ovde bilo čistog svetla?

Sa Ratkom sam pola stoleća razgovarao, a posle razgovora po pravilu zaključivao: na nama je da sve podnesemo! Na njega se mogu primeniti reči čuvenog mistika Majstor Ekharta: „Bio sam ono što sam voleo i voleo sam ono što sam bio”. Ali i ono što je Bogdan Popović rekao o Jovanu Skerliću: „Bio je dobar, bio je muško, bio je čovek”.

Šefket Krcić

FILOZOFIJA KULTURE RATKA BOŽOVIĆA

*Čovjek je nesposoban da dobro vidi,
dok ne bude sposoban da vidi sebe.*

Ratko Božović

PRISTUP

Pisac u ovom radu, uvažavajući univerzitetske metodološke forme, želi predstaviti jedan pokaz kritičkog filozofskog mišljenja u opusu uvaženog mislioca prof. dr **Ratka Božovića**, bez sumnje, uz Đura Šušnjića, najčuvenijeg beogradskog intelektualca. Jasno, mnogo lakše bi nam bilo da naš osvrt iznesemo usmeno u obliku besjede o ovom neobičnom učenjaku, koji je svojim govorima ostavljao mnoge u zanosu i punio sale, gdje je držao, i gdje drži predavanja, prezentirajući svoj osebujni pogled na svijet i ukazujući kritički na ono što se desilo i na ono što će se desiti.

Međutim, takve su naše okolnosti da moramo poštovati metodološke principe, i iz obilja raznih tema iz Božovićevog opusa odabrali smo jednu, a ona se tiče filozofije kulture u njegovom mišljenju, ne pretendujući da ćemo i ovu temu do kraja promisliti, odnosno elaborirati, onako kako smo zamišljali, već ćemo dati neke naznake, kako bi sa uvaženim kolegama mogli voditi dijalog o Božovićevom djelu, koje zaslužuje širu kulturnu pažnju javnosti. Bez sumnje, dr R. Božović je među sociolozima podstrekač šire komunikacije u vođenju dijaloga. Svaki susret sa njim pretvara se, u izvjesnom smislu, u dijalog, bez obzira o kojoj se temi radi i koliko taj razgovor trajao.

Imajući u vidu brojne ličnosti iz univerzitetskog života grada Beograda, nakon legendarnog vrha srpske kulture i duhovnosti, akademika **Miloša Đurića** (1892–1967) i filozofa i pisca **Radomira Rada Konstantinovića** (1928–2011), akademika **Nikole Miloševića** (1929–2007), dr **Ratko**

Božović je, bez sumnje, najznačajnija ličnost u ovom vremenu, koja je ostavila zapažen trag u kulturnom životu Beograda, Srbije i Crne Gore, posebno. Brojni njegovi istupi na domaćim i međunarodnim društvenim skupovima bili su, prosto rečeno, osvježene, praćeno novim duhom tolerancije razumijevanja poimanja društvenih fenomena i odnosa među ljudima, posebno u kolegijalnom svijetu.

Dakle, u ovom radu skrenućemo pažnju na nekoliko tema, koje se odnose na probleme filozofija kulture, sociologija umjetnosti, sociologija slobodnog vremena, sociologije saznanja, znanja, dokolice, sociologija životnog stila i sociološke imaginacije, koje je ovaj znameniti autor radio. Koristi metametodologiju, kao istraživački princip multidisciplinarnih oblasti ljudskog duha, kao mogući put traženja valjanih kulturnih rješenja i kao osnov za razumijevanje suvremenog svijeta.

Lično smatramo da ovaj rad dajemo na uvid javnosti i očekujemo njegov pozitivan prijem. Biće nam drago da nam kolege, koje su još više upućene u život i djela našeg zajedničkog prijatelja i mislioca dr Ratka Božovića, metodološki i analitičko-kritički ukažu sugestijama kako da riješimo mnoga njegova postavljena pitanja, koja smo spomenuli ili koja tek trebamo doraditi i dalje problematizirati.

SLOVO O FILOZOFU KULTURE I SOCIOLOGU RATKU BOŽOVIĆU

Kako danas govoriti o **Ratku Božoviću**, o jednoj otvorenoj, ne samo ličnosti, već i biblioteci pročitanih i napisanih knjiga? Potrebna bi bila jedna zapažena monografija, ali bi poželjna bila i svojevrsna automonografija. U tom pravcu, misleći o duhu **Umberta Eka**, najpoželjnija bi bila jedna romansirana biografija, o životu i djelu Ratka Božovića, kao pisca, intelektualca i duhovnjaka, koji njeguje poseban stil življenja, koji je veoma interesantan da se i filmski obradi. To bi bio primjer kakav ne postoji na balkanskim prostorima, pogotovo što znamo da je ovaj neumorni filozof kulture i istraživač posebno bio inspiriran filmovima, kafkijansko-orvelovskim režiserom, **Živkom Nikolićem**. Međutim, Živko Nikolić je stradao, pod sumnjivim okolnostima životnih tjeskoba, a da to nikad nije rasvijetljeno. Te zato treba imati obrazovnog i u svjetski upućenog režisera da bi mogao napraviti film o filozofu Ratku Božoviću. Takvih ne vidimo na prostorima ex Jugoslavije danas. Zato i ne postoji ozbiljnih biografija na našim filmovima danas. Šta mladi ljudi danas trebaju znati o R. Božoviću, a da srednju i stariju generaciju podsjetimo kako da misle na Božovićevom tragu?

Prije svega, dr **Ratko Božović**, sociolog, filozof i književnik, donedavno redovni profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu. Rođen je 11. juna 1934. godine u Banjaluci, Bosna i Hercegovina, Crnogorac. U Nikšiću je završio gimnaziju, a zatim je studirao književnost, psihologiju, sociologiju i doktorirao na Beogradskom univerzitetu. Kraće vrijeme radio je u beogradskoj Klasičnoj gimnaziji, nastavio u Komisiji za kulturne i naučne veze sa inostranstvom SIV-a, a potom se posvetio profesorskoj karijeri na više univerziteta.

OTVORENA MISLEĆA FIGURA UNIVERZALNIH ZNAČENJA

*Čovjek, koji se udaljio od prirodnog poretka,
po Rusoovom mišljenju, udaljio se i od svoje prirode...*

Ratko Božović

Da bi portret jednog filozofa kulture, sociologa i pisca, **Ratka Božovića** bio cjelovit, potrebna je jedna opsežna monografija, automonografija, koju bi sam pisac trebalo da priredi, ili opsežan roman. Riječ je o izuzetno složenoj личности čija struktura mišljenja zaslužuje više komparativnih i strukturalističko-konstruktivnih pristupa i razmatranja.

U tom domenu, naša namjera predstavlja pokušaj da, preko skice za portret, odnosno ocrtavanje intelektualnog i duhovnog značenja ovog vrhunskog znanstvenika i mislioca, dođemo do primjerenih stavova i principa, kako bi široj javnosti objasnili kakav je autentični portret jednog filozofa i sociologa kulture, univerzalnih značenja, kakav je dr Ratko Božović. Zacijelo, svim svojim bićem, ovaj mislilac kulture uvijek postavlja pitanja sebi i drugima, gdje smo i kuda idemo? Dakle, na taj način, on želi da podstakne druge na razmišljanje, kako da temeljnije interpretiraju i istražuju društvene i kulturne pojave. Stoga, filozofija i sociologija kulture dr R. Božovića svojevrstni je agnostički domašaj, koji pokazuje i dokazuje da kultura, kao stanje duha pojedinca, prije svega, ovisi od brojnih društvenih činilaca. U tom kontekstu ništa se, međutim, ne može tumačiti isključivo društvenim okolnostima, jer bi u tom slučaju izmicala višeslojna i višeznačna priroda kulturnih ideja, vjerovanja i njihovih vrijednosti, gdje zadivljuje tumačenje ovog osobenog i kreativnog tumača našeg vremena. Božovićeva usmjerenost ide jednom staloženom linijom određenja. On se kroz život probijao sam, sigurnim korakom svojom mirnoćom, otvorenošću i uvjerenošću, pokazivao je život intelektualca kroz osmijeh poezije. Praktično, išao je u susret novim fenomenima, koje je istraživao. Da li je to bilo slobodno vrijeme, igra, dokolica, moda ili nešto drugo, on je pokazivao u svim tim fenomenima svoju postojanost, cjelovitost

i originalnost u osmišljavanju egzistencije čovjeka. U tom kontekstu, on se pokazao kao jedan od najvećih živućih sociologa, ne samo na prostoru ex Jugoslavije, već i na širem prostoru Europe, gdje je vršio recepciju ideja sa svojim vizijama stvaralačkog i humanog života čovjeka.

Pripremajući se za ovaj zapis, izdvojili smo nekoliko njegovih filozofskih priloga o kulturi: *Snovi o slobodi, Od dokolice do kreacije, Igra – temelj kulture, Jezik i novogovor, Sputana kreativnost, Šifra kulture, Civilizacija otpada, Nekreativna situacija i Dvoigra: čovjek i robot.*

FILOZOFIJA KULTURE U DIJALOGU SA VREMENOM

Ako se pronikne u multidimenzionalnost rada, kulture i slobodnog vremena, to će biti značajan doprinos stvaranju uslova koji bi mogli da dovedu do čovjekove samopotvrde u cjelini njegovog vremena. Zato bi se u određivanju slobodnog vremena morao uzeti u obzir stepen mogućnosti čovjeka da, kao slobodna i cjelovita ličnost, samostalno i svjesno određuje svoju egzistenciju, svoj odnos prema vrednostima odmora, rasonode i razvitka ličnosti.

Ratko Božović

Ovako rezonira mislilac dr R. Božović. To je put da osmislimo njegovo poimanje filozofije kulture, kao **igru** i način mišljenja i življenja. U tom kontekstu, on se nameće kao istinski filozof života, koji je sociologiju slobodnog vremena uzdigao do najvećih visina.

Pred filozofskim pitanjima, hegelovski rečeno, prof. R. Božović stoji uspravno. **Filozofija**, kao najširi oblik ljudskog mišljenja i društvene svijesti, za Božovića predstavlja, prije svega, kritičko ispitivanje racionalnih osnova naših fundamentalnih uvjerenja i logičkih analiza osnovanih koncepata, koji se primjenjuju u izražavanju tih uvjerenja. U njegovom kritičkom mišljenju, filozofija se također može definirati kao razmišljanje o različitim vidovima ljudskog postojanja ili kao racionalno, metodičko i metodološko sistematsko razmatranje i razumijevanje tema, koje su od najveće važnosti za ljudski rod, a to su kultura, slobodno vrijeme, dokolica, civilizacija, i igra koja ih sve međusobno povezuje u vremenu. Filozofska pitanja predstavljaju srž intelektualne historije kulture i brojnih civilizacija. Poteškoće do kojih dolazi prilikom usaglašavanja definicije ove znanosti djelimično održavaju činjenice da se filozofi često bave raznim oblastima znanja i saznanja, te stoga obraćaju pažnju na različite vrste ljudskih

iskustava. Dalje, najveće svjetske kulture i religije iznjedrile su sebi svojstvene i veoma važne filozofske škole. Filozofi zapadnog svijeta, kakvi su bili i Toma Akvinski, Džordž Berkli, Seren Kjerkegor, Šopenhauer, Niče i drugi, koji su smatrali da je filozofija sredstvo za odbranu kulture i religije i uklanjanja antireligioznih grešaka ateizma, materijalizma i racionalizma. Pitagora, Rene Dekart i Bernard Rasel samo su neki od filozofa koji su u prvom redu bili matematičari čiji je pogled na znanje i realni svijet bio pod utjecajem matematike. Filozofi kao što su Tomas Hobs, Đan Batista Viko, Volter, Žan-Žak Ruso, Monteskije i Džon Stjuart Mil uglavnom su se opridijelili za političku filozofiju, dok su se, sa druge strane, Sokrat i Platon bavili uglavnom pitanjima etike i morala, ali sve kroz dijalog. Predsokratovci, kao i oni koji su došli dva milenijuma kasnije, Fransis Bejkon i Alfred Nort Vajthed, Kostas Akselos, Huizinga, Rože Kajoa, Alber Kami, Gadamer, Eugen Fink, Danko Grlić, Edgar Moren, Šiler, Džon Herde, Federik Bernard, Lafang, Lefevr, Klod Levi Stros, Lakan, Žan Pol Sartr, Markuze, Karel Kosik, Đuro Šušnjić, Lesli Vajt, Bronislav Malinovski, Sigmund Frojd, Zigmund Bauman, Sokolov, Kloskowska, Kliford Gerc, Žan-Mari Domenak, Milan Damjanović, Herder, Žarana Papić, Miladin Životić, Miloš Đurić, V. Jokić, S. Tomović, Rut Benedikt, Ranko Bugarski, Anton Pavlovič Čehov, Humbolt, Erih From, Martin Hajdeger, Mamford, Žorž Fridman, Maršal Makluan, samo su neki od mnogih čija je polazna tačka bio fizički sklop prirode. U druge filozofske discipline spadaju estetika, epistemologija, logika, metafizika, filozofija uma i filozofska antropologija, analitička filozofija, kontinentalna filozofija, feministička filozofija i filozofija znanosti.

Svakako, **kultura**, u Božovićevom mišljenju, je fenomen koji korespondira sa filozofijom i obuhvata kako materijalne tako i duhovne tekovine ljudi, od prvobitne zajednice do danas. U tom smislu, kultura se javlja kao individualan čin, sociološki gledano, odnos društvenih grupa u okviru kojih djeluju u krugu društvenih fenomena. Ovo se pitanje posebno razmatra u Božovićevim radovima, u kojima se tretira kolektivno nasljeđe i stvaralačka ostvarenja ranijih generacija, kao i putevi današnjih obilježja kulturnih prosedeja. Bez obzira na gorenaveden jedan zapažen broj imena iz svjetske filozofske misli, Božović je mišljenja da se otvaraju mnoga pitanja, kad kaže: Zašto? Kamo? I šta onda? Prema njemu, moderni čovjek nije dao valjane odgovore na ova pitanja, koja se u velikoj mjeri odnose i na stvarnost i na stvaralaštvo. U tom smislu, pritisnuta racionalističkim iskustvom, tehnicistička civilizacija, u čijim temeljima je usađena industrija svijesti, kako se zna elokventni prof. Božović izraziti, nameće duhovnu „uravnolovku” i duh postvarenja. Dalje, on je mišljenja da ne bi bilo teško dokazati da industrija svijesti uništava neponovljivost ljudske kreativnosti, odnosno tajanstvene

samosvojnosti i raznovrsnosti ljudske razlike, koja je sve prisutnija u današnjem vremenu krize ljudske svijesti.

ORIGINALNI STAVOVI O UMJETNOSTI

Kao što je poznato, pitanje dokolice naučnika i umetnika javlja se u nešto drugačijoj svetlosti, nego kod ostalih društvenih kategorija. Umetnik (a i naučnik) nema slobodnog vremena u smislu potpune oslobođenosti od stvaralačkih preokupacija.

Ratko Božović

Igra kao sociološki i estetski fenomen. U pitanju je višeznačajan fenomen, koji obuhvata spontanu po sebi slobodnu i dobrovoljnu djelatnost, koja nema praktičnog cilja i koja nije u etičkom pogledu utilitarna, nego se izvodi prema unaprijed utvrđenim pravilima. Fenomenu igre Božović je pristupao sa osjećanjem radosti i zadovoljstva, jer u pitanju je svijest o tome da je ona nešto drugo od svakodnevnog života što nas obuzima. Postoji nekoliko kvalifikacija igara, a najčešće se spominju sljedeće: funkcionalna, jezička, dramska, recepcijska i stvaralačka. U tom smislu, igra se prihvata i manifestira kao posebna vrsta aktivnosti, među drugim aktivnostima, tj. kao način ophođenja, ponašanja, sa karakteristikama koje, ako su prisutne, mogu skoro svaku aktivnost čovjeka i društva da pretvore u igru. Jasno, igra se javlja ovdje kao slobodan čin, koji se nalazi izvan procesa zadovoljstva nužde i prohtjeva. Igra je sama sebi cilj. Prema tome, igra je, u Božovićevom mišljenju, neproduktivna, tj. ne proizvodi dobra niti bogatstva, već se odvija prema pravilima (koja su dobrovoljno prihvaćena ali strogo uvažavana), neponovljiva je i neizvjesna po toku i ishodu, zbog čega je napeta u svim svojim estetskim dimenzijama. Istovremeno, u njoj izostaje frustracija, izbjegavanje prepreka i strah od neuspjeha, jer je manji rizik, fiktivna je u odnosu na svakodnevni život i podsticajna za umjetničko stvaranje.

Božović je posebno svoje istraživačke karijere posvjetio promišljanju **dokolice**, odnosno slobodnog vremena, tj. onog vaktva kada se ne radi (uvjetno rečeno), a koje se u običnom žargonu definira kao svojevrсно besposličarenje. Prema Božoviću, ovaj pojam najčešće sadrži negativne konotacije, sa hipotezom da individua gubi vrijeme ne radeći ništa od vrijednosti i značaja. Ovakva interpretacija i promišljanje dokolice može se uvjetno reći da nije univerzalna, ali se ona, kao takva, najviše odnosi na zapadne kulture, prema kojoj je Božović izgradio svoje kritičke stavove. Za razliku od helinističke, rimske i srednjovjekovne kulture, dokolicu nisu posebno cijenili u Europi. Tek će sa puritanskom protestantskom etikom – „u ime rada i

poziva" – dokolica biti potpuno osuđena. Prema takvoj orijentaciji, Božović je izgradio radikalni stav, a posebno u prevladavanju dualizma između rada i dokolice. Druge kulture vjeruju da čisto egzistiranje, bez rada i obaveza, ima svoju vlastitu vrijednost. Zato, prema Božoviću, na pojmovnoj i jezičkoj rezini, nije uvijek jasna razlika između slobodnog vremena, besposlice i dokolice, pa je neki smatraju da je pogriješno poistovjećivati ove pojmove. Najbolje, Božović je sve ovo postavio kao svoju hipotezu, iz koje uzrastaju stavovi, slobode i igre, koji su preduvjet za stvaralaštvo i kreaciju u svim granama umjetnosti i ljudskog stvaralaštva. S druge strane, prof. R. Božović, kao istraživač kulture, posebno je pažnju posvetio dokoličarskoj klasi, kroz razne njene periode. Naravno, ta dokoličarska klasa je pogrešno shvaćena u društvu jugoslovenskih i postjugoslovenskih zemalja, upravo je na tom planu zapažene rezultate, pored Božovića, dao i estetičar dr Vujadin Jokić u svojim istraživanjima, uloge pozorišta i života slobodnih umjetnika u Srbiji šezdesetih godina XX stoljeća. Međutim, u XXI stoljeću, mogao bi prof. R. Božović da ukaže na probleme tehnologije i povećanje slobodnog vremena, kao i zaštite ličnosti, slobodnih umjetnika i drugih istraživača koji promišljaju slobodno vrijeme danas.

U tom pravcu, ovaj znameniti autor se knjigom *Iskušenja slobodnog vremena*, još osamdesetih godina XX vijeka, predstavio kao rodonačelnik minuciozne kulturološke analize čovjekove dokolice, a danas je i jedan od najznačajnijih autoriteta u oblasti analize fenomena javnog mnjenja.

ESTETIKA KAO ZNANOST O LIJEPOM ILI FILOZOFIJA UMJETNOSTI

U kolokvijalnom govoru, dakle, u svakodnevnom ćaskanju, estetika se najčešće određuje kao *znanost o lijepom*, kao što se etika definiše kao „znanost o moralu”. Zato se očekuje da nam estetika može pružiti odgovarajuće odgovore na pitanje „šta je to lijepo?”

Međutim, šta nam vrijedi opšta *definicija lijepog* ako je to lijepo samo pojmovno određeno? Malo se dobija takvim definicijama, ako tu ljepotu ne vidimo u stvarnosti, prirodi, umjetnosti, pa i u samom životu, ako tu ljepotu ne doživimo na umjetnički način.

Stoga, filozofija i sociologija umjetnosti su komplementarne posebne discipline, koje proučavaju na osoben način umjetnosti društva, odnosno umjetnosti čovjeka. Gledano u cjelini, razlikuje se opća sociologija umjetnosti od filozofije umjetnosti, koja za predmet svog proučavanja ima odnos svih umjetničkih vrsta prema društvu, i posebno sociologija umjetnosti, koja proučava jedne umjetničke vrste prema društvu (sociologija književnosti, sociologija pozorišta, sociologija filma, sociologija jezika, sociologija

likovnih umjetnosti, sociologija primjenjenih umjetnosti, sociologija arhitekture, sociologija igre), upravo disciplinama kojima je prof. R. Božović najviše posvetio vremena. U njegovom istraživačkom habitusu, sociologija umjetnosti, prije svega, koristi opće metode društvenih znanosti, prilagođavanju svojih predmeta, prije svega, metametodološka iskustva i istraživačke postupke, prisutne u svim znanostima koje istražuju, a to su estetski fenomen, koji je posebno demonstrirala estetika i psihologija umjetnosti, a zatim teorija i historija umjetnosti. Zato, ove discipline je najsuptilnije konstituirao prof. R. Božović, naravno, pored malobrojne grupe, prof. dr **Aleksandra Todorovića** (1919–2007), prof. dr **Miloša Ilića**, prof. dr **Muzafera Hadžagića** (1938–1992), dr **Sretena Petrovića** (1944) i drugih.

Estetika i sociologija umjetnosti bi trebalo da se bave ljepotom u prirodi, ali i ljepotom u umjetnosti. Jasno je da čovjek nije zaslužan za postojanje ljepote u prirodi, pa bi se estetika morala baviti isključivo oblicima ljepote u oblasti čovjekovog proizvođenja, stvaranja kreacije novog društva. Estetika bi onda bila određena kao „filosofija umjetnosti”. Međutim, ona je širi i dublji pojam od nje, jer ima mnogo kompleksnih predmeta istraživanja, posebno u recepciji doživljaja, od vizuelnog do emotivnog nagnuća prema umjetnosti.

Zašto baš filozofija, a ne kao neka druga znanost o umjetnosti? Zato što je filozofija jedina koja se bavi totalitetom, cjelinom i zato što jedina traži i nalazi smisao stvari i pojava.

Mogli bismo se, sa Pikasom, zapitati – zbog čega „svako hoće da razumije slikarstvo”, odnosno „zašto se nije pokušavalo da se razumije pjesma ptica?” Zašto čovjek nastoji da još i „sazna” način na koji se ljepota stvara u umjetnosti, ili, zbog čega nije lijep svaki zalazak sunca? Pikasov suvremenik Žorž Brak kaže da je „umjetnost stvar za uznemirenje. Znanost umiruje”. Dočim, Van Gog će reći da je umjetnost čista laž, ali laž kojom se dolazi do istine.

Naime, čovjek je počeo da se bavi filozofijom, da misaono istražuje sebe, svoje tvorevine, prirodu i umjetnost, u trenucima „začudenosti” svjetskim poretkom, pitanjem smisla svog postojanja. Naravno, neće svako postavljati ova najteža pitanja. Većini ljudi ne pada na pamet da istražuje smisao umjetnosti i života, i oni, za razliku od onih koji to čine, vjerovatno intenzivnije uživaju u životu, i možda su zbog toga i sretniji, jer ne razmišljaju o nečemu što im se čini samorazumljivim. U tom kontekstu, umjetnost oživljava čovjeka u najtežim trenucima sučeljavanja sa ambisom. Ali, čini se da je u pravu Gotfrid Keler kada kaže da su „manje ili više tužni, na kraju krajeva, svi koji, osim pitanja održanja, znaju i nešto više, no ko bi pristao da živi bez *ove smirene temeljne tuge, bez koje nema prave radosti?*”

Ovdje bi podsjetili na jedno zamišljanje. Srednjovjekovni mistički filozof Majster Eckhart kaže da nas bol najbrže odnosi do savršenstva. Njemački estetičar Maks Desoar, koji je možda najbliži po gledištima našem uglednom i uvaženom filozofu kulture dr Ratku Božoviću, i nije pesimista kada kaže da se „čovjek duha oblikuje sposobnošću da pati”. Tada se i sam osjeća pravim umjetnikom. Animalni čovjek ima hiljadu zadovoljstava i udovoljenja, koja nedostaju prvome. Uostalom, čovjek je čovjek samo po tome što se „u majčinom bolu rađamo prvi put, u svom sopstvenom po drugi put”. U ovoj fazi treba gledati i kako je dr Ratko Božović promišljao umjetnost, kada je imao oko sebe društvo bezumnika, koja je karakteristika za njegovo okruženje u Beogradu i u Crnoj Gori.

Dalje, radi bliže paradigme, Valde, u svom etimološkom rječniku, starohelenski termin *kalos* (lijep) etimološki povezuje sa sanskritskim *kalya-h*, koji kod Hindusa znači „zdrav” i „neiskvaren”, i iz toga bi se, možda, mogla rastumačiti ta iskonska potreba čovjeka da stvori i dokuči „ljepotu”, kao nešto „cjelovito” i „zdravo”, a nasuprot haotičnom i nezdravom neredu. Težnja ka ljepoti kao estetskom je težnja da se dosegne savršenstvo, a samo to i takvo nastojanje proizlazi upravo iz osjećanja „tjeskobe” i nezadovoljstva. Ova reminiscencija je životni putokaz u tumačenju umjetnosti i umjetničkog djela od strane dr Ratka Božovića.

Još bliže i suptilnije, kada je slikara Rungea jedan zbunjeno gledatelj pitao, šta je želio da kaže svojim slikama? – on je bez dvoumljenja odgovorio: „Kada bih to mogao reći, ne bi mi bilo potrebno da to naslikam”. I Mendelson, kompozitor i estetičar, u jednom svom pismu saopćio je da ne bi više napisao nijednu notu kada bi se muzika mogla opisati riječima.

Naravno, umjetničko djelo nije proizvoljno nastala tvorevina, ono ima svoje principe, svoju istinu i sopstveno biće, ali to biće je teško dokučivo. Znači, umjetnost ima svoje principe i svoja pravila, ali te principe i pravila umjetnik nema u glavi kao gotove, kao da se mogu naučiti, jer bi tada baš svako mogao da ih nauči i da bude umjetnik. Ove stavove je Božović posebno primjenio u tumačenju kiparskog djela jednog svog prijatelja umjetnika iz Nikšića, koji kamenje brda pretvara u umjetnička djela, a kad je trebalo da ima izložbu u Parizu, čitav voz su iz Nikšića natovarili tim skulpturama, koje su nestale na relaciji između Beograda i Pariza.

Što se estetike tiče, ona se bavi sljedećim filozofskim pitanjima: šta je lijepo? Postoje li neke druge estetske kategorije ili modifikacije – uzvišeno, tragično, komično, ljupko, ružno? Isto tako, estetika treba da odgovori na suštinsko pitanje: Šta je to „umjetničko u umjetnosti”, zatim, „kako se stvara umjetnost” i sve ono što se odnosi na problem „doživljavanja” i „receptije” ili „prijem umjetnosti”. Posebno su interesantna i zapažena Božovićeve

izlaganja na otvaranju izložbi u kolonijama i brojnim likovnim salonima, ne samo u Beogradu, nego i diljem bivše Jugoslavije.

Zanimljiva su i pitanja – da li je Van Gog bio zdrava ličnost u vrijeme kada je na njegovim platnima silovito pokuljao „žuti“ pigment, odnosno da li je Dostojevski bolovao od epilepsije, ili, kako se činjenica da je Betoven u poznim godinama sasvim ogluvio odrazila na njegovo stvaralaštvo, odnosno na njegovu kreaciju. To su pitanja psihologije, ali nijednim odgovorom na takva pitanja ne dolazimo do onog najdubljeg i filozofski zadovoljavajućeg: u čemu je „umjetničko u umjetnosti“ i Van Goga i Dostojevskog i Betovena. Upravo na ovim pitanjima, prof. dr R. Božović je pokazao svu svoju duhovnu snagu i estetsku suptilnost u promišljanju doživljaja umjetničkog djela. Zato nije ni čudo što je sa brojnim umjetnicima, nakon otvaranja izložbi, postao veliki prijatelj.

Prema tome, estetiku ćemo razumjeti kao filozofsko, najšire i najdublje zahvatanje onog suštinskog, odnosno esencijalnog i egzistencijalnog umjetnosti, tj. samim načinom življenja umjetničkog djela, u čemu se sastoji i sama egzistencija umjetnika. To je upravo duh egzistencije življenja umjetnika, kada se život uzdiže na nivo umjetničkog djela. Božović je mišljenja da umjetnik treba da živi tako da mu umjetnost postane „sadržaj života“, kako je davno govorio Kazimir Maljević.

Polazeći od igre kao temeljne vrijednosti kulture, u svom spisu „Igra ili ništa“ Ratko Božović umjetnost prepoznaje prevashodno kao igru. Svoju argumentaciju podupire i sa relevantnim filozofima i njihovom ontologijom umjetničkog djela. Tako suočen sa hermeneutičkim značenjem umjetničkog djela, Hans Georg Gadamer (*Istina i metode*) pokazuje da je tvorevina – kao zatvoren svijet – igra, ali i da je igra tvorevina. Sa svojom unutrašnjom svrhovitošću, doživljajnom autonomijom i nesputanom samosvojnošću, igračka aktivnost oblikuje se kao umjetnička igra, kao umjetnička tvorevina. Ako je umjetnost najslobodniji vid bivstvovanja, u kojem se ostvaruje stvaralačka igra, onda je u pitanju onaj isti svijet u kome se ostvaruje igra u svojoj punoći. Božović s razlogom smatra da je bio u pravu Danko Grlić (*Friedrich Nietzsche*) kad je u Ničeovoj ideji o igri kao *vječnom vraćanju istog* vidio *vječno vraćanje istinski ljudskog, tj. umjetničkog*. Grlić objelodanjuje da je *umjetnikova sloboda stvaralačka igra i igra stvaranja*. Suštinu igre pregnantno je odredio Fridrih Niče (*Volja za moć*) kad je njenu „nekorisnost“ prepoznao – kao ideal čovjeka obilne snage, kao nešto *djetinje*, ali i *djetinjastost* Boga. Otuda je razumljivo što je igru vidio i kao pretpostavku za sve drugo i kao *obilježje veličine i univerzuma*. Zato ljudska igra nije samo slobodna igra djeteta i umjetnika, već istovremeno igra čovjekove cjelovitosti, njegove intime i njegovog totaliteta. Ona mu pruža mogućnosti da odbrani i subjektivnost i kreativnost u beskrajnom putovanju u nepoznato.

Profesor dr Ratko Božović podvlači da umjetnost, u stvari, i potiče iz igre. Stoga, po njegovom mišljenju, nije toliko važno da li je igra *vrsta* umjetnosti ili *uvertira* za umjetnost, ali je, svakako, od velikog značaja da je ona, kao slobodna i spontana *sublimacija*, stvaralački moćna u toj mjeri da može da stigne do vlastitog svijeta i sopstvene suštine. Uopšte, ako je igra u temeljima umjetnosti, onda i umjetnost može postati radost imaginarnog života i esencijalnog tvoraštva. Tako je Božović i podsjetio na Jurija Mihajloviča Lotmana. U svojim predavanjima iz strukturalne poetike pokazuje da se umjetnost igre sastoji u vještini *dvoplanskeg ponašanja*. Da bi obrazložio ovo svoje zapažanje, ovaj teoretičar skreće pažnju na Roselinijev film *General Dela Rovere*: propalica, mali prevarant, ali dobroćudan čovjek i veliki virtuoz, padne u ruke gestapovaca. Zaprijetivši mu mučenjem, nude mu da u zatvoru odigra ulogu aristokrata i heroja pokreta otpora generala Dela Rovere kako bi uhapšene ilegalce zaveo i time naveo da se demaskiraju. Ali šta se dogodilo – *maska generala* postaje njegovo *pravo lice*. Nekada prevarant više neće da vara jer „dobrovoljno ide na pogubljenje podižući moral onima koji ga smatraju herojem i vođom pokreta otpora”. To je već uvjerljiva priča o tome kako se igra pretvara u realnost, a maska u istinu bića. Što je najvažnije, čovjek postaje to što jeste, to što može postati. Na taj način se igra i esencijalizuje i ostvaruje kao mogućnost u domenu najviših kreativnih vrijednosti slobode.

Nema nijedne oblasti umjetničkog stvaralaštva o kojoj profesor Božović nije pisao. Štaviše, pokazao je i razumijevanje za njihove ontološke osobenosti, za njihovu suštinu, razlike i sličnosti. Možda mu je i zbog toga bila najbliža estetika Ivana Foshta i njegova djela „Istina i biće umjetnosti” i „Tajne umjetnosti”. Uočljivi su njegovi afiniteti i prema modernoj i poslije-modernoj umjetnosti.

KRITIČNOST I ETIČNOST NA DJELU

Posebna dimenzija Božovićevog stvaralačkog čina predstavlja i njegova veoma prepoznatljiva pedagoška i metodološka aktivnost rada sa studentima i kolegama i profesorima na univerzitetu. On je izgradio vlastiti etički kodeks, koji slijedi od prvog dana prisustva na univerzitetu do danas. Utemeljeni na znanstvenim, jasnim stavovima i principima, prepoznatljivi su njegovi maniri opfođenja.

Rad u komisijama imao je originalna obilježja. Imao sam sreću i zadovoljstvo da sa prof. R. Božovićem budem u više komisija, prilikom odbrane diplomskih radova, a bio sam prisutan kada su mnoge kolege pred njim, kao mentorom i predsjednikom komisije, branile magistarske teze i doktorske

disertacije. Bili su to posebni trenuci inspiracije i maštovite komunikacije. Bilo je posebno zadovoljstvo vidjeti kako je prof. Božović usmjeravao kandidate u elaboriranju svojih hipoteza, a posebno kako ih je podsticao na kritičko mišljenje. Poslije takvog odnosa kandidati su dobijali pouzdanje i ohrabrenje da nastave svoju istraživačku aktivnost.

Radi relevantnosti sticaja dojma o kulturnim stavovima dr R. Božovića o suvremenom vremenu, pozivamo prijatelje i opće čitatelje da pogledaju njegove tekstove i knjige, koji su pisani ne samo prije godinu dana, već i prije pet decenija. Svi ti tekstovi odišu kreativnošću, lucidnom inspiracijom, hermeneutičkom opsesijom prema esenciji i egzistenciji duhovnih nazora na svijet. A ukupno, svi ti stavovi, koji su iznijeti u intelektualnu javnost, predstavljaju kodeks jednog učenjaka, čijim stavovima se razbija učmalost našeg društva i podstiče, posebno mlade ljude i studente, na razmišljanje i etično držanje.

BEOGRADSKO ISKUSTVO

Kad kažemo *Ratko Božović i Beograd* otvaramo veliku temu, koja bi mogla biti predmet doktorske disertacije.

Bez sumnje, gotovo da nema dana a da R. Božović – ne istakne neki svoj **stav** u vezi kulturnih zbivanja u Beogradu, Balkanu i uopće u svijetu.

Na taj način, prof. Božović je posebno zadužio Beograd, jer je u dušu ovog drevnog grada, koji ima svoj Kalemegdan, Tašmajdan, Topčider, znanog i neznanog junaka, unio u dušu ovog grada posebnu dinamiku razmišljanja. Možemo sa sigurnošću reći da, pored angažmana nezaobilaznika i besjednika beogradskih tribina akademika Nikole Miloševića, čije djelovanje je završeno prije deset godina, smatramo da je Ratko Božović nadmašio sve svoje suvremenike u odnosima sa javnošću i komunikaciji sa suvremenim tokovima, ne samo naše već i europske kulture. Gdje pođe i gdje se nađe Ratko Božović tu se stvori atmosfera radosti, sa osmjehom na licu, to je pravi otvoreni univerzitet, slobodnog govora i inventivnog promišljanja svijeta, kroz jezik, kakav ne susrećemo na našim prostorima. Stoga se može reći da je Ratko Božović bio i jeste jedan od najvećih živućih doajena iz beogradskog i crnogorskog filozofskog kruga.

Bila bi interesantna knjiga kada bi R. Božović pokupio sve kolumne i stavove o gradu Beogradu, bilo bi to komplementarno sa djelom čuvenog arhitekta i znanstvenika Bogdana Bogdanovića. A nije bilo ni slučajno što su njih dvojica bili veliki prijatelji i što su bili u intelektualnoj saglasnosti u viđenju sudbine grada a posebno o njegovoj smrti prilikom raspada zajedničke države. Sa svojim poslediplomcima i doktorantima u

Popoviću, u Bogdanovićevoj arhitektonskoj laboratoriji maštali su o gradovima budućnosti. U spisu „Moje simpatije” Božović piše i tekst o Bogdanu Bogdanoviću, koji je razmišljao o odnosu *stila i sudbine*: „Stil je za mene neka vrsta unutrašnje harmonije, kada smo ja i ja zajedno... Pogrešno odabran stil već je sama sudbina. A od nje se ne može pobeći. Ako neki narod hoće parodiju, parodiju s krvavim završetkom, ne može ga niko spasiti”. Koliko je Bogdanović bio u pravu nema smisla dokazivati.

Sociolog i filozof kulture, dr Ratko Božović, predstavlja najelitniji dio Beograda, Crne Gore i, uopće, jugoslovenskog kulturnog prostora. Interesantno, on brani ugled humanog Beograda, prema mnogim osjetljivim pitanjima, kao što je diskriminacija migranata. U mnoštvu njegovih britkih opservacija, zapazili smo nedavno i njegov humani stav prema malim migrantima kojima su u školi u blizini Šida onemogućavali upis. Prema beogradskom „Blicu”, Božović je žestoko negodovao. Štaviše, prepoznao je u tome paradigmu dužeg trajanja: *Mi smo do svog identiteta stizali nasiljem. Naša priča nije priča slobodnih ljudi*. I ovaj kritički analitičar dodaje da se takvo ponašanje može okarakterisati kao ekstremizam i kao problem u razumijevanju drugoga i ne pokušavajući da saznamo ko su i kakvi su zapravo „ti drugi”. Ovakvo ponašanje, smatra Božović, dolazi zbog nedostatka empirije i moralne inteligencije. Čini se drugima upravo ono što ne bismo željeli da nama čine drugi. To je, po njegovom mišljenju, ozbiljan defekt u prihvatanju drugog i drugosti, dio krajnje nepoželjne moralne stranputice.

Zacijelo, prof. dr Ratko Božović je zaslužio da mu grad Beograd dodijeli posebno priznanje za njegov dugogodišnji kreativan znanstveni rad, a ta pohvala i nagrada bila bi veoma mala, ukoliko ne bi uskoro ugledala svjetlost dana njegova izabrana ili sabrana djela, kako bi istraživači kreativnih dostignuća na jednom mjestu mogli vidjeti i pročitati njegove mnogobrojne tekstove. Zato Beograd, ako želi da bude otvoreni grad, mora kao takav poštovati svoje stvaraoce. Nažalost, ideologija je u posljednje tri decenije učinila mnogo da se gotovo uništi beogradski filozofski krug, prvom političkom ekskomunikacijom osam profesora filozofa, sredinom sedamdesetih godina, montiranim procesom, a devedesetih godina primjenom totalitarne desničarske ideologije, gdje je ugušena svaka slobodna misao u ovom gradu. Na sreću, jedan od malobrojnih koji je izgradio svoju fenomenologiju opstanaka u žestokim tjesnacima vremena, uspio da napravi „krivinu” i izbjegne političke kvalifikacije i opstane kao vedar duh u vremenu je dr Ratko Božović. Ili, režim nije smio udariti na ovog duhovnog gorostata kojeg su studenti i izuzetno voljeli i cijenili i rado slušali njegova predavanja.

ZAVIČAJNE SIMPATIJE

Ovo je sasvim relevantna tema za razmišljanje, jer je Božović, kao slobodouman pisac i intelektualac, pokazao svoju viziju za očuvanje identiteta u povezivanju sa svojim korijenima, sa Crnom Gorom ili bliže sa Nikšićom i njegovom okolinom, u kojem je često mogao naći svoj duhovni azil i mjesto za svoje simpatije.

Prof. R. Božović je vrlo često putovao a i sada putuje u Crnu Goru, posebno u Nikšić i Podgoricu, odnedavno i u Herceg-Novi. Njegov odnos prema Crnoj Gori ima crtu intelektualne nesebičnosti, velike privrženosti i ozbiljne zabrinutosti zbog neprevladanog tradicionalizma i provincijalizma. A sve što je valjalo podržati kao kulturnu vrijednost podržao je svim srcem. Nije se libio ni da kritikuje sve što je kočilo i osporavalo promjene u kulturi i visokom školstvu. I pored toga što će vam reći da je njegov zavičaj u njemu samom, budući da je živio u više naših i inozemnih sredina, gotovo sam siguran da ima najprisnija osjećanja prema zavičaju svojih roditelja. Tu se pokazuje i njegova svjetska kulturalnost i kultivisanost, baš na paradigmi jednog malog mjesta, Nikšića, koje je imalo sluha tridesetih godina prošlog stoljeća da, zahvaljujući intenciji mladog pjesnika Mirka Banjevića, objavi kultnu knjigu „Auto na korzu”, pjesnika Tina Ujevića iz Hrvatske. To Božovićevo pripadništvo ne pretpostavlja lokal patriotizam, kako to neki žele prokomentirati, već je to, prema našem zapažanju, bilo svojevrsno traganje za svijetom intime, unutrašnje harmonije i duhovne memorije. A kada bi se jedan filozof društva, koji je stekao veliku reputaciju u Beogradu, našao na tlu Nikšića, to bi bilo za radoznale i potpuno nezaštićene mlade stvaraoce ovog kraja veliko osvježenje i velika nada da će najtalentovanim od njih ovaj visoki intelektualac i slobodoumni mislilac napisati recenziju i tako mu pružiti podršku u stvaranju svoje spisateljske karijere.

U tom kontekstu, razmatrajući obimno Božovićevo književno sociološko, estetičko i filozofsko djelo, uočili smo i registrirali zapažene njegove priloge o režiseru i velikom umjetniku filma **Živku Nikoliću**, čije filmove je on posebno tumačio i dao autentično umjetničko viđenje filma *Beštije*. Posebnu je pažnju posvetio pjesniku i bohemu nenadmašne inspiracije **Vitu Nikoliću**, piscu **Ranku Krstajiću**, slikarima **Stanku Zečeviću** i **Dušanu Jekniću**, sakupljaču anegdota i umotvorina **dr Nikoli Lipovcu**, stvaraocu velikog pamćenja, te piscu **Veljku Radoviću**, o kome čitamo kao o zaboravljenom a svestranom stvaraocu u novosadskoj „Sceni”, zatim o velemajestoru teatarske igre **Petru Banićeviću**, glumcu i intelektualcu, majstoru scenskog govora, a posebno je pokazao naklonost i brigu za kiparstvo velikog nikšićkog i crnogorskog umjetnika **Mija Mijuškovića**, za čije stvaralaštvo, bez

obzira na europske domete umjetnosti, aktualna vlast u Crnoj Gori nije imala razumijevanja kad mu je devastirano stvaralaštvo u Meteorološkoj stanici u Nikšiću. Upravo su prilozi dr Ratka Božovića pozvali kolegijalnu javnost da se zaštiti njegovo umjetničko djelo. Veliki književnik **Mirko Kovač** direktno je iz Nikšića doputovao u Beograd kod Ratka Božovića, koji je u beogradskim urednicima preporučio njegove prve pripovijetke. O svim ovim stvarao-cima, Božović je napisao inspirativne tekstove koji bi, kada bi se objavili na jednom mjestu, bili posebna estetika doživljaja crnogorskih umjetnika iz Nikšića. Nažalost, izgleda da nema mnogo sluha za njegove vanserijske priloge o crnogorskim umjetnicima.

Dok pišem ove redove, on se nalazi na studijskom boravku u Crnoj Gori, gdje drži predavanja i tribine na razne teme iz oblasti filozofije kulture i vremena u kojem živimo. Da podsjetimo, kad je u pitanju odnos dr Ratka Božovića iz Crne Gore, ovaj visoki intelektualac je stalno djelovao na relaciji Beograd – Crna Gora, i davao je impulse izdavačkoj djelatnosti nikšićke univerzitetske riječi, gdje je bio urednik Biblioteke „Poente”. Zatim, dugo vremena je predavao, čak i u vremenu najveće krize na Filozofskom fakultetu, *sociologiju kulture*, sve dok je to tamošnjem obrazovnom sistemu bilo potrebno, sve dok nije nastupila tzv. bolonjska varijanta sužavanja disciplina duha, kada su brojni predmeti preko noći nestajali, pod raznim izgovorima fragmentirani, u stvari bili ukinuti, na svim filološkim grupama. Pored toga, prof. Ratko Božović je predavao Teoriju kulture, na više univerziteta Crne Gore – Mediteranu, zatim na Fakultetu političkih nauka u Podgorici, sve dok im je to bilo neophodno. A onda su neakademski prekidali suradnju sa prof. R. Božovićem, a da to on nije javno žigosao i pored toga što je to bio atak na njegovu ličnost i njegovu plemenitu misiju. Sada, pored redovnih tribina, prof. dr R. Božović predaje Sociologiju umjetnosti na Fakultetu umjetnosti – Univerziteta Donja Gorica u Podgorici.

Bez obzira što je pisac, filozof i sociolog dr Ratko Božović rođen u Banja Luci, sticajem okolnosti, koje će on vjerovatno objaviti u svojoj autobiografiji, koliko smo mogli da dojmimo, kada sam sa ovim uglednim učenjakom radio na Filozofskom fakultetu u Nikšiću*, shvatio sam da on prihvata duhovnosti ove zemlje, ali u njenom etičnom i estetskom smislu, sa ciljem da podigne

* Dok je raslo divljenje prema dr Ratku Božoviću, uočavao sam izuzetan respekt filozofa dr **Vujadina Jokića** (1928–1986) i dr **Slobodana Tomovića** (1929–2016), duhovnjaka čije je djelo poznato u evropskim okvirima, kao i jezikoslovca i lingviste, prof. dr **Dušana Jovića**, koji su najsuptilnije razgovarali o našem sugovorniku i veoma pohvalno i referentno govorili pred studentima o njegovim javnim stavovima.

i osmisli pogled na svijet mladih generacija. Nikad mu nije bilo mučno da doputuje u Podgoricu i Nikšić, da održi predavanja iz svijeta kulture i podstakne prisutne na kritično i kreativno mišljenje. Posebno se trudio da mladi intelektualci naprave prodor u svijet, da se suoče sa duhom moderniteta i slobodom mišljenja.

Autor ovih redova pune četiri decenije poznaje, prati i izučava ličnost i djelo prof. dr Ratka Božovića. Početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća o njegovom načinu mišljenja i kritičkog sagledavanja stvarnosti, kroz igru i umjetnost, razgovarao sam sa svojim profesorom i uvaženim prijateljem, dr Aleksandrom Todorovićem, na 15. sajmu knjiga u Beogradu. Sjećam se kada je oštroumni Todorović anticipirao da će R. Božović biti najistaknutija figura intelektualnog društva Beograda i šire.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Ratko Božović je neka vrsta 'antene', dežurnog duhovnog oka, osetljivog kulturnog barometra, koji danas upozorava što bi moglo da se dogodi sutra u kulturnoj i društvenoj klimi ove zajednice (...). On glasno izvikuje da svi čuju i da sve opomene. Ova kultura i ovo društvo trebaju ovakvog čoveka, jer on svedoči o krizi morala i moralu krize, i kao osica pecka i uznemiruje moćne i nemoćne, i budi ih iz dogmatskog dremeža. Intelektualci ne prave vozni red istorije, ali prave zapisnik (...). On je dokaz da jedan čovek vredi više no neke institucije kulture. Univerzalne vrednosti i norme uvek ga drže u vezi sa onim što je božansko u čoveku i čovečno u Bogu. Ratko je istraživač kulturnih vrednosti, duboki posmatrač plodova duha, davalac oblika unutrašnjem nemiru.

Duro Šušnjić

Logički gledano, filozofsko, estetičko i prije svega sociološko djelo prof. dr Ratka Božovića predstavlja svojevrstni logički koherentan otvoreni sistem pogleda na svijet, koji je izveden iz više filozofsko-socioloških disciplina, koji je, kao takav, komplementaran sa vodećim evropskim i svjetskim fenomenozima kulture i sociolozima slobodnog vremena. Upravo, disciplinama kojima je ovaj neumorni istraživač dao nemjerljiv doprinos.

Božovićeva sistematsko-kritička znanost o kulturnim i brojnim drugim društvenim fenomenima prevazilazi okvire jedne discipline duha, i kao takva daje prosvetiteljske impulse i inspiraciju za razvoj duhovne znanosti. Bez obzira što je R. Božović veoma prijemčiv za medije, jer je uvijek spreman da daje relevantne komentare na fenomene sa kojima se sučeljavamo, ipak, mišljenja smo da društvena zajednica, niti u Beogradu, niti u Srbiji, a za Crnu Goru da ne zborimo, nema razumijevanja za ovog mislioca. Štaviše,

nije postao ni član Srpske, niti Crnogorske akademije nauka, iako za to ima sve uvjete.

Kada bi, poređenja radi, nalazili neko mjesto Ratka Božovića u tekućoj našoj sociologijskoj znanosti, možemo slobodno reći da je on tu usamljena figura. Ono što možemo sa sigurnošću reći, mnoge njegove inventivne ideje mogu se uporediti sa jednim Maksom Veberom (1864–1920), zatim sa Vilfredom Paretom (1848–1923), Jakobom Levi Morenom (1889–1974), Emilom Dirkemom (1858–1917), Ferdinandom Tenisom (1855–1936), Georgi Zimelom (1858–1918), Bronislavom Kasperom Manilovskim (1884–1942), Redklifom Braunom (1881–1955), te Talkotom Parsensom (1902–1979), Klodom Levi-Strosom (1908–2009) i drugim misliocima relevantnim za ovakvu vrstu razgovora. To je društvo Ratka Božovića. Zato je njegovo djelo usamljeni glas u sociološkoj misli na Balkanu.

Božovićev najveći doprinos u prosvjećivanju brojnih generacija danas ogleda se u afirmaciji dijaloga, koji podrazumijeva neobičan govor između svjesnih obrazovanih ljudi, koji racionalno promišljaju svjetske tokove. Stoga je za Božovića dijalog bio i ostao – razvijanje kreativnih misli kroz razgovor u kojem sudjeluju dva i više subjekta. Zacijelo, dijalog kao metod, kao oblik duhovnog komuniciranja, postao je čuven u Beogradu između takvih sugovornika, kao što su Đuro Šušnjić i Ratko Božović. Takav vid komuniciranja podsjeća na Platonove dijaloge, gdje je Sokrat dominirao u svom vremenu. Tako i Božović dominira u današnjem vremenu.

U svojoj bogatoj profesorskoj i istraživačkoj karijeri, prof. R. Božović je razvio fenomene sociološke imaginacije, tj. korištenje mašte u postavljanju i istraživanju ključnih sociologijskih pitanja i posebno se ogledao u davanju odgovora na njih. Dakle, Božović je nadahnuto sociologijsko-filozofski pristupao promišljanju aktuelnih društvenih fenomena iz svakodnevnog života i davao im jednu osobenu imaginarnu dimenziju, upravo na način kako je to činio svojevremeno u Americi CH. W. Mils (1916–1962), prezentirajući tajne historijske sile, koje se kreću oko života pojedinaca i koji čovjeka uvode u sistem institucija, koji guši sva njegova prava i slobode. Upravo ta sociologijska imaginacija kojom je vođen prof. Božović predstavlja ono što je u slobodnom vremenu, igri, čovjeku i društvu u cjelini. Dakle, ta imaginacija je, u stvari, sposobnost ovog neumornog istraživača i znanstvenika da prelazi iz jedne u drugu perspektivu življenja. Ova dimenzija sociologijske imaginacije predstavlja onu najbolju crtu Božovićevih brojnih dijaloga, stavova i principa, kojima je doprinio boljem razumijevanju društva i historijskog smisla položaja pojedinca u društvu danas. On je, bez sumnje, razvio posebnu svijest o idejama društvene strukture i osobenim fenomenima koje predstavlja kroz sposobnost uspostavljanja veza veoma raznoraznih ambijenata. To

je i jedan od razloga što je publika u raznim sredinama gdje je gostovao R. Božović bila njemu oslonac za istraživanja i za nova saznanja.

Upravo iz takvih situacija, prof. dr R. Božović je razvio jednu posebnu sociologiju životnog stila, kao kulturu življenja, pa je na taj način, kao autor, svojim ukupnim djelom doprinio filozofiji života, kao disciplini na našim prostorima. Božovićev životni stil, kako bi se jedan Novalis izrazio, pomaže brojnim ljudima da izgrade svoju ličnost. Jer životni stil, nošen filozofskim i sociologijskim stremljenjima, može se najopštije odrediti kao način zadovoljenja ljudskih potreba, kako bi se znala izraziti vodeća svjetska filozofesa Agneš Heler (1929).

Na koncu, ukupno Božovićevo filozofsko i sociologijsko djelo za kulturu predstavlja izuzetan doprinos razvoju ne samo kulture i slobodnog vremena, već i sociologija saznanja i sociologija znanja, preko kojih ovaj mislilac istražuje uvjetnost mišljenja i provjerava u praksiku svoje teorijske stavove. Iz Božovićeve sociologije znanja proizlazi i njegova kulturna epistemologija, ne samo normativno već i konceptualno, preko kojih on u brojnim svojim priložima, ne samo u knjigama, već u raspravama i studijama, kao i u enciklopedijskim člancima, određuje nužne društvene uvjete znanja, jer je to najbolja paradigma povezivanja sociologijske, kako teorijske tako i praktične djelatnosti. U Božovićevom mišljenju, fundamentalni stav sociologijskog znanja morao bi biti onaj koji je povezan sa formiranjem ukusa kod razvoja slobodnog vremena, jer slobodno vrijeme, kako je rekao jedan filozof, jeste ono vrijeme koje doprinosi duhovnom razvitku čovječanstva. Upravo je ovu poentu najdublje baštiniio naš omiljeni filozof kulture prof. dr Ratko Božović.

IZVORI I LITERATURA:

A) Knjige

1. Božović, R. (1971), „Kultura slobodnog vremena”, Beograd.
2. Božović, R. (1972), „Metamorfoze igre”, Beograd.
3. Božović, R. (1975), „Iskušenja slobodnog vremena”, Beograd.
4. Božović, R. (1977), „Usud igre”, Beograd.
5. Božović, R. (1978), „Nedoumice oko kulture”, Beograd.
6. Božović, R. (1984), „Lavirinti kulture”, Beograd.
7. Božović, R. (1985), „Pod znakom pitanja”, Beograd.
8. Božović, R. (1989), „Kroz crveno”, Beograd.
9. Božović, R. (1990), „Kultura”, Beograd.
10. Božović, R. (1990), „Noćna mora”, Beograd.
11. Božović, R. (1993), „Izveštaj iz ludnice”, Beograd.
12. Božović, R. (1997), „Razbijeno ogledalo”, Beograd.

13. Božović, R. (1997), „Putovanje u noć”, Beograd.
14. Božović, R. (1997), „Nulta tačka”, Beograd.
15. Božović, R. (1998), „Sedmorica iz Stradije”, Beograd.
16. Božović, R. (1999), „Uzaludna knjiga”, Beograd.
17. Božović, R. (1999), „Bez maske”, Beograd.
18. Božović, R. (2000), „Sedmo nebo”, Beograd.
19. Božović, R. (2000), „Dnevnik 2000”, Beograd.
20. Božović, R. (2000), „Dominacija i otpor”, Beograd.
21. Božović, R. (2004), „U traganju za dokolicom”, Beograd.
22. Božović, R. (2004), „Sumrak vrline”, Beograd.
23. Božović, R. (2006), „Ludosti uma”, Beograd.
24. Božović, R. (2006), „Leksikon kulturologije”, Beograd.
25. Božović, R. (2007), „Od Stradije do Stradije, 1–2”, Beograd.
26. Božović, R. (2007), „Poenta”, Beograd.
27. Božović, R. (2008), „Play-Foundation of Culture”, New York.
28. Božović, R. (2009), „Psi i njihovi prijatelji”, Beograd.
29. Božović, R. (2010), „Ram za sliku”, Beograd.
30. Božović, R. (2010), „Prijatelj”, Beograd.
31. Božović, R. (2010), „Tišina dokolice”, Beograd.
32. Božović, R. (2010), „Sedmorica protiv Mene”, Beograd.
33. Božović, R. (2011), „O psima i ljudima”, Beograd.
34. Božović, R. (2012), „Moje simpatije”, Beograd.
35. Božović, R. (2012), „Šapa u ruci” Beograd.
36. Božović, R. (2014), „Neošišani”, Beograd.
37. Božović, R. (2014), „Igra ili ništa”, Beograd.
38. Božović, R. (2014), „Ne ostavljaj me”, Beograd.
39. Božović, R. (2015), „Paradoksi medijske slobode”, Beograd.
40. Božović, R. (2015), „Bravure duha”, Beograd.
41. Božović, R. (2015), „Tragovima moga psa”, Beograd.
42. Božović, R. (2016), „Molitva osame”, Beograd.

B) Posebne rasprave

43. Božović, R. „Šifre kulture”, Beograd: Čigoja štampa.
44. Božović, R. „Slovo o slobodi”, Beograd: Čigoja štampa.
45. Božović, R. „Sputana kreativnost”, Beograd: Čigoja štampa.
46. Božović, R. „Civilizacija otpora”, Beograd: Čigoja štampa.
47. Božović, R. „Od dosade do kreacije”, Beograd: Čigoja štampa.
48. Božović, R. „Igra temelj kulture”, Beograd: Čigoja štampa.
49. Božović, R. „Jezik i novogovor”, Beograd: Čigoja štampa.
50. Božović, R. „Nekritička situacija”, Beograd: Čigoja štampa.
51. Božović, R. „Dvoigra: čovjek i robot”, Beograd: Čigoja štampa.

Divna Vuksanović

HOMO LUDENS ILI STRAST SLOBODE

Iako je ozbiljni svet igre tema filozofije još od njenih početaka, tačnije ona datira iz Heraklitovog (Heraclitus) („mračnog”) i pretsokratskog doba, retki su, u našem vremenu – a rekli bismo i veoma dragoceni – oni mislioci, poput Ratka Božovića, čiji se refleksivno-kritički uvidi dotiču ove problematike. Zašto je to tako? Da li je fenomen igre, kao predmet preispitivanja, s razlogom potisnut iz savremene kulture i mišljenja o njoj, ili je, pak, igra i dalje tu, odnosno prisutna kao pojava, ali gotovo da nema onoga ko bi se usudio da o tome smisleno i argumentovano piše ili govori. Čini se, zapravo, da je ovo drugo posredi – savremena epoha obiluje prostorom za prisustvo mnoštva različitih igara, čemu znatno pogoduju rast tehnologije, industrijalizovanje zabave, kao i ekspanzija vrednosti spektakla. Komercijalizovanje sveta igre, kao i njegova sistematska medijska eksploatacija, čine vreme zabave dominantnim u odnosu na svetove umetničkog stvaralaštva i kulture našeg doba. Štaviše, izgleda da, izvan matrice zabave, gotovo da i nema ničeg drugog.

Paradoks s igrom je upravo sledeći: što se čovek/žena više igra, deluje kao da ima manju potrebu da misli o njoj. Jer, nasuprot ozbiljnosti igre, reflektovanje o njoj izgleda neozbiljno, i štaviše – infantilno. Igra se, naime, još od Heraklitovih vremena tretira kao fenomen vezan za decu i detinjstvo, te bi teoretisanje o igri, shodno tome, trebalo da potpada pod relaksativne i neobavezujuće aktivnosti, koje se uglavnom vezuju za tzv. „slobodno vreme” (a koje, zapravo, nije vreme emancipacije, već samo ono vreme koje je oslobođeno radnih aktivnosti). Igra se, dakle, sudeći po aktuelnim predrasudama, s jedne, i nedostatnosti relevantnih istraživanja, s druge strane, tretira kao onaj predmet ispitivanja koji je takoreći nedostojan nauke. Filozofija igre se, verovatno, uzima u obzir tek kao nižerazredno, ekscentrično zanimanje mišljenja za jednu oblast delovanja u kulturi ili medijima.

Razumevanje igre se, u savremenoj eri, smatra gubljenjem vremena na irelevantne predmete istraživanja, iako zabava, u sve većoj meri, preuzima mesto igre u prostoru „slobodnog vremena”. Međutim, Božović, favorizujući slobodnu igru, a u odnosu na represiju sveta zabave, upravo misli suprotno: „Nastojanje da se igra podredi životnim fazama koje slede posle detinjstva, jer je ona, navodno, samo priprema za takozvani 'ozbiljan' život, pretvara je u njegov 'surogat', u sekundarnu egzistenciju”¹, čime se igra, faktički, de-tronizuje u ontološkom smislu reči, postajući predikat, odnosno kategorija sfere privida. Time ona, doduše, biva predstavljena kao važan *topos* estetskog privida, ali – zalazeći u domen izučavanja estetike – gubi svoj „stvarnosni” dignitet. Za Božovića, što ćemo pokušati da dokumentujemo u nastavku teksta, igra se nalazi u prostoru između bića i privida, ali pre pada na stranu bića, a u odnosu na ništavilo.

Nadalje, povodom igre moglo bi se zaključiti da je do aktuelnog marginalizovanja igre kao predmeta istraživanja došlo zahvaljujući vladajućoj predrasudi da ona nije po sebi vredna istraživačke pažnje, jer se događa u slobodno vreme i nalikuje pukoj razonodi ili, uopšteno uzevši, nekakvoj detinjoj zanimaciji. U odnosu na ostale fenomene kulture, igra kao da nije pogodna za tematizovanje, pošto je – upravo u suprotnosti prema Heraklitovom shvatanju – manje ozbiljna, pa samim tim i relevantna, od drugih istraživačkih predmeta, za teoriju našeg vremena. O značaju igre za celokupnu čovekovu egzistenciju Božović kaže sledeće: „Za decu je igra isto što i život za odrasle. I baš zato, da se igra ne bi svodila na svrhe izvan njenog slobodnog iskazivanja, ne bi je trebalo videti kao puku pripremu za budući život. Pošto je igra osnova čovekovog bivstvovanja i njegove kulture, ona svakako nije obeležje samo dečjeg doba već celine čovekovog života”.²

S druge strane, tekst Ratka Božovića, naslovljen kao „Igra ili ništa”,³ aludirajući na Parmenida (Parmenides), Hegela (Hegel), Hajdegera (Heidegger), te gotovo čitavu ontološku baštinu filozofije, upravo govori u prilog značaju igre za čoveka, kontrastirajući, nimalo slučajno, igru u odnosu na pitanje ništavila. Igra je, prema njegovim shvatanjima, na strani bića, štaviše, ona je pretpostavka bivstvujućeg, odnosno ispoljavanja određenih kulturnih vrednosti. Igra ne samo da nije ništavilo, već se to *nichil*, u stvari, poništava

¹ Ratko Božović, „Igrani igrači”, u: *Molitva osame*, Čigoja štampa, Beograd, 2016, str. 439.

² Isto, str. 439.

³ Ratko Božović, „Igra ili ništa”, u: *Igra ili ništa*, Čigoja štampa, Beograd, 2014, str. 103–140.

igrom. Kao odlika bića, igra jeste, dok ništa nije. Radikalna tvrdnja, ili stav: 'igra ili ništa' je, u prvom redu, vrednosnog karaktera, ali je, u isto vreme, reč o iskazu kojim se priziva jedna ontologija, tj. metafizika igre. Igra je, otuda, za Ratka Božovića, kategorija, vrednost bića ili je samo to biće, dok je ništavilo ne-vrednost i ne-biće.

Na jednom drugom mestu, u okviru opsežnog Božovićevog opusa, igra se smešta u prostor između bića i privida (imajući kako svoju ontološku, tako i estetsku stranu), vezujući se za ideju slobode, a što je protivstavljeno svetu lenjosti i dosade: „Ostvarena između bića i privida, igra nije potreba neslobodnog, već slobodnog čoveka. Ko se plaši njenog reskog bleska i njene neposrednosti, ko je prestravljen njenom magičnom neočekivanošću, ko je izgubljen u dodiru s njom, taj se odveć plaši i života i smrti. U svojoj pustolovini i stalnoj neizvesnosti, igra nikad nije nađena, jer se ona stalno nalazi i neprekidno otkriva”.⁴ Primetno je da se igra „otkriva” igračima, poput istine ili bića filozofima – da upotrebimo ovde analogiju „fenomena” igre s tradicionalno shvaćenim bićem i istinom. I dalje, navodi Božović, igra podrazumeva možda ne istraživački napor, kao istina, ali strpljenje i volju, svakako, kako bi bila pronađena: „Ako je prate klonuća volje i krah strpljenja, ako je u njoj prisutno samo ono što je već bilo, *ono do sada*, ona neće izbeći zamke dosade, jer nije ni rođena na velikoj udaljenosti od opredmećene stvarnosti, koja je uvek spremna da stvori novu stupicu. U stvari, lenjost i dosada, ti sijamski blizanci, nepomirljivi su protivnici igre”.⁵

Jedna od ključnih teorijskih inovacija, naime, koju Božović izvodi u pomenutom tekstu, tiče se realizovanja paradigmatškog obrta (igra je biće koje je i biće i privid istovremeno, dok je ništa dosada i ne-biće), koji je, na prvi pogled, veoma udaljen od shvatanja igre u savremenoj epohi. U čemu se još sastoji ovaj paradigmatški zaokret, i šta je njegova osnovna ideja? Ukratko rečeno, kako interpretirati ovu inovaciju, i da li ona, pri tom, predstavlja *novum*, sagledano u kontekstu savremenih studija kulture, ili, pak, izlazi izvan okvira ove discipline, utemeljujući se u tradicionalnoj filozofiji, mišljenoj kao metafizika ili estetika. Ono što je ovde interesantno jeste to da biće dobija predikat „igrivosti”, ono nije statična, usamljena kugla u univerzumu, nego je „zaigrano”. A ta zaigranost bića, koja stoji nasuprot ništavilu i ponorima savremenog nihilizma, jeste, po našem mišljenju, veritativni odgovor, i ujedno kritika savremene kulture i sveta u kome živimo. Takođe, ova zaigranost referira i na Heraklita, kao i na njegovo izvorno shvatanje dijalektike.

⁴ Ratko Božović, *Lavirinti kulture*, Čigoja štampa, Beograd, 1998, str. 181.

⁵ Isto.

Opšte je mesto teorija koje se danas bave kulturom, ma sa kog vrednosnog (ideološkog) polazišta posmatrano, da je igra derivat kulture, a ne obratno. Međutim, pojedini filozofi kulture, poput Huizinge (Huizinga), na primer, smatraju da igra prethodi kulturi. Slično stanovište zastupa i Božović, iako bi, kao sociolog kulture, zasigurno mogao da tvrdi i nešto posve drugo – da je, recimo, društvena zajednica ono što je u osnovi kulture, i sl. Podržavajući Huizingina uverenja, koja u ideji igre vide nešto više od psihologije i fiziologije, a kulturu kao ishod čije je izvorište igra *kao takva*, Božović se svrstava u one malobrojne teoretičare kulture koji ne samo da se interesuju za stvar igre, nego joj pripisuju i mesto porekla kulture, čime se *de facto* priznaje da kultura počiva na svetu igre, a ne obratno, a što je svojevrsno prevrednovanje, u odnosu na vladajuća shvatanja o kulturi. No, poput Huizinge, ni Božović se ne zadovoljava utemeljenjem kulture u igri na tradicionalistički, sistemski, statički način, čime bi naracija o zasnivanju kulture bila, zapravo, idealističkog karaktera.

Nasuprot ovome, igra i kultura su u dijalektičkom odnosu posredovanja. Iako, naime, logički i ontološki gledano, igra prethodi kulturi, čime joj, ujedno, predcira i neka obeležja, taj odnos nije relacija pukog nadilaženja, nego je zasnovana na konstantnom posredovanju, tj. prožimanju, iz čega se može zaključiti da su igra i kultura jedno, tj. da je igra ne transcendentno, već imanentno svojstvo kulture. Na taj način, dakle, posmatrano sa stajališta dijalektike, igra je u osnovi kulture, i ova prvobitna relacija između igre i kulture se ne uspostavlja nekritički. Jer, igra je, osim što dijalektički pretpostavlja kulturu, u odnosu i sa stvarnošću. Posmatrano sa ontološkog stajališta, može se postaviti pitanje da li je igra stvarna stvarnost i, ukoliko to jeste, u kojoj je meri stvarna? Ako je igra, pri tom i, ishodište kulture, kako tvrde i Huizinga i Božović, radikalizovanje pitanja o stvarnosti igre, neposredno utiče i na definisanje sveta kulture, i to u pogledu njegove vlastite ontologije.

Objašnjenje pomenutog zaokreta u odnosima između igre i kulture, kod navedenih mislilaca, počiva, verovatno, i u načinu na koji i Huizinga i Božović pristupaju analizama kulture; umesto starog, metafizičkog modela preispitivanja pod vidom večnosti („spinozizam”, moderno doba), oni su skloniji heraklitskoj dijalektici, ozbiljnosti u tretiranju fenomena kako igre tako i kulture, bez obzira na to koliko je igra „stvarna” ili pak učestvuje u definisanju stvarnosti. „U svom delu *Homo ludens* Johan Huizinga dokazuje da igra nema tako značajnu ulogu u kulturi našeg vremena kao što je imala u grčkoj i latinskoj tradiciji. I što je mnogo bitnije”, naglašava R. Božović, „on je pokazao u kojoj meri igra jeste pojava koja prevashodno pripada domenu

kulture”.⁶ Iako predicanje sveta kulture igri, i obratno, onima koji su upućeni u problematiku možda deluje samorazumljivo, ovde je reč o tome da aktuelno mišljenje o kulturi njenu relaciju s igrom uglavnom ignoriše, ili tek pokatkad ozbiljnije reflektuje, tako da je Božovićev doprinos osvetljavanju ovog odnosa, a na osnovu njegove „istorije”, veoma značajan.

I dok su se u teorijskom (filozofskom) mišljenju interpretacije igre kre- tale od objektivizma ka subjektivizmu, i natrag, Božovićevo interesovanje za igru neposredno je povezano sa stvarnošću sveta kulture, koji iz igre proishodi. Istina, u ontološkom svetlu sagledano, njegovo refleksivno uporište bliže je Heraklitu i Gadameru (Gadamer), nego Kantu (Kant) i Šileru (Schiller), na primer. Da bi igra, pa time i kultura, imale u sebi stvarnosnu dimenziju u jakom smislu reči, neophodno je prevazići subjektivistička shva- tanja kako sveta igre tako i kulture. Božovićevo razumevanje odnosa igre i kulture može se, recimo, uporediti s Gadamerovim shvatanjem relacije igre i umetnosti, o čemu on piše na sledeći način: „Kad u vezi s iskustvom umjetnosti govorimo o igri, onda pod igrom ne mislimo na ponašanje ili čak na duševno raspoloženje stvaraoaca ili onoga koji uživa, a pogotovo ne na slobodu nekog subjektiviteta koji se aktivira u igri, već na sam način bitka umjetničkog djela”.⁷

Dakle, po analogiji s ovim iskazom, mogao bi se izvesti zaključak da kul- tura, zapravo, egzistira na način igre, te joj je, kako tvrdi Ratko Božović, igra u osnovi, tj. u samom temelju. Otuda igra nije samo subjektivna (tvorevina) svesti ili proizvod kretanja duha, već osnova kulture koja iz nje proishodi. Ona je ne samo estetski fenomen (o čemu se podosta pisalo u domenu filo- zofije i estetike, u rasponu od Šilera do Ničea /Nietzsche/), već i ontološki, i to na takav način da je određujuća za svet kulture. Iz igre se, u stvari, gene- riše i objektivira kultura. Može se reći da ovakav odnos prema igri i njenoj vezi s kulturom Božovića svrstava u red onih filozofa kulture koji se bave *prvim* pretpostavkama kulturalnih fenomena i procesa, i da ga karakteri- stični modus promišljanja sveta kulture izdvaja iz mnoštva teoretičara kul- ture koji se njome bave isključivo na temelju „stvarnosnog” ili empirijskog aspekta istraživanja.

Igra je, prema tome, za Božovića objektivna datost (mada ne i nepro- menljiva) i, kao takva, određujuća je za čovekov svet, odnosno za njego- ve kulturalne horizonte. No, ona je, istovremeno, i subjekt interakcije sa

⁶ Ratko Božović, *Lavirinti kulture*, nav. delo, str. 185–186.

⁷ Hans Georg Gadamer, *Istina i metoda*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978, str. 131.

svetom. Kao takva, u mogućnosti je ne samo da transcendirira čoveka, nego i sebe samu: „Na putu do svoje vlastitosti i višeznačnosti, igra premašuje individuum i sebe samu. Ako je *bit bitka igra*, kao što kazuje Hajdeger, iz toga neminovno proističe da *igra određuje bitak, a ne bitak igru*. Takvu duhovnu opredeljenost podupiru i Gadamerovi pogledi a naročito oni u kojima se nastoji pokazati da *subjekt igre nisu igrači – već samo igra*. Otuda je i shvatljivo, što igrači, u stvari, prema Gadameru, dolaze u situaciju da ih iskušava igra kao stvarnost-mogućnost, koja ih nadskače i prevazilazi”.⁸ Već iz ovog citata se vidi da je igra (moguća) velika tema ne samo specijalizovanih teorija igara, nego i složenijih misaonih poduhvata, implementiranih unutar medijuma savremene filozofije i studija kulture.

Naredna odlika Božovićevog ontološkog pogleda na svet igre jeste ta da on čoveka (kulture) koji se igra smatra „igranim igračem”. Šta bi ovo trebalo da znači u njegovom teorijskom diskursu? Iako je, zapravo, igra logički i ontološki, u Božovićevom delu pozicionirana tako da je *pre* čoveka, te ga, tek potom, uspostavlja kao biće igre i kulture, ovakvo viđenje ne znači to da je reč o vulgarno-determinističkom određenju subjekta koji se igra, kako bi, *prima facie*, ovakvo rešenje odnosa čoveka i igre moglo da se protumači. Jer, Ratku Božoviću je stalo do momenta slobode u tom odnosu. I upravo na ovom mestu stupa na scenu jedna duboko humanistička dijalektika odnosa slobode i nužnosti, koju Božović uvek iznova varira u svojim različitim rukopisima, govoreći bilo o kulturi ili o igri. Naime, iako čovek igra uvek po pravilima koja su unapred postavljena i određujuća za igru, ona je upravo stoga igra, jer kao takva, dakle kao igra po pravilima (ili nužnosti), koincidira, zapravo, sa slobodom.

Potporna ovom humanističkom polazištu Ratka Božovića, koje inklinira ka slobodi kao regulativnoj ideji ali, istovremeno, i poželjnoj praksi u kojoj savremeni čovek participira i koju istovremeno kreira, može se tražiti nanovo u njegovoj ontološkoj definiciji igre. Naime, igra je osnov kulture, i to kao njena temeljna *vrednost*. To je upravo jedan od razloga zbog čega je autoru knjiga o igri i igrama (*Metamorfoze igre, Igra ili ništa*)⁹ stalo do prevrednovanja same ideje igre, pošto se u njoj ogleda i iz nje proishodi ne samo kultura, već i mogućnost osvajanja ljudske slobode. Rečju, u igri, kako je Božović tematizuje, leži emancipatorski potencijal kulture. Jer, autoru je potrebna igra koja postavlja temelj kulturi upravo sagledano sa stanovišta

⁸ Ratko Božović, *Lavirinti kulture*, nav. delo, str. 185.

⁹ Ratko Božović, *Metamorfoze igre*, KPZ, Beograd, 1972; Ratko Božović, *Igra ili ništa*, nav. delo.

odbrane ideje slobode. Nasuprot postvarenju i opresiji, slobodna igra mogućnosti jedne kulture je, za Božovića, superiorna u odnosu na ostale premisses o kulturi.

Iz Božovićeve teorijske borbe za ontološki status igre izbija, zapravo, žudnja za razumevanjem igre koja bi predstavljala osnovu ne samo kulture, nego i slobode, što u krajnjoj instanci pada ujedno. Igra je, dakle, za ovog autora ništa drugo do ishodište, odnosno polazište slobode; jer, u igri se, tvrdi Božović, „može reprodukovati cela duhovna sadržina sveta”, pa je tako i duh slobode potencijal te i takve duhovne „reprodukcije”. U savremenom dobu nesklonom igri, može se s pravom postaviti pitanje nije li time marginalizovana, skrajnuta i sama ideja slobode, jer vrednosti igre i slobode, na izvestan način, prema Božovićevim shvatanjima, koincidiraju. O vladajućim nevrednostima nasilja, u odnosu na (odsutnu) slobodu i igru, ovaj autor kaže sledeće: „Igra koja računa na sredstva nasilja osudila se na to da pomrači svoju suštinu i svoje blistave mogućnosti. Demonska moć igre razara i samu igru. Igra koja ne zna za svoje granice, a realizuje se van uma i pravila, uvek rizikuje da se pretvori u nasilje. A tamo gde nema protivljenja dinamičnih životnih formi obezličenom i rutinskom svetu, nema ni čudesnih mogućnosti zavodnice igre”.¹⁰

I kao što je čovek, posmatrano s ontološke tačke gledišta, igrani igrač (ali ne i igračka), tako je, u svetu kulture, ukoliko je ovaj postavljen na temeljima igre – biće koje teži slobodi. Kao što se čovek s ozbiljnošću igra (ili bi bar trebalo da se igra), tako se kreće i na putu osvajanja slobode – dakle, kroz suprotnosti i dijalektički. I ne samo to. Osim što je *homo ludens*, on je i *homo amatro*, tj. onaj koji je sposoban da voli, i koji, takođe, teži slobodi. No, aktuelni trenutak obeležava ne vreme vladavine ontologije već tehnologije. U eri dominacije tehnologije igra takođe egzistira, ali na posve drukčiji način, i nije u relaciji niti s ljubavlju, niti s idejom slobode. Čovek koji radi (*homo faber*), zajedno s onim koji misli (*homo sapiens*), i to u slobodno (od rada) vreme što ga određuje, uspostavlja nove odnose i vrednosti prema stvarnosti, odnosno svetu koji ga okružuje, i tzv. „svetskoj igri”.

Ove nove vrednosne konstelacije, koje isključuju ontološki aspekt igre, na kome bi trebalo da se temelji kultura, svodeći ga na tehnički plan civilizacijskog delovanja, pa samim tim i redukujući ideju slobode na proste konzumerne izbore, Božović je opisao na sledeći način: „Tehnička igra, kao plane-

¹⁰ Vid. tekst A. Đivuljskij – intervju s Ratkom Božovićem: „Kad zgasne igra, zgasnuo je i život”, *Danas*, 8. januara 2009, na stranici: http://www.danas.rs/vesti/kultura/kad_zgasne_igra_zgasnuo_je_i_zivot.11.html?news_id=150092#sthash.Vwf5irzf.dpuf.

tarna dominantna modernog doba, u osvajanju sveta, nosi pečat prinude".¹¹ Iz navedenog citata vidi se, dakle, da svet tehnike i igara današnjice ne konvergiraju ka ideji slobode, već su podređeni momentu prinude, što je, naravno, u suprotnosti s emancipatorskom tendencijom sveta kulture, shvaćenom u tradicionalnom smislu pojma. Tehnika i prinuda kapitalističkog načina proizvodnje, ali i provođenja slobodnog vremena i njegove „potrošnje”, lišavaju igru njenog nekadašnjeg ontološkog statusa, čime joj oduzimaju moć uticaja na svet kulture, i težnju ka ostvarenju ideala slobode. Iako je igra, ontološki shvaćena, u izvesnom smislu reči, suprotnost slobodi, jer podrazumeva nužnost i igranje po određenim pravilima, ona je, u isto vreme, pretpostavka te iste slobode, čiji put utiru (slobodni) svetovi umetnosti i kulture.

Da ukratko rezimiramo: u ranijim epohama (ne misli se, pri tom, na hronologiju zbivanja u istoriji, već na doba vladavine metafizike, odnosno etiko-metafizike) svet slobode je proishodio iz ideja nužnosti, odnosno zakonitosti i pravilnosti igre, dok danas, ontologija redukovana na tehničke pojave i njima odgovarajuće tehnološke procedure, a igra na komercijalnu zabavu, predstavlja medijum prinude, koji se, pri tom, doživljava kao „svetska igra”, ali ne i kao kultura. Drugim rečima, ova globalna (svetska) igra predstavlja oponirajuću silu (prinudu) ljudskoj slobodi, do koje je Božoviću posebno stalo. „Da li će se 'građanin sveta'”, nastavlja započetu misao o neslobodi Božović, „u toj svetskoj igri, u tom planetarnom zbivanju, naći kao igrač koji će biti izigran ili kao biće koje će se 'uigrati' u svetsku igru – ostaju pitanja na koja nije moguće dati zadovoljavajuće odgovore”.¹²

U isti mah, ova svetska igra ima „primat” u komparaciji sa „svešču onoga koji igra”.¹³ Pored ontološkog predznaka koji igra poseduje u odnosu na čoveka i njegovu svest, ona za Božovića, u isto vreme, manifestuje i svoju povesnu dimenziju. U tom kontekstu, R. Božović se poziva na Kostasa Akselos (Axelos) i njegovo shvatanje odnosa čoveka i povesti, koje je posredovano igrom: „Stoga i Kostas Akselos, kada pokušava da odredi mesto i položaj igre u celini 'stihijnih snaga', u kojima se spajaju igre čoveka i igre sveta, nailazi na 'igru uopšte', na igru 'celine celina'. Ovakvo ustrojstvo igre sveta 'koja se odigrava igrom čoveka i igrom svetske istorije', prema Akselosu, čini je nadmoćnijom od čoveka-igrača, koji je samo deo-čestica celine sveta”.¹⁴ Apostrofirana ontološko-povesna dimenzija igre govori u prilog tvrdnji da

¹¹ Ratko Božović, *Molitva osame*, nav. delo, str. 22.

¹² Isto.

¹³ Ratko Božović, *Lavirinti kulture*, nav. delo, str. 185.

¹⁴ Isto.

je, u krajnjem ishodu, za Božovića igra u stvari, dijalektičkog karaktera, jer dijalektičko kretanje podrazumeva kako subjekt-objekt posredovanje, tako i igru sveta *ovde* i *sada* s vlastitom prošlošću (povesnošću).

Dijalektičko-povesna karakteristika igre pokazuje se, teorijski gledano, kao nužnost, pre svega zbog toga što se ovakvom interpretacijom osnažuje ludička strast igrača zajedno s težnjom ka slobodi, a koja nije protumačena kao njihov subjektivni pokretač, nego kao podstrekač povesnih kretanja. Igra je objektivna, povesna (dijalektička) i svetska, zbog toga što predstavlja temelj kulture koja teži ka realizovanju ideje slobode, najšire gledano. Ontologija igre, međutim, govori u prilog njenoj dijalektičnosti, a ne statičnosti, njenom nepredvidivom toku i kretanju, te neizvesnosti i riziku koji se preuzima u cilju ostvarenja ideala slobode.

Razmatrajući jedinstvenu prirodu igre, i to kako u povesnom tako i u savremenom kontekstu istraživanja, Božović se u načelu drži klasifikacije igara kako je data u delu *Igre i ljudi*¹⁵, Rože Kajoa (Caillois). Međutim, ovde nije reč samo o pukom, nekritičkom preuzimanju tipologije igara od znamenitog francuskog mislioca, a bez njenog refleksivnog adaptiranja za stvar koja se tiče borbe za slobodu, kao i usavršavanja po merilima vezanim za aktuelno pitanje emancipacije (kulture i u kulturi). Stav 'Igra ili ništa' otuda ovde može da se tumači i kao *credo*: sloboda ili ništa, što najneposrednije objašnjava Božovićev doživljaj kulture. U osnovi ovog odnosa je, naime, strast, shvaćena ne kao bilo kakva težnja, nego kao *eros* prema igri, koji, naposljetku, dijalektičkim naporima dospeva do „carstva” uma i slobode.

O igri i pitanju slobode, a povodom knjige *Igre i ljudi*, Božović kaže sledeće: „Polazeći od Huizinginog uverenja da se ljudska kultura razvila od igre i kao igra, Rože Kajoa (*Igre i ljudi*) pokazuje da je sloboda u njenim temeljima i da je njen osnovni pokretač”.¹⁶ Ovi Božovićevi navodi iznova pokreću metafizičke rasprave o pitanjima odnosa bića (igre) i slobode. Međutim, za razliku od vladajućih antičkih uverenja o biću – kao o tzv. nepokretnom pokretaču (reč je ovde, pre svega, o referiranju na Aristotelovu /Aristoteles/ *Metafiziku*)¹⁷, „biće igre”, što u Božovićevoj interpretaciji inicira nastajanje sveta kulture, nije nepokretno, već je po svojoj suštini – dijalektično, u izvorno heraklitskom, ali, mi bismo tome dodali, i marksističkom smislu reči (ovde su, prevashodno, na delu tumačenja potekla iz tzv. „tople struje

¹⁵ Rože Kajoa, *Igre i ljudi*, Nolit, Beograd, 1979.

¹⁶ Ratko Božović, *Igra ili ništa*, nav. delo, str. 104.

¹⁷ Aristotel, *Metafizika* (prev. Tomislav Ladan), Signum, Medicinska naklada, Zagreb, 2001.

marksizma”). Pojednostavljeno rečeno, ako je igra temelj, a sloboda sama dijalektika i postignuće sveopšteg povesnog kretanja, kultura je onda ono što se „dogada” u praksi koja obuhvata medijum lociran u prostoru između igre i slobode; ovaj put je, ujedno, i putokaz slobode, a igra kao put (*methodos*) i način mišljenja i življenja, i sama je pokretačka, pokretna i dijalektična, po svojoj prirodi.

Dalja elaboracija pomenute teorije igara, na kojoj insistira Ratko Božović, kreće se u sledećem pravcu izlaganja: „Od potpune slobode, spontano izražene u igri, do pravila, koja otkrivaju njen institucionalni karakter, igra se, kako je utvrđeno, javlja kao aktivnost u kojoj imaginacija i improvizacija, kao poseban vid rasonode, omogućavaju da dođu do izražaja unutrašnje strane čovekovog kreativnog bića. I kad je Rože Kajoa klasifikovao igre kao – igre *takmičenja* (*agon*), *igre na sreću* (*alea*), *igre prerusavanja* (*mimicry*), *igre zanosa* (*ilyn*x), on je, u stvari, pokazao da u različitim vrstama igara nisu prisutne aktivnosti koje je moguće precizno razgraničiti. Pored toga, Kajoa je sugerisao da prisustvo jedne vrste igara, a ne druge, može da bude jedan od bitnih indikatora osnovne usmerenosti kolektivnog života i kulture”.¹⁸ Iako je, dakle, igra jedna – posmatrano u ontološkom kontekstu istraživanja – akcentovanje određene dimenzije njene objektivacije u društvenoj stvarnosti bitno govori o prirodi zatečene kulture, kao i vrednosnim orijentacijama koje trenutno vladaju u njoj. Otuda nije svejedno s kojim i kakvim igrama imamo posla u kulturi, te na koji način se one u njoj implementiraju, a potom i interpretiraju.

Tako se originalna naracija R. Kajoa o *agonu*, u Božovićevoj interpretaciji, primera radi, pretvara u angažovanu antiratnu polemiku, priča o igrama na sreću (*alea*) prerasta u kritiku njihove industrijalizacije i masovne zloupotrebe, igre vrtoglavice (*ilyn*x), koje su, u isto vreme, između ostalog, u Božovićevom viđenju i sinonim za strast, direktno su suprotstavljene tiraniji reda i (kapitalističke) racionalnosti, dok problematizovanje igre prerusavanja (*mimicry*), posredstvom korišćenja pojma maske, i njene veze s identitetom i istinom, iznova vraća diskurs kako na ontološki, tako i na društveni karakter igre, i to u svim njenim transformativnim momentima postojanja. U eri vladavine destruktivnih ratnih igara, eksploatacije kocke i ekstremnog socijalnog maskiranja, neophodno je, po našem mišljenju, vratiti se korak unazad, i promisliti kakvu kulturu želimo, i da li iz takvih naših očekivanja, te društvene prakse koja iz toga nužno proističe, može nastati poredak zasnovan na vrednostima slobode.

¹⁸ Ratko Božović, *Igra ili ništa*, nav. delo, str. 105.

Posebno je zanimljivo, povodom navedene klasifikacije igara, da Božović, shodno vremenu, diskretno, ali odlučno, predlaže njenu dopunu. U našoj eri, smatra Božović, pozivajući se na K. Akselosa, dominiraju tehničke igre.¹⁹ Tehnika, bez metafizičkog duha igre, postaje svojevrсна opsesija kapitalističke paradigme otuđenog rada i zabave. „Kostas Akselos (*Vers la pensee planetaire*) dokazuje da je *igru sveta* izazvala planetarna tehnika, tako da je i ona totalitet tehničkog učinila tehničkim igrama. Tako je došlo do trijumfa tehničke igre.”²⁰ Jer, ukoliko je tehnika totalitet, ona na sebe preuzima dominaciju nad svim sferama života; na taj način asimiluje i igru u prostor vlastitog rasta. „Tako ona usred grčkog trojstva (*fysisa, tehne i energije*) postaje sila dominacije, snaga od presudnog značaja sa stanovišta stvaralaštva i razotkrivanja.”²¹

Današnji igrač, uslovljen svetom vladavine tehničkih igara, manje ili više uspešno ostvaruje svoju interakciju sa globalnim okruženjem, što zavisi, dodali bismo u duhu autorovih iskaza, od pozicije na „skali slobode”. On je, naime, ili „uigran”, ukoliko se nalazi na poziciji moći, ili „izigran”, ako je potisnut iz igre ili marginalizovan kao igrač, i verovatno nije u poziciji da bira – nego svetska igra, kao i u prethodnim slučajevima, bira njega/nju. To znači da se u ovakvom, tehničkim sredstvima determinisanom svetu igre, sistemski gubi mogućnost slobode, bilo da ste „uigrani” ili „izigrani”; svetska igra je, u stvari, subjekt, a čovek/žena objekt sveta tehnologije. U ovoj igri, koja, zapravo, maskira klasne odnose u postindustrijskom i postmedijskom dobu, tehnologija, lišena svog ontološkog utemeljenja, prepušta „igraču” svetskom tržištu. Nova konstelacija tržišta igara i kreativnosti ne teži emancipaciji čovečanstva, već njegovom postvarenju, kiborgizaciji i robotizovanju. Otuda partneri u ovoj igračkoj konstelaciji nisu ljudi među sobom, nego ljudi i mašine, i ljudi i roboti.

Kao jedan od načina suprotstavljanja postvarenom svetu tehnologije i igara koje su tehnički generisane ili podržane, Božović identifikuje kao igru, u njenom stvaralačkom poigravanju s maskom (*mimicry*). Maska je ovde ne samo metafora koja obezbeđuje perceptivni obrt u odnosu na stvarnost, već predstavlja i onaj oblik igre koji savremenog čoveka/ženu, kroz igru i imaginaciju, uvodi u predvorje slobode. „Kao ishodišna tačka maske danas iskrsava haotični svet i svet zaleđenog racionaliteta. A maska može postati novi *odgovor* represivnim oblicima egzistencije i anonimnom svetu

¹⁹ Ratko Božović, *Igra i ništa*, nav. delo, str. 127.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

tehnike.”²² Iako autor tvrdi da savremenom čoveku i nije neophodno da se maskira „jer je njegovo lice, sa grčevitim i obezličanim izrazom, postalo maska”²³, Božović upravo kritikuje stereotipne predstave maskiranja koje se, navodno, temelje na pseudoindividualnosti (odnosno, pseudosubjektivnosti), pripisujući maskiranju moć „proširenja” čovekovih mogućnosti,²⁴ pa samim tim i potencijala ostvarenja slobode. „Maska kao mogućnost nije došla da bi zatvorila sve druge i drugačije mogućnosti. Ona je tu da bi nagovestila novu mogućnost koja jeste drugačija od onih koje su bile pre nego što je čovek navukao masku.”²⁵

Maska navučena preko maske postaje danas simbol otpora (*sic!*) prema postvarenom svetu vladavine kapitala, tehničke racionalnosti i tehnologije. Ona sama je dualitet, odnosno dijalektika posredovanja mogućnosti i stvarnosti, slobode i realiteta humanog sveta; ona je, takođe, evociranje zanosa i strasti, kao naznaka, simbol i anticipacija budućnosti. Savremeni *Homo ludens* je ona figura prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, koja omogućava postavljanje temelja svake kulture. Borba za igru i kulturu, koja je po sebi dijalektična, tj. konfliktualna, jeste, naposljetku, vođena strašću prema slobodi. A ako se sloboda osvaja igrom i kulturom, to, istovremeno, znači da dijalektika igre i njenih različitih mogućnosti nadigrava tanatičke maske destrukcije i smrti.

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA SA WEBOGRAFIJOM

- Aristotel (2001), *Metafizika*, Zagreb: Medicinska naklada, Signum.
 Božović, R. (2014), *Igra ili ništa*, Beograd: Čigoja štampa.
 Božović, R. (1998), *Lavirinti kulture*, Beograd: Čigoja štampa.
 Božović, R. (1972), *Metamorfoze igre*, Beograd: KPZ.
 Božović, R. (2016), *Molitva osame*, Beograd: Čigoja štampa.
 Gadamer, H. G. (1978), *Istina i metoda*, Sarajevo: Veselin Masleša.
http://www.danas.rs/vesti/kultura/kad_zgasne_igra_zgasnuo_je_i_zivot.11.html?news_id=150092#sthash.Vwvf5irzf.dpuf.
 Kajo, R. (1979), *Igre i ljudi*, Beograd: Nolit.

²² Ratko Božović, *Igra i ništa*, nav. delo, str. 121.

²³ Isto.

²⁴ Isto, str. 121–122.

²⁵ Isto, str. 121.

Dragan Koković

ISKUŠENJA SLOBODE U SLOBODNOM VREMENU

Istraživanja izazova koje nam pruža svakodnevni život su danas mnogobrojna. Iskušenja koja čovek doživljava u svakodnevnom životu (rad, porodični život, potrošnja, slobodno vreme, stanovanje) problematizovana su u mnogim radovima. Ali prvi rad na ovim prostorima koji se suočio sa izazovima slobodnog vremena je knjiga prof. dr Ratka Božovića *Iskušenja slobodnog vremena*. Na neki način ona je predstavljala temelj za proučavanje značajnog problema koji je bio u velikoj meri potcenjen.

Profesor Božović je uočio da je neizvesnost savremenog društva i njegovo neočekivano udaljavanje od ideala svestranog čoveka dovelo do najurgentnijeg pitanja savremene kulture, a koje bi moglo da glasi: „Kako da se pronade smisao slobodnog vremena da ono ne bi postalo mrtvo vreme? To je istovremeno traganje za novim načinom čovekovog samopotvrđivanja, traganje za mogućnostima oslobađanja čovekovih stvaralačkih sposobnosti svih društvenih slojeva. To je sastavni deo traženja onog smisla u novom istorijskom „projektu” u kome će se individualni izbor javiti kao neizbežan elemenat novog shvatanja slobode”.

Dajući preglednu sliku i ukazujući na prošlost slobodnog vremena „čije su granice neodređene i neuhvatljive a sadržaji neujednačeni i protivrečni”, Božović se opredeljuje za definiciju u kojoj dominantno mesto zauzima projekat ljudske samorealizacije, *vid egzistencije koja je dobrovoljno odabrana kao najbolji način čovekove samorealizacije*. Unutrašnja sklonost ličnosti, kreativnost i dijalektika stvaralaštva su „put do čoveka kao stvaralačkog i slobodnog subjekta do njegove generičke suštine”.

Slobodno vreme se javlja kao važan problem u okviru savremene industrijske civilizacije. To više nije sporedno pitanje, već fenomen svakodnevne prakse. Sociolozi smatraju da je to „novi opijum za narod”, centralni elemenat

kulturnog života, problem stoleća, koji se prožima sa područjima rada, ekonomije, politike, porodice, itd.

Zato sociološki pristup slobodnom vremenu nije jedini. Ovaj problem se može analizirati sa nekoliko aspekata: pedagoškog, kulturološkog, filozofskog, estetskog, jednom rečju interdisciplinarni pristup je neminovan kada je u pitanju ova problematika. Otuda i teškoće s kojima se suočavaju pojedini autori prilikom proučavanja slobodnog vremena: kompleksna analiza nemoгуća je samo s jednog aspekta, pa takav prilaz ostaje nužno parcijalan.

„U zadovoljavanju čovekovih želja bilo koje vrste iz domena ljudske složenosti slobodno vreme je nezamenljivo. Međutim, mogućnosti individualne aktivnosti pojedinca u slobodnom vremenu u velikoj su meri ograničene čitavom skalom „determinišućih“ uticaja. S druge strane, i samo slobodno vreme se javlja kao sastavni deo „determinanti“ celokupnog čovekovog i opštedruštvenog života. Ako se može govoriti o mnogobrojnim uticajima na strukturu i sadržaj slobodnog vremena, može se govoriti i o neprekidnom povratnom dejstvu slobodnog vremena na sve bitnije aspekte života pojedinca i društva. To je jedan od bitnih razloga što se slobodno vreme ne može smatrati samostalnom i nepromenljivom društvenom veličinom. Nema nika kve sumnje da su i sadržaj, i obim i konkretna forma ispoljavanja slobodnog vremena određeni i kvantitativnim i kvalitativnim promenama celokupnog društva, stepenom njegovih ekonomskih, kulturnih i drugih mogućnosti.” (R. Božović, *Ram za sliku*, Čigoja štampa, 2010)

Sasvim je logično i prirodno da je sfera radnog vremena mnogo više ispitana i analizirana od sfere vanrednog, odnosno slobodnog vremena, jer upravo u prvopomenutoj sferi (sferi radnog vremena) ljudi zadovoljavaju svoje egzistencijalne i druge materijalne potrebe. U početnom periodu industrijske ekspanzije i revolucije dominantan značaj se pridavao organizaciji proizvodnje, produktivnosti rada, faktorima koji povećavaju produktivnost itd., dok se slobodno vreme dugo tretiralo kao nešto sekundarno, manje značajno. Kada je i bilo takvih istraživanja, ona su uglavnom bila parcijalna. Međutim, karakteristika današnjeg vremena je da se problemi čoveka u radu sve više prenose na čoveka van rada. Ova oblast se danas temeljito izučava, analizira i istražuje, čak i u međunarodnim razmerama, a organizacija UNESCO sve češće se javlja kao inicijator tih projekata.

Slobodnom vremenu se *radujemo*, u njemu se oslobađamo prinude, bavimo se aktivnostima koje nam predstavljaju uživanje ili se jednostavno odmaramo, potpuno opušteni od briga i svakodnevnih obaveza. S obzirom na to da slobodno vreme obuhvata niz aktivnosti, nastale su i različite definicije slobodnog vremena (vreme nerada, neaktivnosti, dokolice, vreme za aktivni odmor, razonodu, zabavu ili relaksaciju). No, bez obzira na mimoi-

laženja i nepreciznost svih ovih definicija, ipak većina autora kao konstitutivne karakteristike slobodnog vremena ističe: *prekid radnih, porodičnih i svih drugih društvenih obaveza i mogućnost da se ono koristi na najrazličitije načine*. Često se ističe i potreba *organizovane društvene akcije* u stvaranju uslova za sadržajno provođenje slobodnog vremena, pri čemu se ne uočava opasnost ugrožavanja slobodnog vremena, jer ono postaje neka vrsta nove obaveze koja je nametnuta spolja organizovanom akcijom društva. Preterana organizovanost čini da slobodno vreme prestaje biti slobodno jer se rekreacijom pojedinac može baviti samo na određenom mestu u određeno vreme i prema određenom programu, ili pak putovati u paket aranžmanima. Na taj način slobodno vreme postaje svojevrsna industrija (npr. industrija zabave – kada u isto vreme svi gledaju određene serije). Sociolozi upozoravaju da je slobodno vreme ugroženo od *preterane brige* za njegovo provođenje, ističući da se ne možemo ni odmarati a da se neko o tome ne brine. Čovek dobija osećanje krivice kad se odmara bez nekih posebnih aktivnosti (pre-naglašena etika rada). Slobodno vreme jeste vreme za odmaranje i reprodukciju, ali način njegovog provođenja mora biti mnogo slobodniji, prepun mogućnosti iskazivanja sopstvenih opredeljenja, kreativnosti, maštovitosti i mogućnosti pojedinca i najraznovrsnijih društvenih grupa.

Profesor Božović je uočio da je problem definisanja slobodnog vremena veoma složen. On je isticao da slobodno vreme treba shvatiti kao ono vreme koje je oslobođeno svake obaveznosti i prinude. Konkretnije, pod pojmom slobodnog vremena podrazumevamo onaj deo vanrednog vremena koje ostaje čoveku kad se oslobodi svih obaveza, a koje može koristiti za ciljeve svoje delatnosti koje je sam odabrao i odredio i koje, u prvom redu, služe za ispunjavanje njegovih autentičnih, suštinskih snaga i mogućnosti. Ako razložimo ovu uslovnu definiciju primećujemo:

Prvo, da je slobodno vreme ono vreme koje je potpuno oslobođeno neposrednih radnih obaveza – ono predstavlja kraj i završetak rada.

Drugo, ono pripada čoveku koji je, u određenim uslovima, potpuno slobodan da raspolaže tim vremenom po ličnom izboru (posebno je pitanje koliko ga danas „industrija dokolice usmerava ka samo jednom izboru, ili tačnije rečeno konformizmu).

Treće, ono je oslobođeno prinudnog zadovoljavanja ljudskih potreba, koje su vezane isključivo za reprodukciju radne snage, odnosno očuvanje života i radne sposobnosti. Kao takvo predstavlja slobodnu aktivnost, mogućnost slobodnog biranja.

Četvrto, čoveku je ostavljena potpuna sloboda da izmeni redosled zadovoljavanja jednih ili drugih potreba i da, ako je potrebno, čak odloži zadovoljavanje pojedinih potreba. Zbog svih ovih obeležja i karakteristika slobodnog

vremena, treba praviti razliku između vanrednog i slobodnog vremena. Ta dva pojma ne mogu se identifikovati ni po veličini ni po svom sadržaju. Slobodno vreme je minimum obaveza prema drugima.

Peto, u ustavima savremene civilizacije, slobodno vreme je prostor ljudskog razvoja i budi antropološke nade za razvoj čoveka.

Šesto, u vremenu kad je ljudsko životno vreme razvijeno, mnogi istraživači smatraju da se najznačajnija funkcija slobodnog vremena sastoji u mogućnosti realizacije celovitog čoveka.

Sedmo, mogućnosti individuacije i lični karakter slobodnog vremena svodi se na „odbranu integriteta ljudske ličnosti”.

Osmo, slobodno vreme još uvek je i povezano sa određenim hedonističkim vrednostima (radost, zadovoljstvo, traganje za ličnom srećom).

Deveto, slobodno vreme je određen stav ili motivacija za zadovoljstvo ili nezadovoljstvo.

Deseto, slobodno vreme je još uvek simbol društvenog položaja, profesionalnog uspeha, slojne i klasične diferencijacije.

Široko rasprostranjena i česta upotreba pojma „slobodno vreme” nije dugo vremena bila praćena odgovarajućim stepenom naučnog raspravljanja, sagledavanja i preciznijim određenjem obima i sadržaja.

Profesor Božović je uočio i da teškoće proizlaze i zbog neraščišćenih terminoloških nesporazuma. Slobodno vreme se nekad identifikuje sa drugim pojmovima koji su po svom obimu znatno širi: *vanradno vreme*, *vreme na raspolaganju* (Disponible Time), *oslobođeno vreme* (Temps libere). Ako tome dodamo činjenicu da mnogi istraživači pojam *slobodno vreme stavljaju pod znake navoda smatrajući da je dimenzija slobode iščezla*, da su ta njena područja sada naseljenja prinudama i „industrijama” najrazličitije vrste, onda nije čudo što postoje nesporazumi, različiti načini razumevanja i različitost interpretacije slobodnog vremena, i što se neki istraživači zalažu za „vreme u slobodi i slobodu vremena”, pokušavajući da objasne zašto *plediraju za dokolicom*, a ne slobodnim vremenom, terminom „koji je uvriježen u suvremenoj nauci, a i u svakodnevnom životu. Ne bismo imali ništa protiv termina slobodno vrijeme kada on od funkcionalnosti ne bi bio izlizan i izgubio svoj bitni smisao: vrijeme u slobodi i slobodu vremena” (R. B.). Uočavajući da čovek u savremenom društvu „troši svoje vlastito postojanje”, mnogi istraživači se sasvim jasno određuju kad ističu da su odlučno protiv „slobodnog vremena” koje je „kao funkcija kapitala i potrošačkog društva eminentno građanska kategorija, kategorija političke ekonomije, ideologizirana sekulariziranom idejom bogatstva... Odlučno smo za dokolicu kao topos čovječnosti čovjeka, a protiv manipuliranja potrošnjom, protiv demokracije bez naroda, kao i nihilističkog bijega od

svega. Totalna tehnikacija, korelativna sa efikasnošću, supsumirala je čovjeka-radnika pod aparat organizacije”.

Svođenje ljudskih potencijala na „čoveka organizacije” u smislu kakav mu pridaje američki sociolog V. Vajt doprinosi da se izgubi sloboda u slobodnom vremenu, koje postaje sve više „ostrvo spasa”, „osvežavajuća oaza”, svedeno na potrošnju i avanturu (tzv. „putujuće čovečanstvo”).

Ima istraživača koji razliku između radnog i slobodnog vremena nalaze u specijalizovanoj ulozi i komuniciranju sa aspekta uloge (radno vreme) i oslobađanjem od takve uloge (slobodno vreme). Slobodno vreme bi, dakle, bilo „onaj dio kalendarskog dana kad je radna uloga isključena, kad se pojedinac ne ponaša i ne osjeća kao nosilac određene uloge, već kao „pravi” ili „istinski ja” (self), kao ličnost, a ne kao segment ličnosti”.

Slobodno vreme „nije oslobođeno od svih obaveza, samo što su one izdvojene iz organizovanog industrijskog rada. Trenutke koji bi bili lišeni i tih dužnosti i u kojima bi se pojedinac potpuno prepuštao izboru, što je ovisan samo o njegovoj volji nazvali bismo – dokolicom”.

U ovoj definiciji pokušavaju se razgraničiti trenuci dokolice i slobodnog vremena. Slobodno vreme se određuje kao vreme koje je oslobođeno specijalizovanog i organizovanog rada i izjednačeno je sa celokupnim vanradnim vremenom. Dokolica je deo slobodnog vremena u kojima se čovek prepušta aktivnostima po svojoj volji i u kojoj se „najpotpunije iskazuje pojedinčev odnos prema pojavnosti”. Ona je nužna pretpostavka sopstvene stvaralačke delatnosti, sposobnosti i kritičke receptivnosti.

Kod rasprava o slobodnom vremenu nemoguće je zaobići francuskog sociologa Z. Dimazdijea koji u knjizi *Ka civilizaciji dokolice* daje jednu funkcionalnu odredbu slobodnog vremena, *kao skupa zanimanja kojima se jedinka može do mile volje predati, bilo da se odmori, bilo da se rasonodi, bilo da razvija svoje dragovoljno društveno učešće, svoje informisanje ili svoje naknadno obrazovanje, pošto se oslobodio svih profesionalnih, porodičnih ili društvenih obaveza*.

Za razliku od Ž. Fridmana, koji je osvetlio mogući utkaj rada na dokolicu i bavljenje sportom, Dimazdije pokazuje kako dokolica i bavljenje sportom može imati pozitivan ili negativan uticaj na rad ili ga uopšte ne mora imati. On smatra da postoje tri funkcije dokolice: 1. *odmor* (funkcija reprodukcije), 2. *razonoda*, 3. *funkcija razvoja ličnosti*.

Profesor Božović u svojim analizama nije mogao da izbegne funkciju medija u ispunjavanju slobodnog vremena

Ako je rad teret, a slobodno vreme ili sport 'kuća rasonode', čovek će ostati podeljen bez samog sebe. Teza da se u slobodnom vremenu i spektaklima potiru razlike koje postoje u radu nije ništa drugo do sastavni deo jedne ideologije koju serviraju masovni mediji.

Slobodnim vremenom drugi upravljaju; slobodno vreme postaje industrija koja se organizuje po uzoru na rad. Savremeni svet života doživljava se kao podela vremena na radno vreme i vreme opuštanja. Međutim, čežnja za dokolicom kao vremenom u kome se ne mora ništa obavljati brzo se pretvara u lažnu čežnju. Monotonija, zadremala i otupela svest, uglavnom se produžavaju kroz medijsku sliku u slobodnom vremenu, jer ne nalaze protivforme prethodnom stilu delovanja. Masovni mediji sve manje postaju prostor u kome čovek nalazi samog sebe. Događaji i spektakli su izvori na kojima se napajaju masovni mediji; oni su u funkciji „ubijanja” slobodnog vremena.

Što je život 'ogoljeniji' to je veća težnja za slobodom koja se nikako ne može ostvariti, jer prethodno nije data; čovek je mora tek dokučivati. Ako tome dodamo da je sve teže razlikovati lažne i manipulativne potrebe od autentičnih, ljudskih potreba, onda postoji veća mogućnost da se čovekova suština realizuje kroz trivijalne sadržaje, koje nude masovni mediji. Čovek skupo plaća slobodno vreme ne samo ekonomski, već moralno i psihološki. Skupo se plaća 'ubijanje' slobodnog vremena pomoću industrije zabave (drangulija filma, televizije, mode zavodnice, sporta itd.). Na taj način, čovek koji je ranije prodavao samo svoj rad (radnu snagu), počinje, zahvaljujući sportskoj industriji, da prodaje i svoje slobodno vreme. U stvari, on vraća, ili treba da vrati, nazad platu koju je dobio za svoj rad. 'Potrošnja života' postaje u isto vreme samopotrošnja ličnog života. To je dalo povoda istraživačima da zakluče kako ljudi svakodnevno po delovima prodaju svoj život da bi ga uveče, ili na kraju nedelje ponovo kupili za zabavu, sport i razonodu. Krug se očito zatvara, a čovek je jedino na gubitku. Život koji živimo, uostalom, najbolji je svedok takvog razvoja i preovlađujućeg vremena praznine.

Baš zbog zadovoljavanja potreba publike za zabavom, masovni mediji su postali opasni porobljivači njenog slobodnog vremena. Slobodno vreme je onaj isečak iz dnevnog ciklusa kada se ne radi, niti se ispunjavaju društvene dužnosti i uloge. Naravno, niko nema prava da se meša u tuđe raspolaganje slobodnim vremenom. Ali, primamljive ponude i sugestije su svuda unaokolo.

Slobodno vreme moguće je upotrebiti za kreativno suočavanje sa stvarnošću, za samorealizaciju i duhovno uzdizanje. Može se uživati i u jeftinoj iluziji učestvovanja, u pasivnoj razonodi, izivljanju tlapnji i strasti. U obilju ponuda, kao što smo rekli, ona koja dolazi od masovnih medija uglavnom je najudobnija, najjeftinija i ne iziskuje trud samorealizacije. Zato se njoj i priklanja većina ljudi. Oni uopšte nisu svesni da u vrlo trivijalna zadovoljstva investiraju vrlo dragocenu svojinu – deo ograničenog vremena svoje egzistencije; čak neskriveno priznaju da koriste medije da bi „ubili slobodno

vreme"! Podaci pokazuju da je sa većim stepenom razvijenosti masovnih medija u nekom društvu veće i prosečno vreme izlaganja njihovim porukama. U zemljama sa najvećom ponudom prosek izloženosti je preko tri časa dnevno. (Radojković & Crnobrnja, 1990: 124)

Mediji će morati da ponude novi životni stil slobodnog vremena, kao i promenenu osećajnost i orijentaciju sa ovim obeležjima:

1. vlastita aktivnost (vlastito učestvovanje umesto tuđih iskustava i pasivnosti koju uobličavaju mediji; aktivnost u ponašanju, sopstvenu inicijativu i sadržajnije kontakte);
2. spontanost (samorazvoj umesto organizovanja i pravljenja planova; sklonost prema onome što nije unapred utanačeno, što je novo, iznenađujuće; mašta i stvaralaštvo);
3. društveni kontakti (zajedništvo ali i individuacija, susreti sa prijateljima i poznanicima; grupni i zajednički doživljaji);
4. opuštanje (prijatnost umesto prenaprezanja i stresova; oslobađanje od obaveza i stresova, veština neometanog, neopterećenog i bezbrižnog življenja);
5. razonoda i zabava (uživanje u životu nasuprot nezadovoljstvu i potrebi za takmičenjem; zabava i razonoda; slavlja i sve vrste igara).

Mediji treba da razvijaju sve veću opredeljenost i težnju za aktivnim doživljavanjem.

Kao nove aktivnosti, koje treba animirati, mogu se predložiti sledeće: „pravo na lenjost“, osećaj ambijentalne sredine, šetnje, izleti, odlazak u bližu okolinu, spavanje i odmor, razgovor („pričaonica“), razgledanje zanimljivosti (građevina, muzeja), čitanje knjiga, romana, časopisa, novina, igre kretanja, igre loptom, slušanje radija, gledanje televizije, ples i odlazak u diskoteke, bavljenje sportom, društvene igre, kartanje, posećivanje kulturnih priredbi i predavanja, rešavanje zagonetki i vežbi razmišljanja, odlazak u bioskop, odlazak u crkvu i upoznavanje sa istorijatom različitih religija, bavljenje hobijima, itd.

Medijska „ponuda“ sadržaja slobodnog vremena trebalo bi da bude raznovrsna: isključiti se iz svega, opustiti se, promeniti svakodnevicu, prikupiti novu snagu, odmoriti se, ništa ne raditi, ne naprezati se, boraviti u prirodi, razmišljati o sebi, imati vremena za druge, razonoditi se, uživati, zabavljati se, biti slobodan, činiti ono što se želi, kretati se, baviti se lakim sportom, igrama, upoznati nešto novo, steći nova poznanstva, priuštiti sebi nešto, predati se uživanjima, posvetiti se sopstvenim sklonostima i izgledu („briga za sebe“), učiniti nešto za zdravlje (preventiva), proširiti vidike, učiniti nešto za sopstveno obrazovanje, sastajati se sa poznanicima i prijateljima, imati

vremena za razmišljanje, aktivno se baviti sportom, održavati kondiciju, osvežiti sećanja, doživeti nešto neobično, baviti se hobijem.

Dok je u radnom vremenu čovek obavezan da radi, jer je rad neka vrsta prinude, u slobodnom vremenu bi trebalo da odluči čime će se baviti i koji će izbor izvršiti da bi realizovao svoju ličnost. Ako se ne izборi za sopstveni kreativni život biće podložan onome što je standardizovano i tipizirano. Slobodno vreme danas predstavlja traženje sebe u preovlađujućem vremenu praznine. Čini se da masovni mediji ne razvijaju strategiju izvlačenja čoveka iz usamljene gomile. Naprotiv. Preko sredstava masovnih komunikacija nude se spektakli, senzacije, vode kampanje, grade i ruše idoli. Velike mase ljudi se povode za modnim hirovima, obožavaju ili mrze, na isti način veruju, na isti način navijaju. Fabrikuju se skandali, laži, predrasude i glasine, idoli i hobiji, običaji, nove potrebe. Postoji odnos nevidljivog proizvođača i mase potrošača. Taj odnos počiva na motivima zgrtanja novca i vladanja uverenjima. Da bi osigurali eksploataciju ljudskih potreba i velike zarade, oni proizvode i nameću masama takvu sliku sveta u kojoj je njihov posao najuzvišeniji i bez koga ne bi moglo ništa tako dobro funkcionisati. Mediji su pomenutim slikama sveta zarobili savremenog čoveka, opsedajući ga sadržajima koje nude.

Nemoguće je analizirati fenomen igre a da se ne pomenu istraživanja profesora Božovića. O „njenom usudu” pisao je u mnogim radovima; potreba za igrom je, po njemu, ukorenjena ljudska potreba i jedan od fenomena postojanja čoveka.

Igra otkriva velike mogućnosti za komuniciranje i razvijanje bogatijih i intenzivnijih međuljudskih veza. Kultura komuniciranja, norme i pravila takvog čina izražavaju osobenosti načina života, njegove vrednosti i obrasce ponašanja, mišljenja i delovanja. Ima mišljenja da se svi problemi mogu rešiti isključivo u sferi dokolice i igre, pri čemu najčešće dolazi do romantizovanja individualnog privatnog života. Igra se tada posmatra kao suprotnost radu u kome čovek zarađuje novac „u znoju lica svog”, kao „kuća rasonode”, pri čemu se osnovna pažnja posvećuje analizi subjektivnih ljudskih sposobnosti u igri. Iz ovoga proizlazi ideja o razdvojenom ljudskom životu, ideja o njegova dva sveta: specifično utilitarnom u procesu rada i ličnom u sferi slobodnog vremena i igre. Najčešće se polazi od pretpostavke da se problemi ne mogu rešiti putem preovladavanja protivrečnosti u samoj stvarnosti rada, koji ne dozvoljava da se ispolje sve stvaralačke snage čoveka; one se mogu ostvariti samo u svetu koji je lišen okova rada.

Stav da će povećanjem slobodnog vremena nastati veća potreba za razvojem čoveka i razvitkom istinskih kulturnih vrednosti, današnja praksa je, nažalost, očigledno negirala. To slobodno vreme ispunila je tzv. „kulturna

industrija”, u čijem okviru dolazi do podele i odvajanja proizvođača kulture od njenih potrošača, kao i rada od sfere slobodnog vremena i igre.

Naše vreme još uvek karakteriše oštra granica između rada i igre, rada i privatnog života. Marksovoj tezi o radu kao univerzalnoj mogućnosti ispoljavanja svih čovekovih sposobnosti i stvaralačkih snaga suprotstavlja se rad kao nametnut i mučan posao, kojim se spolja diriguje, i život kao pokušaj „bekstva” u sferu zabave, razonode i igre. Takva kompenzacija je nesvršishodna, jer se ličnost umiruje i relaksira, ali ne bogati svoju individualnost; bogatiće je onda kada ljudska egzistencija bude određena pomoću ciljeva i funkcija, koje će dopuštati i omogućavati njenu realizaciju. Dok ne dođe do promene u radu oko koga se koncentriše način života kao totalna ljudska egzistencija, sve dotad to će biti samo želja i vizija dobronamernih humanista.

Preduslov za to je da u ljudskoj ličnosti ne budu dva čoveka koji bitišu u dvema odvojenim sferama: homo faber, to jest čovek koji radi i stvara sredstva za svoju egzistenciju, i homo ludens, čovek koji se igra i zabavlja.

Igra jeste „odvojena stvarnost”; odvajanje od ostaloga, u današnjim uslovima, garantuje prostor slobode. Ako je igra sve, onda takva konstatacija znači opasnost da ona u stvari nije ništa i mogućnost da se igra shvati preozbiljno. Zato dosadašnje predstavljanje igre kao nečega što je komplementarno radu treba tumačiti elastično.

Iz mnogobrojnih analiza fenomena igre koji je bio predmet proučavanja profesora Božovića u njegovom najranijem periodu, osnovna karakteristika igre sastojala bi se u sledećem:

Igra nije samo privilegija dece već i odraslih, temeljna karakteristika ljudskog postojanja.

Njena bit ne može biti iscrpljena kroz instrumentalnu i utilitarnu funkciju.

Igra nije neozbiljna. U istoriji čovečanstva igra i ozbiljnost kasnije su razdijeljeni i krilatica „homo ludens” duguje zahvalnost za svoj nastanak „negativnom vrednovanju ozbiljnosti” (L. Gic). Sadržina pojma igre se ne definiše niti iscrpljuje time što igra nije ozbiljnost. Igra je nešto samosvojno, „i višeg je reda nego pojam ozbiljnosti”. Ozbiljno nastoji da isključi igru, dok igra može mirne duše da u sebe uključi ozbiljnost, a igrač da bude ozbiljniji u igri nego u poslu. Mada u ovoj konstataciji ima dosta istine, ipak je treba prihvatiti oprezno i sa dosta ograda, jer „paradoksalno apsolutizovanje igre doprinosi zamršivanju pojmova, što je utoliko ozbiljnije kad se zna da ovo apsolutizovanje pretenduje da bude kulturno i antropološko”.

Igra nije dopuna radu, niti se njen kulturni značaj iscrpljuje u razonodi i rekreativnim mogućnostima. Ona ne može biti kompenzacija nestvaralač-

kog radnog procesa. To je složeno pitanje i mišljenja smo da je potrebno razmatrati relaciju: igra – rad – stvaralaštvo.

Igra nije luksuz nego sastavni deo i suština ljudske prirode. Obrasci igre su svojevrsna priča o ljudskom nastojanju da sačuva njene temelje i zadovoljstva koja mu pruža.

Najveća vrednost istraživanja slobodnog vremena u radovima profesora Božovića ogleda se u činjenici da je ovom problemu prilazio imajući u vidu celinu ljudske egzistencije. Na taj način afirmisao je holistički pristup slobodnom vremenu koji je kasnije bio putokaz mnogim istraživačima.

LITERATURA:

- Božović, R. (2010), *Ram za sliku*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, R. (1972), *Metamorfoza igre*, Beograd: Vuk Karadžić.
- Božović, R. (1979), *Iskušenja slobodnog vremena*, Beograd: Ideje.
- Despot, B. (1976), *Pledoajer za dokolicu*, Beograd: Ideje.
- Martinić, T. (1977), *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo*, Zagreb: Informator.
- Fridman, Ž., Pl. Navil (1972), *Sociologija rada*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Koković, D. (2009), *Način života i slobodno vreme*, Novi Sad: TIMS.
- Koković, D. (2004), *Pukotine kulture*, Novi Sad: Prometej.

Nikola Božilović

STVARALAČKA INVENCIJA I KIČ EGZISTENCIJA

UVOĐENJE U PROBLEM

Kultura nikada nije bila monolitna, već je, kako je u knjizi *Umetnost i politika* istakao Mikel Difren, uvek bila dvolična. Na jednoj strani medalje nalazilo se pravo lice kulture, ovaploćeno u autentičnosti i istini, a na drugoj je stajao kič, kao njeno naličje i surogat. Problem i najveća zagonetka bila je u tome što se nikad jasno i sa apsolutnom sigurnošću žito nije moglo odvojiti od kukolja, to jest nije bilo parametara po kojima bismo to lažno lice kulture (pseudokulturu) mogli jasno prepoznati i identifikovati. Kič, naime, ima mnogo kameleonskih osobina koje ga stapaju sa sredinom u kojoj on obitava. On je majstor imitacije, pretvaranja, maskiranja, lažiranja i podmetanja i zato lako i neopaženo penetrira u autentičnu kulturu, koja je izvor nepatvorenih vrednosti. Iz ovoga proizlazi da kič pripada *kulturi laži*. Laž koju kao poruku emituje kič-subjekt predstavlja privid ili naličje istine. Ona je plasirana ređe u manifestnom i direktnom, a više u prikrivenom i eufemističkom obliku. Dodatnu prepreku prepoznavanja lažnih vrednosti kiča predstavlja činjenica da on poseduje osobine kojima je u prvi mah teško odoleti, čak i kod obrazovanih ljudi sa solidno kultivisanim ukusom – nije lako u svakoj prilici izmaći njegovoj sentimentalnosti, sladunjavosti, lascivnosti, spektakularnosti ili egzotičnosti, po čemu on postaje dopadljiv, lako prijemčiv, a katkada naprosto neodoljiv. Kič je po svojoj biti oaza snova, iluzija i životnih laži, veli Arnold Hauzer i dodaje da on predstavlja umetnost u jeftinom sladunjavom obliku, sve u nameri da pruži idealnu sliku života čije teškoće vešto prikriva ili potiskuje. Ljudski je prirodno težiti lagodnom životu, a kič obezbeđuje najjeftiniju vizu za prelazak granice iz stvarnosti u ružičastu i bajkoliku zemlju Nedođiju.

STVARALAŠTVO VS. PROIZVODNJA

U traganju za indikatorima kulturnih, a posebno umetničkih vrednosti, valja se najpre zaustaviti na fenomenu stvaralaštva. Stvaralaštvo počiva na nekoliko osnovnih zahteva, od kojih su najznačajniji oni koji se baziraju na originalnosti, osobenosti, neponovljivosti i ontičkoj autonomnosti dela. Toga svakako nema u kič proizvodima, makar da su ih radile ruke najboljih i najveštijih majstora kiča. Reč majstori je u ovom slučaju sasvim adekvatna, budući da najuspešnija i naoko najuverljivija dela iz riznice kiča mogu praviti samo izuzetno talentovani profesionalci u tom dobro isplativom poslu. Herman Broh je imao u vidu takvu situaciju kada je ukazivao na gradaciju u kojoj su razvrstani „loš, dobar i genijalan kič”, a Hauzer je, pišući o *majstorstvu neumetničkog*, izrekao dobru misao da je kič više od onog prostog „hoćeš pa ne možeš”. U svojoj pasivnosti kič pruža dobre razloge za oslobađanje od briga i teških zadataka koje prava umetnost teži da nadvlada ili sublimiše. Razlika između umetnosti i kiča proizlazi iz temeljnog autorskog pristupa: stvarati (umetnost) ili proizvoditi (kič).

Postavlja se pitanje kako definisati stvaralaštvo novih vrednosti i odvojiti kreativan rad od simulacije, imitacije i lažiranja u sferi kič proizvodnje. Veoma komplikovane i neodređene veze kiča sa umetnošću Broh je dobro izrazio sentencom o kapi kiča u svakoj umetnosti. Sama mogućnost da se jasno razluči kreacija od kiča bila bi, dakle, prava – umetnost. Veoma je teško povući između njih demarkacionu liniju. Jer, ako se preteranost prihvati za glavnu odliku kiča, kao što veli Zoran Gluščević u knjizi *Život u ružičastom*, kako onda shvatiti izjavu Oskara Vajlda da je i sama umetnost „jedan oblik preterivanja”!? U analizi tako rafiniranih odnosa uputno je najpre poći od činjenice da kreacija nije isključivo individualan čin. Ona je sociološki fenomen *par excellence*. O jedinstvu individualnih i socijalnih aspekata stvaralaštva pisala je Zagorka Golubović u antropološkoj studiji *Čovek i njegov svet*. Ona je umetničko stvaralaštvo proglasila za *obrazac ljudske prakse*, jer se u umetničkom delu sjedinjuju zamisao, ideja i rad na njihovom ostvarenju. U delu se susreću antropološka svojstva subjekta i socijalne karakteristike: stvaralaštvo i proizvodnja, iskustvo i ideali, individualni i društveni interesi, težnje i ciljevi.

Valja pobliže promisliti okolnosti i teškoće kreativnog rada sa kojima se susreće individualni stvaralac. U situaciji prisile, represije i neslobode duhovnost u ljudima često slabi, mnogi umetnici posrću, a neki od njih jednostavno odustaju od umetnosti i bespovratno zatiru svoj trag. Zato je nužno govoriti o važnosti *kreativne situacije* koja je usmerena protiv svih oblika neslobode, zavisnosti i nametnutih načina ponašanja. Kreativna situacija je izazovna, uzbudljiva ali lepa poput ogromnih talasa na nemirnom moru.

Ratko Božović je u knjizi *Dominacija i otpor* skicirao odličan sociološki „profil” te situacije. Ergo, ona često proizlazi iz konfliktnog načina ponašanja, ali ne iz onoga konflikta koga prate zategnutost, isključivost, oholost, destruktivnost i uludo rasuta energija. Kreativna situacija rađa se iz konflikta koji nadilazi defetizam i ravnodušnost i izaziva promenu u cilju odbrane stvaralaštva i slobode. Posebno je važno da stvaralaštvo ne treba vezivati za „koncepte” pragmatiskog duha niti samo za racionalistički način postojanja. Takva atmosfera u umetnosti vodila bi kreativnoj paralizovanosti i pasivnoj recepciji, na jednoj, a onda ubistvu kreativne nepredvidivosti i subjektivne neočekivanosti, na drugoj strani. Opredeljenost za logos, racionalnost i intelekt u zapadnoj kulturi ne bi bila sporna pod uslovom da iz umetničkog čina ne potiskuje i isključuje plan iracionalnog i nesvesnog, intuitivnog i ultrasubjektivnog. Apsolutizacija principa racionaliteta u celini zaobilazi vrednosti osećajnog života, fantaziju i artistsčku svest.

Sve stvari koje se tiču čoveka imaju granice, sem stvaralaštva. Stvaralački čin postaje bezobalan zato što je zasnovan na nesputanoj slobodi i maštovitoj igri. U igri čovek duhu daje slobodu da pravi kombinacije koje ne poznaje rutinski rad i otaljavanje svakodnevnih poslova. Miloš Ilić u monografiji *Teorija i filozofija stvaralaštva* piše da igra nipošto nije jednoznačan pojam budući da su u nju (naročito kada je u pitanju moderna umetnost) uključeni pojmovi slučajnosti, oživljavanja i variranja, zanosa, iluzije, nereda, neizvesnosti i zabave. Novija umetnost u celini u većoj meri je igra pošto element slučajnosti ne uzima slučajno već – smišljeno. Slučaj koji je uskočio u igru otvara nove brojne situacije uz koje mogu prijanjati svesno razrađene ideje. Čovek može da se igra samo u dokolici, koju Božović vidi kao prostor samo-realizacije i kreativnog prepoznavanja. U studiji pod naslovom *U traganju za dokolicom*, autor eksplicitno piše: „Dokolica kao uslov za stvaralaštvo podrazumeva manifestacije sposobnosti individue, koja, pored relaksacije cele ličnosti, uključuje i sposobnosti za maštanje, sazrevanje, kontemplaciju, refleksiju i meditaciju. Zato je teoretičari poistovećuju sa slobodom, sa slobodnom i kreativnom ličnošću”.

S obzirom na to da se koreni igre nalaze u čovekovo nesputanoj motivaciji i slobodnom izboru, sagasni smo sa Johanom Huizingom koji, u *Homo ludensu*, nadahnuto piše da je igra temelj kulture. On eksplicitno kaže: „Kultura je ta koja proizlazi iz igara”. Tim pre jer, kako ističe Rože Kajoa u kulturnom delu *Igre i ljudi*, u začetku igre postoji neka prvobitna sloboda, potreba za rasonodom i opuštanjem i davanje maha mašti. Po njemu je duh igre bitan za kulturu jer prevazilazi nivo dečje, bezazlene rasonode – „on podstiče razvoj domišljatosti, prefinjenosti i pronalazačkog duha”. Sve same odlike stvaralaštva!

Da bi prevazišao „reduktivno” shvatanje čoveka, Edgar Moren *homo sapiensu* i *homo faberu* priključuje upravo tog *homo ludensa* (čoveka koji se igra), želeći da naglasi njegovu stvaralačku notu, provedenu kroz san, strast, uživanje i zabavu. Na tragu ovih istraživanja, Ratko Božović igru shvata kao „živu neposrednost” koja ne završava u utopijskim pretpostavkama, već se dešava ovde i sada. U kontekstu stvaralaštva, važna je sledeća Božovićeva opaska o igri kao osnovi umetničkog (kreativnog) čina: „Možda ona i ne čini ništa za čovekov spas, ne ukida osećanje prolaznosti, ali ona čini mnogo ako pomaže čoveku da se približi svojim najboljim kreativnim mogućnostima”. Naš kulturolog smatra da bez „čarobnice-igre” nema celovitijeg otkrivanja čovekove suštine. Otuda i naslov jedne njegove knjige glasi *Igra ili ništa*. U njoj se igra proglašava temeljnom kategorijom postojanja. Valja primetiti da ta igra nije ni u kakvom srodstvu sa današnjim video i ostalim igrama koje prave profit i donose basnoslovne zarade. Od njih je napravljena nova industrijska grana – *gaming industrija*. Za razliku od spontane i stvaralačke igre duha, u IT industriji je sve racionalizovano i svesno – predvidivo i isplativo. Ali, da polje industrije kulture ne bi ostalo potpuno izvan stvaralaštva, uveden je termin *kreativne industrije*. On podrazumeva niz profitnih kreativnih industrijskih grana, poput mode i industrijskog dizajna, a takođe i delatnosti koje se trude da postanu nacionalni, pa i svetski brend – izdavaštvo, vizuelne i scenske umetnosti, muzička, filmska i televizijska produkcija, grafički dizajn, industrija igračka i već pomenuta industrija kompjuterskih igara. Mi smo, ipak, u ovom radu usredsređeni na onu izvorno ljudsku kreativnost, nevinu i neprofitabilnu. U njoj nema nikakvih kič aditiva, koji su radi „poboljšanja” kvaliteta postali neophodni činioci gotovo svih produkata tržišnog materijalizma i materijalističkog pragmatizma.

Verovatno su spontanost kreativne pulsacije, imaginacija i neusiljenost stvaralačkog postupka najbolje izraženi ili sublimirani u pojmu *satori*, nastalom u japanskoj verziji kulture zena. Reč je o nesvesnom stanju duha koje, kao u igri i kroz igru, izražava spremnost da se uvek reaguje trenutno i neposredno. Ovde se radi o pozivu na intuitivni način razumevanja, a on je karakterističan za orijentalni um i različit je od logičnog i diskurzivnog zapadnog uma. Daisec T. Suzuki priznaje da u ovom slučaju nije reč o nagonskoj nesvesnosti karakterističnoj za životinje i malu decu. Nesvesnost zrelog čoveka, objašnjava on, izvežbana je. U nju su uključena sva *svesna* iskustva kroz koja je čovek prošao i koja sačinjavaju njegovo potpuno biće. Sledstveno tome, racionalni sistem u umetnosti počiva na iracionalnoj, imaginarnoj i metafizičkoj osnovi. Igra bi mogla biti terminološka alternacija Suzukijevog „nesvesnog”, a na istom tragu je i Eugen Fink, po kome igra nije

jednostavno obeležje dečjeg doba, već osnova bio-antropo-socio-kulturne čovekove ukorenjenosti.

Da se stvaralaštvo ne bi stavilo u ravan nečega mističnog i fatalnog, Pjer Burdije razbija predstavu o umetničkom činu kao činu magije i stoga radije govori o proizvođaču nego o stvaraocu dela kulture. Priroda umetničkog stvaralaštva, po njemu, razapeta je između logike samog umetničkog dela i nečega što se nameće kao društveni zahtev. Ova razmatranja odvijaju se u području sociologije budući da se u *stvaralačkoj zamisli*, koja je kod Burdijea generalni pojam, prepliću, a ponekad i sukobljavaju *unutarnja nužnost dela*, koja zahteva da se dosledno sprovodi i bude do kraja izrečena, i *društveni pritisci*, koji spolja usmeravaju delo. Čak i ono „nesvesno kulturno” Burdije u potonjim istraživanjima zamenjuje pojmom *habitusa*, koji je transparentniji i diskurzivno čistiji. U savremenim uslovima društvenog života stvaralaštvo, kao i kultura u celini, prestaje da bude posvećena oblast koja se nalazi u posedu „prosvećenih” manjina kao jedinih i neprikosnovenih vlasnika čitavog znanja i svake genijalnosti. Kao što je u postindustrijskom i postmodernom svetu kultura postala postkultura, i stvaralaštvo je poprimilo nova značenja time što se spustilo u svakodnevni život, među obične ljude. To ne znači da su svi postali stvaraoci, već da je svaki čovek kao kulturno biće potencijalni stvaralac. Međutim, gubeći auru koju je nosilo u modernom dobu, stvaralaštvo nije izgubilo prvobitno heurističko obeležje – večitu težnju za pronalženjem i otkrivanjem novoga, posebnoga i originalnoga.

S obzirom na to da je kič kao fenomen masovnog društva u svakom pogledu sušta suprotnost umetničkom stvaralaštvu i avangardi, svega gorepomenutog, a što se odnosi na umetnost, u njemu nema – kako u samom činu kič-proizvodnje i kič-majstoru, tako ni u kič-proizvodu, niti u recipijentu kič sadržaja (poruka). Originalnost je kiču potpuna nepoznanica, od svojevrsnosti tu nema ni „s”, dok je neponovljivost u kiču osobina koja se protivi njegovom karakteru – kič-proizvodi sadrže latentno robnu formu. Namenjeni su tržištu, ponavljaju se i izrađuju kao na industrijskoj pokretnoj traci. Svaka imaginacija u proizvodnji kiča zaustavlja se na njegovoj tržišnoj isplativosti i profitabilnosti, a eventualna težnja ka nekakvoj dopadljivosti je neiskrena i usiljena. Naravno da se te okolnosti moraju odraziti i na one koji primaju, bolje reći, konzumiraju, poruke masovne kulture. Kod publike je prisutan specifičan vid otuđenosti, nastale izazivanjem lažnih potreba, propagiranjem lažnih vrednosti i prikazivanjem iluzija zadovoljstva. Sve ovo potvrđuje tezu da preterani konzumerizam u kulturi vodi pravo u kič.

Jedna od prihvatljivih definicija kiča jeste ona koju daje Juka Gronov u *Sociologiji ukusa*: „Ono što predmet čini kičem je da je on jeftina, masovno proizvedena kopija nekog originalnog predmeta ili modela koji se smatra

elegantnim". Kao i svaka druga definicija, i ova ne bi bila dovoljna bez naknadne eksplikacije i egzemplifikacije. Naime, kič predmeti su kreirani tako da zadovolje trenutne, iznenadne potrebe masa. Takvi predmeti su dekorativni i sami po sebi beskorisni – obično se stavljaju na deo nameštaja, na kamin ili kakvu policu. Obični, masovno proizvedeni predmeti koji su u svakodnevnoj upotrebi, nastavlja Gronov, oponašaju nekadašnje elegantne modele i stilove i posuđuju „harizmu” koja se povezuje s načinom života plemstva. Dostupni su svakome ko sebi može priuštiti da ih kupi, a doživljavaju se kao kič jer su relativno dobro „vaspitanom” ukusu već na prvi pogled trivijalni, artificijelni i površni. Takvi predmeti su pravi reprezentivi kulture masovnog društva. Uz napomenu da se masovna kultura u celosti ne sme identifikovati sa kičem, složićemo se sa Đurom Šušnjićem koji piše da kultura koja nosi prefiks „masovna” generalno ujedinjuje mase u neznanju, površnosti i primitivizmu – da vraća masu u predmodernu doba! Potrošnja, a ne proizvodnja, postaje njen osnovni cilj, ali i način konstruisanja identiteta. Sve u svemu, kič koji nastaje kao finalni produkt vladajućih odnosa masovnog društva jeste antipod umetnosti, ljuti protivnik svakom obliku kreacije i autorske invencije.

Važno je, međutim, znati da se kič ne nalazi nikad daleko od umetnosti. On se razvija i menja pod uticajem preobražaja umetnosti, oponašajući njene uspešne estetske forme, ali ne dostižući ih. Kič je parazit na telu umetnosti. On je uvek tu da je zakloni, zamaskira, da je zameni ili imitira. U tu svrhu koristi, kako je već rečeno, proverena sredstva iz melodramatskog arsenala – sentimentalnost, ganutljivost i bolećivost, na jednoj, i razigranost, zabavu i razbibrigu, na drugoj strani. Gledano sa stanovišta umetnosti, kiču nedostaje vlastita originalnost forme. U njihovim međudodnosima umetnost se pojavljuje kao „rušilačka snaga kič-poretka” – veli kulturolog Božović. Ali, i neka dela koja ne izlaze iz okvira umetničkog ne moraju biti u punoj meri originalna i besprekorno savršena. U vezi s tim, Milan Ranković se u knjizi *Opšta sociologija umetnosti* potrudio da pojasni distinkciju između dva sistema nevrednosti: umetničke i kič-nevrednosti. Po njemu, neuspeh ili nedovoljni uspeh jednog umetničkog dela još uvek ostaje u koordinatama sveta umetnosti, estetskog fenomena. Taj neuspeh pretpostavlja poštovanje uslova neophodnih za konstituisanje (provedbu ili izgradnju) umetničkog dela, ali uz očigledan nedostatak stvaralačke snage da oni (uslovi) budu u punoj meri zadovoljeni. Rečju, delo koje ne ostvaruje vanredan estetski domet ne biva automatski isključeno iz sveta umetnosti. U drugom slučaju, kič predstavlja „dinamičnu antitezu umetnosti”. Kod njega je u pitanju nevrednost ospoljena u sklopu određenih uslova koji već po svojoj prirodi pripadaju svetu pseudoumetnosti. Kič imitira neke pojavne forme umetnosti

nikada ne dostižući njenu suštinu. On večito obitava u sferi privida i ima lažno umetnički karakter. Problem sa kojim se susreću teoretičari umetnosti, a koji se tiče pitanja vrednosti i nevrednosti, ostaje svagda aktuelan jer je umetnost istorijski i socijalni fenomen, koji i po svojoj prirodi, iznutra, ostaje večno nemiran i neukrotiv.

Preobražaji koji se dešavaju u sferi umetnosti odražavaju se i na shvatanja kiča, koji je istorijski zasnovan, relativan i relacioni pojam. Odatle potiču i brojne antinomije koje se tiču odnosa umetnosti i kiča. Promene se događaju u čovekovom poimanju estetskog i u neposrednoj su vezi sa oscilacijama ukusa. Istaknuta socijalna istoričarka filma Lote Ajzner ističe da danas ne možemo predvideti kakve će utiske i reakcije, u budućim generacijama, izazivati uglađene i stilizovane slike koje su na prelazu vekova (XIX na XX) predstavljale ponos građanskih salona. U vezi sa tim, ona na osnovu ličnog iskustva i istraživanja ističe da će za dvadeset ili trideset godina neka nova generacija, iz nekog razloga, neki film koji se nama danas čini groznim, smatrati vrlo zanimljivim. Pri tom iznosi staru estetičku istinu da je važno *kako* je film napravljen, a ne ono *o čemu priča* – da li on neku lokalnu temu ili ličnu sudbinu može ispričati na univerzalan i svima razumljiv način, da li je zadržava u svom vremenu ili transcendiru vremensko ograničenje. Zato se pojam kiča mora odrediti ne kao imanentna odredba estetskog predmeta, već kontekstualno, u višestrukoj relaciji koja uključuje socijalnu strukturu, kulturnu atmosferu, vrednosni sistem, a onda i odrednice kao što su kič-čovek i kič-svest.

Ne treba smetnuti s uma da je kič, kako je istakao Abraham Mol, pre svega *odnos* koji ljudi uspostavljaju prema stvarima, a ne same stvari, to jest predmeti. Iz pomenutog odnosa proizlaze i ostali kič-fenomeni: kič-stav, kič-nagon, kič-stil, kič-ukus, kič-epoha, kič-etika. Neminovno dolazi do novog promišljanja odnosa umetnosti i kiča, što, opet, dovodi do potrebe za dekonstrukcijom estetike koja bi ove fenomene razmatrala iz novog, aktuelnog i teorijski primerenog diskursa. Naime, celokupni svet umetnosti doživeo je dubok i nepovratan preobražaj. Distinkcija između „umetnosti” i „neumetnosti” danas je postala mnogo problematičnijom, a često i nemogućom. Došlo je do velikog uplitanja u umetnost ekonomskih, trgovačkih i reklamnih aspekata. Nekada najuzvišeniji estetski ideali posrnuli su pod navalom potrošačkih i utilitarnih elemenata koji su inkorporisani u nepregledno polje novih umetničkih vrsta. Novi umetnički poduhvati, poput konceptualne i akcione umetnosti (hepening, performans, fluksus i druge intermedijalne umetničke discipline), sa marginalizovanjem estetskog predmeta kao nosioca „lepote”, čine da tradicionalna shvatanja lepog bivaju gurnuta u stranu. Na osnovu svega toga Đilo Dorfles zaključuje da ukus generalno oscilira naniže,

ali je spreman da sagleda i pozitivnu stranu novih tokova umetnosti, jer se umetnički jezik (od „potrošačke” muzike do stripa, od televizijskog spota do roka) putem masovnih medija širi planetom i ne ostaje zatvoren u okvirima malih elitnih krugova. Iako se masovna i popularna kultura odnose prevashodno na „robu za masovnu potrošnju”, kako to kaže Dvajt Mekdonald, ne mogu se poreći i njihovi određeni kvaliteti. Radio, film, strip, ilustrovane novine, magazini, popularna muzika, detektivske priče, naučna fantastika, televizija, video-igre i drugi žanrovi igraju značajnu ulogu u proširivanju socijalne baze publike, to jest smanjivanju sociokulturnih distanci između društvenih grupa, kao što su klase, slojevi, profesije, a takođe i etničke, generacijske i verske skupine.

Iz rečenog proizlazi da odnosi između kiča i umetnosti nisu nimalo jednostavni. U prikazivanju tih odnosa Teodor Adorno je apsolutno u dosluhu s vremenom kada u delu *Estetička teorija* nakratko odustaje od akademskog govora i žargonom, kolokvijalnim jezikom kaže: „Protivpojam estetskom držanju jeste, prosto-naprosto, pojam otrcanosti, koja često klizi u vulgarno, ali se od njega razlikuje ravnodušnošću ili mržnjom tamo gde se vulgarnost cmače sa poždrljivošću”. Čuveni frankfurtovac dobro zna da kič nije puki otpadni produkt umetnosti i da je u kulturnom smislu poguban za svoje potencijalne korisnike ili recipijente. Shodno vulgarnosti i banalnosti koju afirmiše, kič je najuspešniji graditelj lošeg ukusa. Adorno ga s pravom upoređuje sa otrovom ubačenim u umetnost, ali valja dodati da je delovanje tog otrova polagano i jako učinkovito. Stoga je uzaludno pokušavati povući oštre granice između „estetske fikcije i tričavih osećanja kiča”. Ima, međutim, i shvatanja po kojima pogubnost kiča ne leži u estetičkoj nego u etičkoj ravni. Protagonista teorijskog gledišta koje u razmatranju kiča etiku stavlja ispred estetike je niko drugi do pisac Herman Broh. On je u kiču video izvor zla, a stvaraoцем kiča nije smatrao nekoga ko, naprosto, stvara umetnička dela manje vrednosti – takav čovek je „etički otpadnik”, zločinac koji želi radikalno zlo. Uverenje umetnika, po Brohu, jeste da radi dobro, a ne lepo, dok suprotna težnja nužno dovodi do sunovrata u kič. Odatle: „Suština kiča leži u zameni etičkih kategorija estetičkim, jer kič ne želi da radi 'dobro' već hoće da radi 'lepo'”. U najkraćem, kič predstavlja zlo u vrednosnom sastavu umetnosti, a njegov stvaralac je zlotvor i „etički nisko biće”. Preferiranje etičke pozicije u razmatranju kiča još više komplikuje otkrivanje njegove pojmovne prirode. Zbog brojnih protivrečnosti koje kič sadrži u sebi i ambivalencije osećanja koja izaziva, najbolje je suštinu kiča potražiti u njegovoj relaciji sa umetničkom avangardom. Reč je o dva pojma koji se nalaze na suprotnim i veoma udaljenim obalama, koji su oprečni i naprosto se međusobno isključuju.

AVANGARDNO I MEDIOKRITETNO

Kao i većina pojmova iz korpusa umetnosti, tako je i umetnička avangarda kao pravac ili pokret određena spram nečeg što je ne-avangarda. Najpre je to u izvesnom smislu bila klasična (tradicionalna) umetnost, a počevši od industrijske ere, i kič kao sušta suprotnost avangardnog stvaralaštva. Saglasno sa samim korenom reči (franc. *avant* – ispred; *garde* – čuvati, straža, prethodnica), pod avangardom podrazumevamo umetnost koja ide ispred svoje epohe, koja je inovativna, eksperimentalna i heterodoksna. Nije slučajno Renato Pođoli u raspravi *Teorija avangardne umetnosti* avangardu razumeo pre kao sociološku nego kao estetičku činjenicu i nazvao je krajnjom anti-klasičnom reakcijom modernog duha. Najvažniji atributi avangardnog pokreta po njemu su aktivizam, antagonizam i nihilizam, kao odrednice koje potvrđuju njegov društveni karakter. U prilog tome ide i fenomen recepcije avangardnih dela. Budući da svaka umetnost traži oslonac u odgovarajućoj publici, smatra se da avangarda korespondira sa pojmom elita. Daleko od toga da ovde presuđuju samo estetski principi jer, po Klementu Grinbergu, publika iz redova vladajuće klase ima ekonomsku moć i dovoljno je bogata da finansira avangardnu umetnost. Iz ovih pretpostavki Sreten Petrović pojmu avangarde ne pripisuje bilo kakvo vrednosno značenje i ne daje mu estetički smisao. On avangardu određuje prevashodno kao sociološki pojam ili pojam istorijske stilistike, shvatajući „avangardnu pobunu kao estetičku fikciju”. Po svemu tome avangarda nije samo pojam estetičke provenijencije, već možda i više od toga, pojam koji u sebi nosi izrazitu sociološku konotaciju.

U nameri da je definišu, kao po nekom pravilu, teoretičari kulture avangardu veoma često upoređuju sa kičem, koji joj je po mnogo čemu suprotan. Kada se krene od već izrečenih osobina avangarde, kič se odmah predstavlja kao njen najveći antipod. Avangardnoj inovativnosti, antitradicionalizmu i estetskom eksperimentisanju kič se suprotstavlja neoriginalnošću, stereotipnošću, ponovljivošću; u kiču nema eksperimenta jer ovaj zahteva rizik – on ide na sigurno, oprobano, konvencionalno; ako kod avangardnog dominiraju osećanja bola, teskobe, šoka i bezizlaznosti, kič kao trivijalno i banalno ide u susret spektaklu i rasonodi koja pobuđuje stanja zadovoljstva, sreće, harmonije i lepote; na kraju, dok je avangarda sa svojim aktivizmom nosilac novog i drugačijeg, kič nam nudi i ponavlja jedno te isto, samo u drugačijim, ružičastim i celofanskim „pakovanjima”. Ovde je reč o kulturnoj dihotomiji u kojoj je avangardna heterodoksija suprotstavljena kičerskoj ortodoksiji. U prilog tome ide Božovićeva tvrdnja, u knjizi *Moje simpatije*, da avangardni umetnik kao svojevrсни „prestupnik” ne pristaje na diktat svesti i kontroli intelekta. Avangardna umetnost u celini jeste neizvesno putovanje u

nepoznato, čudesna i čudotvorna pustolovina, zapisuje autor, navodeći primer hepeninga koji pruža mogućnost da se prekine pasivna recepcija i mentalna paralizovanost publike. U kontekstu izloženog, za Božovića je avangardni eksperiment „antiumetnost“, koja se sa nekonvencionalnim umetnicima tipa Marsela Dišana ili Džona Kejdža ima shvatiti kao vid proširivanja granica umetnosti kroz provokativnu i podsticajnu igru.

Avangarda i kič su antipodi jer prva ima otkrivalački karakter i stremi najvišim, teško pristupačnim vrednostima duha, dok su najviše „vrednosti“ za koje se kič zalaže svedene na senzaciju, egzibiciju ili, čak, perverziju. Iz prostog razloga: lako su prijemčive i isplative. Kao što se avangarda obraća malom i odabranom sloju obrazovane publike (nepopularnost i hermetizam), tako se i kič ponudom besmislenih opštih „estetskih“ obrazaca obraća svojoj publici – a ona je masovna, heterogena, nezahtevna i željna „lepih“ senzacija. U sociološkom kontekstu, avangarda bi bila borba za novi kvalitet života, a kič predaja pred problemima života. Taksativno, reč je o sledećim relacijama: aktivnost prema pasivnosti, egzaltacija prema tromosti (lenjosti) duha, kritika i opozicija prema ravnodušnosti ili apologiji stvarnosti.

U knjizi *Kič kao sudbina* Petrović iznosi zanimljiva zapažanja o odnosu kiča i avangarde. Po njemu, kič je funkcionalan dok je avangarda, s tačke gledanja njene dejstvenosti, besposledična i neefikasna. Duhu avangarde stalo je do ozbiljnosti koja se kreće do svake negacije popularnosti, zabave, igre i lakoće življenja. Ideologija avangardizma polazi od toga da je koren zla u kiču i zabavi, ali je problem u tome što čovek – naš savremenik, nije zagledan u daleke ciljeve. Njemu je, piše Petrović, dovoljan privid koji produkuje kič, a to je privid lakog, spokojnog i zabavnog života. Odatle pesimizam autora u pogledu sudbine savremene umetnosti i kiča. On smatra da socijalni slojevi koji konzumiraju kič rezonuju po principu: Jednom sa avangardom i nikad više! Jednom sa kičom – uvek sa njim! Zaključak je korespondentan naslovu knjige i glasi: Kič je naša sudbina!

Ako je napred rečeno prevashodno antropološki intonirano, mogu se izreći i neki sociološko-estetički uvidi koji pokazuju da su razlike između avangarde i kiča i sa stanovišta njihovih stvaralačkih komponenti drastične. Avangardno stvaralaštvo podrazumeva prekoračenje ili transcendenciju postojećeg, pri čemu se stvaralac upušta u beskrajnu trku (ponajviše) sa samim sobom. Zbog toga je razumljivo što Ežen Jonesko avangardu izjednačava sa slobodom i što je za njega avangardist više od kritičara sadašnje stvarnosti – on je pobunjenik koji se protivi mentalnoj lenjosti, konformizmu i okoštanim navikama. Kao poenta kojom se izražava suština avangarde mogu poslužiti reči Ratka Božovića: „Avangardna umetnost, kao svet za sebe, kao višeznačna oprečnost, najslobodniji je oblik stvaralačkog postojanja. Ako nije

takva – nije ništa”. Suprotno njoj, u kiču je sve podređeno traženju spektakla, a on je zasnovan na egzibiciji i imitaciji. Nema tu nikakvog takmičenja, slobode, a kamoli pobune i podviga na koje je ukazivao Pođoli. Naprosto, ne može biti kreacije u tome kada se postave standardi koji se ne žele prekoračiti, već samo u nedogled ponavljati. Svako prekoračenje tih standarda za kičera bi moglo biti pogubno jer bi moglo nadvisiti konformistički ukus mediokritetne publike na koju se on oslanja, a koja je nenaviknuta na promene i tumačenje „teških” poruka.

Kao što je avangardno stvaralaštvo suprotstavljeno kič proizvodnji, tako se i *avangardni ukus* nalazi u opoziciji prema mediokritetnom *kič ukusu*. Avangarda teži apstrakciji i dostizanju visokih ideala čoveka putem razaranja tradicionalnih umetničkih formi. Ona od recipijenta zahteva aktivnost i angažovanost, što su u isto vreme i odlike ukusa koji putem svojih dela formira, dok se u društvu u kome dominira masovna proizvodnja stvaraju tvorevine trivijalnih, niskih ili osrednjih umetničkih vrednosti. Sveopšta komercijalizacija čini da se serijski proizvodi sve ono što je isplativo, to jest dobro prihvaćeno na tržištu. Dela masovne kulture prave se po meri potrošača, kod njih tržišna vrednost ima primat nad estetskom vrednošću. Recipijenti takvih dela su pasivni jer sadržaji koje oni konzumiraju nemaju drugi cilj osim podilaženja čulnim utiscima i primitivnim strastima. Kič proizvodnja, dakle, ne odnosi se samo na dela, već i na ukus koji se standardizuje, pasivizuje i konzervira. Drugim rečima, iz opštenja sa kičem niko ne može izaći nevin. Konzumenti trivijalnih sadržaja navikavaju se na kič (treš, šund), to jest dela osrednjeg ili niskog kvaliteta, kakvi su krimi romani, ljubici i televizijske serije koje pogoduju rđavom ukusu i patetičnim kič osećanjima. Brohove „kičlije” su veliki ljubitelji jeftine intrige i sladunjavog sentimentalizma. Kič je duševna hrana koja pogoduje njihovom „uprosećenom” ukusu, kojom se (hranom) oni slave i zadovoljavaju svoje apetite. Pri tom, ne zaboravimo na nešto na šta nas Hauzer botaničarskim žargonom stalno podseća: „Dobar ukus nije koren već plod umetničke kulture”. Drugim rečima, on nije primarna datost, nego proizvod sociokulturnih okolnosti. A glavna kultura našega doba jeste medijska kultura.

MEDIJSKA PRODUKCIJA KIČA

Daglas Kelner započinje uvod u studiju *Medijska kultura* sledećim rečima: „S pojavom medijske kulture, slike, zvuci i predstave počinju da učestvuju u stvaranju sadržaja svakodnevnog života, dominiraju našim slobodnim vremenom, oblikuju politička gledišta i društveno ponašanje, i nude građu na osnovu koje ljudi oblikuju čak i sopstveni identitet”. I uistinu je tako.

Svedoci smo napuštanja tradicionalne kulture i nastanka medijske kulture koja je postala dominantan oblik socijalizacije. Mediji u savremenom svetu postali su glavni generatori mišljenja i formiranja stavova ljudi. U zajedništvu sa potrošačkom kulturom, oni rade na oblikovanju mišljenja i ponašanja koja se uklapaju u postojeći sistem vrednosti, institucija, verovanja i običaja. Danas prisustvujemo medijskoj konstrukciji stvarnosti. I ne treba zaboraviti da je obrazovanje ukusa putem medija za veliki deo građanstva dominantno, a za pojedince i jedino obrazovanje. Sve to ipak ne sugeriše apsolutnu pasivizaciju publike, koja ima mogućnost da se suprotstavi dominantnim značenjima i porukama. S jedne strane, medijska kultura predstavlja moćno sredstvo političke i ideološke indoktrinacije, dok, s druge, ona stvara resurse koje pojedinci mogu po svojoj volji odabrati, oblikujući sopstveni identitet nezavisno od vladajućih modela. Kada je reč o oblicima medijske kulture, Kelner ističe da se ovde u principu ne radi o sistemu krute ideološke indoktrinacije, već o *zadovoljstvima* koja nude mediji i potrošačka kultura. Naime, potrošačka kultura ima zaslepljujući asortiman roba i usluga koje navode pojedinca da učestvuje u sistemu potrošačkog zadovoljstva. Medijska zabava pruža priyatnost putem slika, predstava i zvukova koji se koriste da bi se auditorijum zaveo na identifikovanje sa određenim gledištima, osećajima i pozicijama. S obzirom na svojstvo medija da konstruišu stvarnost, danas bismo preformulisali i na taj način aktuelizovali čuvenu maksimu empiriste Džona Loka iz XVII veka. U sadašnjim uslovima ona bi glasila: „Ništa nema u razumu što prethodno nije bilo u – medijima”.

Ni srbijansko društvo u tome nije izuzetak, budući da smo izloženi medijskim porukama koje potiču iz mnogobrojnih izvora: od onih klasičnih prenosilaca masovnih poruka (štampa, radio, televizija, film) do ovih iz postindustrijskog doba, kao što su internet sajtovi i društvene mreže. Medijska kultura danas zaklonila je ili uzela pod svoje svaku drugu kulturu. Zahvaljujući njoj, ne morate lično ići na koncerte, u galerije, pozorišta ili bioskope. Putem medija vi ste „svuda i na svakom mestu”. Moć medijske kulture upriličena je u spektaklu koji ima eskapističku i zabavnu funkciju. Otklon od realnosti pomaže nam da živimo oslobođeni od njene surovosti, dok su zabavni sadržaji osvojili sve domene – od politike do nauke. Činjenica da zabava prevladava u svemu što se do sada smatralo ozbiljnim (literatura, umetnost, nauka) dovela je do kopernikanskog obrta u sistemu vrednosti. Nova potrošačka etika nazvana je „etika zadovoljstva” ili „etika zabave”. Ona se suprotstavlja nekadašnjoj „etici rada”, kao što se hedonizam suprotstavlja asketizmu. Dominacija kulture zabave kao estetika zabave i jeftinog kiča je sveprisutna, zapaža Maja Vukadinović. Razonoda je sastavni deo industrije svesti i troši se kao svaka roba. Ali ona kao „dobrovoljna prinuda” razara

svaki sistem vrednosti. Zato Božović nimalo ne preteruje kada iznosi lucidnu konstataciju: „Nema ništa skuplje od jeftine razonode”.

Nije na odmet jedna digresija. Iako umetnost i zabava ne isključuju jedno drugo, između njih ipak postoje razlike. Igru i zabavu mogu da prate određeni estetski elementi, ali za njih to i nije najbitnije. Dotle, „prava” umetnost može i da razonodi, što za nju, takođe, nije presudno. Međutim, istraživanja u sociologiji kulture, po kazivanju Antonjine Kloskovske, pokazuju da dela koja stoje nisko u hijerarhiji estetskih vrednosti često bivaju izvor zadovoljstva za primaocce najširih društvenih kategorija. To znači da se ukus prosečnog recipijenta umetnosti (bolje reći konzumenta) nalazi negde po sredini lepog (u značenju estetskog) i zabavnog (lakog i prolaznog). Manje kultivisani ljudi vole da im se zabava zaodene u ukus prefinjenog i produhovljenog, kao što i neki visoki intelektualci rado koketiraju sa elementima trivijalnog u umetnosti. Nadovežimo na to i opasku Ratka Božovića da kič kao „stav” i „odnos” stiže do svih društvenih slojeva i svih pojedinaca, čak i nezavisno od školovanosti i stepena obrazovanja. Da li to znači da malo kiča nikome nije na odmet? Ili je, naprosto, reč o onom „zrncu efekta”, poznatom „dašku kiča” bez koga, kako nas uverava Broh, ne može nijedna umetnost?

Dominantne odrednice industrijske kulture sadržane su u ekonomskim pojmovima: tržište, roba, potrošnja, rentabilnost, prodaja, konzumerizam, profit, marketing i reklamiranje, dok u današnjem postmodernom potrošačkom društvu, u kome preovladava liberalni model kapitalizma, sve te odrednice idu sa prefiksom „hiper”. Potrošačku spiralu *homo consumerica* u ovoj fazi društva ne pokreću toliko nastojanja za društvenom reprezentacijom koliko želja za upravljanjem samim sobom – smatra Žil Lipovecki. Živimo u virtuelnoj stvarnosti preplavljenoj slikama, zvucima i rečima. Stvarnost je zamenila predstava, a čitav život pretvoren je u spektakl. Gi Debor u knjizi *Društvo spektakla* piše da je život predstavljen kao ogromna akumulacija prizora, a sve što je nekada neposredno doživljavano udaljeno je u predstavu. Laž se iz polja trivijalne narativnosti preselila u beskrajno polje vizuelnih utisaka. Izbrisana je nekada prirodna veza koja je postojala između znakova i realnosti. Umesto stvarnosti, primećuje Žan Bodrijar, nastao je svet privida stvoren pomoću medijskih slika, a omogućen novim tehnologijama i visokim konzumerizmom. Ako se sve ovo stavi u kontekst postmoderne kao „duha vremena sadašnjeg” koji ne zahteva proizvođenje novih vrednosti, već naglašava samu komunikaciju, medijaciju po sebi i za sebe, onda sa Milenom Dragičević Šešić možemo zaključiti: „Stvarnost postaje poruka, TV vest i slika, a zatim stvorene poruke igraju funkciju novostvorene virtuelne realnosti, realnije od života samog”. Iz svega rečenog proizlazi da je savremeno tehničko-kapitalističko društvo promenilo načine ponašanja ljudi i

uticalo na sveukupnu promenu identiteta koji su u velikoj meri uklopljeni u taj novi društveni model. Danas se identiteti grade u skladu sa medijskim konstrukcijama stvarnosti. Podloga ovim promenama nalazi se u transformaciji vrednosnih obrazaca potrošačke kulture čiji su ciljevi orijentisani ka materijalnom i komercijalnom uspehu. Iako mediji mogu odigrati pozitivnu ulogu u savremenom društvu, u uslovima autoritarne političke kulture oni najčešće postaju izvor konflikata, što je svojevrsan paradoks medijske slobode. Po kulturologu Božoviću, nove tehnologije (Internet, masovni mediji i društvene mreže), umesto boljeg i kvalitetnijeg opštenja i sporazumevanja, postaju sporna forma komunikacije, naročito u onim društvima u kojima postoji deficit obrazovanja i kritičkog mišljenja. U takvim okolnostima lako dolazi do zamene stvarnosti za „stvarnost” iz mreže iliti parastvarnost.

U ovako oblikovanom svetu čini se da se čitav život odvija u znaku kiča. Estetski plan relacije prebacuje se na ekonomski plan. Umetnička dela dobijaju karakter robe. Ona se moraju povinovati zakonima tržišta. Pri tom dobijaju novčane ekvivalente iako uistinu ne postoji odgovarajuća korelacija između cene i stvarne vrednosti umetničkog dela. Brojni teoretičari prošloga veka anticipirali su situaciju koja je, u odnosu na to vreme, kulminirala i dostigla (ne)slučene razmere. Primerice, Hauzer je osnovno zlo tržišnih ekonomija u oblasti trgovine umetninama video u činjenici pretvaranja umetničkog dela u „supstrat prometne vrednosti”. Dela se više ne ocenjuju prema estetskom kvalitetu ili umetničkom rangu njihovog tvorca, već prema konjunktornoj i kursnoj vrednosti umetnika ili stila na tržištu umetničkih predmeta. U domenu „ultralake industrije”, kako kaže Moren, sloboda ustupa mesto diktatu, pri čemu estetska kreativnost najčešće biva podvrgnuta ekonomskim zahtevima rentabilnosti i profita. Po teatrologu Jovanu Ćirilovu, sve to ipak nije dovoljno da današnje vreme nazovemo vremenom kiča. Bio je u pravu kada je rekao da je kiča bilo oduvek, čak i u preistoriji. Razlika je u tome što je sada, u vreme buma industrije, razvoja tehnologije i masovnih medija, nastupilo doba u kome postoji razvijena *svest* o kiču. Njome se obznanjuje istina da kič kao derivat (post)industrijskog društva laska publici pretvarajući korisno u lepo.

Onda kada tržište stoji naspram stvaralaštva, ono je najčešće i *protiv* njega. Tada neminovno dolazi do toga da svrha izvan dela određuje njegovu vrednost. Tržište kao kakav monstrum dovodi u pitanje stvaralačku raznovrsnost i samosvojnost individualne kreacije, a onda i stvaralaštvo gubi tragove sopstvenog tragalaštva – piše Božović u kulturnom delu *Lavirinti kulture*. U takvim društvenim okolnostima kič uvek dobija šansu. U eri potrošačke civilizacije sam čin potrošnje postaje dominantan motiv, jer, kako to lucidno zapisuje Abraham Mol, proizvodi se da bi se trošilo, a stvara se da bi se

proizvodilo. Potrošačku kulturu i na njoj izgrađen mentalitet odlikuju lukrativno-materijalistički apetiti praćeni hedonističkim i narcisoidnim težnjama. Onda kada na tržištu sve postaje roba, konzumerizam postaje način života. U uslovima vladavine pseudokulture predmet je neprestano privremen, on se pretvara u proizvod, što je novi kič-modalitet i nova vrsta otuđenja čoveka od svog okruženja. Kič je, naravno, u tim okolnostima uvek servilan i spreman da čini ustupke Molovom „potrošaču–kralju”.

Zakoni potrošačkog društva u eri postindustrijske civilizacije dobili su nove obrise zahvaljujući savremenim ekonomskim i tržišnim obratima, ali i nizu tehničko-tehnoloških otkrića koja su pripomogla urušavanju bezmalo svih do sada dostignutih kulturnih vrednosti i tekovina. Medijska kultura kao kultura visoke tehnologije predstavlja jedan od najprofitabilnijih segmenata savremenog društva i reprezentuje sile dominacije i moći. Međutim, i ona sama ima moć da unapredi interese potčinjenih grupa boreći se protiv društveno devijantnih pojava. Kelner upozorava i na negativno svojstvo te kulture, po kome ona predstavlja prepreku demokratiji, ukoliko reprodukuje reakcionarne diskurse, promovise rasizam, seksizam, ejdžizam i rodnu diskriminaciju, kao i druge vrste predrasuda. Možemo zaključiti da u prvom slučaju medijska kultura uključuje alarm i predstavlja protest, dok u drugom otvara vrata sirovoj vulgarnosti i ekstremnom kiču. Sudeći po sadržajima te kulture, izgleda da se ona mnogo češće i u većem obimu služi ovom drugom varijantom.

Na planu medijske kulture danas možemo konstatovati vladavinu medijskog kiča. O tome veoma nadahnuto i „bez rukavica” piše naš kulturolog Ratko Božović. Neki naslovi u njegovoj najnovijoj knjizi *Molitva osame* su, što eksplicitno što u zagradama, posvećeni kulturi medija i njenim surogat elementima. Među najzanimljivijima su: 1. „Tabloidi”, 2. „Tržište taštine”, 3. „Svet pornografije” i 4. „Bestseler”.

Ad 1. *Tabloidi* u Srbiji su paradigma medijskog kiča i najbolji dokaz opšteg sunovrata vrednosti. Oni su proizvod drastične politizacije i haosa na tržištu. U njima dominiraju intriga i voajerske spekulacije. Izmišljotine se pojavljuju kao „glasine u koje se veruje”, a one stvaraju konfuznu atmosferu i guše pravo na privatnost, slobodu i dostojanstvo ličnosti. Božović je posebno ogorčen na stil i jezik novinara u tabloidima, koji svedoče o velikom stepenu nekulture u nas. U medijima se promovise ulični žargon, brutalnost kazivanja i psovački rečnik koji, navodno, predstavljaju „komunikativnu opuštenost”, a zapravo su dokaz „mentalne i moralne ispuštenosti”. Kada se svemu tome doda fabrikovanje intriga, kleveta i uvreda, novinarska profesionalna neodgovornost, ekscentričnost i senzacionalizam, onda postaje belodano jasno da se tabloidi(oti)zacija javlja kao zločin i „medijsko nasilje”. Naravno

da je komercijalizacija postala dominantan trend, ali ona je uvek išla pod ruku sa arhaizacijom i retradicionalizacijom koje su zahvatile čitavo društvo Srbije, stvarajući vrednosnu konfuziju koja je bila podloga bujanju kič kulture. Tabloidnu štampu prigrlila je tabloidna Srbija.

Ad 2. Na *tržištu taštine*, to jest u estradnoj kulturi tabloidnog društva, pojavila se i rasprostranila još jedna pojava – *celetoidi*. Reč je o fenomenu koji je tako nazvao sociolog Kris Rodžek. On se odnosi na učesnike rijaliti programa – starlete, sponzoruše, modelsice, klaberke i druge osobe čije svojstvo nije talenat – piše Ratko Božović. Logikom potrošačkog društva celetoidi se troše kao svaka druga roba na tržištu, a naročito na tržištu taštine. Razumljivo, kada se zna da im je „taština moćnija od stida, stila i razuma“. Celetoidi, inače, nisu srpska izmišljotina, ali ovdašnja medijska sfera prati svet u svojim apsurdnim realizacijama. Onda kada se realnost oblikuje veštačkim putem stradaju neposrednost, spontanost i iskrenost. Televizija kao medij pretvara svoje pleme u voajere, piše Božović i dodaje da ona svet transformiše u realnost trivijalnog spektakla. Na pitanje šta je tu kič rekli bismo – sve! Neću izreći ništa novo ako ovome dodam da je kič ekskluzivna roba na tržištu taštine. Ali, ne treba zaobići otkriće autora *Molitve osame*: „Celetoidi su među nama kao novi prilozima za negativnu utopiju postmoralnog doba“. Za malo slave ili malo više novca te tabloidne persone predstavljaju se na najvulgarniji način, miljama udaljen od elementarne pristojnosti. Celetoidi, te „mikro-zvezde“ rijaliti programa, ulaze u konfliktne situacije i ljubavno-seksualne skandale koji spadaju u domen skrivenog i zabranjenog – zapaža Maja Vukadinović. Svojom ekscentričnošću i primitivizmom oni pozivaju publiku na pasivno učestvovanje. Pasivnost voajerskog bića odlično se uklapa u pornografiju kao seksualnu frustriranost, pa se, po rečima Božovića, ovde može govoriti o trijumfu voajerskog pogleda na svet. Reč je o devijaciji ukusa, sličnoj onoj na koju je ukazivala gospođa Ajzner kada je govorila o pseudoerotskim filmovima koji se temelje na voajerizmu publike i njenim najnižim porivima.

Ad 3. Svetovi tabloida i celetoida sadržinski i funkcionalno su povezani sa svetom *pornografije*. Kič i šund u sferi erotskih odnosa mogu se prepoznati kao pornografija i pornokič. Praveći značenjsku razliku između ta dva pojma, italijanski semiolog Ugo Voli sugeriše shvatanje da seks nije samo fiziološka i instinktivna činjenica, već je uvek pun kulturalnih, odnosno inicijacijskih, verskih, estetskih i sentimentalnih značenja. On pornografiju određuje kao perverzno viđenje erotizma kroz prizmu represije i morbidnosti, a pornokič vidi kao lažnu i sladunjavu, slatkastu i pomalo hladnu upotrebu pornografije od strane kič-čoveka. Pornografija je, slično šundu, po prirodi surova i gruba, u biti neestetika činjenica, dok se pornokič kao

„kič Erosa”, naprotiv, želi prikazati uzvišenim i lepim, ali mu to ne uspeva jer se kod njega subjektivnom upražnjavanju seksa pridaju „laka i budalasta obeležja”. Ratko Božović uvažava estetički i semiološki aspekt, ali ističe i antropološku dimenziju pornografije dovodeći je u vezu sa krizom čoveka. Po njemu, pornografsko nasilje govori o posustalosti seksualnosti, u kojoj ne strada posebno ni muškarac ni žena, već dolazi do stanja u kome su degradirani pornografski partneri. Tu, dakle, nema nevinih. Praveći razliku između seksualnosti, koja je bezlična, i erotizma, koji je osoben, autora posebno brine komunikacija sa pornografskim sadržajima, naročito dece. U tom smislu, on fenomen pornografskog vidi kao problem savremene medijske kulture, u kojoj se ovaj prepoznaje u „čistom” stanju neumerenosti, vulgarnosti i agresivnosti, ali i u skrivenom stanju i prisutnosti „u malim dozama”. Božović dobro zna da je borba sa pornografijom krajnje neizvesna jer protivnik nije za potcenjivanje. U njenom sprečavanju ne pomažu ni kruti moralisti i tradicionalisti, jednako kao ni „stražari morala – cenzori”. Sigurno je da administrativne zabrane nisu najbolji način za zaštitu od pornografije, pa autor postavlja jedino umesno pitanje: kako ustanoviti društvene i kulturne standarde i kako prisustvom vrednosti i maštovitim erotizmom smanjiti siromaštvo pornografskih uticaja?

Ad 4. Jedan naslov u *Molitvi osame* posvećen je takozvanom *bestselleru*, najpopularnijoj i najprodavanijoj knjizi. Radi se, zapravo, o umetničkom, to jest književnom delu i njegovom životu u eri sveopšte komercijalizacije vrednosti. Neoliberalno tržište sklono je da umetničko delo proglasi robom, da ga stavi na tržišnu probu i da reklamnog agenta uspostavi kao arbitra. Autor kaže da je u registru važnih uticaja za pojavu bestselera najvažnija reklama, koja je došla na mesto nezavisne umetničke kritike. Ona posreduje između čovekovih želja i obezličenog tržišta i ima za cilj da publiku „navuče” na prevaru. Da bestseleri nisu od danas i da nisu naš izum potvrđuje Vinifred Hjuž, koji piše da su prvi bestseleri u modernom značenju tog pojma bili takozvani romani srebrne viljuške ili pomodni romani koji su okupirali književno tržište tokom društveno nestabilnog perioda u Engleskoj, u prvim decenijama XIX veka. Krajem tog stoleća Benžamin Dizraeli sažima književne sastojke za „recept” koji služi za pisanje bestselera, to jest pomodnih romana – „Uzmite nekoliko pištolja i špil karata, kuvar i nove koreografije kadrila; pomešajte ih sa pola mere intrige i jednim celim brakom i podelite ih na tri jednake porcije”. Smatram da uz malo zašećerenih aditiva, pronađenih u modernim tehnologijama i duhovnoj stagnaciji društva postindustrijske ere, ovaj recept „radi” i sada. Sve to dobro promešati i promućkati i dobijate – kič na kvadrat!

Danas estradni mediji bez imalo odgovornosti i najgori treš popularišu kao vrhunski estetski ugođaj. Sve ovo pogubno utiče na formiranje ukusa,

koji se stvara proračunato i konfekcijski opstaje u mrežama tržišnog nadmetanja i lukavog lobiranja. Odatle Božović logično zaključuje da u društvu u kome vlada populizam i estrada neretko bestseleri postaju trivijalne tvorevine. Najbrojnije čitaoce imaju takozvane poželjne teme, a one se grupišu oko istorije i politike, oko krimi, melodramatičnih ili ezoteričnih storija. Dodali bismo da treš estetika ide iz treš politike, a odavno se zna da iver ne pada daleko od klade. Redi su primeri da bestseleri postaju dela autonomnih vrednosti jer ih brojčano uveliko nadmašuju „instant” tvorevine čiji su promoteri tržište i prizemna reklama. Opet smo na terenu estradnih medija i po ko zna koji put – šund ne propušta svoju šansu.

KA ZAKLJUČKU

Razmatranja u ovom eseju uglavnom su se odnosila na umetnost i njene kič-derivate. Međutim, stvari koje se tiču umetnosti, stilova, publike i ukusa protežu se na čitavo naše biće, pa je Zoran Gluščević sasvim u pravu kada kaže da se nečija sumnja u naš dobar ukus doživljava kao uvreda celokupne ličnosti, a ne samo estetskog čula. Tada se sa dekorativno-estetske ravni prelazi u ontološku i egzistencijalnu sferu. Tom prilikom subjekt doživljava negaciju svog estetskog bića kao ugrožavanje celokupne egzistencije, kao napad na njen integritet. U tom kontekstu, lažna umetnost okupira čovekovo čitavo biće, pa kič postaje naša sudbina ne u estetskom već u ontološkom smislu. Ratko Božović je u saglasju s ovakvim stavom skovao sintagmu *kič egzistencija*, u kojoj su objedinjene najvažnije odlike kiča kao kulturnog fenomena: previše strasnog, neumerenog, površnog, otrcanog i plitkog.

Nijedna država, narod, nacija, umetnost ili religija nisu imuni na virus kiča. Kič se jednostavno i lako može seliti s mesta u mesto jer sadrži univerzalne elemente za sve kulture. U čitavoj civilizaciji kič je uvek bio, na ovaj ili onaj način, čovekov usud. I ne bi bilo ničega katastrofalnog ako bi se ti elementi pojavljivali samo s vremena na vreme. Što se Srbije tiče, ni ona ne bi bila nikakav izuzetak da se kič nije uvukao u same osnove njene kulture (ideje, vrednosti, značenja). Naime, današnja kultura Srbije počiva na kič postamentu koji pruža kancerodne metastaze na čitavo društveno telo. Svaka zemlja nalazi se u stanju bezizlaza kada kič zahvati čitavo njeno biće i postane način života u svakodnevlju. Dugogodišnja populistička politika uvela je na velika vrata kič u Srbiju, u kojoj se ovaj domaćinski razbaškario. On predugo nagriza srbijansku kulturu poput korova, a poslednjih decenija postao je njen zaštitni znak. Jednom je sličnim povodom premijer Zoran Đinđić izrekao sjajnu misao: „U svakoj zemlji ima korova, samo se u Srbiji korov zaliva”. Reč korov bi u našem slučaju mogla biti terminološka alter-

nacija ili zamena za reč kič, koja se uzima, kako Božović kaže, kao paradigma za *kreativnu neostvarenost*. Na kič osnovi postavljaju se populistički, nacionalistički i mitomanski sadržaji koji na očigled svih razjedaju zdravo tkivo naše kulture, zbog čega je ona osuđena na propast. Život laži, gluposti i privida nalazi načina da se ukoreni u novom kulturnom ambijentu, a društva u tranziciji, poput Srbije, plodno su tle i pravi rasadnik za bujanje kiča. Ratka Marić se bavila kulturnom situacijom u Srbiji devedesetih. Tom prilikom je otkrila da je na marginama društva, u stilskim previranjima potkultura, došlo do pojave jedne nove grupacije tinejdžera, kojoj je nadenula odgovarajuće ime – *neokič podmladak*. Shodno uverenju da je svakodnevni ukus mlade urbane i ruralne publike moguće odrediti u skladu sa principima estetske komunikacije, Marićeva je „zonu svakodnevnog kiča” označila kao mesto gde se reklamira neodoljiv partner, jedinstven ugođaj, vrhunski doživljaj, lagodan učinak, očaravajući svet, sladak tren i lak plen.

Jedna crtica apropro stvaralaštva. Po prirodi stvari (po božjoj volji, možda) ne može svako biti umetnik. Ali stvaralaštvo je kao pojam mnogo šire od umetnosti. Ono je upleteno u svakodnevni život, u sve poslove, sve profesije, sve zanate. Većina ljudi u Srbiji se kloni stvaralaštva jer ono predstavlja obavezu, zahteva napor i traži odgovornost. Mnogo je lagodnije raditi rutinski jer tu nema velikog rizika. Zato su se mnogi opredelili za život bez inicijative, za ćutanje i aplaudiranje umesto za angažman i kritiku. Za uprosečavanje, a ne istrčavanje. Uklopili su se u onaj poznati Božovićev *p(r)odanički mentalitet* tako što su akciju zamenili za ravnodušje, a život za preživljavanje. Nepristajanje i avangardu proterali su iz svojih života i priklonili se „zlatnoj sredini”. Rečju, stvaralačku invenciju zamenili su za kič egzistenciju. Nevolja je u tome što sve ove osobine nisu stvar genetike, već su gotovo uvek i po pravilu rezultat našeg pogrešnog izbora.

Sve rasprave o kiču obično se završavaju pitanjem: kako protiv kiča? Drugim rečima, imamo li šansi izboriti se sa njim? Teško je doći do prave formule ako se ona traži samo u ravni sociološko-ekonomskih mehanizama. U prošlosti je društvo ponekad pribegavalo cenzuri, što je nepopularno rešenje jer je ona otvarala mogućnost uspostavljanja totalitarnog kiča. Pokušavalo se i sa pedagoško-vaspitnim merama, ali i one nisu davale očekivane rezultate. Neki su, poput Gerharda Rihtera, predlagali krajnju meru – *kičem protiv kiča*. Ona je bila zasnovana na paroli: „Učiniti kič smešnim, to je jedino oružje u borbi protiv kiča”. Posle svih administrativnih pokušaja (zabrana, marginalizovanja, ukidanja ili „bunkerisanja”) dolazimo do zaključka da su i sama pitanja bila nepravda. Direktno fajtersko uletanje u klinč s kičem je nepotrebno i bezizgledno jer sadrži sve odlike donkihotovske borbe s vetrenjačama. Posle brojnih teorijskih rasprava i društvenih

„akcija” (s elementima moralne panike) Dorfler s pravom postavlja pitanje: „Ali ima li kraja kiču”?

Odgovori na sva pitanja, dileme i nedoumice moraju se prebaciti na teren društva, kulture i vrednosnih preokupacija. Naime, kič je iznikao iz određenih socijalnih i ekonomskih (ne)prilika, pa se onda kao jedino razumno rešenje postavlja stvaranje novih socijalnih i humanijih okolnosti u kojima kič kultura prestaje biti dominantna kultura. Rešenja, dakle, ne treba tražiti u neprestanoj i iscrpljujućoj borbi s kičem gde je on „na svom terenu” i gde pokazuje najveću snagu. Da li je društvo ulilo ludilo u medijske tabloide ili su tabloidi zaludeli društvo – svejedno je ako nismo spremni da stvaralačkim angažmanom stanemo na put toj pošasti. Zato se jedini i, čini se, pravi izlaz nalazi u stvaranju demokratskog društva sa velikim brojem kulturnih alternativa – društva koje poštuje svaku raznolikost, drugačije mišljenje, i zagovara mnogostrukost kulturnih potreba, opredeljenja, ukusa i ostalog; društva u kojem se organizuju kreativne utakmice i osmišljene igre duhovnog nadmetanja, sa velikom i raznovrsnom ponudom kulturnih i umetničkih sadržaja. U društvenoj zajednici sa velikim brojem kulturnih alternativa svako će imati prava (i mogućnosti) da se opredeli hoće li posetiti koncert filharmonije (Londonske, Beogradske, Njujorške ili neke druge) ili će otići na muzičko-zabavnu priredbu nekog popularnog izvođača kantri ili folk muzike, hoće li gledati filmove Federika Felinija ili Eda Vuda, da li će uživati u izložbenoj postavci slikara-naivaca ili će radije zamišljeno stajati pred ogromnim apstraktnim platnima Džeksona Poloka. Stvar će biti prepuštena ličnim ukusima, individualnom izboru, i onda postaje manje verovatno da će kič odneti pobjedu. Poznato je da u društvu stvarnih alternativa kič malaksava. Jaka konkurencija apsorbuje veliki deo njegovih moći, a on sam postaje moralni i estetski patuljak. Društvo stvara vrednosne okvire koji određuju mesto kiča na toj lestvici, a onda od ličnog izbora zavisi da li će naša egzistencija (ukupna, a ne samo umetnička) biti obeležena pseudo-vrednostima ili vrednostima višeg kulturnog nivoa.

LITERATURA

- Adorno, Teodor V. (1979), *Estetička teorija*, Beograd: Nolit.
 Bodrijar, Žan (1991), *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad: Svetovi.
 Božilović, Nikola (2006), *Kič kultura*, Niš: Zograf.
 Božilović, Nikola (2016), *Ogledi o popularnom*, Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
 Božović, Ratko (1984), *Lavirinti kulture*, Beograd: Radnička štampa.
 Božović, Ratko (2002), *Dominacija i otpor*, Beograd: Čigoja štampa.
 Božović, Ratko (2003), *U traganju za dokolicom*, Podgorica: Pobjeda.

- Božović, Ratko (2006), *Leksikon kulturologije*, Beograd: Agencija Matić.
- Božović, Ratko (2009), Stranputice kiča, *Sociološka luča*, III/2, str. 3–17.
- Božović, Ratko (2013), *Moje simpatije*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (2014), *Igra ili ništa*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (2015), *Paradoksi medijske slobode*, Nikšić: Medijska kultura.
- Božović, Ratko (2016), *Molitva osame*, Beograd: Čigoja štampa.
- Broch, Hermann (1955), *Einige Bemerkungen zum Problem des Kitsches*, Zürich: Rhein-Verlag.
- Broh, Herman (1979), *Pesništvo i saznanje*, Niš: Gradina.
- Burdije, Pjer (1970), Intelektualno polje i stvaralačka zamisao, *Kultura*, br. 10, str. 74–107.
- Difren, Mikel (1982), *Umjetnost i politika*, Sarajevo: Svjetlost.
- Dorfles, Gillo (1963), *Oscilacije ukusa i moderne umjetnosti*, Zagreb: Mladost.
- Dorfles, Gillo (1997), *Kič. Antologija lošeg ukusa*, Zagreb: Golden marketing.
- Dragičević Šešić, Milena (1994), *Neofolk kultura: publika i njene zvezde*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dragičević Šešić, Milena/Stojković, Branimir (2011), *Kultura: menadžment, animacija, marketing*, Beograd: Clio.
- Đorđević, Jelena (2009), *Postkultura*, Beograd: Clio.
- Eisner, Lotte H. (1997), Kič na filmu. U Gillo Dorfles, *Kič. Antologija lošeg ukusa*, Zagreb: Golden marketing, str. 197–219.
- Glušćević, Zoran (1990), *Život u ružičastom*, Beograd: Prosveta.
- Golubović, Zagorka (2006), *Čovek i njegov svet*, Beograd: PlatΩ.
- Greenberg, Clement (1997), Avangarda i kič. U Gillo Dorfles, *Kič. Antologija lošeg ukusa*. Zagreb: Golden marketing, str. 117–130.
- Gronow, Jukka (2000), *Sociologija ukusa*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Hauser, Arnold (1986), *Sociologija umjetnosti 1–2*, Zagreb: Školska knjiga.
- Hjuz, Vinifred (2013), Pisci i čitaoci pomodnih romana: društveni kontekst best-selera, *Gradac*, br. 188–189–190, str. 18–33.
- Huizinga, Johan (1970), *Homo ludens*, Matica hrvatska.
- Ilić, Miloš (1979), *Teorija i filozofija stvaralaštva*, Niš: Gradina.
- Ilić, Miloš (1989), *Kultureme*, Beograd: Naučna knjiga.
- Kajoa, Rože (1979), *Igre i ljudi*, Beograd: Nolit.
- Kelner, Daglas (2004), *Medijska kultura*, Beograd: Clio.
- Kloskovska, Antonjina (2001), *Sociologija kulture*, Beograd: Čigoja štampa.
- Lipovetsky, Gilles (2008), *Paradoksalna sreća: Ogled o hiperpotrošačkom društvu*, Zagreb: Antibarbarus.
- Marić, Ratka (2009), Neokič u svetu mladih, *Godišnjak FPN*, br. 3, str. 397–415.
- Mekdonald, Dvajt (2012), Teorija masovne kulture. U Jelena Đorđević, *Studije kulture*, Beograd: Službeni glasnik, str. 51–66.
- Mol, Abraham (1973), *Kič, umetnost sreće*, Niš: Gradina.
- Moren, Edgar (1979), *Duh vremena 1–2*, Beograd: BIGZ.

- Petrović, Sreten (2000), Avangardna pobuna kao estetička fikcija, *Teme*, br. 1–2, str. 21–35.
- Petrović, Sreten (2006), *Kič kao sudbina*, Beograd: Čigoja štampa.
- Podoli, Renato (1975), *Teorija avangardne umetnosti*, Beograd: Nolit.
- Ranković, Milan (1996), *Opšta sociologija umetnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rojek, Chris (2001), *Celebrity*, London: Reaktion Books.
- Suzuki, Daisec T. (2005), *Zen i japanska kultura*, Beograd: Geopoetika.
- Šušnjić, Đuro (2015), *Teorije kulture: predavanja*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Volli, Ugo (1997), Pornografija i pornokič. U Gillo Dorfles, *Kič. Antologija lošeg ukusa*. Zagreb: Golden marketing, str. 222–253.
- Vukadinović, Maja (2013), *Zvezde supermarket kulture: medijska slava u potrošačkom društvu*, Beograd: Clio.

Lidija Vujačić

SOCIOLOŠKA MAGIJA RATKA BOŽOVIĆA

Prof. dr Ratko Božović je vrsni sociolog kulture, intelektualac velikog autoriteta čija riječ daleko „odjekuje” širom, ali i izvan granica, regiona kroz desetine knjiga, više stotina naučnih i stručnih radova i, zašto ne pomenuti, brojne i ne manje važne priloge, tribine, intervjue, tv nastupe i sl. Njegov naučni, ali i publicistički, kozerski, beskrajno šarmantni izražaj, odnosno način pisanja, izlaganja i uopšte komuniciranja u javnoj sferi stavlja ga na posebno, i teško uporedivo, mjesto kako u naučnoj zajednici tako i u tzv. laičkoj, ali zainteresovanoj, javnosti sa kojom, takođe, rado dijeli interesovanje za uvijek inspirativne sociokulturne teme (i životne probleme) i koju jednako šarmira već decenijama svojim likom i djelom. Upravo zato nije lako iz bogatog Božovićevog opusa izabrati za prikaz samo jednu tematsku oblast kojom se kao univerzitetski profesor u brojnim djelima bavio, jer svaka od njih, kao i autor uostalom, plijeni, navodi da složeno promišljanje stvarnosti, ponajviše, iz uvezanih naučnih disciplina *teorije i sociologije kulture, sociologije slobodnog vremena i sociologije umjetnosti*.

Ipak, fenomeni modernog svijeta (kako se uostalom zove jedna od disciplina koju je utemeljio profesor Božović na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu) su odabrana „tačka susreta” i „razgovara” sa njim u Zborniku, i to ponajviše o modi, snobizmu, društvenoj ulozi medija i tzv. kulturi spektakla. U sjajnim, odabranim za ovu priliku, knjigama *Ludosti uma* (2006), *Ram za sliku* (2010), *Tišina dokolice* (2010), *Igra ili ništa* (2014), *Paradoksi medijske slobode* (2015), ali i drugim spisima (recimo, u kratkom ali efektom prilogu o snobizmu pod imenom *Kult površnog življenja* i sl.) Ratko Božović, upravo, dijagnostifikuje uzroke i posljedice pomenutih fenomena, kao i kontekst vremena, negdje i prostora, u kojem se dešavaju i razrastaju.

Evidentno je da je moda odijevanja kao tema prisutna u svim medijima, dok je, s druge strane, „marginalizovana” u naučnom diskursu u skladu sa

stereotipom o velikim temama koje imaju prednost. Ipak, u širokom dijapazonu socioloških tema kojima se Božović bavi i „magičnom” sociološkom oku koje posjeduje, on vidi i one, drugima naizgled manje vidljive ili značajne, sociokulturne fenomene poput, upravo, mode. Tumači je kao jedan od vrlo znakovitih pokazatelja užurbane ovovremenosti i jedan od vodećih mehanizama koji podstiče promjene i kanališe novu konzumerističku kulturu. Moda i inače kao tema nije bila nikada provokativnija nego u vremenu u kojem, upravo, živimo, a zbog „umiješanosti” u različite aspekte društvenog života ona je, i po Dorflesu, krajnje precizan pokazatelj ukusa određene epohe. Za modu se može reći i da je svojevrsna ideologija ili obrazac ponašanja za neko, određeno vrijeme, s obzirom na to da „usmjerava” ne samo način odijevanja, kako se to obično misli, već i način uređenja životnog prostora, ishranu, zabavu, rekreaciju, percepciju umjetničkih djela, odabir zanimanja, životnog stila itd. Upravo se u potrošačkom društvu moda ustalila kao jedan od temeljnih mehanizama savremene ekonomije i masovne kulture. Kako primjećuje Božović, danas postoji svojevrsna presija mode nad pojedincem koja se ogleda u vidu enormne ponude odjevnih, kozmetičkih i drugih proizvoda koji treba da ga učine modernijim, tj. poželjnijim po aktuelnim vrijednosnim i, nadasve, estetskim standardima.

Potrošačka kultura kroz neprestano podsticanje na kupovinu, bombardovanje reklamama svih vrsta inspirišu Božovića, kao i druge značajne sociologe (mode) na koje se često poziva, u pokušaju da objasni zakon, tj. privlačnost noviteta (tzv. neofilija ili ljubav prema *novome* indukuje svaku modu, tj. čini njenu glavnu vrijednost). Moda, naime, predstavlja proces stalnih promjena iza kojih, najčešće, ne stoji funkcionalno, a često ni bolje estetsko (redizajnirano) rješenje predmeta, već je promjena sama po sebi glavni cilj koji je podstaknut zasićenošću postojećim, oslobađanjem od starog, pa i kreativnom željom za igrom, zabavom. Tako J. Gronov naglašava da je moda „tipičan oblik rastrošnosti” jer vodi ka bržoj neupotrebljivosti proizvoda, čak i kada je očuvan, i dalje jednako funkcionalan. Želja za promjenom diskvalifikuje postojeći garderober kako bi ustupila mjesto „poslednjoj modi”. Inače, tzv. moderno ili novo kao vrijednost po sebi je matrica koja je na svakom tržištu imala svoje značenje i učinak kod kupaca, u svim društvima, kako pretpotrošačkim tako i u današnjem, turbokonzumerističkom, kako ga Lipotecki naziva.

Nikada u oblasti mode nije presudan princip ljepote i apsolutnog sklanda, jer da jeste on bi se već pronašao i ustalio, makar onako kako ga konkretna kultura interpretira i nakon toga ne bi postojala potreba za daljim eksperimentisanjem. Moda koketira sa novinom i njeni zakoni su, dakle, pomenuta novost, ali i prolaznost i masovnost. Takođe, moda je okrenuta

sadašnjem trenutku i njegovoj standardizaciji, u smislu uvođenja novine ili rijetkosti u opštu upotrebu. Isto tako, Apadurai smatra da moda sugerira veliku brzinu, rapidne preokrete gdje iluzija dostupnosti ispunjenjem modom svakog člana društva gura u novi modni imperativ. Takva želja, kako je vidi Kempbel, otvara novu zavodljivu nelagodu, a traženje njenog rješenja je više u želji nego u neposrednom posjedovanju.

Moda je značenjski slojevita društvena pojava, ujedno predmet užitka i primjenjena umjetnost, ali i sredstvo identifikacije i socijalizacije (preporuke kako da izgledamo, kako da se ponašamo itd. svakodnevno nas zasipaju sa stranica modnih magazina, iz specijalizovanih televizijskih emisija, mnogobrojnih trgovačkih izloga itd.). Zato je ona, kako Božović ilustruje, svojevrsni „ram za sliku” koji savremena individua dobrovoljno prihvata kako bi bila po mjeri aktuelnog ukusa. Iako je (opet aktuelni) stilski pluralitet oslobodio modu pa nije poželjan (moderan) samo jedan, već moda nudi uporedo nekoliko njegovih varijacija. U tom smislu, L. Svensen smatra da moda, ipak, dozvoljava individualnost, neku vrstu vizuelne, potom i socijalne konstrukcije *sopstva*. No, pokušaji da se pojedinac izdvoji iz mase posredstvom mode su, ipak, limitirani, jer moda, u konačnom, diktira kolektivni ukus i ukus trenutka, odnosno vremena kojim procjenjujemo šta je moda ili antimoda koja, opet, obrnutim angažmanom, znači njeno konzumiranje i aktivnosti kojima oponira aktuelnoj modi. *Homo symbolicum* koristi modu da se, još više, izrazi pred drugima, proizvede vizuelnu poruku u skladu sa modnim, odnosno kulturnim kodom koji je, svjesno ili spontano, prihvatio. Moda, dakle, funkcioniše, odnosno nalaže konformistički princip, a pod uticajem snažne modne industrije i propagande, kao mehanizam društvene prisile, ukoliko se (samo)nametne kao obaveza može postati i odveć rutinska i kao takva, privremeno, izgubiti privlačnost koju ima kod potrošača.

Za Zimela moda predstavlja značajan mehanizam društvene distinkcije i zaštitu od izjednačavajućeg uticaja novca. Naime, slobodnim prihvatanjem ili odbijanjem, kao i kombinatorikom jednog ili drugog modela ponašanja, tj. izgledanja koji odgovara na individualnom nivou, ona nudi „doziranu” slobodu, mogućnost odabrane vizuelne jednakosti ili razlike. Lipovecki za modu kaže da je najprije estetizovala i individualizovala ljudsku taštinu. Na neki način, moda jeste izraz „demokratskih” principa, s obzirom na to da nikoga otvoreno ne prisiljava da je (ne)prihvati. Takođe, modni predvodnici svoju avangardnost ne zasnivaju na socioekonomskom položaju, kao što je to bio slučaj u prošlosti dok se moda nije „liberalizovala”, već više na specifičnoj ideji koju izlažu na tržištu. Isto tako, nju propagiraju prvo pojedinci, potom dio grupe, a nikako grupa u cjelini. Stoga se elitizam u savremenoj modi može ogledati kako kroz ekscentričnost ili revolt pojedinca

ili grupe nošenjem neobične odjeće (koja vrlo često, ukoliko je šira grupa prihvatiti, i sama postaje u jednom momentu moda), kao i u forsiranju tzv. visoke (skupocjene) mode.

Kako je moda u središtu svakodnevnog života ona, kako to možda i slojevitije od drugih sociologa sa moralnog aspekta problematizuje Božović, zalazi i u područje estetskog, ali i etičkog i ima dijelom veze sa malograđanštinom. „Ako u društvenom životu jedni mogu da se 'kupaju' u luksuzu i snobizmu 'besa', a drugi se bore za 'elementarnosti' života, pa i svoj elementarni izgled – to i te kako postaje i etičko pitanje” (*Ram za sliku*, 2010). U tom smislu i nastaje podjela na one koji imaju, pa se može pretpostaviti da imaju i svoju estetiku, nasuprot onima koji nemaju i kojima jedino preostaje „siromašno imitiranje” i puka improvizacija. Stoga je moda kao društveni fenomen prilično vezana za (kvazi)osjećanje moći, prestiža u kojem postaje sredstvo za „neutralisanje” kompleksa inferiornosti ili hipertrofije superiornosti, kako naglašava Božović, i gdje ona markira ko je ko u društvu, šta i koliko predstavlja u društvenoj hijerarhiji. Upravo ovaj malograđanski imperativ ne samo kroz modu, već kroz širi kontekst tumačenja i „praktikovanja” života Božović otvara kao važno vrijednosno pitanje u svojim djelima. Kako ističe, snob imitira one koje je prihvatio kao slavne, znamenite i značajne i čak je spreman da ih „obogotvoruje”, tj. da ih obožava do fanatizma i samoponiženja, iako nastojanje da kopira svoje „izabranike” djeluje farsično. Objašnjavajući ovaj psihosocijalni fenomen Ratko Božović suptilno i duhovito kvalifikuje čitav „proces” u kojem se snob približava zatvorenoj snobovskoj grupi, snobovskom klanu i potom to doživljava kao trijumf svoje strategije, smatrajući da se odvaja od „uprosječene svjetine koja ne mari za ljude od izuzetnosti” (iz teksta *Kult površnog življenja*). Takođe, u snobovskom svijetu vlada hijerarhija kojoj se snob predaje bez ostatka, tj. nastoji da se što više podigne na ljestvici kako bi i distanca prema onima koje ostavlja „dolje” bila očitija, mjerjenja njegovim pojednostavljenim sistemom vrijednosti. Taština svakog snoba je, dakle, mjerljiva roba i preračunava se u životnom stilu. Iako je najočigledniji u načinu odijevanja, snobizam može postajati i u ponašanju, načinu života (isforsiranoj organizaciji slobodnog vremena, načinu uređenja životnog prostora, u izboru prijatelja, lokaciji stana, čestom mijenjanju marki automobila, mobilnih telefona itd.). Ova „ludost rasipništva”, kako je metaforično vidi Božović, nudi sliku o nepreglednom carstvu trivijalnosti i odsustvu, ili, još šire, neuspjesima kvalitetne ljudske komunikacije.

Osvrćući se na domaći/regionalni socioekonomski ambijent, naročito u vrijeme ekonomske krize devedesetih godina XX vijeka i tzv. tranzicioni period iz kojeg, kako stvarnost dokazuje, nijesmo ni izašli, Božović, takođe, apostrofira mutno (tranziciono) vrijeme u kojem su nicali bogataši preko

noći, tj. dobro se „snašli” u haosu i u brzini „preskočili” da upoznaju i prihvate kvalitetnu skalu vrijednosti, a obojili svoj život samo materijalnim, lošim ukusom, grandomanijom, razmetljivošću u kojoj su i pedigree kupovali kao stari namještaj, dok je priroda njihove sirove snage, kako zaključuje u više priloga, udaljena i od emancipacije i od obrazovanja. Sistem vrijednosti je, inače, kod snoba konfuzan jer se ne snalazi u procesu vrijednovanja, dajući primat manje značajnim vrijednostima čime obezvređuje one autentične (kulturne, naučne, umjetničke itd.). Snob, zapravo, favorizuje spoljašnje, vidljive stvari, jer je njegov glavni cilj da se istakne. Navodne materijalne potrebe se hipertrofiraju, a umjetničke i estetske tumače kroz pojednostavljenu prizmu. Zato snob naročito naglašava svoje odijevanje, trudeći se da kupuje skupe stvari, bez obzira da li mu se iskreno dopadaju ili ne, kao i da li njihova cijena ima pokriće u kvalitetu, ali i njegovim realnim platežnim mogućnostima.

Tema kojoj se, kao uostalom i svim drugim, na temeljan, originalan i, nadasve, šarmantan način bavi Božović je i fenomen spektakla ili, bolje reći, proces „spektakularizacije” savremenog (ujedno i potrošačkog) društva. Polazeći od Deborovih određenja spektakla kao „kapitala u stupnju akumulacije u kojem on postaje slika”, profesor Božović problematizuje aktuelnu (medijsku) stvarnost koja i sama postaje privid, ili organizovani privid, ujedno i roba, proizvod na tržištu. Spektakl postaje temelj i medijske kulture i čovekovog svakodnevlja. Debor je, kako navodi Božović, spektakl koncipirao u najprikladniji izraz kojim bi opisao sve savremene ljudske interakcije u društvu, budući da je mnogo više od prizora i da konstruiše odnose između pojedinaca, prije svega, posredstvom slike.

Dakle, medijski sadržaji sve više kreiraju stvarni život, a ne obrnuto, prikazujući ga, pojednostavljeno rečeno, kao „akumulaciju prizora”. Takva (spektakularizovana i sve više glamurizovana) stvarnost, odnosno kultura, naročito uspostavlja monopol nad slobodnim vremenom (isto kao što je ekonomija sve podredila svojim ciljevima i auditorijum pretvorila u, prije svega, konzumente ne samo roba već, upravo, i prizora, ideja, stavova). Kriza *smisla* i relativizacija stvarnosti kao vrijednosti uvodi spektakl na društvenu scenu kao glavnu koordinatu, referentnu tačku oko koje se gradi novi životni kontekst. Simulacija i hiperrealnost postaju „stvarnije” od realnog u isprepljetanoj igri slike, zvuka i starih/novih znakova. Zapravo, u postmodernom društvu mediji interpretiraju njima interesantne teme iz stvarnosti, kao što je i nadilaze i kreiraju, ili proizvode, naš doživljaj stvarnosti. Medijski sadržaji sve više „zamjenjuju” stvarni život i događaje u njemu, redefinišu klasični koncept kulture (postaju alternativa za književnost, likovnu umjetnost itd.), relativizuju, pa i destabilizuju postojeće kategorije, prije svega, vremena i

prostora, fikcije i stvarnosti. Na određeni način, u postmodernom svijetu odnosa sve je izmiješano, sve je dozvoljeno i sve je podložno (poželjnoj) promjeni, pa je i *datost*, kako kazuje Z. Bauman, nepostojeća, tj. onoliko izvjesna koliko podrazumijeva postojanje stalne transformacije. Stoga, u postmodernizmu bez standardnih referentnih formi i stilova vlada, na neki način, *princip da je sve dozvoljeno*, što nesporno daje slobodu individui i kolektivu da biraju iz svekolike životne ponude ono što im odgovara, ali i stvara kontroverze kroz diskurse u svakodnevnom ili medijskom, javnom ili privatnom prostoru, ekonomiji (u kojoj zbog toga posebno može da se profitira). I istina postaje relativna, odnosno sve više institucionalna jer se oblikuje, takođe, u određenom diskurzivnom – političkom, ekonomskom, ideološkom ili nekom drugom kontekstu. Po Bodrijaru se „ne radi više o imitaciji niti dupliranju, pa čak ni o parodiji. Radi se o zamenjivanju stvarnog njegovim znacima, to jest o jednoj operaciji odvratanja od svakog stvarnog procesa njegovim operativnim dvojnikom, metastabilnom, programatskom, nepogrešivom označavajućom mašinom, koja nudi sve oznake stvarnog i ostvaruje kratke spojeve svih njegovih peripetija. Stvarno neće imati nikad više priliku da se proizvede” (2012). I identitet u pomenutom smislu zavisi od toga kako sebe opažamo tj. doživljavamo, ali i predstavljamo pred drugima.

Takođe, nova vrsta ljudske čulnosti koju indukuju, naročito interaktivni, mediji i hiperrealnost koja se u njima kreira mijenjaju iz korijena stvarni život (pa u njoj obitava i virtuelno prijateljstvo, ljubav itd.). U *Paradoksima medijske slobode* Božović upravo, slično Baumanu koji piše o fluidnoj ljubavi i uopšte o fluidnom životu, usmjerava pažnju na nove tehnologije kao izuzetno civilizacijsko dostignuće, ali paralelno i kamen spoticanja u modernoj ljudskoj komunikaciji. On kaže da je „jednostavno nestala važna dimenzija komunikacije kao neposredne ljudske međuzavisnosti, nestala je blizina drugog čovjeka, blizina u kojoj ne bi bili prisutni *postvoreni posrednici*. To je i razlog što su savremenici povezani uz pomoć novih tehnologija, što su zajedno kao nikad, ali i što postaju usamljeni kao nikad” (2015). Mediji, takođe, formiraju i nove sociokulturne modele po kojima najširi auditorijum procjenjuje šta je uspjeh, a šta neuspjeh, šta je moć, a šta slabost i slično u okviru medijske, odnosno potrošačke i popularne kulture. Budući da vladaju većinom našeg tzv. slobodnog vremena oni su i (ne)namjerni socijalizatori, pa i njegovi svojevrzni „kolonizatori”, koji postavljaju i vrijednosne, estetske i svake druge standarde u društvu. Stoga medijska kultura tendenciozno standardizuje sadržaje i kreira vladajući, masovni, tj. poželjni ukus, odnosno bavi se pretežno akuelnim temama koje proizvode tzv. centri moći, indukuje narative oslanjajući se na lako razumljivu popularnu simboliku i kulturu spektakla. Isto tako medijska tzv. mehanizovana zabava ne „vaspitava”

čovjeka mase da samostalno i kritički promišlja stvarnost i predstave koje mu se nude, već da niveliše svoj ukus onako kako diktira masovna produkcija kao posljedica demokratizovane kulture i kapitalističke privrede. Slično Burdijeu, i Božović zapaža da je prvo televizija stvorila monopol nad javnim prostorom i preuzela kontrolu nad kulturnom proizvodnjom, definisala politička, socijalna i svaka druga pitanja, u zavisnosti od sopstvenih, prije svega, ekonomskih interesa. Takođe, „predstave” u medijima pokazuju i legitimizuju moć postojećeg etabliranog poretka i sila, tj. interesnih grupa koji stoje iza njega, kao što je i kultura koju proizvode uslovljena logikom industrijske, visokotehnologizovane i, nadasve, konzumerističke dimenzije savremenog društva.

Konzumerizam je, dakle, nerazdvojiv od medijskih sadržaja budući da propagiraju i normiraju i način ponašanja, oblačenja, ali i razmišljanja, osjećanja, vjerovanja, kao i dominantne društvene stavove, poput onih o socijalnim, nacionalnim, kulturnim ili nekim drugim važnim pitanjima, iako nije, po teoretičaru medija D. Kelneru (za čiju više nego korisnu i podsticajnu knjigu u okviru studija kulture *Medijska kultura* je, upravo, Božović napisao sjajan pogovor), riječ o sistemu krute ideološke indoktrinacije koji zahteva uklapanje u postojeća kapitalistička društva, već o zadovoljstvima koja nude mediji i potrošačka kultura. U izvjesnom smislu, masovni mediji nudeći brojne sadržaje postaju, pored porodice i drugih socijalnih agenasa, činioци koji orijentišu savremenu individuu ka konformističkim, stereotipnim i improvizovanim kulturnim i drugim sadržajima, utemeljinim na pojednostavljenom i, nadasve, potrošačkom ponašanju. Brojna istraživanja medija i posebnih sadržaja i žanrova, naročito reklama, pokazuju da postoji značajna veza između konzumacije medijskih slika i zvukova i materijalističkog sistema vrijednosti, u smislu da doprinose učvršćivanju već konzumeristički usmjerene ličnosti, koju, pored drugih socijalnih činilaca, svakodnevno oni (pre)oblikuju. Tako Dž. Fisk, sa čijim su stavovima saglasni i Božović i Kelner, smatra da je upravo u reklamama predimenzioniran efekat proizvoda i stepena zadovoljstva, kao i višak semioze, koju ona izaziva, načinjen po standardima potrošačkog društva. Jer pretjerani znak obavlja funkciju vladajuće ideologije. Medijska žanrovi, naročito kroz marketing, osim pretjeranosti, uvode i senzacionalizam, glamur, površnost, melodramatičnost kao neizostavne elemente koji grade značenje. Sadržaji koji se koriste u reklamama su prijatni, zabavni pa se publika vrlo lako identifikuje sa određenim proizvodom, odnosno stavovima, osjećajima i pozicijama u društvu. Iako, po Fisku, pomenute karakteristike upravo omogućavaju i da sadržajima popularne kulture „izvrnemo” značenje, da se kroz parodiju rugamo nametnutom i da, generalno, izbjegnemo njihov ideološki uticaj.

Subverzija je moguća, jer publika može da se suprotstavi dominantnim značenjima i porukama, stvarajući sopstvene interpretacije ponuđenog i kreirajući nova značenja, identitete, iako se nije lako oduprijeti potrošačkom zadovoljstvu, budući da, po Kelneru, mediji i potrošačka kultura zajednički rade na stvaranju mišljenja i ponašanja koja se uklapaju u postojeći sistem vrijednosti, institucija, vjerovanja i običaja. Relativna autonomija koju je nekada imala kultura, kao zaseban i najslobodniji društveni podsistem, danas se razložila i kultura prelila u potrošačku, pa je i kritička distanca potpuno otupila ili postala kompromisna na relaciji kvalitet – kvantitet, unikatno – masovno, kreativno – kopirano. Isto tako, iako je pojedinac sve aktivniji, ali bez rezultata jer se otpor, subverzija gubi u kontrolisanim i instrumentalizovanim značenjima medijskog sistema. U medijskoj i potrošačkoj kulturi se namjerno briše i granica između javnog i privatnog, intimnost se okreće javnosti, opet iz komercijalnih razloga. Današnja javnost, na neki način, dobija neslobodnu dimenziju i u parlamentu, jer kritička instanca postaje sve više demonstrativna, a sve manje operacionalna. Zato nije daleko od istine, iako zvuči krajnje pesimistički, Habermasova tvrdnja, izražena kroz kritiku potrošačke i masmedijske kulture, da je savremena javnost već pretvorena u pasivnu publiku, pa čak i u ogoljene konzumente, aludirajući na činjenicu da ona ne samo što „konzumira”, nego i generiše (pseudo)vrijednosti u društvu, a time i lažnu kritiku. Masovni mediji, složićemo se po ko zna koji put sa Božovićem, i ne stižu do individua, već samo do društvenih grupa i masovnog auditorijuma. Takođe, on poentira i na temu naše domaće, ili regionalne svejedno, medijske sfere kada dovodi u snažnu vezu uspon komercijalnih medija sa ogromnom produkcijom spektakla. „Postoje velike teškoće da se kreativno umreže dezorijentisani posmatrači koji su se u vreme ekstremne krize i muka tranzicije suočili sa haosom, nasiljem i bezakonjem. U siromašnom načinu života, kakav je ovdašnji, preovlađuje stvarnost bez kultivisanosti, poezije i snova. To je uvod u 'jevtinoću' ukusa i 'novokomponovanu' kulturu bede. Brige preživljavanja nespojive su sa erosom življenja. Sa nepismenim i polupismenim najlakše se manipuliše. Njih je već fascinirala TV-slika. I spektakl.” (*Igra ili ništa*, 2014) A nas, njegove kolege, brojne studente i sve druge „znatiželjne” posmatračke svakodnevlja, baš suprotno, fascinira pažljivi odabir socioloških tema koje Ratko na originalan i jasan način problematizuje, neprevaziđeno šarmantno, naročito kada (opravdano i naučno utemeljeno) kritikuje „kontroverznu” zbilju.

Podgorica, jun 2017. godine

Veselin Vukotić

KULTURA I EKONOMSKI RAZVOJ

1. IDEJA I POZADINA RADA

Sa uvažanim profesorom Božovićem istinsku saradnju sam počeo „po crnogorski” – svađom! Naime, bili smo dogovorili da učestvuje na kulturnoj tribini **Božićne rasprave** na Univerzitetu Donja Gorica – UDG, koja se organizuju već 25 godina, svakog 06. januara sa početkom u 21h. Tribina je posvećena profesoru Bošku Gluščeviću i veoma je posjećena. Ja sam utemeljivač i domaćin Tribine. Prije nekoliko godina tema je bila *Kultura i razvoj*. Naravno, kao govornika sam pozvao profesora Božovića, koji je poziv prihvatio sa zahvalnošću... Međutim, dan-dva prije početka Tribine profesor Božović me zove i otkazuje dolazak zbog prehlade... Ja poludio... Glavni govornik mi otkazuje... Njegova zamjena je nemoguća... Uzalud je mirni i kulturni Ratko želio da mi još više pojasni razloge... Moja ustreptala piperska krv mu to nije dozvolila... Prolazilo je vrijeme... Skup na IDN, čiji sam naučni rukovodilac, bio je posvećen kulturi... Profesor Božović je imao izvanredan istup... Na Skupu dominiraju ekonomisti i pravnici, koji su se školovali na marksističkoj paradigmi: baza određuje nadgradnju, odnosno ekonomija i materijalni odnosi određuju kulturu... Kultura je izvedena iz ekonomije... Ja kao ekonomista zastupam stav da je kultura sve, da je ona u osnovi svega, pa i ekonomije... Profesor Božović je, svojim velikim i prodornim očima, skoro začuđeno gledao u mene ne vjerujući da je u meni dobio saveznika. Do kraja Skupa smo uspjeli da, koliko-toliko, zamislimo ortodoksne... Nakon toga pauza, piće... I jedna ozbiljna saradnja na UDG-u...

I prije „svađe” sam čitao tekstove i kolumne profesora Ratka Božovića... Uvijek je bio svjež, sa novom idejom... Ali i sa nekom novom riječi – ja na nove riječi reagujem, jer sve što čovjek novo saopšti – saopštava kroz *novu riječ!* I zaista, tekstovi profesora Božovića su riznica novih, ali i zaboravljenih

riječi, što u vremenu kada se jezik redukuje na McDonalds paradigmu znači puno. Ja i pored svih izvrsnih misli i tekstova ipak doživljam profesora Božovića kao *čuvara riječi i čovjeka-gejzera novih riječi*.

Iz tih naših susreta i razgovora nastale su mnoge ideje o odnosu ekonomije i kulture, i radovi, od kojih sam neke objavio... I ovaj rad je rezultat ideja koje su nastale u razgovoru sa profesorom Božovićem. Upravo smo raspravljali o pitanju: *Da li je kultura važna za razvoj?*

Da li je kultura važna za ekonomski razvoj? Da li je kultura važna za tržište i biznis? Da li kultura utiče na preduzetnost ljudi? Da li je za model tranzicije važan uticaj kulturnog faktora? Ovo su pitanja koja se tretiraju u ovom radu.

Prije rasprave o ovim pitanjima dvije premise.

Prvo, *kultura je okvir i rezultat čovjekove kreacije, njegove inovativnosti i slobode*. Kultura, shvaćena na ovaj način, važan je argument protiv shvaćanja društva kao organizma, kao zatvorenog sistema koji deterministički funkcioniše („organicistička teorija”).

Kultura se može shvatiti kao *socijalni kapital*, kako to čini i Frensis Fukujama. U tom smislu, kultura je kompleks obrazaca ljudskog ponašanja, društvenih formi i materijalnih karakteristika utjelotvorenih u misli, jeziku, akciji, umjetnosti, koji uslovljavaju kapacitet ljudi za učenje i primjenu znanja i sistem apstraktnog mišljenja. To uključuje vjerovanje, moral, zakone, običaje, mišljenje, religije, predrasude.¹

2. DA LI JE KULTURA VAŽNA ZA EKONOMSKI RAZVOJ?

Bez obzira na obimna istraživanja razvoja u posljednjih pedesetak godina, postignut je praktično mali napredak. Stvoreno je mnogo teorija, ali je malo nerazvijenih zemalja izašlo iz zone nerazvijenosti. Teoretičari društva od Karla Marksa do Danijela Bela dokazuju da ekonomski razvoj donosi i širenje i promjenu u kulturi. Drugi, od Maksa Vebera do Semjuela Hantingtona dokazuju da su kulturne vrijednosti dugotrajne i autonomne vrijednosti u društvu. Protestantska etika je osnov nastanka kapitalizma, dokazuje Veber 1958. godine. Četiri decenije kasnije Semjuel Hantington u knjizi *Sudar civilizacija* ponovo afirmiše značaj kulture kao primarne varijable koja utiče na ekonomsko-politički razvoj. On ističe tezu da je svijet podijeljen u devet glavnih „kulturnih zona” baziranih na kulturnim razlikama koje su održane

¹ Herb Thompson, *Culture and Economic Development: Modernization to Globalization, Theory and Science*, 2001.

vjekovima...². Civilizacija je najširi kulturni entitet. „Civilizacija je najveće 'mi' unutar koga se kulturno osjećamo kod kuće, za razliku od svih drugih 'njih' tamo negdje.”³

Tezu da je kultura važna za ekonomski razvoj razvija i Lorens Harison, razvijajući je kroz tvrdnju da je nerazvijenost stanje duha!

Većina historičara razvoja danas kaže da je Maks Veber bio u pravu. Veber je bio prvi naučnik koji je postavljao pitanja u vezi kulture i ekonomskog razvoja. On je dokazivao da je evropski kapitalizam kombinacija jedne specifične institucionalne materije i kulturnih vrijednosti (“spirit”) (religija, po+vjerenja, odnos prema radu, naglasak na pojedincu, poštovanje pravila...)

Postojanje više empirijskih dokaza da je *ekonomski razvoj* povezan sa promjenom u socijalnim normama i vrijednostima, odnosno da je *razvoj povezan sa pomakom od apsolutističkih i totalitarističkih normi i vrijednosti ka racionalizmu, toleranciji i povjerljivosti*. Pomak od predindustrijskog društva ka industrijskom društvu upravo je pomak sa jednog sistema vrijednosti na drugi. U agrarnoj ekonomiji vladale su vrijednosti zatvorenosti, autoritarnosti, netolerancije, okrutnosti, sumnjičavosti. Industrijska ekonomija mnogo više afirmiše interese, racionalizam, povjerenje, otvorenost.

Isto tako, ekonomski razvoj je prelaz sa *kolektivističkih* na *individualističku kulturu*. Kolektivistička kultura, vrijednosti i autoritet prošlosti je veoma važno u društvu, društvo (narod) je važniji od pojedinca i njegove ličnosti. U modelu kolektivističke kulture na cijeni je poslušnost više nego demokratija.

U navedenom kontekstu Frensis Fukujama ukazuje na značaj kulture kroz socijalni kapital. Ekonomska funkcija socijalnog kapitala je da reducira transakcione troškove koje izaziva koordinacioni mehanizam (kao što su ugovori, hijerarhija, birokratski aparat,...).

Gorenavedena mišljenja su prihvatljiva i ona su osnov za naše shvatanje da je kultura važan faktor razvoja.

² Ove zone su oblikovane religioznom tradicijom koja je još i danas snažna, bez obzira na snage modernizacije. Zone su: Zapadna, Latino-američka, Afrička, Islamska, Kineska, Hindu, Pravoslavna, Budistička, Japanska.

³ Semjuel Hantington, Sukob civilizacija, CID, 2000, str. 46.

3. DA LI JE KULTURA VAŽNA ZA TRŽIŠTE I BIZNIS?

Da li je tržište kao mehanizam koordinacije aktivnosti miliona ljudi *bezličan* mehanizam? Odnosno, pitanje je ko su igrači na tržišnom prostoru. Da li su to ljudi bez duše, roboti koji kalkulišu i koji su toliko pominjani u ekonomskim teorijama. Ili su to izvršni direktori kompanija, koji su prikazani kao grabljivice na TV, filmu i gdje se krađe, ubistva i sl. prikazuju kao sastavni dio biznisa?

U dominantnom pravcu ekonomske teorije tržište se prikazuje kao neko „mrtvo mjesto“ na kome se ekonomski akteri ponašaju više kao mašine, a manje kao ljudska bića. Ovakvo shvatanje tržišta i tržišnih aktera imalo je velikih posljedica na praktično ponašanje ljudi, ali i na makroekonomsku politiku država. Možda se u ovakvom shvatanju tržišta kriju i korijeni skandala kao što su ENRON; PARMALAT;...

Tako npr. Feliks Rohatin, velikan američkog filmskog svijeta, kaže: „Ova zemlja se uvijek bazirala na tri oslonca – *primatu slobode, težnji za legalnošću i želji za bogatstvom*. Do prije dvadeset godina to je funkcionisalo, a onda su novi funkcionalni mehanizmi i eksponencijalna gramzivost uništili dotadašnje pravilo. Na kraju je jedino mjerilo postao profit ili gubitak, realizovan na kraju dana. Kvalitet, povjerenje i pouzdanost postale su riječi bez vrijednosti.”⁴

Pol Volker, raniji američki guverner, kaže: „Duh profesionalizma je nestao, ne samo u svijetu finansija. Na to je uticala kultura koju su sijale mnoge biznis škole u SAD odgajajući buduće klase upravljača američkih kompanija. Njima je usađivano da je jedini pokazatelj njihovog rada ono što toga dana o njihovoj firmi kaže akcionarsko tržište... Gorka iznenađenja tjeraju nas da ponovo otkrijemo etičke vrijednosti, ne kao spoljni faktor u odnosu na ekonomiju nego kao unutrašnji razlog njenog zdravog i konstruktivnog razvoja”.⁵

Na ovaj način se u ekonomiju uvodi kultura i etika. Odnosno, *alternativno shvatanje tržišta jeste da je ono integralni dio ljudske kulture*. Kao dio kulture, tržište je arena u kojoj ljudska bića mogu da kreiraju smisao njihovog života i da izgrade svoj “spirit”!

Ako tržište shvatamo kao sferu koja aktivira ljudske potencijale, mi moramo uzeti u obzir kulturu i ulogu koju ona ima. Koncept tržišta kao integralnog dijela ljudske kulture polazi od toga da se kultura javlja kao okvir

⁴ Milutin Mitrović, Pauperizacija srednje klase, „Republika”, br. 327, str. 8 i 9.

⁵ Isto.

koji utiče na oblikovanje načina razmišljanja ljudi. Ovaj koncept kulture obuhvata običaje, tradiciju i tradicionalna vjerovanja, kao i strukturu potrošnje ljudi na nekom području. Isto tako taj koncept uključuje i tzv. "high areas" kao što su literatura, odnosno ljubav prema knjizi, slikarstvo, ples, opera. Koncept neminovno uključuje i popularnu kulturu, kao što su razne serije i TV, filmovi,...

„Svi ovi elementi kulture su važni jer igraju važnu ulogu kako se tržište razvija, kako se tržište razumije i kako ljudi biraju da se ispolje na njemu!”⁶

Pitanje koje kao ekonomisti i ne samo ekonomisti treba da postavimo jeste: Zašto se neke zemlje brže razvijaju od drugih. *Zašto iste tržišne institucije daju drugačije rezultate u različitim zemljama?* Odgovor na ova pitanja nije ni lak ni jednodimenzionalan!

Da li su to samo neki objektivni faktori kao npr. resursi i klima, ili neki subjektivni razlozi koji se riječju mogu nazvati kultura? Pokazuje se da tamo gdje je sklonost ka preduzimljivosti, gdje se slave preduzetnički poduhvati, tamo je i vjerovatniji ekonomski razvoj. Ako želimo da saznamo taj kulturni kapacitet nekog područja onda je važno koje priče dominiraju kod običnih ljudi (npr. biznis ili politika); koji se heroji slave; koji su mitovi u tom narodu; koji se vicevi pričaju... Ekonomski razvoj u svojoj suštini jeste kulturni proces.

„Priroda je obdarila neka društva naftom, a neka plodnom dušom. Jednostavnije, kultura omogućava da se u nekim društvima uspostavlja različite djelotvorne mreže (veze), važne za međusobno pozajmljivanje novca, a neka društva su obdarena radnom etikom, upravo kao što se tržište razvija u zavisnosti od prirodnih resursa, tako će razvoj zavisiti i od specifičnosti kulturnog kapitala.”⁷

Zar npr. kultura Dinarskog područja (Crna Gora, Hercegovina, Dalmacija) nije razvijala specifične mreže (rođačke, plemenske) koje su njihovim pripadnicima omogućavale lakše snalaženje i napredovanje u razvijenim sredinama? Ili, da li je sklonost ka akumulaciji kapitala ista u Africi, SAD, Kini; ili kod nas, u Vojvodini i u Crnoj Gori?

Ovo je važan nalaz koji utiče na shvatanje *značaja institucija*. Odnosno, ograničenost njihovog dejstva u različitim kulturama! Tako npr. privatna svojina i slobodna trgovina nijesu garancije ekonomskog progressa. To je potreban, ali ne i dovoljan uslov za ekonomski napredak. Kultura je jedan od

⁶ Cato Policy Report, January 2002.

⁷ Ibid.

elemenata koji na poseban način utiče na razvoj sklonosti ka preduzetništvu i biznisu. Tako je vaspitanje djece na Zapadu (osamostaljivanje i individualizacija) dio kulture koja podstiče razvoj tržišta. Rođaske veze u Africi i Aziji stvaraju mreže koje omogućavaju lakše snalaženje u biznisu. Konfučijanska filozofija koja potencira viziju i dugi rok je vjerovatno jedan od uzroka veće štednje u azijskim državama.

Različita društva potenciraju različite aspekte tržišta, zavisno od snage kulturnih komparativnih prednosti.

4. KULTURA I PREDUZETNIŠTVO

Mnoge novije studije navode da je *kultura jedan od ključnih faktora koji oblikuje preduzetničke aktivnosti u nekom društvu*.⁸ Najčešće se kao primjer uzima relativan uspjeh prodavnica direktne prodaje (the direct sellers organizations) u SAD, Tajvanu, Japanu.

U Cato Policy Report navodi se nalaz Nicole Biggart da je uspjeh takvih organizacija različit od jedne do druge kulture. Naglasak je na individualizaciji, na individualnim naporima podudaran je sa američkom radnom etikom, a naglasak na zajednici je bio posebno važan za žene koje su u direct-sellers organizacijama vidjele šansu za svoj personalni i finansijski razvoj.

Tajvanci koji su uključeni u radnje direktne prodaje zapošljavaju članstvo svoje familije uz sopstveno napredovanje u hijerarhiji. Ovo je vrsta nepotizma koji je u Tajvanu potpuno prihvatljiv. Međutim, u SAD se nepotizam ne prihvata. Uz to, u Tajvanu organizacije za direktnu prodaju Tajvancima omogućavaju da otvore manje radnje kao samostalni preduzetnici.

U Japanu je opet drugačija tradicija. Da li bi npr. marketing u svim tržišnim zemljama mogao da bude isti, imajući u vidu ove razlike u kulturnoj i tradicionalnoj paradigmi? Očigledno da se u svakom društvu trebaju koristiti različiti metodi u zavisnosti od kulture i tradicije.

Kulturni obrasci svojstveni ekonomskom razvoju mogu nastati iz potpuno različitih razloga. Npr. kako nastaje razlika među shvatanjem preduzetništva u Japanu i Kini. U svakom slučaju, preduzetnikova funkcija je da inovira i koordinira svoje aktivnosti na tržištu. No, bez obzira na tu zajedničku osnovu u formi preduzetništva, forme, kako se to postiže, su različite.

Tako je u Japanu naglasak na grupi ili timu u okviru kojeg svaka jedinica ima svoje mjesto shodno tradicionalnoj hijerarhiji. U okviru korporacije individualni identitet je podređen korporaciji. Korporacija može čak biti,

⁸ Opširnije u Cato Institute Policy Papers, 2002.

u pogledu lojalnosti, iznad grupe ili porodice. Sigurnost dugoročnog zapošljenja u kompaniji je tijesno povezana sa karakteristikama korporativne kulture u Japanu.

Istraživanja pokazuju da ovaj model japanske korporativne kulture proizlazi iz konfučijanske etike. Istina, ima mišljenja da je osnov japanske kulture u samurajskoj etici, ne u konfučijanskoj. Kao što je postignuta vrlo snažna i stroga vojna organizacija, tako i japanske firme podstiču individualne ambicije i konkurentnost, ali samo unutar korporacije, koja nudi dovoljno prostora za individualne ambicije.

U Kini je ipak drugačije. Naglasak je na individualnom osjećaju i sklonosti ka preduzetništvu. Izvor ovome se vidi i u istočnoazijskom individualizmu, koji proističe iz budizma i religije šamanizma. Pokazuje se da ova religija promovise veoma praktične vrijednosti, odnosno pragmatizam, kao način opstanka.

Ovih nekoliko primjera su samo imali za cilj da ukažu na to da kultura jeste jedan od faktora koji utiče i na preduzetništvo. Ukazano je da postoje različite kulture. To istovremeno ne znači i opredjeljenje koja je kultura bolja, a koja lošija za razvoj preduzetništva. Ukazuje se samo na to da različite kulture različito utiču na vidove preduzetništva u okviru pojedinih društava. Kultura stvara taj nevidljivi omotač koji utiče na stavove pojedinca prema preduzetništvu, na njihovu spremnost da uđu u realizaciju svojih preduzetničkih ideja.

5. KULTURA I EKONOMSKA TRANZICIJA

Da li je moguće mehaničko preslikavanje tržišta i tržišnih institucija i uopšte institucija sa Zapada u zemlje bivšeg socijalizma? Da li se institucije mogu presađivati? Da li troškovi uvođenja novih institucija i njihova efikasnost zavise od konkretnih okolnosti koje postoje u nekoj sredini – prije svega od kulturnog nasleđa te sredine?

Sva ova pitanja upućuju na jedan odgovor: *Zbog različitih, prije svega kulturnih nasleđa, nije moguć institucionalni inženjering, odnosno mehaničko prenošenje institucija iz jedne u drugu sredinu.* Profesor Stiv Pejović dokazuje da upravo preovladavajuća kultura igra važnu ulogu u razvoju institucija i uspješnosti tranzicije. On polazi od teze *interaktivnosti*. Zapravo, uspješnost tranzicije zavisi od transakcionih troškova uvođenja novih institucija, odnosno od institucionalnog restrukturiranja. Transakcioni troškovi se ogledaju u povećanom investiranju resursa u procesu tranzicije u zemljama u kojima kultura nije bliska kapitalističkoj kulturi, odnosno tradiciji, običajima,

moralu, religioznom vjerovanju i drugim neformalnim normama ponašanja koje su prošle test vremena!⁹

Zemlje bivšeg socijalizma zamjenjuje *socijalni kapitalizam* iz prostog razloga što je u socijalizmu potisnuta individualnost i sloboda izbora. Ovo je razlog ekonomskog zaostajanja i socijalnih teškoća stanovništva. Pravac promjena je viđen u privatnoj svojini i slobodnom tržištu. A to su institucije kapitalizma. Te institucije sadrže u sebi i *formalna i neformalna pravila igre*. Ako neformalna pravila nisu predmet politike (nisu politička varijabla), formalna pravila postaju ciljevi tranzicije! Shodno Pejovićevoj tezi o interaktivnosti, postavljaju se najmanje tri pitanja: (1) Koja je najvažnija formalna institucija kapitalizma? (2) Koji vid kulture je u harmoniji sa formalnim institucijama kapitalizma? (3) Koji su to mehanizmi kroz koje razlike (ukoliko ih ima) između kulture koja je u harmoniji sa bazičnim institucijama socijalizma i preovlađujućih neformalnih pravila u zemljama u tranziciji utiču na ekonomske performanse?

Bazične institucije kapitalizma su privatna svojina, sloboda ugovaranja i nezavisno sudstvo i ustav. Ove formalne institucije kreiraju ambijent za ponašanje pojedinaca, kompanija, grupa. Tako privatna svojina podstiče vlasnika da traži najprofitabilniju upotrebu resursa. Sloboda ugovaranja, odnosno tržište konkurencije određuje vrijednost alternativne upotrebe resursa („propuštene šanse”). Nezavisno sudstvo treba da štiti slobodu ugovaranja i privatno-svojinska prava. Ustav štiti pravo pojedinaca. Upravo ove institucije obezbjeđuju tu vezu između formalnih institucija u kapitalizmu i ekonomskih performansi.

Ali zašto ove institucije u mnogim djelovima svijeta ne obezbjeđuju održiv ekonomski razvoj?

Ove institucije stvaraju uslove i mogućnosti za pojedince. Ali svaki pojedinac subjektivno evaluira svoje mogućnosti. Ima svoju percepciju i reagovanje. Kao što kaže profesor Pejović, ekonomska teorija treba da istraži te okolnosti od kojih zavisi percepcija i subjektivna reakcija na mogućnosti koje stvaraju firmama kapitalističke institucije. Jedna od tih okolnosti jeste kultura. Npr. kultura kapitalizma je u kulturi individualizma. To je kultura Zapada. Pokazuje se da zemlje koje su bile bliže ovoj kulturi imaju manje transakcione troškove tranzicije i imaju uspješniju tranziciju i obrnuto.

Udaljenost od kulture individualizma, odnosno uticaja evropske kulture na pojedine zemlje, pokazuje se kao važan faktor (ne)uspješnosti tranzicije.

⁹ Rutan V., “Cultural Endowments and Economic Development – What Can We Learn from Anthropology”, *Economic Development and Cultural Change*, 36, N. 3.

I obrnuto, bivše kapitalističke zemlje, koje su bliže kapitalizmu, imaju manje transakcione troškove i imaju uspješniju tranziciju.

Za ovaj dokaz sam koristio analizu profesora Stiva Pejovića.¹⁰ On je za analizu koristio dvije mjere ekonomske slobode: Heritage indeks i Fraser indeks.¹¹

Ekonomске slobode u zemljama centralne i istočne Evrope

Zemlja	Heritage	Fraser
Estonija	1.80	7.5
Litvanija	2.35	6.2
Latvija	2.45	6.6
Češka	2.50	6.9
Mađarska	2.65	7.0
Slovenija	2.85	6.1
Slovačka	2.90	6.0
Poljska	2.90	6.0
Hrvatska	3.15	6.0
Moldavija	3.20	N.R.
Makedonija	3.25	N.R.
Bugarska	3.35	5.3
Albanija	3.35	5.6
Ukrajina	3.65	4.6
Rusija	3.70	5.0
Rumunija	3.75	4.7
Bosna i Hercegovina	3.80	N.R.
SR Jugoslavija	4.25	N.R.
Bjelorusija	4.30	N.R.

Izvor: *Ekonomске slobode u svijetu, Godišnji izvještaj za 2003*,
Fraser Institut; *Indeks ekonomskih sloboda za 2003. godinu*,
Heritage fondacija

¹⁰ Stiv Pejović, Why Culture is important?, Preduzetnička ekonomija, Volume 2, oktobar 2003, Postdiplomske studije „Preduzetnička ekonomija”, Podgorica.

¹¹ Heritage indeks: Rang: slobodne (1.95 i manje); uglavnom slobodne (2–2.95); uglavnom neslobodne (3–3.95) i represivne (4 i više).
Fraser indeks: rangiranje od 10 (najbolje) do 1 (najlošije).

Pokazuje se da su zemlje koje su bile u okviru Austro-Ugarskog carstva, Slovenija, Slovačka, Češka, Mađarska, zemlje sa najvećim stepenom ekonomskih sloboda.

Monarhija nije bila previše demokratska, ali je u njoj bila snažna snaga zakona. Zašto Poljska ima visok nivo ekonomskih sloboda? Znamo da je Poljska katolička zemlja, odnosno kroz katoličku kulturu u Poljsku je ulazio evropski duh.

Baltičke zemlje, koje su takođe sa visokim stepenom sloboda, u vezi su sa protestantskim crkvama u Njemačkoj, Švedskoj i Finskoj. Kroz ovu vezu zapadna kultura je uticala na oblikovanje običaja i tradicije u Baltičkim zemljama.

Rusija se nakon Petra Velikog, za čije vrijeme se osjećao evropski duh u Rusiji, posebno sa dolaskom dinastije Romanovih zatvorila. To zatvaranje je stvaralo i razvijalo drugačiju kulturu, što ima i danas uticaja na transakcione troškove tranzicije.

Slično je i sa zemljama koje su bile djelovi Otomanske imperije.

Ova analiza pokazuje da kultura igra važnu ulogu u institucionalnom rearanžiranju u zemljama u tranziciji, kao i to da su troškovi tranzicije u zemljama u tranziciji zavisni od toga koliko je njihova kultura u skladu, bliskosti i harmoniji sa kulturom Zapada.

6. KULTURNO NASLJEĐE I BIZNIS U CRNOJ GORI

Privatizacija i otvaranje novih privatnih firmi otvorili su područje privatnog biznisa. Da li „biznis“ ima korijene u našem kulturnom nasljeđu? Na nivou pojavnosti riječ biznis izaziva različite reakcije.

Riječ biznis kod nas postaje izraz nade. No, ona izaziva i strah! Katkada i odbojnost! Kod mnogih intelektualaca i prezir! Mnoge asocira na gomile novca. Druge na prevaru, pljačku, pohlepu!

Biznis je surov, bez topline, bez osjećaja za ljudske tegobe, ljudsku radost i tugu. Tako govore jedni!

Drugi kažu da je biznis ostvarivanje čovjeka, njegove slobode, morala i kreacije.

Gdje su korijeni razlika u mišljenjima?

Ibn Haldun, poznati mislilac iz arapskog svijeta, u svom znamenitom spisu MUQUADIMA je napisao: „Znaj da razlike u načinu života i razmišljanja ljudi počivaju na različitim načinima sticanja sredstava za život“.

Poruka ove Ibn Haldunove misli mogla bi da se shvati u smislu: čovjek razumije i može da razumije što je praktično radio, probao, izgradio, doživio.¹²

Period zaposlenja kod države trajao je preko pet decenija. To je period brige države o pojedincu. Odnosno, logika pojedinca da mu država treba sve riješiti. Ta logika je razvijala osjećaj kod ljudi da je za sve probleme koje pojedinac ima kriv neko drugi. Način razmišljanja se koncentriše na to što i kako bi neko drugi (šef, direktor, ministri, vlada,...) trebalo da uradi da bi nama bilo bolje! Tako ljudi na ovom području postaju specijalisti za tuđ posao. Odnosno, ljudi više kritikuju i daju savjete drugima nego sami sebi. Kod drugoga sve zapažaju, kod sebe ništa.

Ovo kulturno nasljeđe potpuno je suprotno logici razvoja, odnosno biznis logici. U biznisu svaki pojedinac mora da se bavi svojim poslom. Da se specijalizuje za svoj, a ne za tuđi posao. Adam Smit kaže da je podjela rada ključni uzrok porasta bogatstva nacija. Odnosno, ljudi treba da se što više specijalizuju da bi povećali svoju efikasnost, dok bi kroz razmjenu sa ostalim proizvođačima došli do ostalih dobara neophodnih za život.

Na temelju ovog nasljeđa razvila se ne logika zarade novca već logika vjere u pravednu distribuciju novca. Država je (ili bilo ko izvan nas) dužna da pravedno raspodijeli ono sa čime ista raspolaže.

Mnogo se manje postavlja pitanje: *odakle državi novac, ko i kako proizvodi taj novac. Kakvi su uslovi za proizvodnju novca?*... Tako se moral rezerviše na strani onih koji kroz „pravednu preraspodjelu” dobijaju novac, dok je nemoral na strani onih koji radeći, proizvodeći, „zgrću blago”.

Distributivna pravda i njena dominacija u načinu razmišljanja je osnova za tzv. konstruktiviste; planere; za dominaciju svjesne koordinacije razvoja. To je osnov za dominaciju kolektivističkog duha nad individuumom. U takvom mentalnom miljeu snaga pojedinca, njegova kreacija, inovativnost su obuzdani i sputani. I to se javlja kao ozbiljno ograničenje razvoja.

Korijeni onoga što se danas ispoljava kroz distributivnu pravdu vjerovatno leže u vjekovnom životu na području Balkana, gdje ljudi nisu navikli na promjene, gdje je rutina života snažnija od njegove inovativnosti, gdje su praksa i praktičnost bila pitanja drugog reda, a visokoumne rasprave izazov života.

¹² Na ovo nas upozorava i Hajek kroz svoj spontani poredak: razvoj kroz splet pokušaja i pogrešaka!

„Generacije su preskakale kamen na putu”, piše Nikola Đonović¹³. Danas generacije vozača zaobilaze kamen na cesti, ne vodeći računa da on može biti uzrok tragedije. Da li je to logika biznisa?

Zar su važne ovakve sitnice za biznis? U životu su važne samo sitnice. Svako od nas pojedinačno može da utiče na sitnice! Biznis logika traži da se vodi računa o sitnicama koliko i o viziji biznisa. „Uspjeh je sastavljen od malih stvari!” A, to je npr. ono što se u Crnoj Gori zanemaruje! Biznis je prije skup sitnica nego globalnih vizija i planova.¹⁴

Snažan uticaj na biznis pogotovu u Crnoj Gori imaju socijalne norme. To su pravila koja su izrasla iz tradicije i iskustva. Nastala iz dugovremene prakse! Ljudi ih kritikuju, ali ih se pridržavaju. Niko neće da ih prvi prekrši. Paradigma je da kad neko to prekrši, svi ga kritikuju, ali ga oponašaju. Tog prvog preduzetnika (koji je predložio ukidanje norme) svi su tajno i javno kritikovali i osuđivali, ali korak po korak prihvatili ono što je predložio! Na kraju, svi se ponašaju onako kako je prvi „prekršilac” (preduzetnik) predložio, samo se njega više niko i ne sjeća! Ako ga se sjeća i dalje ga kritikuju! Snaga „dvojnog morala” je često neizdrživa za stvaraoca u toj sredini. Socijalne norme su kao saobraćajni znaci. Utiču na naše ponašanje, na brzinu i smjer kretanja.

Kada su u pitanju biznis i socijalne norme, saobraćajni znak koji odgovara Crnoj Gori (a i čitavom Balkanu) je zabranjeno parkiranje – odnosno nema ekonomskih sloboda. A da li ima ljudi koji ipak žele da probiju taj omotač koji nije nalik biznisu? Da li ih je bilo u našoj tradiciji?

Da li je u tom „dvojnomo moralu” ipak biznis bio cijenjen? Da su ljudi poštovali one koji su bili (za to vrijeme) bogati?

Zašto su Petrovići crnogorska dinastija? U sredini u kojoj su svi najbolji („Prvi, ja do njega”) kako da je baš ova familija dinastija? Zašto je baš iz Njeguša, tada prigraničnog sela Stare Crne Gore na putu Cetinje (prestonica Crne Gore) – Kotor (Mletački grad). Da li je tada važan biznis: *trgovina solju* mogla uticati na *evolutivni izbor dinastije*? Zašto su mnoge crnogorske vojvode za to vrijeme bile bogate (veće imanje, veća kuća, neki su imali i svoje sluge,...)? Da li su bili hrabri što su bili bogati ili bogati zato što su bili hrabri?

Hiršman govori o odnosu *strasti i interesa*. O tome kako su strasti (slava, pohlepa, želja za moći) obuzdali sebični interesi tokom perioda

¹³ Nikola Đonović, „Zahtjevi Crne Gore: privredni i politički”, Bar 1936.

¹⁴ Direktor avio kompanije može da ima sjajne ideje, ali ako ima nespretnu stjuardesu, sve pada u vodu. Stjuardesa je direktan kontakt sa potrošačem (tržištem).

reformacije i nastanka kapitalizma. Do tog perioda zarada i novac su bili na niskom nivou skale ljudskih vrijednosti. Odnosno, ovo se zasniva na jednoj Monteskejovoj misli: „A sreća je za ljude što su u položaju da mada ih strasti navode na pomisao da budu zli ipak nalaze interese u tome da zli ne budu!” Džejms Stjuart je pisao da „snažan sistem moderne ekonomije (tj. interesa) nužno najefikasnija uzda koja je ikada izumljena protiv ludosti despotizma”. Zapravo, ovdje se ističe značaj ličnog interesa u obuzdavanju mnogih strasti koje čovjek ima.¹⁵

Kapitalizam je nastao zapravo na *paradigmi interesa*. Ideja o suprotnosti interesa i strasti se javila u periodu nastanka kapitalizma. „Interesi nikada neće slagati”, kaže Hobs! Uz to, interesi obuzdavaju strasti. Ne ulazeći u mnoge kritike ovakvog objašnjenja nastanka kapitalizma postavlja se pitanje da li *kultura strasti u nas još uvijek jača od paradigme interesa koja je u osnovi kapitalističkog sistema?* Da li je mišljenje da je biznis izraz sebičnosti, pohlepe, eksploatacije još uvijek pokazatelj da paradigma interesa nije pustila korijene u našoj kulturi?

7. ZAVRŠNE NAPOMENE

Neosporno je da kultura utiče na ekonomski razvoj, na preduzetništvo, da je ona sastavni dio tržišta. Isto tako, ona utiče na uspjeh tranzicije. Kultura je, ovako shvaćena, *endogena varijabla razvoja*.

Ako je tako onda se postavlja i pitanje odnosa *globalizacije i kulture*. Danas su to bučne polemike. Počelo je fokusiranjem na pitanje da li globalizacija ubija autentične kulture, da li ubija različitosti i vodi ka homogenizaciji? Pristalice globalizacije, npr. Tylor Cowen, Tom Palmer, ističu da će upravo globalizacija dovesti do još većih različitosti unutar pojedinih grupa i država. Odnosno, globalizacija tržišta će povećati broj različitih izbora i sa time povećati slobodu izbora, te da slobodna trgovina daje još veće

¹⁵ Ova ideja (pretvaranja strasti u interese), kako ističe *Amaratije Sen*, posjeduje uvjerljivu jednostavnost. Upotrijebi li se jedna analogija (klasičnog holivudskog oblika) pretpostavimo situaciju u kojoj vas progone zaslijepljene ubice, koje strastveno mrze neko vaše svojstvo (boja kože, izgled nosa, prirodu uvjerenja ili bilo šta drugo).

Dok jure za vama, vi u bijegu bacate iza sebe nešto novca i oni, jedan po jedan, počinju da se upuštaju u ozbiljan posao pojedinačnog sakupljanja novčanica. Kad se spasete, na vas može ostaviti utisak srećna okolnost *da ubice imaju tako bezazlen lični interes...* Ovo su situacije opšteg fenomena savladavanja nasilne strasti pomoću nevinog interesa za sakupljanje bogatstva. Upravo ovo omogućava kapitalizam, shvaćen u njegovom početnom obliku.

moćnosti da se ispolje kreativne moćnosti svakog pojedinca. Kada dvije kulture međusobno trguju onda one obje teže da prošire moćnosti svih pojedinaca. Bolje je da imamo dobitak od trgovine nego da povećavamo poreze – i jeste ta bazična logika pristalica globalizacije.¹⁶

Međutim, mnogi ističu da će globalizacija dovesti do homogenizacije i uništenja autentične kulture, koja je izvor kreacije pojedinca. Posebno su aktuelni stavovi Benjamina Barbera, koji ističe da je današnji svijet podijeljen između vjerskog fundamentalizma (u svim religijama) i „mekdonaldizacije svijeta” (komercijalizacije svega i svačega) i da su upravo u narušavanju kulturnog miljea i proizvodnji ova dva suprotstavljena svijeta korijeni današnjeg terorizma.¹⁷ Stavovi Hantingtona i Štiglica takođe podupiru ovakav prilaz globalizaciji i njenom uticaju na kulturu.

Rasprava o temi globalizacije i kultura je posebna tema. Ali i ta rasprava, nezavisno od toga ko podržava koje stavove, pokazuje da je kultura važna varijabla razvoja.

LITERATURA

- Barber, Benjamin (2003), *Ji Had vs. Mc World – Terrorism’s challenge to democracy*, New York: Balantine Books.
- Berger, Peter (2002), *Introduction: The Cultural Dynamics of Globalization, in Many Globalization...*, Oxford Press.
- Božović, Ratko (2004), *Sumrak vrline*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (2006), *Ludosti uma*, Beograd: Čigoja štampa.
- Cato Institute Policy Papers, 2002.
- Cato Policy Report, January 2002.
- Cowen, T. (2001), *Creative Destruction, How globalization is challenging the World’s Culture?*, CATO.
- Đonović, Nikola (1936), *Zahtjevi Crne Gore: privredni i politički*, Bar.
- Fraser Institute, *The Economic Freedom of the World – 2003 Annual Report*.
- Hantington, Semjuel (2000), *Sukob civilizacija*, Podgorica: CID.
- Heritage Foundation and Wall Street Journal, *2003 Index of Economic Freedom*.
- Heršman, Albert (1999), *Strasti i interesi*, Beograd: Filip Višnjić.

¹⁶ T. Cowen, Creative Destruction, How globalization is challenging the World’s Culture?, CATO, 2001.

¹⁷ Knjiga B. Barbera, “Jihad vs. Mc World”, izdata 2003. godine, već je postala best-seler. Ključna teza je da se mora sačuvati *suverena demokratska nacionalna država*, jer se samo tako mogu smanjiti rizici koji proističu iz neregulisanog svjetskog tržišta, odnosno dominacije velikih međunarodnih korporacija.

- Lieber, Robert and Weisberg E. Ruth (2002), Globalization, Culture and Identities in Crisis, *Culture and Society*, Volume 15, No. 2.
- Mitrović, Milutin, *Pauperizacija srednje klase*, „Republika”, br. 327.
- Palmer, Tom G., *Globalization and Culture: Homogeneity, Diversity, Identity, Liberty*, Portsdam: Liberals Institute.
- Pejovich, Stiv (2003), *Why Culture is important?*, Preduzetnička ekonomija, Volume 2, Postdiplomske studije „Preduzetnička ekonomija”, Podgorica.
- Rutan V., *Cultural Endowments and Economic Development – What Can We Learn from Anthropology*, Economic Development and Cultural Change, 36, No. 3.
- Thompson, Herb (2001), Culture and Economic Development: Modernization to Globalization, *Theory and Science*.

Vukašin Pavlović

INTELEKTUALAC I POLITIKA

DOBA SVEOPŠTE UPITNOSTI

Mnogobrojne rasprave o smislu i prirodi politike, na jednoj, i o položaju i ulozi intelektualaca, na drugoj strani, oduvek odlikuje duboka upitnost. Čini se da danas živimo u dobu sveopšte upitnosti, pa nije ni čudo da kada razmišljamo o odnosu intelektualaca i politike u našem vremenskom i društvenom prostoru, ta upitnost postaje još dublja i dalekosežnija.

Prošlo je više od dva i po milenijuma od kako je termin politika iz antičke Grčke ušao u opšteprihvaćeni rečnik ljudske civilizacije. Stari Heleni, kao prvi politički narod u današnjem smislu te reči, dobro su znali ono što važi i danas: da je sudbina društva u rukama države, a da je država u rukama politike. Istina, tada su društvo i država bili stopljeni u pojmu polisa koji je bio istovremeno i oblik društvene i oblik političke zajednice. Stari Heleni su isprobali mnoga rešenja u organizaciji političkog poretka, od kraljevine i tiranije do aristokratije, oligarhije i demokratije. Jedan od najumnijih među starogrčkim filozofima, Aristotel, dobro je uočavao i slabe i jake strane svakog od ovih oblika, pa je u **politeji** našao onaj kombinovani model političkog poretka koji, odbacujući tiraniju, nastoji da maksimalno iskoristi dobre strane različitih političkih i ustavnih sistema, a da na najmanju moguću meru svede njihove loše strane.

Danas kao da se pred našim očima menja značenje političkog i smisla politike, jer se uspostavljaju politički poreci koji, potpuno suprotno Aristotelovoj ideji, kao da poživaju na kombinaciji najgorih strana oligarhije, demokratije, monarhije i aristokratije, pa i tiranije. Mada u najvećem broju slučajeva sebe pretenciozno nazivaju demokratijama, često imaju odlike krajnje autokratskih političkih poredaka lične vlasti, pa bi se mogle nazvati **iskvarene demokratije** ili **pragmatične autokratije**.

Slična sudbina je zadesila i pojam intelektualca, mada je taj termin mnogo novijeg datuma, skovan u vreme čuvene Drajfusove afere s kraja 19.

veka, kada su ljudi slobodnog duha i britkog pera ustali u odbranu Alfreda Drajfusa, optuženog za izdaju i na doživotnu robiju zatočenog artiljerijskog oficira vojske Francuske. Najpre je ustao Emil Zola, ozbiljno rizikujući svoju karijeru, i objavio 13. januara 1898. godine u listu *L' Aurora* čuveni kritički tekst „Optužujem (J'acuse)”, zbog koga je i on osuđen na godinu dana zatvora, ali je uspeo da se skloni u Englesku. Sutradan mu se u javnom protestu pridružila grupa uglednih pisaca i umetnika, objavljujući u *Aurori* „Manifest intelektualaca”, pa se smatra da je 14. januar 1898. godine dan kada je zvanično rođen pojam intelektualca. Kao što se kasnije pokazalo, optužba protiv Drajfusa je bila lažna, a verovatan razlog što je krivica svaljena na njega bilo je njegovo jevrejsko poreklo.

U načelu se smatra da je pojava intelektualaca proizvod uspona i sazrevanja evropskog prosvetiteljstva i racionalizma. Kao posledica širenja univerzitetskog obrazovanja u poslednja dva veka ogromno je uvećan broj ljudi koji se bave intelektualnim zanimanjima, pa se u socijalnoj stratifikaciji govori o inteligenciji kao brojnom i značajnom delu savremenih srednjih slojeva. Drugim rečima, pojam intelektualca se neopravdano primenjuje na sve one koji imaju univerzitetsku diplomu i bave se intelektualnim zanimanjima.

U prethodno navedenom primeru sa Zolom nalazimo jedno od bitnih svojstava za određenje intelektualca. To nije samo ličnost koja se bavi intelektualnim radom, već i ličnost koja je spremna da ustane u odbranu pravde, slobode i istine, rizikujući posledice zbog takvog kritičkog odnosa prema vlasti. Kao što veli Ratko Božović, „Ako represija u društvu, baš kao i zakoni koji uspostavljaju nasilje i nepravdu, opstaju bez otpora, uz beskonfliktnost, uz privid tolerancije, već se može govoriti o tome da je zgasla čovekova sloboda (...) Bez otpora individualne i društvene snage ostaju uspravane i nedelotvorne” (*Beskonfliktnost*).

Ako tako posmatramo stvari, i ako imamo u vidu da je, pored novovekovnog, postojao i svojevrsni pokret prosvetiteljstva u antičkoj Heladi, kako s pravom tvrdi Ljubomir Tadić (*Autoritet i osporavanje*), onda se Sokrat s puno osnova može nazvati jednim od prvih intelektualaca Evrope. Kao što se dobro zna, on nije bio spreman na kompromise sa onima koji su ga neopravdano optužili, pa je za svoja intelektualna uverenja žrtvovao i sopstveni život. Marvin Peri, autor knjige *Intelektualna istorija Evrope*, ocenjuje da je Sokrat „jedna od najupečatljivijih ličnosti u istoriji zapadne civilizacije”, filozof koji polaže sve nade u razumnog pojedinca.

O GRESIMA I ODGOVORNOSTI NAUKE I NAUČNIKA

Nauka i naučnici su od svog nastanka bili osuđivani za grehove i jeres, jer su se drznuli da dovedu u pitanje mnoge proklamovane istine, koje su se, zahvaljujući naučnim otkrićima, vrlo često pokazivale kao zablude. U toj i takvoj svojoj aktivnosti naučnici su bili intelektualci prvoga reda.

Treba, međutim, ukazati i na drugu stranu priče, koja pokazuje da su i nauka i naučnici jednim delom odgovorni i krivi za mnogo toga što je doba naučnog progresa donelo sa sobom. To se dešavalo i dešava uvek kad se nisu ponašali kao istinski intelektualci koji ostaju kritični i prema rezultatima sopstvenih istraživanja, a pogotovu kada su u pitanju destruktivni naučni pronalasci i mogućnosti opasnih zloupotreba raznih naučnih otkrića.

No, pođimo redom.

Dolazak modernog doba najavljuju dva velika kulturna pokreta koji nastaju u poslednjih par vekova feudalnog doba: humanizam i renesansu. Kada, međutim, istoričari raspravljaju da li je novo doba uistinu započelo padom Konstantinopolja 1453 ili otkrićem Amerike 1492, uvek se opredeljujem za datum koji se vezuje za samu sredinu 15. veka, ali ne zbog razloga na koji ukazuju istoričari, već zbog činjenice koja je vezana za kulturni i opšti društveni preokret izazvan Gutenbergovim otkrićem štampanja knjiga. Knjiga, i uz knjigu novine, postali su ubojito oružje u rukama intelektualaca. Knjigama kao medijumom više su se služili naučnici i književnici, a novine su odigrale ključnu ulogu u formiranju javnosti.

Za našu temu o odgovornosti nauke i naučnika ipak je od ključne važnosti događaj koji se odigrao jedan vek kasnije. Doba naučne revolucije započelo je 1543. godine kada su Nikoli Koperniku, koji je već bio na samrti, doneli njegovo, na nagovor prijatelja, konačno štampano delo *O kruženju nebeskih orbita*. Ovaj astronom, matematičar i crkveni kanonik dokazao je slutnje koje su postojale još u antičkoj Heladi, da uobičajeno zdravorazumsko mišljenje ljudi, kao i Aristotelovsko–Ptolomejeva teorija, po kojoj se Sunce okreće oko Zemlje, nisu tačni. Mada je znao da se crkva neće s tim složiti, Kopernik je svrgnuo Zemlju s prestola u našem sunčevom sistemu i proglasio da ona, zajedno s ostalim planetama sistema, kruži oko Sunca. Samom Koperniku crkva nije mogla ništa jer je vrlo brzo nakon toga umro, ali je 1616. godine njegovo delo stavljeno na zloglasni Indeks zabranjenih knjiga (Marvin Peri, *Intelektualna istorija Evrope*).

Zlehuda sudbina, koju je izbegao Kopernik, sačekala je Đordana Bruna, bivšeg dominikanca, koji je, zbog kopernikanske jeresi, proveo osam godina po tamnicama inkvizicije, da bi na kraju bio živ spaljen 1600. godine.

Galilej je 1632. godine objavio delo *Dijalog koji se odnosi na dva glavna sistema sveta – Ptolomejev i Kopernikov*, i u njemu podržao Kopernikov stav. Sledeće godine ga je Inkvizicija pozvala u Rim na suđenje, a kako je, mada iskreni i ugledan hrišćanin, bez namere da potkopa veru, već samo da odvoji nauku od crkvenih učenja, bio podvrgnut velikim pritiscima i mukama morao je da prizna da je počinio jeres. Kada je izrečena presuda na doživotni zatvor (koji je, istina, najvećim delom proveo u svojoj vili kod Firence) kažu da je tiho rekao „ipak se okreće”. Trebalo je da prođe još skoro dva veka da bi Katolička crkva 1820. godine skinula zabranu s kopernikanizma.

AUTORITET, SUMNJA I OSPORAVANJE

Naučna revolucija (koja je doživela svoj prvi zenit s Njutnom, a drugi s Ajnštajnom) dovela je do pokreta prosvetiteljstva i racionalizma, koji je za neposrednu posledicu imao početak sekularizacije društva, to jest odvajanja države i politike od dominantne uloge religije. U ime autoriteta nauke i znanja počinju najpre sumnje i osporavanja autoriteta religije i crkve. Jedan od najozbiljnijih udaraca na autoritet religijskih verovanja predstavljala je Darwinova teorija evolucije, formulisana sredinom 19. veka.

Druga posledica prosvetiteljstva je uspostavljanje novog autoriteta, autoriteta razuma i znanja, koji jedini mogu da obezbede novi kredo moderne: prestani progres.

Međutim, priča o gresima i odgovornosti nauke i naučnika ima i drugu, manje plemenitu i teže vidljivu stranu. Ona je povezana sa rizicima i cenama koje se plaćaju naučnom progresu, i na njemu zasnovanom napretku tehnologije u svim oblastima društvenog života.

Ti rizici su postali očigledni u dvadesetom veku sa otkrićem i upotrebom hemijskih bojnih otrova (Prvi svetski rat), nuklearne energije (Drugi svetski rat), genetičkog inženjeringa (kraj dvadesetog i početak dvadeset prvog veka), kao i pogubnim posledicama po prirodu, kao što su, recimo, klimatske promene izazvane antropogenim uticajem (početak dvadeset prvog veka) i tako dalje.

Pokazalo se da je nauka previše ozbiljna stvar da bi bila prepuštena samo naučnicima. Toga je bio svestan još Žan-Žak Ruso, koji je u svom prvom radu, napisanom za konkurs Francuske akademije nauka, ocenio da je dominacija ideje progressa odvojila etiku od znanja i nauke, i da će to imati pogubne posledice po razvitak ljudske civilizacije.

Svest o velikoj odgovornosti nauke za krizu savremenog sveta prisutna je u još većoj meri danas. Božović nas podseća na reči Karla Fridriha Vajczekera upućene velikom fizičaru našega doba Verneru Hajzenbergu (koji

je otkrio čuveni zakon o relacijama neodređenosti koje vladaju u mikrosvetu) „o odgovornosti naučnika koji mora da bude zainteresovan za sudbinu vlastitih pronalazaka i za njihove posledice” (*Susret i sukob s naukom*).

Božovićevi zaključci o sukobu dve kulture – naučnotehničke i humanističke – upućuju ne samo na suprotstavljenost tehničkih i društvenih nauka, nego i na raspolučenost društvenog sveta života na njegovu tehničku i estetsko-osećajnu i humanističku stranu. „Nauka i tehnologija mnogo više, nego ma šta drugo, određuju temelje savremenosti”, konstatuje Božović, i dodaje da bi savremena teorijska i naučna misao „trebalo da pokaže da se ostvarivanje smislenog života mora pomeriti od temelja tehničkog determinizma, od tehničko-utilitarnih moći društva ka razvoju čovekove individualnosti i njegovog subjektiviteta” (*Susret i sukob s naukom*).

Ono što važi za preveliko i najčešće neograničeno poverenje u nauku u još većoj meri važi za politiku i vlast. S razlogom ili ne, smatra se da je Makijaveli odvojio etiku od politike. No, i pre Makijavelija umnim ljudima je bilo jasno da je politika stvar koja se tiče svih ljudi i da je previše ozbiljna da se neupitno i bez sumnji i osporavanja prepusti samo onima koji su na vlasti.

Ratko Božović je svestan da je, kako kaže, „vladavina naroda velika enigma, gotovo nerešiva zagonetka”. Naročito „ako je neuka većina nadmoćna nad obrazovanom manjinom ima razloga za zabrinutost i nedoumice. Bez umne vladavine teško je realizovati ideju o opštem interesu, pravnoj državi, građanskoj slobodi i vladavini zakona”.

Pišući o **posustaloj demokratiji** u nas, Ratko Božović daje sledeću ocenu: „Istraživači demokratije saglasni su u tome da je sistem lične vlasti u nas, od vremena socijalizma i socijalističkog samoupravljanja do balkanske varijante pljačkaškog kapitalizma, u okolnostima krize i tranzicije urušio relevantne institucije koje su se morale uspostaviti kao temelj demokratije”. I dodaje: „U opskurnoj i bezobzirnoj borbi za vlast, političkoj eliti vladavina demokratije bila je kamen spoticanja. Partokratija je njeno omiljeno čedo i uslov autoritarne vladavine” (*Posustala demokratija*).

U analizi posustale demokratije u današnjoj Srbiji Ratko Božović dolazi do uvida da „u nas preovlađuje strančarska i autoritarna politička kultura”. I zaključuje: „Stoga je danas neophodna demokratska politička kultura – kultura tolerancije, kultura dijaloga, kultura kompromisa” (*Posustala demokratija*).

NARCISOIDNOST POLITIČKIH I INTELEKTUALNIH ELITA I KRITIKA NEUTRALNE BESKONFLIKTNOSTI I APATIJE

Uz sve razlike, postoji jedna značajna sličnost između političkih i intelektualnih elita. I jedne i druge su podložne iskušenju narcisoidnosti, ali po različitim osnovama. Ako pođemo od ocene Ratka Božovića da se „za narcizam odvajkada vezuju dve nezaobilazne odrednice – samozaljubljenost i samodovoljnost” (*Narcisovo ogledalo*), onda bih rekao da je za narcizam intelektualaca i intelektualnih elita češća odlika i osnova samodovoljnost, a narcizam političkih lidera i elita nalazi svoju osnovu u samozaljubljenosti.

Pozivajući se na *Leksikon psihoanalize* Žarka Trebješanina, Božović nas podseća na poznati starogrčki mit o Narcisu koji je zbog lepote bio obožavan, ali je bio hladna srca i nikome nije uzvraćao ljubav, pa čak ni lepoj nimfi Eho koja je venula od ljubavne čežnje dok od nje nije ostao samo glas. Neko od odbačenih obožavatelja ga je prokleo da doživi nedostižnu ljubav, a evo kako se ta kletva obistinila. „Narcis je jednoga dana kada se spustio do izvora da utoli žeđ u ogledalu vode ugledao svoj lik i ta varljiva slika ga je toliko opčinila da je počeo da čežne za svojim likom. Venuo je od ljubavi prema sebi samom sve dok nije uvenuio” (*Narcisovo ogledalo*). Razlika između antičkog Narcisa i današnjih narcisoidnih političkih lidera je samo u tome što se ovi potonji ne ogledaju u izvoru čiste vode već u otpadnim vodama savremenih tabloidnih medija. Slažem se sa ocenom Ratka Božovića da je masa zaljubljena u vođu „prisutna samo da bi bila iskorišćena u narcisovoj afirmaciji, a zatim odbačena. To otkriva manipulativne mehanizme i duh proračunatosti narcisa. Ima hladnu glavu i zaleđeno srce” (*Narcisovo ogledalo*). Tu nisu bez značaja ni zapažanja Slavoj Žižeka da kod narcisoidnih osoba postoji stalni imperativ da se većito ostane mlad i u centru pažnje, kao i patološki strah i od najmanjeg neuspeha.

Ocene Kristofera Leša iz knjige *Narcistička kultura* da živimo u narcističkom društvu, u društvu u kojem prevladava strast življenja za trenutak i u kojem nema empatije i spremnosti da se misli na budućnost, s pravom prihvata i kolega Božović. Rekao bih da savremeno društvo na dvostruki način podstiče narcisoidnost. S jedne strane, primenjuje se stari model leaderske politike u kojoj se u liku narcisoidnog vođe, kao u čarobnom ogledalu, ogledaju mase samozaljubljene na nacionalnoj, religijskoj, ideološkoj ili nekoj drugoj osnovi. Na drugoj strani, moderne tehnologije i načini komunikacije, u prvom redu internet, razvijaju i podržavaju narcisoidno ponašanje pre svega mladih generacija koje žive u narcisoidnom svetu neprestanih „selfija”, okrenute sebi i svom izgledu u elektronskom univerzumu „sajber” sveta.

Iz iskustva sopstvenog društva tokom nekoliko poslednjih decenija znamo da se inteligencija kao socijalni sloj odnosi prema ključnim društvenim pitanjima na trojak način. Jedan znatan deo se oportunistički priklanja vladajućoj političkoj opciji. Za taj deo inteligencije Božović kaže: „Nekritičko prihvatanje preovlađujućih vrednosti upućuje na ravnodušnost i mentalnu sušu. Nekritičko identifikovanje s 'postojećim' vrednostima i uzorima čin je pasivnosti, koji žrtvuje individualne izbore i raznovrsnost načina čovekovog samopotvrđivanja. Tako se stvaraju uslovi za parazitski konformizam, a konformizam je lice i naličje neslobode. To je nadmoć poretka nad ličnošću” (*Beskonfliktnost*).

Drugi deo inteligencije se povlači u apatiju i pasivnost ne želeći da ulazi u društvene i političke konflikte. O tom delu inteligencije Božović piše: „Izgleda da je najsporniji konflikt upravo onaj koji teži beskonfliktnosti”. A na drugom mestu u istom tekstu veli: „Beskonfliktnost poništava individualnu i društvenu vitalnost i potencijalne različitosti. Beskonfliktni način delovanja, koji prate nesloboda i nizak stepen kreativnosti, jedan je od tipičnih nivoa egzistencije pasivnog duha u kojem suštinskog dijaloga nema” (*Beskonfliktnost*).

Treći, i po pravilu, najtananiji i najplemenitiji deo inteligencije sačinjavaju oni njeni pripadnici koji se nikad ne odriču javnog kritičnog angažmana i imaju aktivan odnos prema stvarnosti u kojoj žive. Istinski intelektualci, u koje neosporno spada i profesor Ratko Božović, dobro znaju da „neslobodni poreci sanjaju o beskonfliktnosti” kao najpoželjnijem stanju za postojeću vlast. Da još jednom citiram Božovića: „Bez konflikta život se pretvara u mrtvo i dosadno bitisanje. Zato su u pravu oni istraživači koji tvrde da bez otpora individualne i društvene snage ostaju uspavane i nedelotvorne. Suštinski, život bez sukoba mrtav je privid – ravnodušje i defetizam” (*Beskonfliktnost*).

NEKULTURA SIROMAŠTVA, RAZGOVOR GLUVIH I ZABORAVLJENI DIJALOG, A OD KATARZE SMO DALEKO

Za uvid u siromaštvo u kome danas živi većina pripadnika našeg društva nisu nam potrebna empirijska istraživanja, a još manje sumnjivi statistički podaci zvaničnih institucija. Pustinja ekonomskog siromaštva i duhovne bede širi se poslednjih godina brzinom socijalne pošasti. Do javnosti stidljivo i sporadično dolaze podaci da je prosečna cena rada kod nas po satu jedan dolar, što je manje nego u većini nerazvijenih zemalja trećeg sveta. Po stopi privrednog rasta iza nas je samo par evropskih zemalja. Stalno nas preko kontrolisanih medija ubeđuju da se stopa nezaposlenosti smanjuje,

a iz sopstvenog okruženja i uvida u šire realno stanje dobro znamo da su šanse da se dobije posao bez partijske podrške ravne verovatnoći pogotka dobitničke kombinacije na državnoj lutriji.

Pišući o temi siromaštva Ratko Božović se poziva na Isidoru Sekulić, za koju kaže da je u našoj književnosti ona najumnije razmišljala i pisala o tom problemu. Lepa je i verovatno delom tačna njena misao: „Neumoran je bunt čoveka protiv siromaštva, i neumorna je pobjeda siromaštva nad svim buntovima”. Pogotovu je velikim delom tačna njena ocena da je tokom istorije siromaštvo neumoljivo pratilo intelektualce, naročito izvesne kategorije ovoga sloja. „Prati ih kroz sva vremena, po svim krajevima sveta, ma koliko radili, ma koliko se protiv siromaštva borili”, citira je Božović i daje svoje viđenje razloga zašto je to tako: „Opstajući u strogosti individualne i profesionalne mjere, slijedeći zakone i energiju svog unutrašnjeg svijeta, intelektualac ne pristaje na ekonomske heteronomije, jer mu nije najvažnije materijalno sticanje, grabljivost i čar. To je način da stigne ne samo do područja gordosti i vrline nego i do sebe sama” (*Kultura siromaštva*). Ovdje, naravno, Božović misli na istinske intelektualce, a ne na onaj povodljivi sloj inteligencije koji je spreman da, po onoj narodnoj, „prodaje veru za večeru”. To se vidi iz njegove dijagnoze o čestom postojanju kobne veze između siromaštva i intelektualaca, jer u uslovima siromaštva i krajnje bede nije lako biti potpuno autonoman.

Uz veliko uvažavanje mudrosti i književničkog dara Isidore Sekulić, jedan od njenih uvida zaslužuje da se nad njim zamislimo. Ako je tačan njen nalaz da sirotinja kao najrasprostranjenije 'ljudsko rođaštvo' opstaje i kao najmasovniji kolektiv vaskolikog čovečanstva, jer, po njenim rečima, „neko je siromah zbog poroka, neko je siromah zbog vrlina; a poroci i vrline su večne stvari”, onda se nameće zaključak da je siromaštvo čoveku sudbina, i da samo zavisi od njegovih karakternih osobina. Na žalost ili sreću nije samo tako, jer siromaštvo niti je isključivo, niti je prvenstveno individualno pitanje čovekovih životnih okolnosti ili karaktera, već je prevashodno društveno uzrokovano i jedno od najvažnijih i najkonfliktnijih socijalnih i političkih pitanja svakog društva, kako na nivou nacionalne države tako i na globalnoj ravni.

Božović zaključuje svoju analizu ocenama da se angažovani intelektualni slojevi doživljavaju kao velika opasnost za opstanak autokratskih sistema vlasti i da su zbog toga neprestano izloženi disciplinovanju guranjem u siromaštvo. Na taj način se, kaže on, proizvodi osećanje bespomoćnosti, inferiornosti i zavisnosti, kako kod srednjih slojeva tako i kod nižih, koji žive u stalnom strahu da ne bude još gore nego što je sada. Političkoj i ekonomskoj eliti (a ne treba zaboraviti da se i u ovako osiromašenoj i

opljačkanoj zemlji govori o cifri od par stotina milionera u evropskom smislu te reči) odgovara odsustvo pravne države i vladavine prava, jer one svoj interesni savez ostvaruju na osnovama kriminalizovanog ili semikriminalizovanog tipa politike i ekonomije, jer moralni obziri za njih ne postoje (*Kultura siromaštva*).

Posebnu pažnju zaslužuju Božovićeve rasprave o zaboravljenom dijalogu koji se u našem društvu sveo na razgovor gluhih.

Od starih Helena smo naučili koliko je bitna uloga govora u svakoj ljudskoj zajednici. Kulturna i komunikacijska funkcija govora posebno je važna kako za intelektualce tako i za politiku. Od svih aktivnosti u ljudskom društvu samo su dve smatrane političkim ili dostojnim da konstituišu ono što je Aristotel zvao *bios politicos*: delovanje (*praxis*) i govor (*lexis*). Jedna od razlika između intelektualaca i politike je što politika težište stavlja na praktično delovanje (*praxis*), a intelektualni rad na teorijsko traganje za istinom. Međutim, zajednička im je važnost govora (*lexis*). Govor shvaćen kao razgovor, javna rasprava, diskusija i razmena argumenata, pokazuje da postoji tesna veza između politike i intelektualnog logosa. Ili, kako bi u naše vreme rekla Hana Arendt, što god ljudi čine, spoznaju i doživljavaju može imati smisla samo ako se o tome može govoriti (*Vita activa*). Ali, dodaje ona, gde god je važnost govora u pitanju, stvari postaju političke po prirodi, jer govor je ono što čoveka čini političkim bićem (*Vita activa*). No, i tu postoji značajna razlika između politike i intelektualaca. Za politiku govor ima veću važnost i nadmoć nego bilo koje drugo sredstvo vlasti. Ili, kako veli Žan-Pjer Vernan, „govor postaje prevashodno političko oruđe, ključ svakog autoriteta u državi, sredstvo komandovanja i vladanja drugima” (*Poreklo grčke misli*). Za intelektualce, funkcija govora (u usmenom i pisanom obliku) prvenstveno je usmerena na traganje za logosom (ili istinom) o predmetu o kome se raspravlja i razgovara. A do istine se dolazi razgovorom, dijalogom (*dia-lego* = razgovoram; *dia-logos* = razgovor, dijalog). Politika očigledno ne voli uvek dijalog jer ne želi da čuje istinu o sebi i stanju u društvu. Takođe ne podnosi da sagovornike u potencijalnom dijalogu (u ovom slučaju intelektualce) prihvati kao sebi ravne partnere.

U osvrtu na knjigu Đure Šušnjića *Dijalog i tolerancija* Ratko Božović piše o razgovoru gluhih u kome nema ni dijaloga ni tolerancije. Konstatuje da se samo u totalitarnim i autoritarnim društvima utemeljuje težnja ka apsolutnoj saglasnosti i monopol na istinu (*Razgovor gluhih*).

Za njega zatvaranje javnog prostora za debatu u našem društvu duboko je uznemirujuća činjenica: „Debata neistomišljenika nije samo utihnula već je jednostavno nestala, a jedna od glavnih uloga medija morala bi da obezbedi sučeljavanje različitih mišljenja” (*Zaboravljeni dijalog*).

Pozivajući se na Frensisu Bala da nema slobode bez slobodnih medija Božović ocenjuje da kod nas vlada mentalitet isključivosti, dogmatizam interesnog mišljenja, stil optužbi i prebacivanja odgovornosti na drugog. Posebno je, po njemu, opasna bliznakinja cenzure, autocenzura, koja uz direktnu kontrolu vlasti ili indirektnu (preko otvorenih ili zatvorenih kanala oglašavanja) parališe mogućnosti stvaranja kritičnog javnog mnjenja. „Nekontrolisana vlast blokirala je energiju i slobodnih medija i kritičnog javnog mnjenja i demokratske kulture. U takvim okolnostima novinarstvo je postalo profesija visokog rizika i beznadežna aktivnost” (*Mehanizmi autocenzure*). U takvim uslovima ne čudi što u društvu vladaju strepnja, strah, apatija, beznadežnost.

Zaključicu ovaj tekst jednim citatom iz Božovićevog kratkog oglada o katarzi, koji svojim pesimizmom odudara i od Ratkove i od moje optimističke prirode, ali ima opravdanje što verno opisuje tvrdu i tešku realnost u kojoj živimo. „A političke strasti neprestano dodiruju smrtno opasnosti i Tanatos. U takvim strastima trebalo bi tražiti razloge i za zatvorenost i za zatrovanost društva. Iluzije, strasti i zaslepljenost idu zajedno. Njima se bliže određuje anomična zajednica koja je izgubila civilizacijski kompas i trku sa vremenom. Naše društvo daleko je od moderne savremenosti. Kad se oslepi od samoobmanjivanja i mitomanije, nema ništa od katarze. Stoga još to nije naša priča. Nažalost.” (*Katarza*)

Voleo bih da to nije tako, ali će vreme pokazati da li je i koliko ova ocena na mestu.

Čedomir Čupić

ODBRANA MORALNOG BIĆA I OTPOR AUTORITARNOSTI

Od svih bića koja posedujemo u našoj drugoj prirodi, kulturi, Ratko Božović izdvaja moralno biće u nama. Kod njega je odnos prema moralnom biću dvostruk: traži ga i zahteva kod sebe, ali i kod drugih. Najpre, drži do sopstvenog moralnog bića, a na osnovu toga u potrazi je i ceni ga kod drugih.¹ Prema njemu, moral je mera svih čovekovih bića. Moral je, kao i moralno biće, izuzetno zahtevan, ali je istovremeno i nešto najuzvišenije u čovekovom životu: osa i vertikalna oko koje se grade i raspoređuju ostala naša bića. Moral, odnosno dobro kao njegov atribut, od onih je vrednosti koje nas kao naš unutrašnji svetionik orijentišu da se u različitim situacijama, izazovima, problemima, krizama i nevoljama bolje snalazimo i ljudskijim putem u nastavku života krećemo. Moral ljude odvraća od neljudskih postupaka. Moral je naše uzdignuće kada nas zahvate bure i drame života. On nas čini uzvišenijima i čovečnijima. Moral u nama održava uspravnost hoda kroz život i dostojanstvo u držanju i postupanju. Brani nas od nas samih, ali i od drugih, okoline i nečasnih i neljudskih situacija.

Moral nas izvlači iz organskog stanja i života. Upućuje nas, kada je u pitanju naše biološko biće, na uzdržanost, izdržljivost i odgovornost. Takođe, brani i druge, kako univerzalne tako i posebne i lične vrednosti. Moral je čuvar i podrška vrednostima u nama. Moral nas stalno poziva da ne upadamo u nemoralnost, amoralnost i moralizam kao moralni žandarmizam. Moral je uvek konkretan i stalno ga treba pokazivati i dokazivati. Kada je moral u pitanju ne može se prema jednim biti dobar a prema drugima rđav i zao.

¹ „Stoga suditi o moralnom ponašanju drugih, a prema sebi biti popustljiv i nekritičan nema nikakvog smisla. Ko hoće da ocenjuje bilo čije moralno ponašanje mora najpre biti strog prema sebi samom”. (Ratko Božović, *Molitva osame*, Čigoja štampa, Beograd, 2016, str. 137–138)

To nije moralno delovanje i ponašanje, to je samo kalkulacija. Za moralnog čoveka važi ili-ili, odnosno ili si dobar ili si zao. Zbog toga je moralan čovek dosledan i predvidljiv. Njega situacije ne menjaju, nezavisno kakve su. Doslednost nije tvrdoglavost. Ona se kod moralnog čoveka odnosi na bitne osobine. Te bitne osobine su prihvatanje i praktikovanje univerzalnih vrednosti kao što su istina, pravda, sloboda, solidarnost, ravnopravnost. Dosledan čovek na osnovu novih znanja i iskustava menja se iznutra, ali to je promena u ličnosti, ali ne promena ličnosti u celini.

Moral u nama odslikava se u našoj savesti. Savest je čuvar našeg smisla i odbrana drugih od nas samih. Ona je kao večna svetlost i vatra koja nas stalno podseća da ništa zlo ne činimo drugima i na taj način ugasimo u nama njegovu svetlost i vatru. Čovek bez savesti je čovek bez orijentira i mera. U bespućima života bez savesti činimo najčešće nedela ili životarimo, odnosno preživljavamo. Ubijena savest nije ništa drugo nego ubijena čovečnost u nama. Ljudi bez savesti su koliko opasni po druge toliko i po sebe. Oni postaju, ako poseduju snagu, nasilnici i monstumi. Tada ih zahvata životinjski deo u čovekovom biću.

Ljudi bez savesti, ali sa posedovanjem određenih znanja, skloni su da upotrebe sva sredstva kako bi zadovoljili svoje potrebe i interese. Stoga je stručnjak bez savesti opasniji i od zločinca i glupaka jer na stručan način organizovano priprema zla dela i zločin. Istorija je puna primera stručnjaka bez savesti koji su na organizovan način monstruozno počinili zločine, ne samo nad pojedincima i grupama, već i prema narodima i društvima.

Savest se održava uz pomoć drugih univerzalnih vrednosti, posebno uz pomoć istine, pravde, slobode i solidarnosti.

Istina je izuzetno složena vrednost, a u praktičnom životu najčešće teško dostižna. Ona traži i znanje i principe i zbog toga izaziva teškoće u dinamičnom svakodnevnom životu. Moralni čovek je sa istinom oprezan. On je ne nameće po svaku cenu upravo zbog njene složenosti i prepreka koje svakodnevni život ljudima nameće. Iz tih razloga i kada tvrdi da je nešto istinito moralni čovek nikada neće u ime te tvrdnje bilo kome naneti bol i patnju. Na taj način se čuva istina od mogućih zloupotreba i posebno posledica koje mogu da proizađu iz subjektivnih tvrdnji i uverenja o nečemu što se smatra istinom. Dobro je saopštiti istinu, ali je opasno na osnovu nje bilo koga kažnjavati. Ljudi koji se pridržavaju istine pokazuju veliku dozu poštovanja i poverenja i, što je najvažnije, iskrenosti. Istina često ljude pogađa i boli, ali ako u ime nje ne nastaju razni oblici kažnjavanja onda ona pomaže ljudima da se, pridržavajući nje, lakše sporazumevaju i odbacuju razne oblike sumnjičavosti i nepoverenja.

Ljudi koji nisu spremni da istinu saopšte, ali i oni drugi, da je prime, najčešće vode neiskren i nepoverljiv život. Iza saopštavanja istine uvek treba da stoji dijalog, odnosno argumentovan i odgovoran razgovor koji će doprijeti i istini i ljudima. Na taj način se ispravljaju i moguće greške koje prate istinu, a poverenje između ljudi stalno se učvršćuje i demonstrira. Opasno je i netačno prihvatati i apsolutne i relativne istine jer se njima može lako manipulirati, odnosno mogu se lako zloupotrebljavati. Možda je najbolji pristup istini ako se ona shvata kao trenutna optimalnost u pribavljenoj argumentaciji o nekoj pojavi, odnosu, problemu i temi. Izbegavanje istine i nesluženje istinom urušava ljudske odnose i dovodi u pitanje njihov moral i moralno biće u njima.

Suprotno istini, laž uništava svaku vrstu ljudske moralnosti. Laž je ubica morala u čoveku. Laž je velika prevara i onoga koji laže i onoga kome se laž upućuje. Na prevari se život ne može graditi. Prevare ruše čoveka i u njegovoj unutrašnjosti i u spoljašnjem svetu. Prevarama se može privremeno pribaviti korist, ali korist nastala na prevari razarajuće deluje ne samo na prevarene nego, na kraju, i na prevaranta koji je prevaru pripremio, saopštio i sproveo. Tamo gde je prevara dominantna u ljudskim odnosima ljudi su u velikoj nesreći, a njihova stvarnost je ništa drugo nego, kako je Hegel sjajno zapazio, „nesrećna stvarnost”. Koliko je teška istina za ljude već je upozorio Paskal: „Govoriti istinu znači navući omrazu na sebe”.² To upozorenje slabi ljudi su lako prihvatili i kretali putem koji bi im omrazu kao prepreku mogao da ukloni. I danas je to alibi za sve „pragmatične”, konformiste, poltrone, ljigavce, spremne na svaku vrstu poslušnosti i odanosti bez ikakve rezerve. Ovo je olakšalo i životne probleme lažova i prevaranata jer su oni upravo na poltronski, pragmatični, konformistički način lako nastavljali prevare. Ove načine su uzimali za pokriće i pomoću njih omasovili sledbenike da su stvorili i društva u kojima se istina zaobilazi, a prevare i lukavstva cene i preporučuju.

Svi koji bi ostajali dosledni istini bili bi teško kažnjavani, podvrgavani nasilju i raznim vrstama zlodela. Braniti istinu u takvim okolnostima značilo je zaputiti se stazom na kojoj vas sa svih strana sreću nevolje i razapinju strele rušenja i uništenja. Ljudi od istine postali su veliki stradalnici, veliki mučenici i veliki žrtvenici. Život na istinit način postao je život žrtvovanja. Živeti istinu značilo je i znači biti u paklu stvarnosti.³

² „Istina je tako zamračena, u ovo vreme, a laž tako raširena, da jedino ako se istina voli može se poznati”. (Blez Paskal, *Misli*, Kultura, Beograd, 1965, str. 387)

³ Božović piše da je „pitanje istine pitanje svih pitanja... O istini se neće pitati moralno neosetljiva, mentalno i psihološki utrnuća bića kakvih je najviše, ko

Nesporno se pokazala Kantova tvrdnja da bez druge velike univerzalne vrednosti, slobode, nema morala ni moralnog bića u nama. Tek slobodno biće može da bude moralno biće. Moral, kao regulativna ideja, korišćen je u preddruštvenim stanjima, ali se koristi i u društvenim stanjima da bi se nametnule spolja moralne norme koje obavezuju ljude da se koliko-toliko ponašaju normalno da ne bi nenormalnost ovladala i savladala i pojedinca i društvo. U tom smislu, moralne norme su neka vrsta spoljašnje prisile koja se kasnije u razvoju društava pojačava pravom i pravnim sankcijama. To spoljašnje nametanje morala nije iskonsko unutrašnje stanje u kojem prebiva i živi moralno biće. Moral je kao spoljašnja regulacija neka vrsta prinude koja se vremenom pretvara u navike i običaje. Kao običaj moral kažnjava ljude tako što ih obeležava kao rđave i na taj način ih društveno izopštava. Tek je Kant, međutim, pokazao da dobro kao univerzalna vrednost, ako se razvije u unutrašnjem biću čoveka, razvija u njemu moralno biće. Da bi se ono razvilo potrebno je da je čovek slobodan, odnosno da ima slobodan izbor, da slobodnom voljom bira između dobra i zla.

Nije svaki izbor pravi izbor. Ispravan je samo izbor koji se orijentiše prema univerzalnim vrednostima. Na taj način moralno biće postaje autonomno biće. Tek sa autonomijom čovek ne samo da postiže slobodu nego i održava unutrašnju moralnost. Moralni motivi su kod moralnog bića uvek iz ljubavi, a ne iz računa. Tamo gde je motiv interes čovek je njime zarobljen i na taj način gubi slobodu. Interesi ugrožavaju i poništavaju moralno biće ako je ono bilo utemeljeno u čoveku. Đuro Šušnjić je sjajno zaključio da „nije moguća opšta i večna norma postupanja s obzirom na posledice, ali jeste moguća s obzirom na motive ili namere”.⁴ Iz ovoga proizlazi Božovićev stav „da prljave namere ne mogu proizvesti dobre posledice”.⁵ Drugim rečima, slobodan čovek spreman je da se suoči sa slobodom drugog čoveka. Njegova sloboda nije neograničena. Granica njegove slobode je drugi, odnosno sloboda drugoga. Samo su slobodni ljudi ravnopravni i samo u ravnopravnosti oni pokazuju i svo bogatstvo koje nose u svom moralnom biću.

se ne pita o istini, ko nije u sumnji i preispitivanju, taj nikada neće stići do nje. Istine deluju kao budilnici tamo gde postoji istinoljubivi sluh i kritički duh. Ti budilnici mogu da uplaše i okorele prevarante i kriminalce, ali i uspavane malograđane. Ljudi koji žive u lažima mogu izgubiti sposobnost da žive sa istinom”. (Ratko Božović, *Molitva osame*, Čigoja štampa, Beograd, 2016, str. 61–62)

⁴ Đuro Šušnjić, *Religija II*, Čigoja štampa, 1998, str. 306.

⁵ Ratko Božović, *Molitva osame*, nav. delo, str. 139.

Bez slobodnih ljudi nema ni slobodnog društva. Sloboda je ono što je nepromenljivo kada je u pitanju vrednosna ideja čoveštva. Naravno, sadržaj vrednosne ideje čoveštva i određenja slobode menjali su se tokom istorijskog razvoja čovečanstva, ali regulativna funkcija ideje „slobodnog čovečanstva” ostala je vanvremenska i nezavisna od empirijski postojećeg čovečanstva. Kada je pojam čoveka i čoveštva oslonjen na empirijski svet onda obuhvata samo njegove čulne opažaje. Čovekovi ciljevi u empirijskom svetu proizlaze, kako je primetio Kant, iz njegove „moći žudnje” koja se javlja u tri oblika: slavloljublju, vlastoljublju i gramzivosti.⁶ Prema Kantu, ovi oblici su opasni jer predstavljaju izvore i uzroke zla. U tom empirijskom svetu u kome vlada kaos čulnih opažaja razum svojim pojmovima uvodi red. Upravo prema Kantovom shvatanju slobode i morala Ratko Božović brani moralno biće u svojoj stvarnosti i svakodnevi. To je vraški težak posao jer je na njemu bezbroj prepreka kojima se otvara bezbroj sukoba. Braniti svoje moralno biće i braniti moralno biće u drugima je u iskustvenom svetu veliko herojstvo.

Ljudi naoružani velikim apetitima, koji proizlaze iz njihovih potreba i interesa, teško prihvataju moralne principe koji od njih traže uzdržanost, izdržljivost, odgovornost i disciplinu. Braneći moralno biće Božović provodi život u stalnoj borbi sa onima koji to ne prihvataju zbog svojih ličnih egoističkih koristi. Ta borba posebno postaje surova, vulgarna i brutalna kada su u pitanju ljudi na vlasti iz kojih kipti žudnja za moći, odnosno grabljenje materijalnog bogatstva, privilegija i luksuza koju im ona omogućava. Zato oni svaku kritiku i kontrolu doživljavaju kao smrtnu opasnost.

Moral i moralna bića u političkom životu u svakodnevi gube bitke i imaju male rezultate. Oni ostaju samo u pojedincima kao velikim usamljenicima. To su ljudska ostrva koja su u okruženju strašnih bura koje proizvode strasti i koristoljubivost. Na kratki rok oni bitku gube, ali nada i vera u ovim stamenim moralnim bićima opstaje da živi. Zahvaljujući njima, i pojedinci i društvo imaju budućnost i imali su budućnost i kada su najveće ljudske tragedije pogađale čovečanstvo. To se tokom istorije događalo i u različitim situacijama potvrđivalo. Upravo ta činjenica je ono što Ratka Božovića održava da ne napusti odbranu morala i moralnog bića, iako ga većinsko okruženje iz situacije u situaciju iznova demantuje. Samo ljudi dobrih namera i vizija mogu to da shvate i da, uprkos neuspesima, i dalje istrajavaju u odbrani i sebe i drugih, odnosno u odbrani najboljih mogućnosti u njima.

Ima jedna vrsta ljudi koja, prema Božoviću, kompromituje na perfidan način čoveštvo kod ljudi – to su poltroni. Poltron je prividno slobodna ličnost,

⁶ Imanuel Kant, *Antropologija u pragmatičnom pogledu*, Breza, Zagreb, 2003, str. 152–154.

ali u slobodnom izboru koristi najprljavija sredstva. Poltron je preuzeo nešto što je verovatno vekovima prisutno u ljudskim odnosima, a to je formula – ja tebi, ti meni. S tom formulom ne razgovaraju ljudi već njihove koristi. Mera njihovog života jeste količina koristi. Što je korist veća poltronstvo se uvećava, što je korist manja i poltronstvo je manje. Poltron je čovek koji se maskira. On nikada ne pokazuje sliku svog pravog stanja u unutrašnjosti bića. Ako je u pitanju korist on će i mržnju staviti u službu poltronstva. Prema mrziteljima koji su im nadređeni poltroni će pokazati neviđenu sklonost da im se dodvore kao dobri ljudi dobrih namera i postupaka. Drugim rečima, poltronova prava stanja uvek će spolja biti lažno predstavljena.

Ratko Božović navodi Česlava Miloša koji u delu *Zarobljeni um* karakteriše čoveka koji se uvežbava u maskiranju. To je, prema Milošu, ketman.⁷ Ketmana je prvi opisao Artur de Gobino u putopisima iz Persije. Ketman je čovek koji krije svoje mišljenje i živi život potpuno suprotan od njegovog unutrašnjeg stanja i pravog njegovog mišljenja. To je život maskiranog čoveka koji je ustrašen i koji beži da slobodno ispolji svoje pravo mišljenje. Upravo ketmani su svi poltroni. Poltron je, prema ponašanju kojim pokazuje lojalnost i odanost onima iznad sebe, ponekad smešan i karikaturalan. On je spreman da svakog trenutka laska i klimanjem glave odobrava svaki postupak onoga iznad njega.

Ono što ljudi na vlasti nikada nisu hteli da prihvate je da su poltroni njihovi najveći neprijatelji. Uživanje u laksanju, lažima, obmanama i prevarama kojim se veliča njihova moć toliko ih opije i učini neopreznima da potpuno obnevide. Razlog je verovatno u činjenici da moć traži stalno da se podržava, da joj se dodvorava i da se stalno podstiče i uvažava. Moć je najveći i stalni gutač. Što više guta to joj apetit više raste. Poltroni to dobro znaju i još sjajnije to održavaju. Međutim, kada oni u vlasti padaju „poltron se pretvara u njihove najžešće rušitelje. Kao ljudi od slame, oni su uvek spremni da ih svojom slamom i zapale. Tada postaje jasno da su rđavi gospodari imali oko sebe rđave sluge. U mraku se obznanjuje šta poltroni znaju da učine svojim dojučerašnjim gospodarima. Kao konvertiti, kao prebezi, kao preletači svoja uverenja menjaju brzinom munje, ako su ih ikada i imali”.⁸ Nažalost, poltronstvo u autoritarnim vladavinama postaje, kako dobro za paža Božović, masovna pojava.⁹

⁷ Česlav Miloš, *Zarobljeni um*, BIGZ, Beograd, 1985, str. 63–87.

⁸ Ratko Božović, *Molitva osame*, Čigoja štampa, Beograd, 2016, str. 212.

⁹ „Poltronerija, kao trapava gimnastika bez fer pleja i pravila, u nas je u stalnom usponu, valjda i zbog toga što je toliko omiljena i što postaje način uklapanja

Još jedna ljudska osobina koja degradira moral i moralno biće u čoveku jeste podanički mentalitet. Podanik je ostatak ropske svesti i zarobljenog razuma. Sve vlasti su volele podanike i vole podanike. Kod podanika nastupa slepilo u razumu gde se prihvata samo jedno mišljenje, jedan stav i jedan pogled na svet. Podaništvo odgovara ideološkom i dogmatskom mišljenju i viđenju sveta. Podaništvo nastaje dugim treningom i vremenom postaje ne samo navika već i mentalni obrazac. U neslobodnim društvima, odnosno u društvima u autoritarnim vladavinama, podanik se neguje i podržava. Tako nastaje podanički mentalitet. Naravno, mentalitet nije stalno stanje, ali je sa aspekta morala porazno. Ono što je možda dobro jeste da se mentalitet može menjati dok je karakter nepromenljiv.

U zajedničkom životu, odnosno zajednicama i društvima, velika opasnost za moral i moralne vrednosti jeste uspostavljanje i razvijanje mreže špijuna. Špijunaža je velika moralna degradacija. Tokom istorije se pokazalo da su špijuni uvek ljudi bez karaktera. Oni su skloni da se prodaju po bilo koju cenu. Nažalost, postoje i društvena stanja u kojima je špijunaža postala obrazac i način života. Čak i kad nema neke koristi ako doušnički obrazac funkcioniše u zajednici, nastaje utrkivanje ko će koga prisluškiivati i dojavljivati. Dobar je primer iz Drugog svetskog rata u Srbiji. Kada su Nemci okupirali Srbiju oni su odmah uz pomoć lokalnih policijskih doušnika dobijali od njih usluge i na taj način skupljali podatke koji su često korišćeni da se svi protivnici okupacije obeleže i likvidiraju. Pošto su špijuni dobijali određene, ne velike sume novca, događalo se da je veliki broj ljudi u nekim mestima prijavljivao Nemcima da za njih špijunira svoje sugrađane. Broj dobrovoljnih saradnika toliko se uvećao da su Nemci na kraju objavili javni oglas u kojem su istakli da mole sve koji su skloni da špijuniraju da se više ne prijavljuju. Onaj ko unosi špijuniranje u zajednicu opako se poigrava ljudskom prirodom, a još opasniji su rezultati tog poigravanja.

Božović potiče iz kraja u čijoj tradiciji je špijuniranje, odnosno doušništvo, obeležavano kao nešto neljudsko, što pripada najgorim osobinama. Špijuni, odnosno doušnici ili kako su ih nazivali šuckori, smatrani su ljudima bez časti i označavani su kao nule, kao ništa roba, kako se u tom kraju kaže, kao nesoj ljudski. Taj obrazac duboko se usadio u dušu i duh Ratka Božovića, a potom je tokom života iz ličnog iskustva još više osnažen i potvrđivan. Božović nije samo prezirao špijune ili doušnike već ih je i sažaljevao. On je

u društvo bez moralnog identiteta i demokratskog kapaciteta. I kada se ponavlja u neprekidnim varijantama obožavanja i glorifikacije moćnika nikad ne izostaje nipodaštavanje svega što je drugačije od zamisli moćnog gazde.” (Ratko Božović, *Molitva osame*, nav. delo, str. 214)

od onih ljudi koji je gledao da ne obeleži čoveka u ekstremnim značenjima nego da traži i razloge njegovog moralnog pada, odnosno ljudskog posrnuća. Imao je tu mekoću pa je čak činio i korake da ih, koliko je moguće, izvuče iz te nečasne rabote. To je njegova veličina, plemenitost i potraga i za onom tankom niti mogućnosti da se čovek izvuče iz najgorih stanja u kojima je njegov karakter propao i nestao. Malo je takvih ljudi. Mnogo je više onih koji to žestoko označavaju i spremni su da ih primereno kazne. Ponekad se u kažnjavanju gubila mera a s njom i glava, katkad i zbog neke sitnice. Božović je pravio nijanse, nije prilazio ljudima i ljudskoj prirodi u crno-belim slikama. Njegov pogled, kada je u pitanju ljudska priroda, bio je kao pogled iz duginih boja. Nijansirao je probleme, nije ih tvrdo i ekstremno razgraničavao. Polazio je od toga da je čovek u svojoj prirodi slabo biće i da lako slabosti mogu da ga preplave i ponište u njemu čovečnost. Znajući za to on je gledao da nađe onu nit ili onaj zračak koji je koliko-toliko dobar i da na njemu insistira da bi čoveka podigao i slabosti polako otklanjao.

Koliko je špijunaža, odnosno doušništvo ili prislušivanje, prisutna u našoj savremenosti pokazuju i strahovi koji su poprimili paranoičnost kao mentalno oštećenje. Božović piše da „još uvek u nas postoji strah od prislušivanja i dostavljanja informacija nadležnim institucijama. Tu ima nemalo osećanja nelagode jer imate utisak da živite u neslobodnom društvu i da ste pod stalnim nadzorom. Nije retka prilika da ljudi u kafani ili na bilo kojem javnom mestu odjedanput počinjnu gotovo da šapuću od straha da se u njihovoj blizini nalazi denuncijant. Uopšte, usplahirena komunikacija i nastojanje da se govori u šiframa izgleda da je način bekstva od svečujućeg uha”.¹⁰

Ratko Božović je jedan od retkih intelektualaca koje se posle oktobarskih promena 2000. godine zalagao za otvaranje dosijea saradnika, odnosno doušnika, tajnih službi. Da su bili otvoreni dosijei to bi delovalo šokterapijski da se konačno špijunaža ili doušništvo smanje na najmanju meru, a i da se ljudi oslobađaju straha. Takođe, to bi bila velika opomena vlasti da ne zloupotrebljava tajne službe zarad ideološke ili lične koristi. To je istovremeno opomena ljudima da se ne služe nečasnim radnjama i da jedni drugima ne podvaljuju, a ljudima na vlasti da se nikada ne služe špijuniranjem neposrednih saradnika i građana po ideološkoj ili partijskoj pripadnosti. Takođe, to je i prilog slobodi mišljenja i slobodi govora i suzbijanja strahova ljudi kada je u pitanju javna scena. Tako se oporavlja javni duh i javnost i uče se ljudi da ništa ne sme biti tajno kada je u pitanju društveni i politički život. Tajne ostaju u sferi privatnosti. Na ovaj način uspostavljaju se i dve značajne i važne vrednosti, poštovanje ličnosti i poverenje između ljudi. Tamo gde caruje doušništvo poštovanje je

¹⁰ Ratko Božović, *Molitva osame*, nav. delo, str. 431.

dovedeno u pitanje, a poverenje se potpuno uništava. Arkanska politika ne samo što je opasna nego i tragična po društva i države.

Kada su narušeni društveni odnosi i kada nerealne politike razore politički život onda je potrebno preuzeti niz mera da bi se on povratio u normalnost. Od nerealnosti u društvenom i državnom životu najpre strada moral, odnosno moralne vrednosti. Dovođenje u pitanje moralnih vrednosti kod pojedinaca, društvenih grupa i društva dobar je primer kako društvo počinje da tone pod pritiskom kriza koje mogu da potpuno razruše zajednicu, do njenog nestanka. Kada se polome pojedinačni, grupni i društveni moralni barometri onda ljudi ostaju bez orijentira i kompasa da se snađu u nevoljama koje su ih zahvatile. Sve krize mnogo se lakše savladavaju u odnosu na vrednosnu krizu, odnosno slom vrednosti i vrednosnog sistema.¹¹ U okviru vrednosnog sistema najopasnija je moralna kriza jer kada ona nastane i razvije se potrebne su decenije i generacije da se pojedinci i društvo moralno oporave, odnosno usprave. Drugim rečima, da podignu u sebi čovečnost i da kroz život kreću ortopedijom uspravnog hoda – slobodno i bez bilo koje vrste straha. Prirodni strahovi ljude upozoravaju na oprez, ali veštački, ljudski strahovi ljude degradiraju i ponižavaju. Jedan jedini veštački strah koji ljudi treba da prihvataju jeste strah od sopstvene savesti.

Jedan od načina da se moralno posrne društva i države koliko-toliko zaustavi i otpočne ponovo u ljudima utemeljivanje vrednosti jeste da se s javne scene udalje sve štetocine društvenog i političkog života. Zajedno sam sa Ratkom Božovićem, posle oktobarskih promena 2000. godine, predlagao i insistirao da se obavi lustracija svih pojedinaca, grupa i partija koje su počinile veliku štetu po društveni i politički život Srbije. Nismo bili za bilo kakve oštre sankcije sem u slučajevima gde postoje materijalni dokazi. Dovoljno je bilo da se svi učesnici sklone s javne scene i nastave život u svojoj privatnosti koja bi im bila pravno garantovana. Smatrali smo da je to bila najmanja mera, ali izuzetno značajna kako za sadašnjost tako još više za neposrednu budućnost unormaljivanja društvenog i političkog života.

Da je obavljena lustracija politički život bio bi potpuno drugačiji. Svi koji konkurišu za političke funkcije bili bi ne samo oprezni već bi vodili

¹¹ „Sazrelo je uverenje da je u našoj svekolikoj krizi – moralna kriza i najdublja. Čini se da je ona prethodila i političkoj i društvenoj i ekonomskoj krizi. Hoćemo li najduže izlaziti iz moralne krize teško je reći, ali se može pretpostaviti da tamo gde je obezvređeno čovekovo postojanje, gde vlada krajnje nepoverenje među ljudima, gde dominira mentalitet podaništva i autokratske frustracije, teško je uspostaviti norme o ljudskom ponašanju.” (Ratko Božović, *Igra ili ništa*, Čigoja štampa, Beograd, 2014, str. 202)

računa da odgovorno i časno obavljaju poverene funkcije. Takođe, to bi unelo i drugačiji pristup kada je u pitanju kvalifikovanost i kompetentnost za obavljanje funkcija. U selekciji veliki značaj dobili bi kriterijumi značajni da se politička funkcija na najbolji način obavlja. Pored kvalifikovanosti i kompetentnosti bile bi potrebne i određene intelektualne sposobnosti, visok osećaj odgovornosti i strast usmerena na obavljanje poslova s velikom zainteresovanošću. Cenila bi se i uzdržanost, disciplina i mera. Odluke koje se donose u okviru zajedničkog života treba da budu dobro promišljene i odmerene da ne bi iza njih nastajale loše, a možda i pogubne posledice. Danas bi politička scena Srbije bila sasvim drugačija i u njoj bi na sceni bili najbolji, koji mogu da ponude svoje ideje, sposobnosti i energiju u rešavanju teških nasleđenih problema iz prošlosti.

Bez obavljene lustracije ostali smo u zajednici koja više liči na živo blato i zverinjak, a ne na kamene potporne stubove i oslonce. Nažalost, aktuelni politički učesnici opsednuti moći, vlašću i koristima koje iz nje izvlače, zaboravljaju da taj užasan posao obavljaju na leđima građana koji polako tonu u živom blatu. Oni su trenutno na njihovim plećima i još ne znaju da i oni zajedno s njima tonu. Materijalna korist, privilegije, luksuz, toliko su ih opčinile da ne vide kakva ih u budućnosti čeka tragična sudbina. Lustracija je jedna od mera koja bi bitno popravila moralno stanje u društvu i uticala na moralno pročišćenje, odnosno katarzu i pojedinaca i grupa i pripadnika stranaka koje su počinile velike greške i nanele veliku štetu u neposrednoj prošlosti.

Ceo intelektualni, ali i građanski angažman Božović je jednim delom posvetio otporu svakoj vrsti autoritarnosti. Imao je i ima ne samo otpor prema autoritarnosti već i veliku rezervu i sumnju u namere bilo koje autoritarne ličnosti. Autoritarnu ličnost uvek je vezivao za isključivost, krutost u prosuđivanju, radikalnost, ideološku i političku rigidnost i u ličnim odnosima nepodnošljivost kada su u pitanju mišljenja i stavovi drugih. Autoritarne ličnosti sklone su da sebe precenjuju, a druge potcenjuju. One samo vide sebe, drugi su u njihovoj funkciji i na taj način od njih priznati. Drugi su sredstva, a ne svrha. Predrasude i stereotipi njihovi su vodiči kada su u pitanju drugi i viđenje drugih. Autoritarne ličnosti u politici najčešće završavaju u aroganciji, narcisoidnosti, autizmu i kratomanskoj paranoji ako su vođe. One su za okolinu nepodnošljive i nasilne osobe, sklone prekim rešenjima, do zločina i ubistva. Autoritarci su duhovni, ali i fizički nasilnici. Njihovo nasilje uvek je podstaknuto njihovim duševnim i duhovnim stanjima, odnosno ograničenostima i glupostima. Oni su u stalnom gardu napada i odbrane. Sve oko sebe vide kao zaveru i neprijateljsko okruženje. I kada nemaju neprijatelje oni ih izmišljaju. Neprijatelj je njihova hrana i samopotvrđivanje. Drugi su

uvek samo u njihovoj službi, van te službe oni su za njih uvek izvor opasnosti. Autoritarne ličnosti prizivaju poltrone, ulizice, laskavce i licemere.

Veliki deo građanskog angažmana Božović je posvetio otporu autoritarnim ličnostima u politici i političkom životu. Smatrao je da autoritarne ličnosti, kada se dokopaju vlasti, postaju opasne i uvode u politički poredak despotske, diktatorske i tiranske oblike vladavine. Savremene autoritarne političke vođe ne mogu se okarakterisati samo jednim oblikom autoritarnog vladanja. Oni se u različitim situacijama postavljaju čas kao despoti, čas kao tirani, a najčešće kao diktatori. U savremenim autoritarnim vladavinama autoritarni vladari kombinuju sve načine i sredstva koja su tokom istorije praktikovana i na taj način ne samo osvajaju vlast nego se na vlasti održavaju. Dva moćna sredstva kojima se služe jesu demagogija i manipulacija. Demagoškim porukama obećavaju ono što nije realno, niti imaju nameru da to što su obećali ikada ispune. Manipulacijama vešto usmeravaju ne samo pojedince nego i grupe i slojeve jedne na druge i na taj način stvaraju veštačke sukobe u kojima se građani iscrpljuju tražeći uzroke svojih nevolja i problema. To su suptilni psihološki načini upravljanja ljudima kao stvarima. Manipulativne političke vođe toliko su se izveštile da upotrebljavaju ne samo sredstva koja pripadaju demokratskim načinima vladanja već i vrednosti pomoću kojih političku scenu zamagljuju, a u suštini ih potpuno devalviraju i kompromituju. Vešti su da ucene ljude i da premreže ucenama većinu u društvu i na osnovu toga da razaraju ne samo normalnost nego i dovode u pitanje logiku zdravog razuma.

Ratko Božović tipičan je primer antiautoritarca. Moje svedočenje o njegovoj antiautoritarnosti otpočinje od studentskih dana, kada nam je kao profesor uvek naglašavao i označavao šta znači prepustiti vlast autoritarnoj ličnosti i dozvoliti da njegova samovolja nama upravlja. I u uslovima rigidne ideološke kontrole on je uspevao da na jasan i precizan način pokaže ko nama upravlja, ali i da ukaže na posledice koje proizlaze iz te vladavine. Bio je i ostao spreman da uvek direktno označi autoritarne vođe i da javno i kritički o njima govori. Nikada nije bio poklonik niti zarobljenik bilo koje ideologije ili dogme. On je primer suptilnog kritičkog intelektualca koji je uvek spreman na dijalog i toleranciju. On je i čovek kompromisa, ali samo onoga koji ne kompromituje. Na taj način održavao je svoje moralno biće, ali i podržavao moralne činove i postupke drugih. Ličnim primerom pokazivao je i dokazivao kako se čovečnost održava i podržava u nama.

Slaviša Orlović

RATKO BOŽOVIĆ – MISLILAC SLOBODE

„Sloboda u kulturi prepoznatljiva je kao nastojanje da se živi spontano, stvaralački i dostojanstveno. Bez te slobode nezamislivo je samopotvrđivanje i razvitak urođenih sposobnosti pojedinaca. Ništa nema ni od intelektualnih, stvaralačkih i moralnih vrednosti – ako u kulturi pojedinac nije slobodan. Zato je i rečeno da kultura, koja nije „stalni revolt pojedinca” – nije ništa drugo i ništa više do „jedna institucija”. Teško je reći da li je za slobodu i za kulturu pogubniji totalitarni sistem ili čovekovo unutrašnje ropstvo, njegova autocenzura. Ovo je važno imati na umu i zbog toga što je kultura našeg vremena, ipak, ostala u predvorju slobode. A pristati na neslobodu znači ugroziti čovekove polivalentne mogućnosti i dovesti u pitanje smisao njegovog života. Nažalost, danas je prisutnija kultura u mrežama postvarene civilizacije od one koja je otvorena za nesputano stvaralaštvo, kritički duh i transcendenciju. Zato se i nameće kao sudbinsko pitanje današnje kulture: da li čovek može da se približi slobodi kao sopstvenoj suštini i suštini života?” (Ratko Božović, *Lavirinti kulture*, str. 34)

Sloboda je trajna ideja – vodilja i nit koja prožima čitav život, stvaralaštvo i javno delovanje Ratka Božovića. Sloboda kao „odsustvo prinude” pretpostavka je kulture, kao i demokratije. I kada je živeo u neslobodnom društvu, u kojem je sloboda bila potiskivana i pritiskana, i kada sanja slobodnije društvo, Božović je borac za slobodu koji ne pristaje i ne posustaje. On slobodu nije doživljavao usko, ideološki, libertarijanski, već najšire, kulturološki i filozofski. Obezbeđujući slobodu za sebe, borio se za slobodu drugih – od slobode misli i stvaralaštva, preko slobode javnog govora, okupljanja i delovanja. To je sadržano kako u vaspitanju tako i u obrazovanju, ali i u životnom stavu.

Život u ljudskoj zajednici isprepleten je slobodom i njenom suprotnošću – ropstvom, prinudom, prisilom i represijom. Jedan rumunski pesnik slikovito je opisao odnos slobode i vlasti, rekavši da su u njegovoj zemlji samo on i njegov vladar slobodni; vladar je slobodan da radi šta hoće, a on – pesnik, slobodan je da peva kako hoće. Pesnici i umetnici oduvek su veličali slobodu. Vladari su pod zastavom slobode kretali u osvajačke pohode, kao što su pod parolom slobode građanima oduzimali slobodu. Šiler je pisao da se „najlepši snovi o slobodi sanjaju u tamnici”, a prema Vilhemu fon Humboltu, „čežnja za slobodom se otuda javlja isuviše često tek iz osećaja da nje nema”.¹ U ovom tekstu bavimo se idejom slobode u delima Ratka Božovića. Rad ima dva dela: „sloboda kao pretpostavka kulture”, u kojem analiziram stvaralaštvo istaknutog kulturologa, koji naglašava značaj slobode za kulturu i obrnuto; i „sloboda kao preduslov politike”, u kojem analiziram Božovićev nevoljni ulazak u politikološke teme kroz knjige i tekstove u kojima se, takođe, slobodi posvećuje posebna pažnja.

SLOBODA KAO PRETPOSTAVKA KULTURE

Politički i kulturni individualizam, u čijem je temelju ideja slobode, imaju nešto zajedničko. To se ogleda u jedinstvu kulturnog stvaranja i političkog delanja. Već pri samom pokušaju određenja kulture naglašena je njena neposredna veza sa slobodom. Prema Ratku Božoviću, za Herdera, kao i za Vikoa, pre njega, pored sposobnosti razmišljanja, „čovek je kreacija sopstvene slobode”.² Za Božovića, sloboda još uvek nije postala čovekov zavičaj, stanište, ni utočište, iako se u to odvajkada verovalo, već je „iz perspektive istorijske zatočenosti daleko”. Imanuel Kant je za kulturu vezivao slobodu, i po njemu se kultura pojavljuje „kao umnost u samom čoveku”. Za Mihaila Đurića suštinu kulture čini „ostvarivanje smisla”, insistiranjem na njenoj množini i individualnosti. Po Đuriću, „kultura je sve od stvarnosti do večnosti”.³ Humanistička suština kulture, prema Ratku Božoviću, ogleda se naročito u njenom „jedinstvu u humanizaciji prirode i naturalizaciji čoveka”, odnosno u „oprirođenju čoveka” i „očovečenju prirode”. Kultura je „relativno

¹ Humbolt Vilhem fon (1991), *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 7.

² Ratko Božović (1988), *Lavirinti kulture*, Beograd: Fakultet političkih nauka, „Čigoja štampa”, str. 17 (Prvo izdanje *Lavirinti kulture* (1984), Beograd: NIRO „Radnička štampa”).

³ Isto, str. 33.

autonomna oblast ljudskog iskustva".⁴ To znači autonomna od uticaja spolja, a pre svega od politike. Za Hanu Arent, što je manje politikom zaposednutog prostora to je više kulture i intelektualnih aktivnosti.⁵ U odnosu na razmatranje pojmova „negativne” i „pozitivne slobode”, blisko nam je određenje kulture Redklifa Brauna, kao „izvesna standardizacija načina unutrašnjeg i spoljašnjeg ponašanja”.⁶ U kulturi, kao najširem ljudskom polju, mogu se ogledati procesi i ugrožavanja ljudske slobode, kao i čovekovog stalnog oslobađanja. Ovo možemo posmatrati kao pokušaje čoveka da „kontrolišu” kulturu i nastojanja da se kultura koristi za „kontrolu” čoveka. Kao što obrazovanje čoveka čini razumnijim i racionalnijim, kultura ga takođe vaspitava, i očovečuje, odnosno kultiviše. To što se društvo obogaljuje raznim mehanizmima kontrole i na polju kulture, naravno, nije kriva kultura. Vešti manipulanti samo se koriste njenim prostorom za ostvarivanje svojih interesa, za proizvodnju straha, ukalupljivanje ili „ispiranje mozga”. Ovo se naročito manifestuje u masovnoj kulturi.

Ako smo utvrdili da znanje egzistira kao znanje pojedinca, da je odgovornost moguća samo kao individualna odgovornost, da je vrednost, na kraju, individualna vrednost, ako svojina ne postoji kao „svačija i ničija” već kao privatna svojina, to su jasni pokazatelji pozicije, snage i vrednosti individue – pojedinca – ličnosti. Ovo naročito dolazi do izražaja na polju kulture. Svako, ili da budemo precizniji, gotovo svako umetničko delo je produkt jednog individualnog čina. Pesmu ili roman piše jedan pisac, kompoziciju komponuje jedan čovek, slika je autorsko delo slikara, čak i film kao delo čitavog tima autora potpisuje reditelj koji stoji iza njega.

Od antike se smatralo da misao, odnosno razum, i lepota, odnosno umetnost, mogu da ukrote i ograniče moć. To su bili izazovi i Zevsu – bogu moći. Misao i lepota se ne mogu oduzeti, ni ubiti, niti obuzdati. Svojim životom i svojim delom i delovanjem, Ratko Božović je potvrdio ovu školu mišljenja. Stav po kojem „tirani najbolje osećaju moć umetnosti” možemo tumačiti na dva oprečna načina. Prvo, oni koji znaju šta se umetnošću može postići pokušavaju da je stave u službu svoje vlasti. Paradigma ovoga je umetnost u nacističkoj Nemačkoj. Vredi se podsetiti da naručena umetnost dovodi samu sebe u pitanje. Drugo i važnije, prava umetnost kao delo stvaralačke ličnosti već je u svom nastanku čin oslobađanja. To je samopotvrđivanje

⁴ Ratko Božović (1988), *Lavirinti kulture*, str. 37.

⁵ Hana Arent (1995), *O slobodi i autoritetu*, Zrenjanin: Gradska biblioteka, str. 79.

⁶ Ratko Božović (1988), *Lavirinti kulture*, str. 25.

jedinstvenog i neponovljivog pojedinca, kreativan čin i stvaranje vrednosti. Oslobađajuća dimenzija umetnosti ogleda se i kod autora – stvaraoca, kao i kod konzumenta ili onog ko ima svoju percepciju umetničkog dela. Kao da je večno pitanje „da li čovek ceni sebe u umetnosti ili umetnost u sebi”. Pitanje je koliko onaj ko doživljava neko umetničko delo vidi sebe u njemu i koliko hvata rezonancu sa samim autorom. Pri tom, svako ima pravo i mogućnost da vidi i pronade i nešto čega možda i samo autor nije bio svestan. Poučna je priča o Šekspiru. Kada su ga pitali šta je sa Hamletom želeo da kaže, odgovorio je: „Ono što sam imao da kažem – rekao sam u svom delu”. Pretpostavimo da je pravi motiv za ovakvo pitanje u stvari dilema „biti ili ne biti”, koju, bez obzira na Šekspirov stav, svako može razrešavati na sebi svojstven način. Ovo možemo videti i kao otvaranje mogućih puteva, jer putevi kojima hodamo različitim korakom moraju biti otvoreni.

MASOVNA KULTURA I UGROŽAVANJE INDIVIDUALNE SLOBODE

Masovna kultura oslikava ugrožavanje individualne slobode. Kroz masovnu kulturu bitno se manifestuje atak vlasti na pojedinca i njegovu privatnost. Od takve najezde čoveka može sačuvati jedino sopstveni kulturni imunitet. Masovna kultura ne ostavlja na miru ni usamljenog pojedinca u skučenosti svoga doma. Zahvaljujući masovnim medijima, ona lako prodire do ljudske intime. Masovni mediji su jednosmerni i napadni. Čak i „Internet”, kao naj-savremeniji masovni medij, pri čijem korišćenju je čoveku ostavljena „kaka-takva” interaktivnost i mogućnost da reaguje putem elektronske pošte, definitivno i trajno se useljava u našu privatnost. Industrija zabave i kulturna industrija u vremenu masovnog društva korisnicima, koje pretvara u konzumente, ostavlja „relativno uprošćenu i lažnu sliku sveta”.⁷ Elektronski audio-vizuelni mediji, kao vid „nove” kulture, obasipajući nas gomilom sadržaja, zatrpavaju i zapljuskuju obiljem laži u kojima istina ostaje zagubljena. Mi živimo u „postistini”. Umesto informacija dobijamo komentare, reagovanja, interpretacije i tuđe utiske. Na taj način počinjemo da živimo u virtuelnoj realnosti, udaljavajući se od stvarnog života. Logikom zavođenja „maloletnih” građana prezentuju nam se kombinovano katastrofične slike sa namerom zastrašivanja ili slike ulepšane stvarnosti. Na taj način udaljeniji smo od stvarnog sveta, ali i od sebe samih. Masovna kultura vodi računa o ciljevima i interesima onih koji je kreiraju, a ne interesima onih koji je

⁷ Ratko Božović (1988), *Lavirinti kulture*, str. 39.

konzumiraju, iako se stvara iluzija kao da je uvažen individualni izbor i ukus. Dolazeći „odozgo” masovna kultura deluje dirigovano, manipuliše kulturnim potrebama i „upućena je na osrednjost”.⁸ U takvoj komunikaciji smanjene su mogućnosti slobodnog izbora i kritičkog stava. Bez kritičnosti, sumnje i dovođenja u pitanje postojećeg, kultura se pretvara u apologiju. Umesto da budi, trezni i navodi na razmišljanje, masovna kultura uspavljuje. Težeći da dospe do najširih masa, spušta se do nivoa kiča i šunda. Na taj način masovna kultura „postaje kultura za sve, ali ne i kultura za svakog”.⁹ Čovek se lišava stvaralačkih napora i avanture prema novom i neočekivanom. Spoljna i unutrašnja prinuda ugrožavaju i ljudsko stvaralaštvo u ljudsku slobodu, a njih nema bez prekoračenja „nametnutog načina ponašanja”.¹⁰ Masovna kultura, i kada nudi nadu, to je još jedna iluzija i više „optimizam koji zavarava, nego otrežnjujuće saznanje”. Približavajući realnost prizemnom duhu, masovni mediji, umesto susreta sa realnošću, nameću nam „spektakularne privide”.¹¹ Ratko Božović zapaža, analizira, promišlja i duboko i dalekosežno uviđa kako je put čoveka do njegove stvaralačke suštine, kao slobodnog subjekta, zatrpan nanosima masovne kulture koja ga udaljava od njegove generičke suštine.¹²

⁸ Ratko Božović: „Dolazeći odozgo, ..., masovna kultura podrazumeva mehanizme koji su neretko u neposrednoj vezi sa dirigovanošću i manipulacijom, ..., snižava kulturne standarde i omogućava taloženje stereotipnosti već i zbog toga što je upućena na osrednjost”, (1988), *Lavirinti kulture*, str. 40.

⁹ Isto, str. 42.

¹⁰ Ratko Božović: „Stalno traženje ‘autoriteta’, koji će istovremeno i voditi i zavoditi, pristajanje na rutinski život i ravnodušnost, tiraniju moranja kao ‘unutrašnje prinude’, ne osiromašuju samo čovekovu kreativnost nego ozbiljno ugrožavaju čovekovo osećanje slobode. Tako su se spoljna i unutrašnja čovekova stvarnost našle u saglasnosti i poništavanju stvaralačkih mogućnosti. No, bez potrebe prekoračenja nametnutog načina ponašanja, bez napuštanja sveprisutnog moranja – nema ništa od slobodnog življenja i kreativne samopotvrde”, (1997), *Nulta tačka*, Beograd: Čigoja štampa, str. 12.

¹¹ Ratko Božović: „Već je utvrđena težnja masovnih medija da kulturno zameni spektakularnim prizemnim duhom i neskrivenom banalnošću. Skoro bi se moglo reći da kompletna vizuelna i audiovizuelna kultura nastoji da realnost približi spektakularnim prividima”, (1988), *Lavirinti kulture*, str. 51.

¹² Isto, str. 53.

KOMERCIJALIZACIJA KULTURE

U vremenu u kojem se skoro sve vizuelizuje, iz lažnih slika isplivavaju i lažne vrednosti. Industrija kulture i komercijalizacija skoro sve pretvaraju u robu. Cilj je profit, a logika profita razara autentične vrednosti. Kreativni čin zamenjuje se serijskom proizvodnjom. Stvaranjem potreba, orijentacijom na zabavu i fabrikovanjem iluzija sputava se stvaralaštvo, spontanost i kreativnost. Komercijalizacija, dakle, značajno ugrožava savremenu kulturu i dovodi u pitanje stvaralaštvo kao autonomni čin. Kada se umetnost prilagođava tržištu onda „svrha izvan dela određuje njegovu suštinu i njegovu vrednost”.¹³ U težnji da se dopadne, da se prilagodi najširoj publici, umetnost–roba približava se kiču. On je dopadljiv, sladunjav, blještav i lepljiv. Pošto je „prijatan” i „neodoljiv”, ponekad ga je teško prepoznati, jer se javlja kao „skriveni kič”. Iako nastaje na vrednostima, on sam nije vrednost. Manifestuje se u mnogim oblastima ljudskog života „od mode do politike”.¹⁴ Kič pristaje uz loš ukus i duhovno siromaštvo. Kao što to dobro primećuje Milan Kundera u „Nepodnošljivoj lakoći postojanja”, da u „carstvu totalitarnog kiča” nema mesta za čoveka koji pita. Po Kunderi, političari „čim u blizini ugledaju fotografski aparat, odmah trče do najbližeg deteta da ga podignu i poljube u obraz”, i zaključuje, „kič je estetski ideal svih političara, svih stranaka i pokreta”.¹⁵ Prema Ratku Božoviću, svest kiča, njegova prilagodljivost i magnetizam mogu delovati „kao droga i kao zaborav” udaljavajući nas od stvarnog sveta „i istinskih životnih problema kako bi se izbeglo suočavanje sa istinom”.¹⁶ Potrošačko društvo i potrošačka kultura umrtvljuju kritičku percepciju. Potrošači postaju „robovi navika”. Umesto poznavanja svojih potreba i izbora vrednosti, drugi nas usrećuju. Kako to dobro poentira Božović, a „kad nas usrećuju, bez našeg pristanka, usrećitelji se pozivaju na više ciljeve i vrhunska dobra”.¹⁷ Jeftina zabava i razonoda lako se prihvataju. U lažnom svetu podržavaju se lažne potrebe, lažna zadovoljstva i lažna svest. Bez preispitivanja i kritičkog pristupa, po Božoviću, „to pristajanje dobija vid unutrašnje

¹³ Ratko Božović (1988), *Lavirinti kulture*, str. 59.

¹⁴ Ratko Božović: „Nema sumnje da se može uspostaviti najdirektnija veza između neslobodnog društva i pseudovrednosti. U našoj političkoj zajednici kič se najpre udomio i odomaćio, a zatim se preneo na svekoliku stvarnost. Rodno mesto kiča u nas je politika”, (1988), *Lavirinti kulture*, str. 69.

¹⁵ Prema R. Božoviću (1988), *Lavirinti kulture*, str. 69.

¹⁶ Isto, str. 70.

¹⁷ Isto, str. 71.

prinude, ozbiljno ugrožava njegovu kreativnost i osiromašuje osećanja slobode”.¹⁸ I visoki umetnički sadržaji, kada se transponuju preko sredstava masovnih komunikacija, bivaju standardizovani. Između robe i tržišta posreduje reklama. Ona prodire do najsitnijih čula individualnosti. Profesionalni „ubeđivači” postaju „ribari ljudskih duša” (Đuro Šušnjić). Oblikovanjem lažne potrebe, čovek i ponuđena rešenja i izbor smatra sopstvenim, neprimetno ostajući bez svoje slobode. Čovek – potrošač, sa svojom konzumentskom opsadom, postaje „ono što ima”. Unutrašnja praznina i siromaštvo teže da se popune bogatim i skupim manifestacijama spolja.

Kroz konzumerizam ogleda se ekonomska, kulturna i medijska strana globalizacije. Robne marke – *brand*, ili *logo*, postale su važnije i od samog proizvoda. Nekada je bilo važno „*made in*” (gde je proizvedeno), a danas je važan samo *brand* i *logo*. U kulturnom smislu, prodaje se životni stil. Konzumerizam je istovremeno i način života. „Brendomanija” i „logomanija” su esencija konzumerizma, odnosno potrošačkog društva. Robne marke utiču na kupovinu životnih navika a reklame postaju izlozi društva izobilja („... konzumiraj i osećaj se dobro!”, ili „ljudi su ono što kupuju”).

Na polju kulture, za razliku od politike, senzibilniji su mehanizmi represije nad individualnom slobodom. Neizbežna je težnja svake političke vlasti, da zagospodari kulturom. Takvi pokušaji se najbolje ogledaju pri vođenju kulturne politike. Vlast želi da „sve dovede u red”, da kaže „sve je pod kontrolom”, i za nju je najvažnije „da se ne talasa”. A kultura koja ne talasa u opasnosti je da ostane bez prava glasa. Kultura teži promeni, kreaciji, preispitivanju i kritičkoj evaluaciji. Suština vlasti je suprotna. Ona ne teži promeni, već brani *status quo*. Čak i oni koji su težili promenama, učešćem u vlasti, postaju konzervativni. Iz straha od nepredvidivog i nesagledivog, politika bi sve da isplanira u kulturi, zaboravljajući da se stvaralaštvo „opire planiranju u svakoj konačnoj predvidivosti”.¹⁹ S pravom zapaža Hajek: „... iako u izvesnom smislu stoji da je čovek stvorio civilizaciju, ..., to, međutim, ne znači da je civilizacija proizvod ljudske namere”...²⁰ Svako planiranje razara spontanost. U savremenom društvu, tiranija nad pojedincem javlja se kao tiranija vlade, tiranija većine i tiranija mnjenja. Naše znanje i razumevanje stvari, prema Hajeku, napreduju samo zato što se neki suprotstavljaju mišljenju većine. Za Džona Stjuarta Mila, genijalni ljudi, koji su uvek bili u manjini, mogu slobodno da dišu samo u atmosferi slobode, individualniji su

¹⁸ Ratko Božović (1988), *Lavirinti kulture*, str. 75.

¹⁹ Isto, str. 120.

²⁰ Fridrih A. Hajek (1998), *Poredak slobode*, Novi Sad: „Global book”, str. 30.

od drugih i manje su sposobni za kalupe koje im društvo nameće.²¹ Ratko Božović je srodnik u mišljenju ovih liberala. Prema njemu, bez individualne raznovrsnosti, i osvojenog prostora slobode u kojem čovek može da živi i stvara slobodno, imamo pritisak bezličnosti i osrednjosti, kao i tiraniju površnog načina življenja.²² Kultura proizlazi iz čovekove potrebe oslobođenog stvaralaštva, a ne iz nametnutih obrazaca ponašanja koji sputavaju kreativnost, inventivnost i različitost.

„NASILJE REDA” U KULTURI

Božović pokazuje rezervu prema svakoj spoljnoj intervenciji u polje stvaralaštva jer, bez obzira da li se radi o nagradi ili kazni, reč je o „nametnutom poretku” i nametanju koje sputava stvaralaštvo. Spoljašnji podsticaji navode da se uradi ono što drugi misle da je valjano.²³ U polju stvaralaštva nema mesta za prodiranje spolja nametnutih uzroka. Sistem nagrada u kulturi uvek je dobar obrazac za stvaranje podobnih umetnika i podobnih dela, kao sredstvo za vođenje kulturne politike, ali i politike uopšte. Stvaralaštvo nadmašuje vrednovanje.²⁴ Umetnik mora biti slobodan od uticaja i nasilja spolja.²⁵ Netrpeljivost između politike i umetničkog stvaralaštva proizlazi iz „različitog viđenja sveta i različitog razumevanja čoveka”.²⁶ Slobodu stvaralaštva uslovljavaju i razni mehanizmi cenzure i zabrane. Iskorak ka novom zahteva izvesna suočavanja sa vladajućim obrascima i inercijom tradicije. Imajući u vidu da je „duh vlasti” često apsolutan i isključiv, Božović zaključuje „da bez izgredništva, bez otpora, bez konflikta čak, snage duha ne deluju: one su uspavane i mrtve”.²⁷ „Negativna” sloboda umetničkog života mogla bi značiti ono „sklonište” u kome se mogu spokojno stvarati nove vrednosti. To ne znači samodovoljnost, već dijalog, sučeljavanje, najpre sa samim sobom, a potom sa drugima i sa okruženjem. Ali i reakcija na akciju države.

²¹ Mil Džon Stjuart (1988), *O slobodi*, Beograd: „Filip Višnjić”, str. 96.

²² Ratko Božović (1988), *Lavirinti kulture*, str. 123.

²³ Fridrih A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 91.

²⁴ Ratko Božović (1988), *Lavirinti kulture*, str. 128.

²⁵ Isto, str. 139.

²⁶ Isto, str. 140.

²⁷ Isto, str. 141.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE – SLOBODA KAO PRETPOSTAVKA KULTURE

Razmatrajući pitanje slobode i kulture, pre svega u relacijama odnosa ličnosti i poretka, možemo izvesti nekoliko poentirajućih naznaka. Najpre, potrebno je da sam čovek osmisli svoj način života i pronade tačku oslonca u sebi. Kako to kaže Dušan Kosović, „čovekova sloboda je pretpostavka da čovek ostvari svoj smisao, ili da mu se približi”.²⁸ Moralna autonomija ličnosti podrazumeva život u skladu sa vlastitim uverenjima. S razlogom nas Isaija Berlin podseća da pojedinac ne mora da zna kako će iskoristiti svoju slobodu, on jedino želi da se oslobodi jarma, jer „sloboda je više mogućnost delovanja nego samo delovanje”.²⁹ U tom smislu i sloboda i kultura nisu zatvorene kategorije, već otvorene ka „onome što postoji”, „ali i onome što predstoji”.³⁰ Usamljenom pojedincu potrebna je sigurnost koju nudi poredak, ali po mogućstvu da za nju, i zbog nje, ne izgubi svoje dostojanstvo. Totalitarno društvo, u kojem su najvažniji poslušni ljudi i prislušni uređaji, teži da svakog uvuče u vlast. Život u slobodi omogućava nam da oblikujemo vlast, ali i da uredimo privatni život nezavisno od vlasti. U modernim društvima, potreba za „negativnom” slobodom je narasla usled sve veće težnje države da zagospodari privatnom sferom građana. A upravo je ljudska intima i kreativna osama uslov i pretpostavka kulture. Sloboda i kultura su jedno drugom potrebni. Pravo na slobodu je kao i pravo na kulturu.

SLOBODA KAO PREDUSLOV POLITIKE

Počev od knjige *Kroz crveno*, iz 1989. godine, Ratko Božović je iz polja kulture, nerado i nevoljno, ali gotovo neizbežno i nužno, ušao u političko polje, smatrajući to svojom obavezom i svojom dužnošću, kao intelektualca i javnog poslenika. Nije hteo da zatvara ni oči, ni uši, ali ni usta, pred nedaćama koje su nadolazile. U prepolitizovanoj svakodnevici nije mogao da čuti. Kako sam kaže, „trudio se da prepozna mutne tokove stvarnosti”.³¹ To je bilo njegovo nepristajanje i suprotstavljanje, nemirenje i protivljenje. Iako,

²⁸ Dušan Kosović (1997), *Dode mi da poludim*, Beograd: „Savana” – „Plavi jahač”, str. 43.

²⁹ Isaija Berlin (1992), *Četiri ogleda o slobodi*, Beograd: „Filip Višnjić”, str. 46.

³⁰ Ratko Božović (1993), Kultura, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd: „Savremena administracija”, str. 578.

³¹ Ratko Božović (1989), *Kroz crveno*, Beograd: IRO Sloboda, str. 5.

u osnovi, kulturolog i sociolog, on ima istančani osećaj za politiku, za njene aktere, procese, trendove, posedujući moć anticipacije i predikcije. On je uverljiv kada konstatuje: „Doživeli smo kraj naših iluzija”.³² Kako bi rekao Veljko Radović u pogovoru knjige *Kroz crveno*, on „drži ruku na pulsu društva”, odnosno „ume da vidi očigledno”, upravo ono što većina ne vidi i ne primećuje.³³ Njegovi eseji, knjige, analize, zapisi i svedočenja izveštaji su o „rdavoj beskonačnosti” i glas razuma protiv bezumlja.

Početak krvavog razlaza Druge Jugoslavije kao da je najavljen na stadionima.³⁴ Ratku Božoviću nije promaklo da primeti kako se radi o „destruktivnoj pomami i neukrotivom zlu”.³⁵ U zajedničkoj državi kao da su svi bili neiskreni. Božović taj život oblikovan neiskrenošću i lažima sažima u jednoj rečenici: „Do krajnosti je postalo jasno da smo se mnogo lagali, da smo se dobro slagali”.³⁶ Uveren kako se budućnost ne skriva u prošlosti, Ratko Božović ukazuje kako smo jedino mi pokušali da preko prošlosti idemo u budućnost.³⁷ Na sreću, ludilo mržnje i netolerancije nije zaposelo sve glave. Božović je decenijama pisao o „zadihanom” vremenu i zadihanim ljudima u njemu, kritikujući zagledanost u prošlost kao kočnicu da se krene napred i iskorači u budućnost.

Ratko Božović je u svojim tekstovima reagovao na svaku izgubljenu meru. Zabrinut je nad sudbinom pojedinca kojeg su snašle razne nedaće.³⁸ Božović ima nepresušni talenat, sklonost i sposobnost da prepozna ono što je važno i bitno, što je opasno i štetno, kao i ono što je vredno pažnje i pohvale. On zapaža detalje koji su indikativni, razume pojave, fenomene i trendove, koji ostavljaju traga. Božović nije ćutao kada je bilo najvažnije da

³² Ratko Božović (1989), *Kroz crveno*, str. 11.

³³ Veljko Radović, Pogovor knjige *Kroz crveno*, str. 175.

³⁴ Ratko Božović: „Savremena sportska takmičenja postala su mešavina religijskog obreda i političke manifestacije”, (1989), *Kroz crveno*, str. 107.

³⁵ Ratko Božović: „Tuče na sportskim borilištima Jugoslavije, kao ispade navijača pre, za vreme i po okončanju sportskog nadmetanja – trebalo bi videti kao simptom destruktivne pomame i neukrotivog zla”, (1989), *Kroz crveno*, str. 108–109.

³⁶ Ratko Božović (1989), *Kroz crveno*, str. 134.

³⁷ Isto, str. 170.

³⁸ Ratko Božović: „Pojedinač je sve više ostrvo, ali ostrvo bez obala. Nema uporišta u porodici – koja se raspala, ni u školi – koja je svojim pogrešnim „usmerenjem” unizila i unazadila sebe i svoje „štićenike”, ni u društvu koje žestoko posrće, raspada se”, (1989), *Kroz crveno*, str. 150–151.

se progovori. Ostavio je zapis u vremenu o nevremenu. On traži smisao u svemu, nastoji da misli, promisli i osmisli svu našu besmislenost.

Knjiga *Noćna mora* je hronika i hronologija raspada zajedničke države i tragedije građana koji su u njoj živeli, čije su ih elite mitomanijom uvukle u krvavi konflikt. Božović je reagovao na isključivost, na nasilje – duhovno i fizičko. Kako reče Veljko Radović, čest pisac pogovora njegovih knjiga iz ovog perioda, Ratko Božović je „čovek izrazito ličnog stava”,³⁹ a „niko na svetu ne voli svoj budilnik”.⁴⁰ Ratko Božović je nekada budilnik, ponekad ogledalo, a najčešće savest i svetionik, koji ne dozvoljava da se nasučemo „na hridi”.

Prateći naš javni život u kojem su dominirali haos i nasilje, nije mu preostalo ništa drugo nego da napiše *Izveštaj iz ludnice* (1993). Autor se pita ima li smisla baviti se refleksijom rđave stvarnosti jer je ostajao „rastrzan, prazan i bespomoćan”. Zabrinuto je slutio da će se naša rašomonijada završiti kao rat.⁴¹ Ratko Božović ima talenat da vidi pre drugih, i bolje od drugih, da označi i najavi, da alarmira i upozori. Početkom devedesetih godina dvadesetog veka opisivao je kako se politički radikalizam pretvara u političko nasilje. Za njega su sejači mržnje podstrekači zločina.⁴² Primećuje kako su političari uspeli da posvađaju jugoslovenske narode strahujući da će otrežnjenje stići previše kasno, ako do njega uopšte i dođe.⁴³ Politička svakodnevnica iz njegove vizure postaje „stalna mora i očigledna obmana”.⁴⁴ Ono pojavno za njega je samo posledica, on uzroke traži u dubljim naslagama i strukturama – u kulturi i istoriji. Za njega je politika na Balkanu gnjavatorski ritual koji tone u balkansko blato i sveopštu netrpeljivost.⁴⁵ Stanje neodržive napetosti nije

³⁹ Veljko Radović, Pogovor knjige *Noćna mora* (1990), Beograd: Književne novine, Nikšić: Univerzitetska riječ, str. 183.

⁴⁰ Veljko Radović, Pogovor knjige *Noćna mora* (1990), str. 185.

⁴¹ Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, Beograd: Vidici; Nikšić: Unireks, predgovor, str. 6.

⁴² Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 21; „Posle nacionalnih homogenizacija, uskoro se mogu očekivati panična ponašanja i nasilje, jer je mržnja koja se razbuktava veoma daleko od razboritosti i razločnosti. Strah me da mržnja ne postane naša kolektivna odrednica.” (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 21–22.

⁴³ Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 29.

⁴⁴ Ratko Božović: „Ovdašnji svekoliki metež, izgleda, vodi nas u nova varvarstva, u smutna vremena koja ostaju bez duha i bez savesti”, (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 67.

⁴⁵ Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 67.

ni moglo voditi drugde do u nezaustavivi raspad braka zajedničke države.⁴⁶ Njegova zapažanja i upozorenja nisu nikakva naknadna pamet, već alarmiranje koje je, nažalost, imalo ishod kao i šaputanje gluvima.

Ratko Božović promišlja bit političkog, kao građanin, kao intelektualac i kao politički mislilac i mislilac slobode. Po njemu, bez slobode i kritičke misli, demokratija može lako biti poražena i onemogućena.⁴⁷ Predmet njegovog interesovanja je, sa jedne strane, politički vrh u čijem sedištu i središtu je vođa, čiji predmet obožavanja ostaje iako se portreti menjaju. Sa druge strane je građanin u nastanku, u pridizanju i uzdizanju. U odnosu pojedinca i vlasti, koji je u osnovi, odnos poretka i slobode, „kada je jedan sve, ostali su ništa”.⁴⁸ Čak i kada naiđe topliji talas nade i mogućnosti za promene, kao da prevagne „politička nesloboda i autoritarni duh”.⁴⁹ Zapažajući trajnu nit autoritarnosti u našoj političkoj kulturi i tradiciji, Božović ukazuje na pogubne posledice naših navika da „obogotvorujemo vođe”.

Za Ratka Božovića političari su neslobodni. On identifikuje tri nivoa neslobodnog političara. Jedan nivo je epistemološki. „Političari misle da su sveznalice a nisu svesni kolike su neznalice”.⁵⁰ Drugi nivo je ontološki. „U realnosti se ponekad fiksira kao bitno ono što je nebitno”.⁵¹ Krećući se u prostoru izazova ideologija, političar ne vidi celinu i ne može se suštinski odrediti prema njoj. Treći nivo jeste problem moralnog stava. Političar brani viziju sveta grupe kojoj pripada. On brani „grupni interes”, interes partije, klase, države. Sagledavajući loše nasleđe i politički kontekst, kao i predvodnike, Božović je naš put nazvao bespućem.⁵² Politika koju on analizira nije rezultat deliberacije, dogovora, dijaloga i konsenzusa, već politika sile i nasilja koju prate laž i manipulacija.⁵³ Proročki konstatuje da će politika koja u zlu traži

⁴⁶ Ratko Božović (1989), *Kroz crveno*, str. 133.

⁴⁷ Ratko Božović: „Ako sloboda ne postane najviša vrednost društvene zajednice, onda ta zajednica ne daje priliku pojedincu da stigne do svoje samosvesti, niti narodu da uzme svoju suverenost. Bez slobode i kritičke misli, demokratija u nastajanju može biti lako poražena i onemogućena.” (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 79.

⁴⁸ Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 83.

⁴⁹ Isto, str. 95.

⁵⁰ Ratko Božović (1989), *Kroz crveno*, str. 128.

⁵¹ Isto, str. 129.

⁵² Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 112.

⁵³ Ratko Božović: „Ovde je zapaženo, s razlogom, da politika koja počiva na sili, nasilju, na teroru, jeste nemoralna politika, a ovde je reč o takvoj politici. Uz

svoja sredstva u zlu i završiti.⁵⁴ Kada je vlast prepuštena političkoj volji, ona završi u samovolji. Maks Veber, u svom eseju *Nauka kao poziv* upozorava: „Odupri se zlu inače ćeš i ti biti odgovoran za njegovu pobedu”.⁵⁵ Na tom is-pitu intelektualci su neretko padali, ne i Ratko Božović.

Ratko Božović je čovek dijaloga a protivnik monologa. Prema njegovom mišljenju, „dijalog nije moguć između ljudi koji nisu slobodni i koji se ne osećaju slobodni u sebi i pred sobom”.⁵⁶ U knjizi *Paradoksi medijske slobode*, Božović zauzima stanovište da je dijalog geometrija govora, podstrekač mišljenja i put do kritičke javnosti.⁵⁷ Naša javna scena odiše isključivošću, crno-belim pogledom, provincijalizacijom, nespremnošću za drugačije mišljenje koje je uslov uspona svakog mišljenja. U okolnostima i u ambijentu u kojem nikome nije stalo do mišljenja, nema ni suočavanja mišljenja. Mišljenje je nepoželjno i prognano. Na redu su oni koji uopšte misle, a naročito oni koji misle svojom glavom. Ovom pažljivom posmatraču malo šta promiče i izmiče. Za njega „odsustvo demokratskih institucija daje političkoj zbilji prizvuk neuverljivosti i nemale pometnje”.⁵⁸ Čak i institucija koja bi morala da prednjači u kulturi dijaloga, tolerancije, uvažavanja argumenata – parlament, postao je samo vidljiva scena na kojoj se odigrava predstava koju režiraju nevidljivi reditelji.⁵⁹ Predstava ne deluje uverljivo jer „njeni glumci još nisu raščistili da li govore svoj ili tuđ tekst”, dok su replike u parlamentu „najživlji elemenat te predstave, spontani dokaz netrpeljivosti”.⁶⁰ U toj i takvoj rđavoj predstavi, u kojoj se poslanici nadvikuju i učutkuju, nema ni dijaloga ni tolerancije, ni debate, ni konsenzusa. Umesto javnog dobra dominiraju privatni interesi.

politiku sile ide laž, manipulacija i zločin. Gde nema slobode za sve u jednoj političkoj zajednici, gde je sloboda suspendovana, tu imamo otvorene puteve za destrukciju, obmanu i zločin”, (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 124.

⁵⁴ Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 185.

⁵⁵ Maks Veber, *Nauka kao poziv*, u: *Duhovni rad kao poziv*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1998, str. 87.

⁵⁶ Ratko Božović (1989), *Kroz crveno*, str. 43.

⁵⁷ Ratko Božović (2015), *Paradoksi medijske slobode*, Nikšić: Medijska kultura, Civilni forum Nikšić, str. 84.

⁵⁸ Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 148.

⁵⁹ Ratko Božović: „Parlament je postao predstava, staromodna i praznjikava”. (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 189.

⁶⁰ Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 189.

Jedno od Božoviću bliskih određenja kulture je ono koje daje Žan-Mari Domenak: „Kultura koja nije stalni revolt pojedinca – samo je još jedna institucija”. Bez obzira da li je „stalni revolt pojedinca” proizlazio iz *Noćne more* ili završavao u *Uzaludnoj knjizi*, Ratko Božović je društvu u kojem je živio i o kojem je pisao devedesetih pružio *Razbijeno ogledalo*. U svom kulturološkom maniru, Božović piše kako se ne može do kraja odrediti kojem pozorišnom komadu pripada predstava koja se igra na ovim prostorima. „Zbog surove posrpnosti, neumerene neobaveznosti i lakrdijskih pomama” može se učiniti da je najbliža farsa. Ako i jeste farsična, našoj stvarnosti nedostaje „neodoljive veselosti, nema zdrave šale”. Nije ni vodvilj. Može se pomisliti da je to stvarnost najbliža groteski. Drama i tragedija nisu za nas rezervisane jer pretpostavljaju dignitet i ozbiljnost. On zaključuje kako je naša realnost najbliža drami apsurda ali je daleko od njene „značenjske i avangardne višeslojnosti”.⁶¹

Nepristajanje je jezgro otpora svakoj tiraniji, bilo da je reč o tiraniji javnog mnjenja, o tiraniji većine ili tiraniji isključivosti. Povremeno, a to znači kada je najvažnije i najteže, u Božovićevom nepristajanju rađala se iskra otpora svakoj sili i uzurpaciji, odakle god i od koga god da je dolazila: od vođe, partije, ideologije, moći ili sile. On ne samo da nije imao sklonosti za „pripadanjem” raznim vrstama kolektiviteta, već nije imao ni potrebu da svoju naglašenu individualnost sakrije iza nekog kišobrana ili suncobrana kako ga ne bi nešto ogrebalo, okrnulo ili ugrozilo. Štaviše, imao je svojevrstnu averziju prema tome. Na taj način uspešno je čuvao svoju autonomiju i svoj duhovni mir. Svaka organizacija ili institucija bila je i ostala previše uska i plitka za njegovu širinu i dubinu. Ratko Božović naglašava neminovnost i neophodnost rađanja građanina kao subjektivizovanog pojedinca – slobodnomislećeg i autonomnog. Ipak, duboko je svestan da to ne ide ni lako, ni brzo, jer su društvene stege još uvek čvrste a navike kolektiviteta još uvek prisutne. Naznaka rađanja građanina je to što se kidaju „lanci poslušnosti”.⁶² Božović naglašava važnu razliku na relaciji građanin – malograđanin. Umesto slobodne ličnosti-građanina, na scenu stupa malograđanin. Ne našavši i ne znajući svoje mesto u društvu, malograđanin igra ulogu koja mu je dodeljena. U najboljem slučaju, to je epizodna uloga. Najčešće je statista a neretko i rekvizit ili samo deo scene. Sitnosopstvenički i „šičardžijski” duh malograđanina vešto se prilagođava svim promenama i uvek priklanja pobedniku. Malograđanski način ponašanja, kako smatra Božović, može se naći u

⁶¹ Ratko Božović (1997), *Nulta tačka*, Beograd: Čigoja štampa, str. 85.

⁶² Ratko Božović (1989), *Kroz crveno*, str. 151.

svakom delu socijalne strukture, od podnožja do vrha, u svakom članu zajednice. Kod njega je dominantan egoistički „individualizam”, koji ga ostavlja, bez duha i bez duševnosti. Malograđanin je usavršio načine adaptacije na preovlađujuće vrednosti. Njemu je svojstven „podanički duh”. Uživajući u konformističkoj sigurnosti, malograđanin čuva postojeće, ne teži promeni, „odustaje od suočavanja sa sobom i stvarnošću”.⁶³ Ovde je bitno pojasniti zabludu i pogrešno verovanje po kojem se individualizam poistovećuje sa sebičnošću. Naime, sloboda da čovek sledi sopstvene ciljeve ostavlja podjednake mogućnosti i egoisti i altruisti da se ponašaju prema sopstvenoj skali vrednosti.⁶⁴ Takođe, pogrešno je poistovećivanje individualizma sa sebičnošću a kolektivizma sa altruizmom. Upravo relacija građanin – malograđanin daje najbolju potvrdu ovom pristupu. Jer se građanin, kao „visokointegrisana ličnost”,⁶⁵ nalazi nasuprot malograđaninu, koji, rukovođen samoodržanjem, sebično sledi sopstvene interese.

Okamenjeni poredak ima strah od alternative, što je strah od promena. Prema Božoviću, „intelektualna neposlušnost” kao „čin slobode” odlučujuća je okolnost za angažman po meri samoopredeljenja i samoodređenja.⁶⁶ Božović svoju osobenost u javnom životu potvrđuje i time što izmiče iz „dekora svakodnevice” i iskače iz „prokletstva navika”. Za njega i sam angažman kao čin slobode nije izvodljiv bez autonomije u mišljenju i kritičke pozicije, kritičkog stava. Kritički stav usmeren je na vrednosti, na stvarnost i vlast. Budući da vlast zna da bude i sirova i surova valjalo bi je kritikovati, korigovati i „držati na uzdi”.⁶⁷ Takvu vrstu angažmana doneo je studentski i građanski protest i pokret 1996/97. Ovaj protest iznedrio je građane koji su odlučni, vedri, nasmejani, duhoviti i oslobođeni straha. Božović je slikovito opisao energiju protesta: „Ulicama i trgovima Beograda kreće se veseo svet. Čini to zbog probuđene nade. Na kiši pljušte dosetke. Kad građanin

⁶³ Ratko Božović (1997), *Nulta tačka*, str. 21.

⁶⁴ Fridrih fon Hajek: „Ideal da pojedincu treba da bude dopušteno da sledi sopstvene ciljeve uveliko se brka s verovanjem da će, ukoliko mu se ostavi sloboda, slediti ili treba da sledi jedino svoje sebične ciljeve. Sloboda da se slede sopstveni ciljevi, međutim, jednako je važna za najaltruističkiju osobu u čijoj skali vrednosti potrebe drugih ljudi zauzimaju veoma visoko mesto, koliko i za bilo kog egoistu”, (1998), *Poredak slobode*, Novi Sad: „Global book”, str. 75.

⁶⁵ Dušan Kosović, *Dode mi da poludim*, „Pripadanje sebi daleko je od sebičnosti i suprotstavljenosti svoga „ja” svetu. Individualnost, koja proističe iz visokointegrisane ličnosti, nije u nesaglasnosti sa univerzalnošću”, str. 143.

⁶⁶ Ratko Božović (1989), *Kroz crveno*, str. 50.

⁶⁷ Isto, str. 59.

počne da ismejawa vlast umesto da je se plaši, nagoveštava se i završetak ove priče. A meni se čini da je građanin u svom legitimnom protestu već oslobođen straha”.⁶⁸ Studentski i građanski protest 1996/97. pokupio je njegove simpatije: „Tromesečni nenasilni, ali siloviti i uporni građanski protesti doneli su emancipatorsku energiju pobunjenog građanstva, koja već deluje kao neukrotiva prirodna pojava”.⁶⁹ Božović je učesnik sa simpatijama, ali i sa distancom, jer je zabrinut za javno dobro, za univerzalne vrednosti a ne za privatne interese.

Iako se u tekstovima natopljenim političkim temama smenjuju uloge angažovanog posmatrača i istraživača, sociologa i kulturologa, Božović je uvek sa čvrstom stajnom tačkom. Sociolog u njemu i iz njega daje dijagnozu – jezgrovito, precizno i jasno. Opisujući „putovanje u mrklu noć” Ratko Božović piše: „Bliže smo određeni kao razoreno društvo, kao geto zajednica, kao zatvorena država, sa autokratskom strukturom vlasti i zastarelim ideološkim kodom”.⁷⁰ Slično je i kada politikološki daje anatomiju autoritarne vlasti i njene tehnologije vladanja: „O karakteru ove vlasti govori i to što se obračunavala sa svima koji su hteli kakvu-takvu promenu. Bila je batina za građane koje „niko ne sme da bije”. I prebijanja opozicionih prvaka i na demonstracijama i u tamnicama. Bilo je i protivustavnih smenjivanja. Ćosić, Panić, Avramović, bili su prvo bajpas preko koga će režim preživeti, a onda su odbacivani kao strano telo”.⁷¹ Građani retko kada znaju dioptriju svojih vođa, ali ne i Božović. U *Uzaludnoj knjizi* poentira kako je politički život sveden na puku borbu za vlast, a politički akteri su opijeni vlastoljubljem: „Vlastoljublje je uspostavljeno kao ludačka strast”.⁷² Kako kaže Veljko Radović u pogovoru knjige *Nulta tačka*: „Kulturolog, fenomenolog i krizolog je i u ovoj novoj knjizi „freških” tekstova kolumnistički brzo reagovao, kao vapajući u pustinji”.⁷³ Ratko Božović je britki analitičar naše najčešće sumorne stvarnosti, sa naglašenim smislom za realnost, sa visokim nivoom poznavanja aktera, ideja, institucija i procesa, sa kritičkim duhom i kritičkom distancom, izmaknut i odmaknut od vlasti, to znači uvek autonoman i

⁶⁸ Ratko Božović (1997), *Nulta tačka*, str. 147; slično je nadahnut i u tekstu: Ratko Božović (1998), *Karneval duha*, u: *Duh vedrine, kultura protesta*, Beograd: Čigoja štampa, str. 7–11.

⁶⁹ Ratko Božović (1997), *Nulta tačka*, str. 153.

⁷⁰ Isto, str. 172.

⁷¹ Isto, str. 81.

⁷² Ratko Božović (1999), *Uzaludna knjiga*, Beograd: Čigoja štampa, str. 32.

⁷³ Veljko Radović, pogovor knjige (1997), *Nulta tačka*, str. 185.

svoj. Kao takav, on rasteraćeno zapaža i rasuđuje o suštinskom. Božović je zabrinut što su mediokriteti isplivali na površinu i izbili u prvi plan. Po njemu, društvo ne može da krene napred ako se podilazi najnižim slojevima a sankcioniše i blokira intelektualna i kulturna elita.

Značajnu pažnju posvetio je pitanjima javnosti, političke komunikacije, problemima neslobode medija i odsustva javne debate o najvažnijim pitanjima. Javnost postaje dirigovana, a političke odluke su samo politički diktati. Mišljenje koje dolazi sa vrha vodi do dna! Politika devedesetih godina u Srbiji imala je više elemenata arkanske nego javne delatnosti. U knjizi *Izveštaj iz ludnice* Božović piše: „Politika koja bi trebalo da bude 'javna delatnost' u stvarnosti se često podstiče i omogućava tajnim delovanjem i poslovima”.⁷⁴ Problem je utoliko veći što, zahvaljujući takvoj neslobodnoj javnosti, politika manipuliše masama i njihovom političkom voljom”.⁷⁵ U *Uzaludnoj knjizi* Božović konstatuje da političari preziru javnost koja im ne aplaudira.⁷⁶ Publika imitira, ali i kreira svoje idole, kao antički vajar koji je kleknuo pred skulpturom koje je delo njegovih ruku i pomolio joj se.⁷⁷ U knjizi *Dnevnik 2000* uviđa koliko su stvari otišle predaleko kada piše: „Pojedinaac ne komunicira sa stvarnošću, već sa njenim prividom”.⁷⁸ Mi živimo u vremenu kada je stvarnost pomešana sa virtuelnom stvarnošću. Nismo sigurni da li se dešava ono o čemu nas izveštavaju i da li nas uopšte izveštavaju o onome što se dešava.

Na nekoliko mesta Božović ponavlja „rodno mesto kiča je politika”.⁷⁹ Odnos između kiča i političara je gotovo neraskidiv. Oni idu ruku pod ruku. Lična vlast je u pratnji populizma, svestlašće u pratnji podaništva.⁸⁰ Ratko Božović je zabrinut što je našu sumornu stvarnost neprestano pratio „začarani krug”.⁸¹ Za njega je u politici puno štetočina koje „nema ko da spreči da

⁷⁴ Ratko Božović (1993), *Izveštaj iz ludnice*, str. 116.

⁷⁵ Isto, str. 116.

⁷⁶ Ratko Božović (1999), *Uzaludna knjiga*, str. 35.

⁷⁷ Ratko Božović: „Publika, ne samo da imitira svoje idole, već ih i kreira” (1999), *Uzaludna knjiga*, str. 34.

⁷⁸ Ratko Božović (2000), *Dnevnik 2000*, Beograd: Čigoja štampa, str. 142.

⁷⁹ Ratko Božović (1998), *Lavirinti kulture*, Beograd: Fakultet političkih nauka, „Čigoja štampa”, str. 69; Ratko Božović (1999), *Uzaludna knjiga*, Beograd: Čigoja štampa, str. 35.

⁸⁰ Ratko Božović (1999), *Uzaludna knjiga*, str. 35.

⁸¹ Ratko Božović: „U političkoj zajednici, koju je potisnula surovost mržnje, prihvatljiviji su vernici nego jeretici, fanatici nego skeptici, apologete nego kritičari.” (1999), *Uzaludna knjiga*, str. 71.

prestanu da u stvarnosti slede svoju destruktivnu maštu”.⁸² Božović dobro zna da se u Srbiji stvari sporo menjaju, što je zapisano u dubljim nanosima nedemokratske političke kulture koju prati nit autoritarnosti. Predugo smo se navikavali, od starih manira nismo se odvikli, a na nove nismo se navikli. Utoliko više sloboda je ostala pretpostavka demokratije i demokratizacije.

OSO BENOST STVARALAŠTVA RATKA BOŽOVIĆA

Ratko Božović je istovremeno i kulturolog i sociolog, ali i politikolog. On primećuje ono što pojedinačno ne može nijedan od ovih poziva. On je pouzdani svedok političkih događaja, sociolog političkog života Srbije, istraživač sa duboko spuštrenom istraživačkom sondom u dubljim naslagama društva. Kod njega je uvek prisutan kritički stav, kritičko mišljenje i glas razuma čoveka koji ume i razume. U uzavrelim strastima oko nas ostao je trezven i hladne glave. U duši pesnik, koga vodi misao filozofa, po sagledavanju društvenih fenomena – sociolog, po razumevanju političkih procesa – politikolog, po širini i dubini – kulturolog, po poznavanju ljudske duše – psiholog. Tematski raznovrstan, stilski lepršav, misaono dubok i pogledom širok, ali sa uvek izoštranim i jasnim fokusom. Ratko Božović je mislilac celine kome ne promiču detalji, jer zna da je đavo u detaljima. Dok su se jedni bavili prikrivanjem i sakrivanjem istine, on nam je kao istraživač, i gotovo kao novinar, otkrivao istinu. Izbegavao je „akademsku hladnoću” i „nadmenu učenost”. Njegove knjige su slika i prilika duha vremena ili nevremena. Intelektualna kondicija obezbedila mu je kontinuitet javnih svedočenja i analiza, a intelektualna radoznalost zadržala mu je svežinu. Izlazak u promišljanje sveta politike obogatio je politikologiju interdisciplinarnošću i multidisciplinarnošću koja neretko nedostaje.

Preovlađujuća forma koja karakteriše njegovo stvaralaštvo je – esej. Kako bi rekao Oldos Haksli, esej je pogodan da „saopšti takoreći sve i takoreći o svačemu”. Božovićev esej ima lepršavost poezije i ozbiljnost nauke, a uvek je, pre svega, duboko misaon.

Polazeći od antičke vrline umerenosti i odmerenosti, Božović ima ravnotežu između mišljenja i delanja. Nije dozvolio da dođe do disbalansa usled interesa ili kompromisa. Jednostavno, Ratko Božović nikada nije pravio kompromis u mišljenju. On je angažovani posmatrač u službi čoveka, univerzalnih ljudskih vrednosti – istine i slobode. On je uvek pratio „duh vremena” i čovek koji je obeležio vreme u kojem je stvarao. Po aktuelnosti tema i

⁸² Ratko Božović (1999), *Uzaludna knjiga*, str. 48.

nosivosti iznetih ideja on nije onovremen, on je savremen i svezremen. Svež kao jutarnja rosa, i snažan kao planinska reka. Prema svemu ima kritičku distancu. Čak i kada je vrlo blizu, ili dok se još dešavaju stvari, on ih posmatra u kontekstu, u perspektivi i retrospektivi. Sloboda kao vodilja čuvala mu je oštricu kritičkog mišljenja. Sa profesorske katedre, sa govornica i podijuma, iz TV studija, kolumni, izjava i intervjuua, može se videti hronika i hronologija izviranja i naviranja građanskog duha i angažovanog intelektualca. To nije uvek bilo ni lako, ni bez rizika. Nažalost, biti u pravu pre vremena često je značilo ne biti u pravu u vremenu.

Sloboda, kao sveprisutna ideja, nije ga sprečavala da iskazuje svoju solidarnost i empatiju. On i kada racionalizuje stvari to ne čini bez emocija i bez strasti. Ostao je do kraja veran svojoj slobodi, svom pozivu i svom kritičkom stavu i svom autonomnom kritičkom mišljenju. Moralna autonomija ličnosti podrazumeva život u skladu sa vlastitim uverenjima. Intelektualac je onaj ko ne pripada, koji se ne svrstava, koji je nezavistan i veran svom pozivu, svojim etičkim principima i svom sistemu vrednosti, koji je kritičan i prema grupi kojoj pripada i koji ne dozvoljava da mu bilo koji identitet prevagne nad istinom.⁸³

Božovićev gravitacioni pojam u kulturi je igra (*Metamorfoze igre*, 1977; *Usud igre*, 1977; *Play-Foundation of Culture*, 2008; *Igra ili ništa*, 2014).⁸⁴ Igre nema bez slobode. Božović kao da voli igru više od pobede. A nije imao priliku da gubi. Jer on je onaj koga ljube i koji ljubi. Od fudbalerskih dana u nikšićkoj „Sutjesci” do modernih predstava u kojima je igrao glavnu ulogu. Iako se čitavog života igrao, nije dozvolio da ga život nadigra. Za njega je život „igra ili ništa”. Bavio se *Kulturom slobodnog vremena* (1971) i *Iskušenjima slobodnog vremena* (1975).⁸⁵ On je čovek u vremenu i ispred vremena. Nije propuštao da stvaralački overi svoju žudnju i strast. Preko čulnosti i iskustva, razuma i osećajnosti, misli i promišljenosti duha i duševnosti, hvatajući duh vremena, obezbedio je sebi trajanje.

⁸³ O kritičkom mišljenju i javnom delovanju intelektualaca detaljnije sam pisao u: Slaviša Orlović (2013), *Kritičko mišljenje i javno delovanje politikologa (intelektualca) – Deset teza o svetom pozivu u teškim vremenima* – u: *Politika: nauka i profesija*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Udruženje za političke nauke Srbije, uredili Milan Podunavac i Žarko Paunović, str. 153–166.

⁸⁴ Ratko Božović (1972), *Metamorfoze igre*, Beograd: KPZS.

⁸⁵ Ratko Božović (1979), *Iskušenja slobodnog vremena*, Beograd: NIRO Mladost.

O LIČNOSTI RATKA BOŽOVIĆA

Uz toleranciju kao pretpostavku dijaloga, uz pluralizam kao odgovor na monizam i uz javnu reč koja je nasuprot arkanskim (tajnim) postupcima, Ratko je angažovani intelektualac sa stavom i sa stilom, ali sa očuvanom merom i za sebe i za druge. On je anagažovani posmatrač. Ni insajder, ni autsajder. Stvari je odlično video spolja, a komentarisao ih je kao da je bio unutra. Iako je najčešće akter loš posmatrač, a posmatrač loš akter, on je bio tu uvek kada je trebalo i gde je trebalo. Ako je u pitanju protestna šetnja, peticija, demonstracije i gutanje suzavaca, podrška ugroženim vrednostima, ili borba za slobodu, za kolege i institucije. Za sve je spreman da plati cenu, ali ne pristaje ni na kakvu ucenu. Čutanje je za druge bila strategija spasavanja sebe pognute glave. Ratko Božović nije ćutao a ostao je uzdignute glave. On je uspešno čuvao i sačuvao intelektualni i moralni integritet i to u okolnostima kada su ostale kolege pribegle individualnim strategijama spasavanja. Njegovo stvaralaštvo obeleženo je etičnošću a njegov intelektualni angažman – hrabrošću. Kao angažovani intelektualac, Božović nije imao strah od izgovorenog i napisanog, pa samim tim ni osećaj krivice zbog prećutanog. Odgajan na najboljoj tradiciji mišljenja, mislio je svojom glavom i mislio je drugačije. Uvek rado slušan, gledan i pažljivo čitan. Ratko Božović je čovek scene i čitavog života je na sceni, čovek javnosti i dijaloga, a protiv tajnosti i monologa, čovek tolerancije i duha vedrine. Čovek naglašene autonomije kritičkog mišljenja i „ortopedije uspravnog hoda”. Čovek sa stavom i čovek sa stilom. Etičar i estetičar.

Ratko Božović je tokom svoje profesionalne karijere bio oprezan. Znao je, ili je instinktivno osećao da aranžmani mogu da vežu i obavežu. On je čovek koji se ne da vezati ni obavezati. Jer, samo tako može očuvati svežinu i žestinu snage autonomne kritičke svesti. Uspešno je odolevao izazovima funkcija i angažmana. A bilo je čak i ponuda „koje se ne odbijaju”. On ih je odbio. Ambassadorska i direktorska mesta. Znao je da iza stvari koje privremeno mogu da gode vreba opasnost za trajne nelagode. Nije pristajao na funkcije i apanaže jer zna da to može voditi do blamaže. Nije ulazio u institucije, ni akademije. Tako je, izgleda, i drugde. Molijer, poznati komediograf i majstor smeha, nikada nije postao član Francuske akademije. Njeni potonji članovi napisali su na njegovom spomeniku preko puta akademije: „Njegovoj slavi nije ništa nedostajalo što nikada nije bio član akademije, a našoj je nedostajao on”. Odolevao je nuđenim funkcijama ali ne i *iskkušenjima slobodnog vremena*. Prolazio je *kroz crveno*, nastupao je *bez maske*, ne dozvoljavajući da dođe do *sumraka vrline*. O odnosu *dominacije i otpora* imao je i *noćnu moru*. Prolazio je *kroz lavirinte kulture*, ali nije dozvoljavao da postane *kult-ura*.

Kada bi se njegovoj bibliografiji od pedesetak knjiga dodali svi javni nastupi, intervjui, komentari, predgovori, pogovori, reči saopštene na otvaranju izložbi, na promocijama knjiga, u TV emisijama, na brojnim konferencijama i manifestacijama, bilo bi posla za jedan istraživački institut ili bar za jedan istraživački projekat.

Gledajući ambijent u kojem je stvarao knjige i dela koja analiziramo, može se zamisliti kako je njegovo javno delovanje rezultat dijaloga i odgovora na pitanje velike novinarka sa kojom je živeo dok je stvarao najbolja dela. U Vesni Mališić imao je inspiraciju, tačku oslonca, mirnu luku, podršku, razumevanje, korektivni faktor i kompetentnog sagovornika.

Verujem da je Ratko Božović inspirisao poeziju a znam da je jedan od retkih, ako ne i jedini profesor našeg Fakulteta koji je ušao u književnost. Mirko Kovač u romanu-memoarima *Vrijeme koje se udaljava* ima poglavlje naslovljeno „Romeo, moj uzor”, piše o Romeu B. iza kojeg se krije „majstor verbalnih igrarija”.⁸⁶ Kovač nastoji da svojim poznavanjem Ratka Božovića i oreolom kojim je obavijena njegova harizma i njegova magija, na sebi svojstven književni način, oslika portret sledećim rečima:

„Romeo B. bio je omiljeni profesor, njegova su predavanja bila posećena, uvijek puna dvorana, posebice ženskog svijeta, ne samo studentica nego i onih koje su već bile u službi ili su čekale posao, jer bješe se pročulo kako zavodljivo predaje i to bez ikakvih zabilješki, tako duhovito da se ponajčešće orio smijeh u dvorani. Zapisivane su njegove misli i citati, a kad bi sat završio, nitko se nije micao iz klupe; dvorana bi se ispraznila tek kad profesor ode u svoj kabinet. Salijetali su ga na ulici, svatko je želio s njim popričati i nakon predavanja, a kad sam ga jednom pitao kako objašnjava toliku potrebu da ga čuju, i je li naš mladi naraštaj gladan znanja, nije mi odgovorio. Zašto se tako hrli na njegove satove, dolaze čak i gospođe koje su davno studirale? Što je to što ih opija na tvojim predavanjima, pitao sam. Neka erotika? Ili magija? Ili se obnavlja tradicija Beogradskog univerziteta koji je uvijek imao slavne profesore.”⁸⁷ Na drugom mestu u istom romanu Kovač piše: „R. B. je jednom rekao da je najgore doba kad neznalice vode politiku, a slijede ih učeni ljudi”.⁸⁸

Ovo je samo jedan primer kako jedan veliki pisac osvetljava vreme druženja sa Ratkom Božovićem, a toj plejadi pripadaju ne samo Mirko Kovač

⁸⁶ Kovač Mirko (2013), *Vrijeme koje se udaljava*, roman-memoari, Zagreb: Fraktura, str. 81.

⁸⁷ Kovač Mirko (2013), „*Vrijeme koje se udaljava*”, str. 103.

⁸⁸ Isto, str. 107.

već i Danilo Kiš i mnogi drugi veliki književnici i stvaraoci. Na Fakultetu političkih nauka se i danas povremeno započne polemika ko je junak romana *Una* Mome Kapora i ko je sve bio kome inspiracija. Ostaje nam da konstatujemo da pesnička sloboda, umetnička imaginacija i stvaralačka kreacija mogu, ali i ne moraju imati uporište u realnim ljudima i događajima, ali nema sumnje da je Ratko Božović bio i ostao nepresušna inspiracija u raznim sferama stvaralaštva.

Na Fakultetu političkih nauka dobio je status „institucije u instituciji”, „nosećeg stuba” i „najvećeg brenda”. Uvek je bio i ostao samo svoj. I naš. Kada je zatrebalo. Bio je i ostao glas razuma i glas savesti – duhovni svetionik – svojevrsno merilo vrednosti. Čitavim generacijama studenata Fakulteta političkih nauka ostao je jedan od najviših autoriteta, na način da su autoriteti oni kojih se u delikatnim situacijama prvo setimo i pitamo se – šta bi nam oni rekli? Ništa manje bio je i ostao moralni uzor, u smislu Hemingvejeve opaske „o moralu znam samo toliko da je moralno ono posle čega se osećam dobro a nemoralno ono posle čega se osećam loše”. Posle druženja sa tako visokomoralnim čovekom i oni koju su imali razloga da se osećaju loše osećali su se dobro. Ratko je uneo radost u svoja prijateljstva.

Teško je naći reč koja bi bila dovoljno ispunjena sadržajem svih njegovih identiteta: prosvetitelj, veliki profesor, intelektualac kakvih je sve manje, šarmer, orator, kritičar, pisac, stvaralac, mislilac slobode. U onom smislu u kojem je Arhimedu bio potreban oslonac da polugom pomeri zemlju, Ratko Božović je tačka oslonca ka nešto boljem i slobodnijem svetu. Ratko Božović je svetionik i orijentir za sve koji plove vodama kulture i politike, koji ga čitaju, slušaju i poznaju.

LITERATURA

- Arent, Hana (1995), *O slobodi i autoritetu*, Zrenjanin: Gradska biblioteka.
 Berlin, Isaija (1992), *Četiri ogleda o slobodi*, Beograd: „Filip Višnjić”.
 Božović, Ratko (1972), *Metamorfoze igre*, Beograd: KPZS.
 Božović, Ratko (1979), *Iskušenja slobodnog vremena*, Beograd: NIRO Mladost.
 Božović, Ratko (1989), *Kroz crveno*, Beograd: IRO Sloboda.
 Božović, Ratko (1990), *Noćna mora*, Beograd: Književne novine, Nikšić: Univerzitetska riječ.
 Božović, Ratko (1993), *Izveštaj iz ludnice*, Beograd: Vidici; Nikšić: Unireks.
 Božović, Ratko (1993), *Kultura*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd: Savremena administracija.
 Božović, Ratko (1996), *Razbijeno ogledalo*, Novi Sad: Savana – Prometej.
 Božović, Ratko (1997), *Putovanje u noć*, Beograd: Čigoja štampa.
 Božović, Ratko (1997), *Nulta tačka*, Beograd: Čigoja štampa.

- Božović, Ratko (1998), *Lavirinti kulture*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (1998), Karneval duha, u: *Duh vedrine, kultura protesta*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (1999), *Uzaludna knjiga*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (2000), *Dnevnik 2000*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (2002), *Dominacija i otpor*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (2015), *Paradoksi medijske slobode*, Nikšić: Medijska kultura, Civilni forum Nikšić.
- Konstan, Bendžamin (1989), The Liberty of the Ancients compared with that of the Modern. In *Political Writings* (ed. B. Fontana), Cambridge: Cambridge University Press.
- Kosović, Dušan (1997), *Dođe mi da poludim*, Beograd: „Savana”–„Plavi jahač”.
- Kovač, Mirko (2013), *Vrijeme koje se udaljava*, roman-memoari, Zagreb: Fraktura.
- Mil Džon, Stjuart (1988), *O slobodi*, Beograd: „Filip Višnjić”.
- Orlović, Slaviša (2013), Kritičko mišljenje i javno delovanje politikologa (intelektualca) – Deset teza o svetom pozivu u teškim vremenima. U *Politika: nauka i profesija*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Udruženje za političke nauke Srbije, uredili Milan Podunavac i Žarko Paunović, str. 153–166.
- Radović, Veljko, Pogovor knjige Ratko Božović (1989), *Kroz crveno*, Beograd: IRO Sloboda.
- Radović, Veljko, Pogovor knjige Ratko Božović (1990), *Noćna mora*, Beograd: Književne novine, Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Hajek, Fridrih fon (1998), *Poredak slobode*, Novi Sad: „Global book”.
- Humbolt, Vilhem fon (1991), *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Veber Maks (1988), Nauka kao poziv. U *Duhovni rad kao poziv*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Dobrivoje Stanojević

PROTIV DEMONIZMA DIJALOŠKOG NARCIZMA

*Ukoliko se rastojanje do drugoga ne smanji –
dijalog nije ni imalo smisla voditi.*

Ratko Božović, „Geometrija govora”

1. DAR ZA DIJALOG

Imati obdarenost za dijalog znači posedovati ključeve za sva tajna vrata sveta. Učenje Ratka Božovića, savremenog srpskog Sokrata, profesora koji ne priznaje bogove, intelektualca koji o lošim stvarima govori najbolje, ali ne kao da su najbolje, sokratologa koji ne kvari omladinu, ali se ne da ni pokvariti od nje niti od bilo koga drugog, učenje, dakle, ovoga maga otrežnjujuće, oštre a nezlobive, reči o dijalogu, povratku smisljenoj komunikaciji, njegov neposredni dar za sporazumevanje u vreme opštih nesporazuma, jesu činioци srpske kulture koji su postali svojevrsni uzori i paradigma demokratskog delovanja u uslovima prikrivenih totalitarnih demokracija. Intelektualna svežina i širina obaveštenosti i moralna doslednost najznamenitijeg srpskog kulturologa predstavljaju trajno nadahnuće mnogih novinara, politikologa, diplomata i socijalnih radnika koji su izišli ispod njegovog šinjela, ali i niza drugih intelektualaca značajnih za našu sredinu. Zahvaljujući oštroomnim, duhovitim i dalekosežnim, još uvek duboko dejstvujućim zapažanjima o posebnoj „geometriji govora” nadaleko čuvenog profesora, naša kultura i umetnost mogle su da dišu mnogo slobodnije ili bar znatno drugačije. Svojim teorijskim i praktičnim delovanjem Ratko Božović je postavio niz izazova pred sve koji su mislili o dijalogu ili delovali dijaloški. Često su njegovi stavovi zbunjivali cenzore i cenzorsku pamet, a javni nastupi nametali trajno stanje napetog iščekivanja. Zahvaljujući delotvornim, duhovitim i preciznim retoričkim ekvilibristikama duh ovog sociologa kulture bio je stalno na oprezu

i gonio druge da dosegnu istu vrstu obazrivosti prema bilo kakvim „isključivim sudovima” („Geometrija govora”).

Mnogi pisci i aforističari pozivali su upravo Ratka Božovića da im on bude tumač. Kao Sokrat našega doba, *dabome* (njegova, i Matoševa, omiljena reč kojom se nešto odobrava, priziva božanstvo doslednosti i podstiče na preduzimanje, istovremeno), on ume, sa mnogo ironije, ali bez sarkazma, da uoči bitne pretpostavke izostanka dijaloga u društvu i da podstakne svrhovite podsticajne razgovore o neophodnosti tolerancije. Iako ponekad zastupa tezu da treba preterati da bi se čulo (suprotno od latinskog načela, ponekad je dobro u nečemu biti *preteran* da ne bi bio *priteran*), znameniti sociolog je, suštinski, u svojim istupima odmeren i pronicljiv. Njegova tumačenja „ubrzanja istorije” i uticaja istorije na dijalog i fleksibilnost išla su prema dalekosežnim zaključcima o važnosti ekonomske samostalnosti. Tako Božovićeva razumna reč spasava od političke rijaliti euforije. Znameniti kulturolog nepogrešivo ume da razumeva i demaskira nedemokratske javne delatnike koje naziva „ništa robom”. U posebnom skladu sa svojim najranijim delima, posvećivao se knjigama, dijalogu i kulturi čitanja sa posebnom i nesebičnom darovitom snagom otpora prema jednomlju i demonizmu javne reči.

2. PROTIV AUTORITARNOSTI

Dijaloško teoretisanje i delovanje Ratka Božovića omogućava pojavljivanje čitavog niza osporavanja raznih oblika nedijalogičnosti, autoritarnosti i pogrešno usmerene eristike. I najturobnije društvene pojave bile su podvrgnute strogoj analizi i demaskirane u svojim autoritarnim regresijama. Suočavajući se sa menama društva, ovaj istraživač kulture se nije mnogo menjao u svojoj istrajnosti da kritički stav prema suvom interesu zadrži u svakom svom novom delu.

Božovićevi dijaloški stavovi, međutim, retko kad su bili „borba u areni”. Zalažući se za čitanje, profesor ume da po strukturi dijaloške rečenice uoči intelektualnu invalidnost savremenosti. Otuda kao da sve vreme traži ljude koji umeju da naprave jasnu rečenicu i zalaže se za principe jasnosti. Svojim delovanjem otvara duhovne horizonte, osporava inerciju i brani neophodnost neautoritarnog dijaloga. Ostaje među prvima koji podstiču kritički dijaloški stav, naročito prema politici. Kao kulturolog uspešno demaskira političko društvo u kome se kultura dijaloga stavlja na sporedni kolosek.

Usamljeni građanin je uvek u žiži Božovićevih interesovanja. Otuda je protiv autoritarnih nanosa tradicije, a podržava sve što valja u srpskoj i svet-skoj baštini. Kritikovao je uporno autoritarni mentalitet društva i preispiti-

tivao delovanje u neslobodi. Ovaj savremeni *teorijski* Domanović (dobitnik nagrade „Radoje Domanović” 2016. za teorijski pristup satiri) nipodaštava monološki diskurs. Još uvek veoma snažno i delatno piše o stradanju dijaloga na našim prostorima. Pisac je više od 50 knjiga. Zalažući se za argumentaciju u dijalogu, protiv stranačkog mišljenja, Božović priziva bezinteresni dijalog. Poštovalac razlika u dijalogu, podstiče neposrednu demokratsku komunikaciju.

Naročito kritički okrenut prema političkom dijalogu, Božović ga često dovodi u vezu sa tanatoidnim nagonom. Zalaže se za duhovni razvoj pojedinca da bi se društvo učinilo kreativnijim. Dobro se snalazi u prostorima umetnosti, književnih i aforističkih vrednosti. Čuveni kulturolog uverljivo komentariše i dešavanja u političkoj sferi uviđajući nedelotvornu dominaciju političkog govora. Zato se uvek odlučuje da, među prvima, kaže šta misli. Otuda niz knjiga o demonskim izazovima slobode, ali i eseji o uzaludnosti simuliranog dijaloga u autoritarnom kontekstu u kome se kod nas, u neprekidnoj privremenosti, odvija.

3. POLITIČKI DIJALOG I NAMETANJE NESLOBODE

Politički dijalog u svom delu Ratko Božović posmatra kao zavođenje na nesaglasnost sa sobom i uvođenje u kič. Time dovodi u pitanje sumnjive vrednosti, traži i započinje nove rasprave. Njegovo strpljivo, često samoironično, dijaloško delovanje obavezivalo je i druge na nepristajanje na neslobodu i zauzimanje stava kojim se pokazuje važnost slobode samostalnog pojedinačnog delovanja.

Protiveći se nametanju neslobode, Božović često opisuje pojedinca tranzicije u sudaru sa svojom neodlučnošću. Čuveno pitanje: „Šta se to desilo?” usmereno je protiv političkih ideologema o pogubnom dijaloškom „strančarenju” i biranju obezluđenih pristupa.

Ratko Božović, bezmalo, već pola veka brani građanski identitet. Dakle, Sokrat i Diogen u jednom liku. Sklon ironiji, pa i parodiji, beogradski profesor, ipak, nikada nije bio moralista. Njegova igriva ironija uvek je išla prema tome da se dokaže dijaloška razigranost raznolikosti i važnost manjinskog mišljenja. Odnos između politike i kulture posmatra kao odnos Tanatosa i Erosa. „Iskrivljenu svest” ideologizovane stvarnosti on svojim knjigama neprestano ispravlja i razobličava prevare oličene u kiču. Traga za istinom osvajajući slobodu da bude samostalan u tom traganju.

Otkrivajući kič u medijskom i političkom dijalogu, Božović ustoličava novu lestvicu vrednosti. Uočavajući paradokse stvarnosti, razdvaja protivurečnosti. Zalaže se uvek za ljude koji su „sramno dezavuisani”. Odbacuje

drski pragmatizam. Politički dijalog kao osveta prema neistomišljenicima predmet je njegovih razobličavanja. Prihvatajući neophodnost društvenih konvencija, Božović odbacuje konvencionalne stege. Tako uočava zamke tržišnog uvođenja kiča u sve pore društva, naročito politikanstvo i nesmi- reni pragmatizam.

Pobornik povratka pravim vrednostima, Božović traži svojim dijaloškim delovanjem promenu konteksta u kome se kič i rijaliti poetika pojavljuju kao novi obrasci življenja. Pri tome tumači mehanizme svesti kojima se dovodi do novog pogleda na svet. Kič je preovlađujuća dominantna u našim okol- nostima, a kič u dijalogu i retoričke stereotipije rađaju „dijaloški vakuum” kojim se podstiču nevrednosti („Molitva osame”).

Otuda je i nacionalizam, kao posebna paranoja, predmet Božovićevih istraživanja. Moralni asketa, usmeren prema vrlini, beogradski profesor se, i zato, uvek nalazio kao zaštitnik onih kojima nije davano pravo na slobodni dijalog uviđajući, pritom, zabludu da dijalog može biti nepogrešiv u svom narcizmu.

4. DIJALOG I UZALUDNOST VLADAJUĆE POLITOKRATIJE

Ratko Božović često i posebno govori o nestvarnosti dijaloga. Uvek je bio za to da se bez cinizma govori sa postojanom argumentacijom. Svojim de- lovanjem razobličava groteskna politička preuveličavanja (koja su danas dobila zabrinjavajuće skriveno totalitarne razmere) i reaguje kad god treba dijalog dovesti u tok razumnosti. Zalažući se za civilno društvo, stavlja na pravo mesto dijalog između Crkve i Države. Svojim delovanjem razobličava iracionalni, neočekivani totalitarizam „vladajuće politokratije”. Upozorava na obmanjivanje javnosti i naglašava potrebu da je nepotrebno sukob „pre- kidati, gušiti ili odlagati”. A kad je reč o odlaganju dijaloga reč je o političkom kiču. Odnos dominacije i podređivanja jesu, u stvari, odnosi *Erosa* i *Tanatos*, neobuzdavanje strasti. To je i izvesno uvođenje u kič i totalitarizam bez po- jedinca bez koga i nema kulture. „Stvari mogu stajati i nikako”, mišljenje je Ratka Božovića.

Komentarišući na medijima, a najčešće na Drugom programu Radio Beograda, događaje u kulturi, ovaj profesor je postepeno ulazio u analizu sveta politike i postaje jedan od vodećih govornika i pisaca o politici (o ovoj temi napisao je čak desetak knjiga). Okretao se dramatičnim stvarima i ra- splitao erističke ćorsokake govora o politici i istoriji. Nikada nije pristajao ne nedijaloško stanje čak i onda kada se činilo da taj glas nikuda ne dopire („Uzaludna knjiga”). Motiv uzaludnosti, inače, u svojevrsnom melanholič- nom maršu, neprestano korača njegovim knjigama o dijalogu. A ta melan-

holija je na vreme uočila one koji „vode i zavode” bez pretpostavki slobode usmeravajući „filozofiju palanke” prema sve dubljem kiču. Božović često vodi dijalog o vrednostima i uvek je na strani autentičnog slobodnog dijaloga. Kultura je, za ovog autora, stav o svemu što se događa u društvu. Tako dosledno pokazivanje razumevanja „za drugosti i različitost” vodi prema uočavanju pravih uzroka neslobode i promišljeno nenarcističko angažovano traganje za uzrocima.

5. RASPOZNAVANJE SUŠTINE

Ratko Božović ideološki dijalog posmatra kao „interesno mišljenje” i „stranačko opredeljenje”. Dakle, dijalog jedne strane bez potrebne raznolikosti. On osporava sankcije u ime „institucionalne ili političke moći” i svojim govorom upozorava na predstavljanje prošlosti ideološkim klišeima. Na taj način delo profesora Božovića podstiče građane da biraju za svoju slobodu, a ne da budu, u neznanju, protiv slobode. Zato i parodira politički kič i samoreklamerstvo „kao ozbiljnost koja je smešna”. Koristeći se ironijom često je spreman na samoironični diskurs kojim se uporno nipodaštava „krutost u mišljenju”.

Svi, naravno, rečeno je, ne mogu misliti na isti način ako misle. Ipak, najslobodoumniji ljudi ove zemlje misle slično Ratku Božoviću. Kako biti predvodnik slobodnomislećih, a misliti i govoriti jezikom manjine? Božović to postiže zahvaljujući izvornom razumevanju dijaloga u kome nema iskripljene svesti. Zato se slobodno suočava sa istinom do današnjih dana, ume uzbudljivo za njom da traga i da podstiče druge na samopregor.

„Govoriti o prošlosti bez saznanja o sadašnjosti i bez vizija budućnosti – nema smisla” („Geometrija govora”) – piše, takođe, Ratko Božović. Beogradski profesor često ume da iznedri optimistički navod iz, recimo, poezije ili aforizma, ali se iskazuje i kao mudri pesimista mada nikada nije bio istinski nihilista. U svom delu nikada nije negirao terapeutske mogućnosti dijaloga iako je, neiznuđeno, priznavao da je bio u zabludi. Iz sukoba, otvorenih i sakrivenih, uvek je stizao do odgovarajuće i proverene komunikacije, poštujući kulturu sagovornika. Božović tako ume naširoko da motiviše sve brojnije slušaoce i čitaocce. Otvorenih čula za sve dijaloške izazove, nepogrešivo prepoznaje „paralelne monologe”. Dosadu u dijalogu duhovito određuje kao sve „što je bilo do sada”. Čovek knjige, ali i akter života, često se pri učenju o dijalogu poziva na stvarnost koju aktivno živi. Negujući „kreativnu gipkost” svoje razgovorljivosti Božović neprestano uzdiže nesvakidašnju „sposobnost raspoznavanja suštine”.

6. DIJALOG KAO LAVIRINT STVARNOSTI

Dijalog je, po mišljenju Ratka Božovića, lavirint stvarnosti, a vlastiti subjektivitet je poseban unutrašnji lavirint koji može da se i ne dogodi. „Upoznaj sebe” mogla bi biti i maksima uvaženog profesora. Živom rečju i oštrim dijalogom, usmenim i pisanim, ovaj sociolog kulture živo je komentarisao gotovo sve važne događaje, od sukoba, svađa i ratova, do *preseljenja* patrijarha Pavla i fudbalskih utakmica.

Skoro da nema dijaloškog mesta na kome nije bio prisutan. Poništavao je zakone fizike i nalazio se svuda gde je trebalo primetiti nedoslednost, iskazati mišljenje i osećanje, proceniti, verovati, podsticati. Nije moguće ne uvažavati ga čak i kad je protiv vas. Kao da unapred zna u šta će se stvari okrenuti, nikada ne gubi saosećanje i dijalošku solidarnost prema drugima. U razgovoru se često iznenadimo onim što sledi posle njega. Zato je profesor Božović uvek spreman da primeti okolnosti kada se nezasluženo želi više nego što je neophodno i manje nego što je sve. Uvek se vraća sebi, svojoj doslednosti, stvarima koje nisu valjale da još jednom doživi „ličnu katarzu”.

„Dijalog ne ide uz laž, okrutnost i ogovaranje” („Geometrija govora”), stav je koji dosledno i danas zastupa Ratko Božović. Tražeći istinu u stvarnosti, kako je govorio, *na godišnjem odmoru*, beogradski sociolog nikada nije bio opsednut, našim prostorima svojstvenoj, „demonskom strašću obezvređivanja”. Otuda se u njegovom delu laskanje uvek odvaja od autentičnog dijaloga. Tamo gde ima laskanja nema pravog razgovora. Laskanje podseća na „brbljanje”, što je „drastična zaloupotreba jezika” („Nadmoć ćutanja”). Potvrđujući se razumevanjem za stvari, Božović u problemu mržnje vidi posebnu opasnost za dijalog. U takvom stavu naslanja se na dela Vitgenštajna, Kamija, De Sosira, Fukoa, Levi Strosa, Lakana, Čomskog, Sretena Marića, Đure Šušnjića, Horhajmera, Adorna, Markuzea, Bahtina... Dijalog bi, otuda, u njegovom delu mogao da se odredi kao igriva pretpostavka raznolikih gledišta za ostvarivanje samosvojnih vrednosti.

Ratko Božović nepogrešivo uočava simulaciju istine u dijalogu masovnih medija („Novi putevi komunikacije”). Ukazuje na okolnosti da kod nas mala pamet odlučuje o velikoj pameti. Stoga dijalog u politici vidi kao vetar koji duva na raznolike strane. Tako svojim delom brani kulturu od nekulture. Nesporazume na polju komunikacije opaža kao pogubne za našu stvarnost i stalno se zanima za pitanje kako to da politika kao deo kulture neprestano teži da pređe u polje necivilizovanog i nekulture.

Veštačka realnost rijaliti programa nije isto što i „veštački rajevi” pesništva. Ukazujući na pogubnost neodgovarajućeg prihvatanja globalistički razarajućeg pornografskog iskustva politike, Božović zagovara potrebu za

čitanjem kao vid bežanja iz „ravnodušnog sveta” („Novi putevi komunikacije”). I upravo kad razobličava banalnost svakodnevice, znameniti kulturolog ukazuje na pogubnost isključivog određenja prema materijalnim vrednostima, nasilju i pornografije kojima se ubija svaki neposredni odnos potrošačkog prema autentičnom erosu i neposrednoj živosti.

Tamo gde je strah, nesloboda i odsustvo dostojanstva, tamo nema dijaloga, glasi još jedna od nadahnjujućih teza Ratka Božovića. *Duhovna suša* utiče na odsustvo vrednosti kojima bi se podsticala komunikacija. Dijalog je, takođe, ispunjavanje naše praznine i izlet prema drugima. Otuda je urbana „usamljena gomila” paradoks nesusretanja i zatvaranja u vremenu neprekidnog mimohoda.

Božović u svojoj implicitnoj teoriji o dijalogu razlikuje termine *seosko i urbano, seljak i seljanin*. Sa razumevanjem za sve slabosti u društvu i kulturi, srpski kulturolog uporno ukazuje na razloge za marginalizaciju kulture. Po njemu, kod nas nikada nije došlo do pravoga susreta obrazovanja i kulture. Svest o promenama i „unutrašnje razumevanje promena” sporo se razvijaju. Njegova odbrana vrednosti kulture dijaloga i autentičnog postojanja nalazi se u samosvojnom ukazivanju na poželjne stilove vrednosti bez banalnog prisustva političkog diskursa.

Muzilov „čovek bez svojstava” u tumačenju Ratka Božovića preobraća se tako u „čoveka bez samosvojstava” i osećanja za komunikaciju. Samo iz dijaloga se može doći do odbrane vrednosti napadane od politike određene, najpre, kao „volja za moć”. Otuda naizmenično smenjivanje stagnacije i regresije jeste gotovo trajno stanje srpske kulture. Politički kukavičluk se utemeljuje u tradicionalizmu, a istinski dijalog se zalaže za tradiciju na ne-tradicionalistički način. Deklarativno autoritarno zalaganje za nasleđe čini da dijaloška baština strada.

Jedan od najžešćih zagovornika „povratka dijalogu” u našoj sredini Ratko Božović se protivi liderskoj perspektivi pri oblikovanju dijaloga. U Srbiji nikada nije prestao da se odigrava Domanović. Kao da se stalno igra ista predstava. To više nije samo literarna činjenica. Dijalog, upravo, jeste odbrana pravih vrednosti od vođenja i zavođenja. „Još kad bismo od komunikacije mogli stvoriti umetnost!”, kaže se na kraju teksta „Geometrija govora”.

Ratko Božović svojim promišljanjem o dijalogu i ukupnim dijaloškim delovanjem pokazuje gde bi se mogao naći izlaz. Reč je o potrebi stalne dijalozizacije stvarnosti, kritičkom podizanju medijske pismenosti, neoskrvnutom javnom debatovanju, demokratskim neerističkim izlazima, razgovornoj energiji, negovanju smisla za lepo, smanjenju komunikativne razdaljine prema drugome i besednički delotvornom u govoru.

Sve pomenuto jeste, upravo, sinonim za ime Ratka Božovića.

Jelena Đorđević

KULTURA STRAHA

Gotovo da ne postoji tema vezana za neki od mogućih aspekata kulture a da o njoj nije pisao i da je nije promišljao Ratko Božović. Kada se uzme u obzir dužina staža mišljenja i promišljanja, vremenski i društveni kontekst, zapaža se jedna linija koja od mladalačke vere u značaj kulture, kreativnosti i potencijal *homo ludens*a počinje da se transformiše u analize medijskih manipulacija, narcizma potrošačkog društva, raznih formi opresije nad kulturom i onima koje ona sprovodi nad slobodnim pojedincima. Od analitičke kritike do, ponekada, čistog kritičkog očajanja što beščasće moći i moć gluposti vodi ka rušenju svakog smislenog poretka, Ratko čita i tumači beskonačno duge „tranzicione godine” posle istorijskog pada Berlinskog zida i raspada države u kojoj je živio svoju mladost. Nema te teme o kojoj Božović nije imao šta da kaže uvek imajući u vidu opasnu vezu između kulture i politike, ali istovremeno gajeći i čuvajući „humanističku iluziju” da čovek, pojedinac, može u kulturi i kroz nju tu vezu da raskine i da se vine u prostor slobode. Pitanje slobode je za njega oduvek bila kulturološka teme, *par excellence* i kada govori o igri, i kada analizira satiru i kada secira procese političke destrukcije kulture i kada kritikuje medijsku degradaciju vrednosti.

U međuvremenu, međutim, na planu teorije sve se glasnije čuje kritika pomenute „humanističke iluzije” koja želi da dokaže da iluzija nije proizvod utopijske projekcije budućnosti ukorenjena u modernom dobu, već da je proizvod narcizma zapadne civilizacije koja po svojim merilima definiše Čoveka. Pokazuje se da je vera u slobodnu ljudsku samosvest konstrukcija nastala u racionalističkom žaru Prosvetiteljstva i da je ona, danas je sve jasnije, skrojena prema meri jednog konkretnog društva i sistema vrednosti, koji je, uzgred, iznedrio kolonijalizam, robovlasništvo, genocide, totalitarizam i još mnogo toga. Antihumanistička retorika u teoriji kulture pokazivala je i dokazivala da je san o slobodi laž jer se svi nalazimo u kandžama jezika ili u igrama moći i nadmetanja, kontrole, nametanja i nadgledanja. Kada se dugo građena ideologija progresa, u čijem središtu stoji univerzalni Čovek, polako

počela da urušava, kada se pokazalo da je kultura uvek u nekom dosluhu sa ideologijama, dominantnim diskursima, hegemonijama – svejedno kako se diskurs moći naziva – na scenu je stupio i radikalni relativizam kao plod izgubljene vere u metanaracije koje ujedinjuju prošlost, sadašnjost i budućnost i Čoveka kao pokretača istorije, subjekta znanja i merila svih stvari. Sve je moglo da se dekonstruiše, preokrene, dovede u pitanje, redefiniše, izokrene. Odnos ljudi i prirode, prirode i tehnologije, zapada i drugih, siromašnih i moćnih, muškaraca i žena, stvarnosti i virtuelne stvarnosti – svi ovi odnosi su „destabilizovani”, dovedeni u pitanje. Prekinut je lanac koji je spajao tri dimenzije vremena i ljudi su se našli potpuno nespremni da pojme budućnost jer je svet pred njima svakim danom sve veća nepoznanica.

Sa tim je koincidirala eksplozija potrošačkog društva, kontrakturna dekonstrukcija postojećeg vrednosnog poretka i načina života, seksualna revolucija, postmodernistička invazija na postojeće strukture umetnosti i modernističke zablude. Izgubljeno je poverenje u znanje, sumnja se u svaku informaciju, u sve i svakoga, Istina je apsolutno detronizovana i bačena na „đubrište istorije” zajedno sa Čovekom. Kultura više nije kruna Čovekovog vladanja nad prirodom, ono najbolje što je on spreman da stvori i podari sebi i svetu, kao što je to mislila Prosvećenost. Niti je utočište, a još manje duhovni prostor u kome deluju posebni pojedinci, kao što je mislio Romantizam. Kultura nije više korektiv stvarnosti, prostor sublimacije, negacije zbilje, ona je zbilja sama isprepletana sa svim drugim nitima koje čine celinu društvenog i ličnog života. Ponajmanje je prostor ona slobode, jer je uhvaćena u mreže nezasićenog kapitalističkog razvoja koji je doveo do globalne pometnje koja nekad ustanovljene vrednosti i pojmove sasvim dovodi u pitanje. Kultura je izgubila autonomiju u koju se nekada verovalo. Izgubila je nevinost.

Čitajući Ratka Božovića koji pokušava sa strašću i znanjem da objasni kulturu, da je situira u sistemu znanja, da ukaže na postojeće klasifikacije, otvaraju se pitanja sve složenija i sa neizvesnim odgovorima što društvo(a) savremenosti hrle ka budućnosti koja sve više postaje nepoznanica. U traganju za nekom definicijom kulture sve više se nameće jedna tema, jedan obrazac, emocionalna klima koju možemo da definišemo na osnovu jednog pojma – strah. Božović piše o strahu kao o destruktivnoj sili koja lomi čoveka i u potpunosti razara mogućnost ostvarivanja slobode i na kolektivnom i na individualnom planu. Prateći kulturu savremenosti već decenijama, 2016. izlazi njegova knjiga *Molitva osame* sa jednim relativno kratkim biserom o strahu kao „pošasti” našeg doba, usud ljudskog bića koji poništava dobrotu, razdvaja ljude, inicira zlo, razluđuje um, pervertira emocije, kvari moral, uništava dostojanstvo. Strah je, kako kaže Božović, *senka* koja uvek prati čoveka, ali ga u potpunosti prekriva u trenucima promena i kriza, rasula, strahovlada,

bezumnosti onih koji imaju moć da upravljaju sudbinom pojedinaca, i gore, čitavog čovečanstva. Navodim godinu kada je ovaj „biser” objavljen zato što poslednjih desetak godina govor o strahu postaje sve učestaliji, te je moguće reći da je strah postao „kulturalna dominanta” visokorazvijenog zapadnog društva, istog onog koje je svojevremeno Čoveka i njegovu moć da zna i upravlja znanjem stavljao u centar progresivne emancipacije sveta. Osećanje straha najdublje je ukorenjeno u civilizaciji koja je danas postigla takav stupanj razvoja, bogatstva, sigurnosti za najveći broj građana, kakav tokom istorije nije zapamćen. Trijumf Zapada u širenju vlastite civilizacije širom planete, visoki stepen blagostanja ispostavlja se da nisu dovoljni razlozi da se ljudi osećaju spokojno i zadovoljno. Šta su razlozi ove endemske teskobe, kako se ona ispoljava?

Govoreći o *univerzalnosti* straha u vremenu i prostoru Žan Delimo je ukazao da je potreba za sigurnošću primarni ljudski pokretač utemeljen u emocijama, ali i moralu, da dobija na snazi kada se čovek ili društvo osećaju nezaštićenim. Nesigurnost se, tokom istorije, povezuje sa smrću, te se stanje neizvesnosti, odsustva poretka, haosa doživljava kao smrtonosna pretnja. Sva su ljudska društva, od najranijih dana, težila da nađu društvene mehanizme i simbolička sredstva da se odbrane od stanja ne-poretka da bi se sačuvala od entropije i smrti, obezbeđujući trijumf života i kontinuitet. Praskonski strah od smrti se projektuje na sve nivoe društvenosti, tako što svako stanje ne-poretka ili krize u različitim segmentima društva inicira otkrivanje i nalaženje sredstava za njegovo suzbijanje (u institucijama društva, kulturnim normama, ritualima, mitovima, umetnosti, religiji itd) ali, može da dovede do destrukcije i samodestrukcije. Strah ima dva lica, on je kreativna i destruktivna emocija, i o tome svedoči celokupna istorija, kao i psihologija, koja, naročito od Frojda, u strahu vidi pokretača stvaralaštva, ali, mnogo više skriveni uzrok ogromnog broja patoloških stanja.

Težnja da se strah prevaziđe uspostavljanjem društvenih institucija nalazi se, po Hobsovoj teoriji, u samom korenu države, mada su o tome imala intuiciju i najjednostavnija društva. U tom smislu je strah, i manipulacija njime, suštinska odrednica političkog, što se tokom istorije pokazalo kao gotovo neograničeno polje mogućnosti za očuvanje ili ekspanziju vlasti, kao mehanizam za obezbeđivanje poslušnosti, ali i kao preduslov za očuvanja zajednice (pod bilo kakvim uslovima). Strah, naročito strah od smrti, pokretač svake kulture, uspostavljanja normi i običaja, temelj morala i religije, inspiracija umetničkog stvaralaštva, osnov pisanih ili nepisanih zakona.

Uprkos univerzalnosti, opšteljudski strah dobija smisao i formu, tumačenje i značenje u određenim kulturama i društvenim kontekstima. Intenzitet

i forme se menjaju – nekada je strah u potpunom mirovanju, dok pod određenim socijalnim i kulturnim uslovima dolazi do njegove erupcije. Najčešće erupcije su odgovor na konkretne opasnosti, sa imenom i prezimenom, sa kojima se oduvek suočavaju ljudska društva. One mogu da ugroze fizički opstanak pojedinaca i društva i podrazumevaju direktnu akciju u cilju otklanjanja opasnosti i njenih posledica. Međutim, postoje i specifične generalizovane „emocionalne klime” kada strah gubi na intenzitetu, menja obim i kvalitet razvijajući se kao odgovor na impulse koji dolaze sa mnoštva strana. To je neimenovani strah uglavnom vezan za *neizvesnost* koja proizlazi iz nedostatka znanja odakle opasnost dolazi, i u kojoj formi. To je strah zlokoban koji, kako Bauman kaže, preta katastrofama, strah čije se poreklo ne može identifikovati jer se u njemu spaja i prirodno i ljudsko, a pri tom „ne nalikuju ni na jedno od njih posebno”. Ovaj strah je nepodnošljiv, jer nedostaje pouzdanje u raspoloživa sredstva odbrane što, između ostalog, podrazumeva i disproporciju između veličine i obima stvarnih pretnji i intenziteta i sveobuhvatnosti straha. Ove strahove neki nazivaju „izvedenim” ili „strahom niskog intenziteta”, „tihim strahom” koji, kako bi Svensen rekao, ima više karakter raspoloženja nego osećanja – difuzan, kao magla „ledi krv u žilama” i uvlači se svugde.

Veliki broj teoretičara i filozofa zapaža da ovakav strah, njegov kvalitet, obim i dinamika širenja predstavlja specifičan istorijski fenomen vezan za logiku razvoja moderne i kapitalizma i njihovo ishodište i transformaciju u visokorazvijenom globalnom kapitalizmu, visokoj moderni, hipermoderni, postmoderni – savremenosti – ma kako da nazovemo vreme u kome živimo. Generalizovana anksioznost podstiče se neprekidnom proizvodnjom novih strahova, što stvara specifičan *stil života* koji se naziva *kulturom straha*. Kultura straha povezana je sa pojmom *rizika* i uključena u razvijeni imaginarijum katastrofe, i apokaliptizma i najuže je vezana za odnos prema budućnosti kao jednom od elemenata u nužnom kontinuumu doživljaja vremena karakterističnim u zapadnoj civilizaciji.

Ovaj sklop različitih elemenata u kojima je moguće čitati i tumačiti kulturu straha svakako spada u gotovo svakodnevni govor i analize o mogućem epilogu globalizacijskih kretanja, novim eksperimentima u biotehnologiji, nanotehnologijama, genetskom inženjeringu, društvenim razdorima, epidemijama, psihičkim poremećajima, stresovima izazvanim ubrzanjem vremena i besomučnom eksploatacijom ljudskih resursa, i još mnogo toga. Otvaraju se katedre i instituti za studije budućnosti, stotine knjiga pokušavaju da predvide, podstaknu ili obuzdaju razvoj savremenih tendencija, stotine hiljada upozorenja stiže iz pisanih, zvaničnih dokumenata, filmova, romana, alternativnih pokreta, religijske ili sekularne provenijencije. Pojedinci, „obični

ljudi”, konzumenti starih i novih medija panično gledaju na budućnost nemajući mentalni kapacitet da pojme šta nas sve očekuje.

Izdvojila bih za početak dva osnovna, relativno suprotstavljena pogleda na kulturu straha i tumačenje njenih uzroka i pojavnih oblika koja se najčešće nalaze u bujajućoj literaturi o savremenoj kulturi straha. Jedan je usredsređen na pretpostavku da je strah gotovo nužna posledica rapidnog razvoja nauke, opsesije novinama u kontekstu širenja i osvajačkog pohoda kapitalizma i potrošačkog društva. Odatle proizlazi i mišljenje da strahovi imaju uzrok u stvarnosti. Drugi polazi od stava da su strahovi proizvedeni, da su uslovljeni diskurzivnim praksama karakterističnim za politički ili kulturni ambijent u kome se stvaraju. Jedni smatraju da se modernizacija može obuzdati i ozbiljno promisliti, dok drugi smatraju da svako ko ne veruje u modernizaciju potencijalna je žrtva straha. Jedni akcenat stavljaju na rizike, drugi na prakse označavanja. Jedni kulturu straha stavljaju u širi kontekst, judeohrišćanskog nasleđa, civilizacijskog razvoja modernog društva i globalizacije, dok drugi pogled upravljaju na političke manipulacije i odnose moći. Jednima su sklonije sociologija i „tvrde” nauke koje dijagnostikuju probleme i teže da ukažu na tehnička, politička i legislativna sredstva za otklanjanje ili ublažavanje rizika na koje se strahovi odnose, drugima humanističke discipline, čiji je cilj da raskrinkaju i demistifikuju procese i sredstva kojima se strahovi konstruišu i prenose u javnost. Jedni veruju u objektivnost činjenica, drugi ih relativizuju. Naravno, oni se u mnogim tačkama mogu i preklapati.

U oba slučaja jasno je da je strah u savremenom zapadnom društvu postao važna tema, te da je višedimenzionalan, polisemičan, da može da se posmatra i kao posledica i kao uzrok mnogih društvenih i političkih zbivanja, da je ukorenjen u unutaršnjim principima kapitalizma i ideologiji razvoja. S druge strane, strah je i emocionalno stanje i najčešće se svodi na osećanje nemoći da se odgovori na pitanje dokle je naša civilizacija došla, sa kojim ciljem, ima li ga uopšte ili je reč o stihiji koja preta da preplavi obale postojećeg sveta. Zato svako promišljanje savremenog straha zapravo upravlja pogled ka budućnosti.

Moderni strahovi su dobili protejsku formu od onda kada se urušio stabilni poredak kosmosa, društvenih hijerarhija i vere, i kada je silina čovekove kreativnosti i moći delovanja u svetu označila otklon od nužnosti. Ovo stanje je sastavni element modernog sekularizma, ideologije progressa i tehnološkog razvoja. Moderno doba je, nasuprot prethodnim epohama, suštinski otkrilo istoriju, a time i tri dimenzije postojanja. Centralni motiv, koji od prosvetiteljstva vodi čovečanstvo kroz vreme, vezan je za ideju napretka, pri čemu budućnost figurira na dva načina – ili kao cilj, u svojim društvenim

utopijskim varijantama, ili kao nepoznato koje čovekov um i otkrića, uz pomoć nauke i tehnologije, treba da osvoji i ukroti. Otkriće novih potencijala i formi znanja pretpostavljalo je da je budućnost sasvim otvorena i da je do nje moguće stići neprekidnim inovacijama, otkrivanjem stalno novih i brojnijih puteva. Taj rani optimizam, zasnovan na veri u moć razuma, podržavao je polet nove nauke, što je širilo uverenje da će se čovečanstvo osloboditi svih zabluda i strahova prisutnih u dobu vere u Sudbinu i Providenje. Posle inicijalnog optimizma prosvetljenosti i industrijskog kapitalizma u usponu, započinje permanentna kriza smisla u modernom dobu koja se razrešava na različite načine u različitim segmentima društva i kulture. Kako su se otvarali prostori slobode tako je bilo teže snaći se i utemeljiti.

Moderno doba i njen poslednji izdanak u savremenosti do krajnjih granica je zaoštrio unutarnji paradoks slobode i uvećao obim i broj mogućnosti u kojima se ona navodno može ispoljiti, kao i staviti pod kontrolu, osporiti i iskoristiti. Strepnja kao egzistencijalno stanje svojevrsne nemoći modernog čoveka koji se našao u centru univerzuma kao njegov tumač, suočen sa opterećujućom odgovornošću pred ogromnim zadatkom koji je sebi zadao, pretvara se u opipljivi strah. U tom smislu strah je svojevrsna reakcija na propuste i greške koje je mislilac i delatnik moderne učinio, sam u bezdušnom kosmosu, oslonjen na razum i svoje još nepoznate i neprepoznate moći. Ovaj proces, koji obeležava poslednja tri veka, kao da dolazi do krajnjih konsekvenci, naročito poslednjih tridesetak godina, jer su se nepoznate moći, sa kojima se računalo kao na oslobođenje, na mnogim poljima preokrenule u destrukciju.

Najsnažniji strahovi proizlaze iz onoga što se događa ili planira u pogledu intervencije na prirodu i ljudsko biće. Razvoj nove tehnologije toliko je radikalan da nije moguće sagledati njegove posledice. Tehnologija je brža i od našeg uma, a naročito od naših navika i kultura. U proteklih pedeset godina dogodilo se više promena nego za prethodnih pedeset hiljada godina. Predviđa se da će u narednih pedeset godina doći do još radikalnijih promena, posebno kada je reč o našem telu i umu. (Dž. Kanton). Zato se postavlja pitanje da li ćemo u budućnosti moći uopšte da mislimo i govorimo u kategorijama koje smo do sada poznavali, s obzirom na to da stapanje tehnologije i ljudskog bića može da predstavlja antropološku „cezuru”, prekid sa onim što je ikada bio čovek i sa onim što je stotinama miliona godina predstavljalo nužnu okolinu za preživljavanje – priroda. Ubrzanje evolucionih procesa u razvoju vrste koju omogućuje intervencija na genetskim strukturama, rastuća moć kompjutera u funkciji razvoja veštačkog intelekta, otkriće da je svaka materija zapravo znakovno ustrojstvo, te da je čovekovu svest moguće prevoditi u memoriju kompjutera a njegovo telo u numerički znak, govori

da smo na početku jednog sasvim novog doba koje donosi parališući strah, neretko užasavanje, a češće osećaj beznadežnosti. Sa utopijom *kiborga* (D. Harraway) kao slikom moguće pravedne budućnosti lišene isključivanja i marginalizacije, paradoksalno, započinje nova era nepoznatog i drugačijeg ljudskog bića i društva čije osobine će eugenički modelovati nauka i tehnologija u novom poretku sveta. Posthumano društvo je na vidiku.

Budućnost kao nepoznanicu ili i kraj sveta kakav poznajemo podupiru saznanja o mogućnostima ekološke katastrofe, nuklearnog i biološkog uništenja, o klimatskim promenama, industrijskim katastrofama, ubrzanim smanjivanjem biodiverziteta, ali i društvenim poremećajima širokog obima: rast stanovništva, smanjenje izvora hrane, preseljenje većine stanovništva u gradove i pucanje njihove infrastrukture, globalno širenje zaraznih bolesti, demografski poremećaji, zagađenost, nestašica vode, slabljenje moći država i bujanje paralelne vlasti u formi organizovanog kriminala, širenje terorizma, basnoslovno povećanje razlike između bogatih i kulturne promene širokog obima i velikog intenziteta. Da li je uopšte moguće iscrpiti listu stvari koje su potencijalno opasne?

U budućnost se zuri bez razumevanja i neretko bez nade. Nada vezana za utopijske projekte koji su upravljali razvojem modernog društva ispraznila se od sadržaja. Neprekidni razvoj i unapređivanje dovelo je do gubitka spokojstva umesto da ga je obezbedilo. Stalna potreba za otkrivanjem novih i boljih stvari za koje se veruje da mogu biti lek i pomoć čovečanstvu karakteristična je „narcisoidna avantura” zapadne civilizacije (Frederik Apfel Marglin, 305), koja je u svom osvajanju sveta i znanja, eksperimentisanju sa mogućnostima i definicijama ljudskog bića došla do tačke da se uplašila sama od sebe. U tom smislu, budućnost se doživljava kao *apsolutno drugo* u odnosu na sadašnjost i prošlost. Tri dimenzije vremena se prekidaju.

Jednom rečju, živimo u vremenu u kojem su rizici sadašnjosti zamaglili moguću anticipaciju budućnosti. Suočavajući se sa otvorenosću, nesigurnostima i opstrukcijama samoproizvedene budućnosti koja više nije određena religijom, tradicijom ili silama prirode, savremena civilizacija se suočava sa vlastitom nemoći. Novo osećanje, da nemamo adekvatna sredstva da razumemo ne samo posledice, već najpre ciljeve ovih promena izaziva strah da se stvari u potpunosti događaju mimo ljudske volje. Unutarnja logika razvoja nauke, unutarnja logika razvoja kapitalizma postavljaju se iznad društva, kao nešto nezavisno, i samodovoljno, na šta je nemoguće uticati, i to je ono što izaziva najjači strah – svojevrsni povratak Sudbine, racionalni poredak sveta. Istovremeno, utopljeni u svet slika vizuelne civilizacije, u virtuelne prostore digitalnih komunikacija mi se sve češće susrećemo sa distopičnim i apokaliptičkim predstavama u umetnosti, medijima, ali i u različitim

istraživanjima. Ne hoteći uključeni smo u imaginarijum kraja sveta i katastrofe koji utiču na formiranje znanja.

Međutim, nije ispravno sve zablude, ako je o njima reč, i preuveličane strahove staviti na račun medija iako je to opšte mesto, naročito sa tačke gledišta onih teorija koje osporavaju realne podsticaje savremene kulture straha. Činjenica je da raste proizvodnja upozoravajućih istraživanja, medijskih priloga kao komunikacija među „običnim ljudima” u formi manje ili više konzistentnih grupa koje izražavaju zabrinutost, strah, nepoverenje prema najraznovrsnijim inovacijama neretko šireći paniku u globalnim digitalnim prostranstvima. Ovi „pobunjivači javnosti” etiketiraju se kao dezorijentisani, konzervativni, neuki pojedinci, grupe, uglubljeni u prošlosti, suženog znanja i svesti, nesposobni i nepripremljeni za velika „uzbuđenja sutrašnjice”. Neretko se vezuju za paranoidni afinitet prema teorijama zavere koje, sa te tačke gledišta, nisu ništa drugo nego plod manipulantskih vratolomija raznih manje-više organizovanih pojedinaca ili proizvod čiste mašte. Optuženi su „obični ljudi” kao žrtve iracionalnih strahova koji prizivaju medije da u što većoj meri, hiperbolama i lažju odgovore na nezasitu glad za senzacijama i udovolje zadovoljstvu koje ljudi imaju suočeni sa strašnim slikama i pričama. Koliko je nekada religija mogla da pruži utehu, koliko je umetnost mogla da obezbedi katarzu, toliko je u modernom vremenu razum pozvan da osvetli puteve i stranputice sveta. On je i uspostavio podelu na mi i oni, mi koji mislimo i oni koji osećaju, mi koji znamo i oni koji žive u mitu, mašti i zabludi.

Ta karakteristična, više od jednog veka stara optužba običnih ljudi za prizivanje laži i iluzija u prostoru medija koji im, doduše, svesrdno izlaze u susret, čini se da ostaje na površini problema. Zato bih ukazala da, pored političke ili ekonomske profitabilnosti u medijskom izazivanju straha, i pored otvorene ili skrivene manipulacije njime, postoji dublji razlog zbog koga apokaliptička mašta počinje da zauzima toliki medijski i umetnički prostor. Nije preterano pretpostaviti da civilizacija, koja se utopila u osećanja straha i nemoći da misli i zamisli budućnost, sebe doživljava kao kraj jednog određenog procesa. Zbog toga nije čudno što se imaginarijum u umetnosti, književnosti i filmu sve više okreće apokalipsi koja, koliko god da ukazuje na kraj, uključuje u sebe i ideju novog početka. To bi mogla biti vrsta subverzije sadašnjosti i mišljenja kraja. Ne bih se složila da su apokaliptički i distopički filmovi i knjige nešto što treba da tumačimo kao izolovani fenomen zasnovan na unutaršnjim principima apokaliptičke mašte u zapadnoj tradiciji, koja neprekidno istrajava. Umnožavanje apokaliptičkih simboličkih konstrukcija svojevrсна je reakcija na ono što se događa i oseća u širem društvu i nije samo još jedno oživljavanje poznatog apokaliptičkog narativa,

ni je specifičan *jouissance* u emociji užasa i straha, već je uvezano u emocionalnu klimu generalizovanog straha i sumnje u sadašnjost.

Tome u prilog govori da većina analiza povremenog javljanja i intenziviranja apokaliptičkih predstava nije jednaka tokom dve hiljade godina od kada su one na velika vrata ušle u imaginarijum naše civilizacije, već se pojavljuje u sasvim određenim trenucima kada se u društvu oseća velika i gotovo nepodnošljiva opasnost. Zato mislim da svođenje složenog tkanja kulture straha na medijsku proizvodnju jeste gest davanja alibija za podsticanje stihije pogrešnih odluka i izbora koje nameće logika osvajačkog visokorazvijenog kapitalizma.

S druge strane, međutim, nasuprot negiranju realnosti opasnosti i rizika stoji stav po kome je svakim danom sve više i više rizika od kojih društvo mora snažnije da se bori. Rizik je, kako kaže Fransoa Evald, u tom kontekstu, dobio neku vrstu ontološkog statusa. Danas se ono što je ipak samo verovatno pretvara u delatnu merljivu prisutnost. Sa rizicima svugde oko nas život je označen, smrt nije više s one strane života već je upisana u svakodnevni život, od mikroskopskog rizika od ove ili one zagađujuće tvari do totalnog rizika katastrofa ili atomske pretnje. Taj novi odnos prema životu impregniranom opasnostima stvara istovremeno endemski strah, kao i kolektivnu i individualnu obuzetost zaštitom. Saznanje da ne postoje dostupna sredstva da se nepredvidivo razume i otklone potencijalne opasnosti sukobljava se sa idejom koje svako društvo ima o sebi, a to je da mora da obezbedi sigurnost i kontrolu opasnosti.

U tom pogledu je jedan od najznačajnijih i najrasprostranjenijih načina zaštite od rizika, naročito razvijen u zapadnim zemljama, stalno osnaživanje i proširivanje zakonskih odredaba, osnivanje različitih državnih, međunarodnih i civilnih institucija i pokreta koji treba na relativno organizovan način da upravljaju rizicima. Države i međunarodna zajednica, manje ili više usaglašeno, nikad blagovremeno, pokazuju da reaguju na prirodne, tehnološke, zdravstvene ili društvene rizike insistirajući na sigurnosti kao na osnovama globalnog društva. Ipak, ogroman broj odluka, rezolucija, međunarodnih dogovora nikad se ne realizuje, dok su zakoni selektivni dajući na volju političkim elitama da odlučuju kakve i koje opasnosti treba zakonski da ograniče, a koje, često mnogo ozbiljnije i veće, prenebregavaju. Mogućnostima koje država i društvo imaju u obuzdavanju straha je puštanje u pogon jedne univerzalne antropološke matrice, a to je traženje ili odabir krivca koji na sebe preuzima odgovornost za izazivanje opasnosti ili neobezbeđivanje zaštite. U kulturi u kojoj je odavno odgovornost ljudi zamenila verovanje u božiju kaznu prenošenje odgovornosti na imenovanog pojedinca ili instituciju proveren je način za opuštanje napetosti. Ovaj praiskonski mehanizam

funkcionalan je u slučajevima kada se radi o konkretnim strahovima. U slučaju tihog straha, o kome je ovde reč, mehanizam otkazuje i nastupa osećanje nemoći.

Briga društva i države o sigurnosti svakako je jedno od najznačajnijih dostignuća savremenog društva, ali i ono nije jednoznačno. Insistiranjem na načelu opreznosti i zaštite stvara se u savremenim razvijenim društvima sve veći broj takozvanih rizičnih ili ranjivih grupa. Čini se da su gotovo sve grupe postale na neki način ranjive – žene, deca, stari, omladina, seksualne manjine, etničke zajednice. Na ovu vrstu podsticanja straha pod plaštom brige o sigurnosti naročito insistira Frank Furedi, koji u mnogim radovima ukazuje da je viktimizacija upravno proporcionalna rastu osećanja straha. To dovodi do ozbiljnih poremećaja među ljudima, radikalizuje strah od drugog i stvara klimu totalnog nepoverenja. Ovde nije reč o „velikim strahovima” od terorizma i izbeglica, već o svakodnevnim strahovima pojedinaca. Na osnovu jednog istraživanja u Velikoj Britaniji pokazuje se da je tamo od 1985. do 1996. godine broj „nesposobnih” ljudi narastao za 155%. Uopšte, neprekidne statističke obrade pokazuju ogroman rast broja silovanja, seksualnog zlostavljanja dece, nasilja nad ženama i starima, maloletničkog nasilja, odakle ove grupe postaju ili se imenuju *ranjivim*. Potvrđuje se teza da je čovek čoveku vuk. Tome treba dodati razne druge primere, kao što je strah od virusa i zaraze, što inicira javnu ili privatnu zabranu ljubljenja ili rukovanja, da ne govorimo o strahu od SIDE. U maksimalno kompetitivnom društvu strah od neuspeha, pored uznemirujuće promene odnosa među polovima, utiče, kako Farudi pokazuje, na sve veće bujanje straha od ljubavnih veza koje se doživljavaju kao rizik pun neizvesnosti. Sve je više onih koji žele da žive sami i onih koji se plaše suprotnog pola. Deca kao posebno „ranjiva” kategorija na različite načine se dovode u vezu sa rizicima svih mogućih vrsta koji mogu da ugroze njihov normalan rast i razvoj. Od brutalnog zlostavljanja do podignutog glasa u procesu vaspitanja, dete je „žrtva” nasilja i dobija posebna prava, koja reguliše država. Tu se u sve većoj meri razdvajaju generacije, menja uloga roditelja – vaspitača, a deca rastu sa saznanjem da u gotovo svakom pojedincu, uključujući i roditelje, vreba opasnost koja ih može ugroziti.

Ovo množavanje rizika i posledičnih strahova svakodnevnog života stvara atmosferu stalne ugroženosti pogodnu za razvijanje gotovo patoloških formi individualizma ali i usamljenosti koja, između ostalog, utiče na širenje depresije kao bolesti našeg vremena i značajnom padu nataliteta. Na to se oslanja industrija self-help kulture koja nudi pojedinačna rešenja, tehnike, verovanja, lekove protiv straha i anksioznosti. Ovaj interiorizovani, intimni strah, kako ga tumači Furedi, znak je jednog generalnog gubitka poverenja

u čovečanstvo i u funkciji je politike koja od društva pravi zbir preplašenih pojedinaca lišenih volje da se strahovima odupru sumnjajući u sve i u svakoga. Antropološki pesimizam postaje opšti pogled na ljude, samo središte savremene kulture straha.

Razvijajući koncept kulture straha Furedi dolazi do zaključka da je prebacivanje straha na plan ličnog života pojedinaca najdublje povezano sa nemoći politike koja je nesposobna, lišena ideja i ciljeva, okrenuta besmislenim tehnikalijama i mikropitanjima, koncentrisana na sebe, lične promocije i materijalne interese. Takva politika je u obznanjivanju svekolike ranjivosti, ukazivanju na opasnosti sa kojima sama ne može niti hoće da izađe na kraj, jača osećanje fatalizma i apatije. U toj politici su ujedinjene desnica i levica: jedni se plaše terorizma i izbeglica, drugi ekoloških problema, ali nijedna ne traži kreativna sredstva da se nešto konkretno reši. Političke elite teže da predstave svet kao nešto što ne pripada ljudima, da su rizici nužni sastojak procesa koji se nalaze sasvim iznad ljudskih odluka i volje. Pretvaranje sve većeg broja ljudi u žrtve, forsiranje mizantropije ima dalekosežne posledice.

Nemoć države i političkih elita u obezbeđivanju sredstava na osnovu kojih bi se umanjili razlozi za strahovanje, Bauman vidi kao karakterističan „postmoderni blef” kojim se bitka protiv strahova prenosi na individualni plan, sa „velike” na individualnu politiku, sa države na tzv. politiku života. Moguće je dodati da je taj blef svojevrsan alibi koji je postmoderna obezbedila gubitku autoriteta politike, ukidanju nosećih civilizacijskih naracija, prebacivanju političkih i ideoloških sukoba na svakodnevne individualne subverzije čiji je značaj teorija preuveličala, umetnost razvila, a potrošačko društvo do maksimuma iskoristilo. Otkriće mikropolitike u funkciji je očuvanja *status quo*-a jer oslobađa „veliku politiku” odgovornosti, nudeći građanima fatalističku sliku sveta u kome je čovek opustošen i lišen sredstava da se suprotstavi strahu. Tako je ostalo jedno: odložiti rešenje, zatvoriti oči, „varati na vremenu” i „odložiti frustraciju” (*Bauman*). Ideologija „živi sada i ovde” *carpediem*, ne okreći se unazad i ne gledaj u budućnost” sastavni je deo ovog odbrambenog metoda.

Pored intervencija države i političkih manipulacija rizicima i strahom, savremena analiza i borba protiv rizika vezana je za delovanje eksperata i naučnika koji su na osnovu znanja koje poseduju pozvani da racionalno i na osnovu činjenica pronalaze sredstva koja će se izboriti sa rizicima i time posledičnim strahovima. Istraživanja rizika u oblastima prirodnih i tehničkih nauka, ekonomije, sociologije ili medicine prilaze opasnostima kao objektivno postojećim usredsređujući se prvenstveno na njihovu statističko matematičku identifikaciju, na postavljanje i proveru kauzalnih hipoteza i

izvođenje modela prognoziranja. Međutim, ekspertiska znanja koja mogu biti efikasna u anticipaciji posledica određenih očiglednih rizika nemaju moć da iskorene strah, retko i da ga umanje i tu se opet susrećemo sa problemom nepouzdanosti znanja i nepoverenjem.

Postmoderni ubistvo subjekta i odustajanje od mogućnosti ustanovljenja istine doprineli su, između ostalog, jednom sveobuhvatnom savremenom nepoverenju u mogućnost utemeljenja znanja. Uostalom, i sama stvarnost je na epistemološkom planu ozbiljno dovedena u pitanje. Danas popularna ideja o takozvanoj postistini nije nešto što treba vezivati za američke izbore i pobjedu Donalda Trampa, već za decenijama dug proces destabilizacije istine kao modernističke zablude, koju je postmoderna i na filozofskom i na kulturnom planu obznanila još pre četrdesetak godina. Taj postmodernistički epistemološki obrt koincidira se promenama u javnoj sferi, sa novim formama komunikacije i ustanovljenjem principa postpolitike. Mnoštvo izvora informacija, sukobi različitih diskursa dovode do gotovo haotičnog stanja znanja – neznanja. Tome posebno doprinose nove forme digitalne komunikacije u kojoj svaki pojedinačni glas može da definiše svoju istinu. Razbijanje ustanovljenih principa istinitosti, multiplikovanje metoda za njeno uvek privremeno fiksiranje, zavisno od odnosa moći i njihove unutarnje dinamike, dovodi do visokog stepena nepoverenja u društvene institucije, institucije znanja i znanje kao takvo. Kakofonija nesamerljivih i suprotstavljenih istina i poluistina pridružuje se dekonstrukcijama i resemantizovanju do tada ustanovljenih istina, ali i kulturnih tvorevina, političkih i etičkih normi. Rasturanje pravila, trijumf radikalnog relativizma ne idu naruku uspostavljanju pouzdanog znanja. Sve su to razlozi da se gubi poverenje i podstiče osećanje nesigurnosti u civilizaciji koja je, čini se, ozbiljnije nego u Šekspirovo vreme, ozbiljno ispala iz zglobova.

Sumnja u istinu, nepoverenje u znanje obezoružavaju čak i ekspertске i naučne pokušaje da se na osnovu činjenica rizici analiziraju i predviđaju. Tome doprinosi i sama priroda nauke koja je dinamična i promenljiva, ne dovodi do definitivnih i zaokruženih, celovitih, rešenja, sklona promeni paradigmi, a koja i jedina može biti oslonac za kalkulacije i predviđanja. Otvara se jedan nerešiv paradoks – u najsnažnijim strahovima, onim vezanim za opstanak života planete i *homo sapiensa*, upravo se nauka pojavljuje kao najveća pretnja i „krivac“, tako da nije, sa te tačke gledišta, lako osloniti se na rešenja kojima treba da se odagnaju posledice onoga što je ona do sada otkrila. Izvor opasnosti nije više neznanje već znanje, kako ističe Ulrich Bek. Upravo u paradoksu da je naučno-tehnološki razvoj doveo do stanja sveta koji izaziva strahove, a da se u njemu traži „spas“, leži i osećanje da se nalazimo u ćorsokaku.

S druge strane, problem sa kalkulacijama rizika i nalaženja puteva za ozdravljenje planete i društva leži u tome što je naučni i tehnokratski diskurs duboko i neraskidivo povezan sa globalističkim hegemonijskim interesima. Oba insistiraju na čovekovom delanju i njegovoj moći upravljanja celokupnim svetom, te na ideji i nužnosti razvoja. Zato, naglašava Bek, svako suočavanje sa rizicima i trasiranje puteva „spasa” ima politički potencijal. Priroda i društvo, podjednako, preobraženi su u ogromnu „interventnu arenu” u kojoj naučna i tehnička dostignuća odgovaraju na zahteve ekonomije i unutarnje logike kapitalizma. Uprkos svim postmodernističkim dekonstrukcijama i demistifikacijama, teorijskim i filozofskim obračunima sa opsesivnom idejom modernog doba, idejom progresa, ta ideja i dalje opstaje kao *sine qua non* opstanka ujedinjene planete. Uprkos upozorenjima o destruktivnim potencijalima razvoja, on je i dalje nezaustavljiv i uslov je opstanka poretka sveta koji kreira kapitalizam u svom globalističkom pohodu. Izbačen iz starih metanaracija i teleoloških, emancipatorskih i utopijskih projekata „čvrste” modernosti, *razvoj* se pretočio u novu metanaraciju projekta globalizacije.

Postkolonijalni kritičari i kritičari neoliberalnog kapitalizma u prvi plan stavljaju nezasite zahteve globalizacije koji se nameću zemljama u razvoju, a koji rađaju sasvim drugačije strahove u čijem središtu se nalazi koncept i praksa razvoja. Stvorena je čitava „imperija znanja” koja iz različitih disciplinarnih polja dokazuje da je put razvoja prema merilima zapadne civilizacije ne samo nužan, već i obezbeđen. Tako uplašeni i zgroženi Laj i Nandi kažu: „Dovoditi u sumnju razvoj praktično znači proglasiti sebe mentalno bolesnim jer danas ne postoji veća jeres od stava da „nerazvijene zemlje ne bi trebalo mehanički da slede put koji su prokrčile razvijene zemlje, često na račun nerazvijenih. ... Dogma razvoja kaže da niko razuman ne može želeti da ostane nerazvijen, iako sve ukazuje na to da je potpuno razvijen svet koji živi prema standardima uobičajenim u Severnoj Americi i Zapadnoj Evropi sasvim neodrživ; to bi bio mrtav svet i nagoveštavao bi uništenje čovečanstva, kao i svih živih vrsta” (Laj, Nandi, 15–23). Kultura straha na Zapadu moguće je da nastaje upravo na osećanju da su ove oštre ocene tačne, da se istina otkriva u oku posmatrača.

Postkolonijalni kritičari, kritička teorija u različitim varijantama, antropolozi, umetnici, filozofi, obični ljudi, pokreti, porodice, pojedinci, žene, muškarci, belci i druge rase – pokušavaju, sredstvima koja su im pri ruci, i da ospore hegemonijske sistematizacije i klasifikacije, merenja i predviđanja, uputstva i odredbe, odakle bi mogla da se stvori neka druga, alternativna strategija razbijanja straha i povratka poverenja i svet u kome živimo. Budućnost zamišljena prema zahtevima korporacijske privrede ne sme biti jedini način da se izbegne katastrofa i ostvarenje prosvetiteljskog sna

o emancipaciji celokupnog čovečanstva. Budućnost je *problem* koji treba rešavati svim raspoloživim sredstvima. Strah, kao što smo videli, može biti i produktivan i destruktivan u suočavanju sa tim problemom. Videćemo ili nećemo koje svoje lice će pokazati.

Zoran Jovanović

VESELA CENZURA

(I) O NEOPHODNOSTI PRODUHOVLJENE IGRE

Ne treba uživanje izbegavati, nego ga treba birati.

Epikur

Ono što je univerzalna inteligencija u prirodi to je čovek u kulturi. Njega nema izvan kulture, niti ona postoji izvan njega. Sigmund Frojd (Sigmund Freud) u delu *Nelagodnost u kulturi* piše da kultura nastaje kao proces odricanja čoveka od svojih nagona. Ako je to tako onda ovakvo određenje kulture u potpunosti odriče pravo da se kulturom naziva ono što ne neguje i ne gaji čoveka, kao razborito i plemenito biće, već u njemu održava i podstiče nagonsko, egocentrično i primitivno. Sa „vrednostima” i poraznim učincima takve „kulture”, nazivane masovnom, popularnom, medijskom, već više od pet decenija polemíše sociolog kulture profesor Ratko Božović. On u njoj vidi onu „kulturu” koja kao „Industrija svijesti natura korisnicima kulturnih vrijednosti homogenizovanu, uprošćenu i lažnu sliku svijeta. I zato se i našla u velikoj blizini modernog primitivizma uvijek kad je izbjegavala zbiljski susret i sa istinom i sa ljepotom” (Božović, (1) 2010:128). Jer: „Kultura koja zanemari neponovljivu individualnost ne nosi snagu nadživljavanja i nema gotovo nikakve izgleda da bilo šta mijenja. U takvoj kulturi i čovjek je samo onaj koji je uvijek na gubitku” (Božović, (1) *Isto*). Naravno, iza ovakve konstatacije nameće se pitanje: koje su to sile koje nas stalno drže u položaju gubitnika, i sa kakvim intencijama i mehanizmima to ostvaruju?

U nedovršenim društvima uspešna formula, koja se primenjuje već vekovima, za dugovečnost vladajućih garnitura jeste vladavina uz pomoć materijalnog i duhovnog siromaštva. Neutemeljen čovek, bez sigurnih oslonaca, lako postaje marioneta, jer, kako primećuje From (Erich From): „težnja za sigurnošću blokira traženje smisla” (From, (1) 1989: 50). Zbog toga „Marionetsku mašinu je bilo dovoljno samo pokrenuti da bi potom

ona sama dalje, kao automat, kao neka nevidljiva i neponovljiva sila, radila i radila... (Aćin, 2009: 94). Naravno da je od samog pokretanja uvek bio značajan smer u kome će se nešto usmeravati. On ne bi smeo usmeravati ga da upućuje prema jasno određenom cilju, kao što ni sam cilj ne bi smeo da bude definisan u prostoru i vremenu. Drugim rečima, za njega cilj nije lako dostupan, ali nije ni neostvarljiv. Njegova apokrifna priroda čini ga, istovremeno, izazovnim i fluidnim. Da bi se dohvatilo nešto fluidno neophodno je posedovanje znatnih veština. Veština nije samo rutina već i umeće, a za umeće nije dovoljno tek znanje (umnost), već i sposobnost umetanja (primenjivanja) svojih sposobnosti (uma) u postojeću stvarnost. Dakle, umeće je individualna, ili posebna, sposobnost koja se oblikuje, uglavnom, kroz procese dedukcije. U deduktivnom procesu je sadržana quinta essentia čovekove umnosti. Naime, osnovno je to: sa kakvim se on saznanjima i vrednostima susreće, koja mu se od njih nameću svojom izuzetnošću, kako ih on selektuje i konačno primenjuje?

Ali, kakvi bi mogli da budu vrednosni prioriteti tamo gde nisu ostvareni osnovni egzistencijalni preduslovi; tu gde je čovek primoran da iz manjka vrednosti grabi delove života, doživljavajući druge ne kao životne pratiocice i bliska stvorenja već kao svoje konkurente? S druge strane, korene sebičnosti trebalo bi tražiti i u nenaklonjenosti prema sebi. Čovek bez dobrog mišljenja o sebi stalno je u nespokojstvu, jer ne uživa u unutrašnjoj bezbednosti koja izrasta, upravo, iz osećanja samopoštovanja. Otuda „U siromašnom načinu života mogućna je njegova destrukcija, život bez duha, bez poezije i snova. To je uvod u 'jevtinoću' ukusa i 'novokomponovanu' recepciju” (Božović, (2) 1990: 42–43).

U takvom duhovnom obzorju savremeni komunikacioni sistemi ne vide samo mogućnost profitabilnog poslovanja, već i mogućnost uticaja na svest ljudi. Zbog toga je jasno zašto su u njima, uz ogroman finansijski kapital, angažovani i zavidni intelektualni potencijali. U toj „igri” su čitavi timovi stručnjaka, iz različitih naučnih oblasti, kako bi se na što prihvatljiviji način oblikovale i plasirale poruke – pouke. Toj, sada već odomaćenoj „industriji svesti”¹ teško je doleteti jer su koreni u najintimnijim delovima čovekove psihe i egzistencije, zaposedajući i davno zapuštene mentalne prostore. Taj proces se danas odvija, gotovo, bez alternative, iako se tu umesto promišljenosti i kritičke skepse, one koju je negovao još Sokratov agnosticizam,

¹ Sličnu sintagmu „Kulturna industrija” prvi koriste Teodor Adorno (Theodor Adorno) i Maks Horkhajmer (Max Horkheimer) kako bi njome označili kulturu konformizma nasuprot kulturi individualizma, kulturu radosti nasuprot kulturi mudrosti, kulturu svedopuštenosti nasuprot kulturi uzdržanosti...

zagovara beskonfliktna učmalost i harmonija, koju Hegel (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) naziva razdobljem kome nedostaju suprotnosti. U najboljem slučaju, ta bučna kultura podstiče pogled na svet sa dioptrijom neurotičnog cinizma, jer:

„... neprestano obećava potrošačima ono što im nipošto neće dati. Priznanicu koja obećava užitek u sadržaju i opremi stalno prolongira: predstava se, u stvari, sastoji samo iz obećanja, nikada ne dolazi ono pravo, gost mora da se zadovolji čitanjem jelovnika. Požuda, probuđena svim tim sjajnim imenima i slikama, na kraju nailazi samo na veličanje one sive svakodnevice od koje se želelo da utekne” (Adorno – Horkhajmer, 2008: 80).

Time se auditorijum priprema da bude zadovoljan sa nečim što neće dobiti, i sa onim što već ima. Teodor Adorno i Maks Horkhajmer (Theodor Adorno, Max Horkheimer) tvrde da *Paja Patak* dobija batine u crtanim filmovima samo zbog toga kako bi „nesrećnici u realnosti” bili spremni da prihvate batine namenjene njima. Ali „Nekritičko prihvatanje preovladavajućih vrednosti upućuje na ravnodušnost i mentalnu sušu (Božović, (3) 2016: 100). Ili, drugim rečima: u tome se vidi „nadmoć poretka nad ličnošću” (*Isto*). Taj osećaj da je čovek prinuđen da bude ono što nije prilično je neprijatan. Time je ugrožen i princip prirodne raznovrsnosti, a u socijalnom smislu sputan je duh individualizma i ta „opšta uniformnost dovešće do novog vitalnog primitivizma” (Mićunović, 2010: 533). A sve je to zbog toga što „manipulatori (rukovaoci) manipulacijom (rukovanjem ili upravljanjem) nastoje da stvore socijalnu klimu koja će pogodovati rastu i umnožavanju poželjnih ideja” (Jovanović, 2005: 137). Ukoliko se neko, iz bilo kojih razloga, negativno odredi prema nametanim i etabliranim idejama izlaže se opasnosti da bude potisnut na socijalne margine i onemogućena u dosezanju povoljnijeg društvenog položaja. Dakle, „Ono što odstupa može preživeti samo time da se svrsta” (Adorno – Horkhajmer, 2008: 75). Držeći mase, kako bi rekao Kant (Immanuel Kant) u stanju „samoiskrivljene nezrelosti”, one se čine nemoćnim da istine provere. Uzrok te acedije je, zapravo, veoma udoban položaj u kome su ljudi zaštićeni od rizika „javne upotrebe uma”. Ali još je Aristotel tvrdio da je mišljenje začeto u čuđenju, te da će svako čuđenje završiti zbuñenošću ukoliko ne traži tumačenja i objašnjenja.

Samim tim što su masovni mediji preobrtili publiku u masu, a masu u auditorijum, oduzeta joj je moć kojom publika, inače, raspolaže. Atomizovan gledalac, izdvojen od drugih, nije u stanju za pravovremenu i adekvatnu razmenu mišljenja o onome što je čuo, video.... Izuzetak je kompjuter, ali i manje obrazovani ljudi znaju da komunikacija nije samo napisano, ili izrečeno,

već je i veza, ophođenje i odlučnost da se preuzme odgovornost za njene učinke. Pribojavajući se takvih potreba i prohteva ljudi od moći pribegavaju komunikaciji koja je pre katatonična nego kataraktična. I baš zbog toga što je jedan od osnovnih preduslova demokratije javna rasprava, strateški napori savremene političke moći usmeravaju se prema konstruisanju neke vrste amorfnе komunikacije u kojoj će biti simulirana polemika oko prividno suprotstavljenih ideja. Ona u medijima sve više poprима izgled pozorišnih predstava, ali toliko konfuznih da nakon spuštanja zavese publika nije u stanju da mentalno obradi i situira ponuđene joj apokrifne stavove.

Ovakva moć se održava kao posledica široko rasprostranjenog mišljenja da se svet ne može promeniti, ali da mu se čovek može prilagoditi. Naime, još je Gabrijel Tard (Gabriel Tarde) u *Zakonima podražavanja* pisao o tome da čovek može na tri načina da učestvuje u društvenim procesima: podražavajući ih, oponirajući im i adaptirajući se. Međutim, to prilagođavanje je često hipokritsko slaganje sa nečim što nije i stvarno odobravanje, i otuda može da uzrokuje trajne posledice gubljenjem svoga Ja. Šarden (Pierre Teilhard de Chardin) tvrdi da se nedostatak moći manifestuje i tako što:

Neprestano hoćemo da se izdvojimo od stvari i događaja koji nas okružuju, kao da ih gledamo spolja, dobro zaštićeni u nekoj opservatoriji u koju oni ne mogu da dopru; kao da smo posmatrači, a ne element onog što se zbiva. (Šarden, 1979: 173)

Zar ovakvoj potrebi ljudi nisu najbolje odgovorili film i televizija? Ali ti mediji, koji zadovoljavaju voajerske potrebe gledališta, istovremeno, predstavljaju sisteme dvostrukog ekrana. Zbog čega? Zato što je pravi odgovor na to pitanje sadržan u drugom pitanju: „Da li je slika stigla iz spoljašnjosti ili se već nalazi unutra, u posmatraču?” (Božović, (4) 2014: 93) Slično *Panoptikonu*, Džeremija Bentama (Jeremy Bentham), te slike u gledaocima indukuju svest da su i sami stalno nadgledani. Nadgledavan čovek gubi samopouzdanje i njegovi su postupci često iznuđeni. Tako neslobodan on postaje kontrolor i cenzor samome sebi. A: „Vladavina savesti može biti čak i okrutnija od vladavine spoljašnjih autoriteta, budući da pojedinac njene naredbe oseća kao svoje: kako se može buniti protiv sebe?” (From, 1989: 119). From (Erich Fromm) dalje beleži:

Mi otkrivamo da se autoritet samo prikrilo, a ne da je nestao, umesto javnog autoriteta, vlada 'anonimni' autoritet. On se prurio u zdrav razum, nauku, psihičko zdravlje, normalnost, javno mišljenje. On ne zahteva ništa sem onog što je po sebi očevitno. ... u anonimnom autoritetu nevidljivi su naredba i naredbodavac. (*Isto*, 120)

Na taj način nastaju politički fatumi, koji ugrožavaju opstanak čitave zajednice. Otuda je i moglo da se dogodi da su „normalni” ljudi bili najbrutalniji batinaši u koncentracionim logorima, a da je, prema zapisu Skota Peka (Morgan Scott Peck), na suđenju glavnom nacističkom egzekutoru Adolfu Ajhmanu (Adolf Otto Eichmann), 1961. godine u *Ramali (Izrael)*, neuropsihijatar, posle detaljnog pregleda ustanovio kako je Ajhman savršeno normalna osoba. Na osnovu ovoga, i mnogih sličnih primera, Pek zaključuje da su normalni ljudi najopasniji, jer su, kao društveno prilagođeni, u stanju, bez ikakvog zazora, da počine stravične zločine.² Zar se na osnovu toga ne može pretpostaviti kako su mnogi zločini koji su užasnuli čovečanstvo bili dela, ne uvek buntovnih i neprilagođenih ljudi, kako se to inače misli, već, mnogo pre, onih pokornih, poniznih i poslušnih, spremnih da pristanu na sve kako bi sebe zaštitili i približili tronu moći?

S druge strane, Ratko Božović, tumačeći stavove Žaka Ransijera (Jacques Ranciere), i sam beležeći opservacije o gledaocu, veoma jasno opisujući proces u kome se, posredstvom medija, odigrava transformacija gledaoca u pasivnog primaoca:

Prvo, posmatranje se stavlja kao suprotnost znanju. Ono znači nalaziti se ispred neke pojave, bez poznavanja uslova za proizvodnju te pojave ili stvarnosti koja stoji iza nje. Drugo, posmatranje je suprotno delovanju. Onaj ko posmatra neki spektakl ostaje nepokretan u svom sedištu, bez imalo moći da interveniše. Biti gledalac znači biti pasivan. (Božović, (4) 2014: 63)

Nasuprot njemu, aktivan čovek želi da sudeluje. Rože Kajoa (Roger Caillois) u svom znamenitom delu *Igre i ljudi* igru sagledava, upravo, kao vrednost koja proizlazi iz čovekovog aktivizama. Ali igra, prema Midu (George Herbert Mead), podrazumeva izvesna pravila i uloge. Onaj ko se igra uvek bi morao da računa sa reakcijama društva. Međutim, u masovnoj i medijskoj kulturi koje, kako bi rekao Adorno, uređuju bitak kao ništavilo, gledaoci „su upregnuti u *ostvarivanje* ničega” (Božović, (4) 2014: 125), tu:

onda individualna 'neposlušnost' kao 'čin slobode' opstaje u tjeskobnim okolnostima samoopredjeljenja i samoodređenja. Tamo gdje stvaralac ne može da se usprotivi, da se pobuni i ne pristane na preovlađujući sistem političke dominacije i sporni sistem vrijednosti, on nema šanse da bude blizak sebi ni u kreativnom smislu. Ako ne može da brani vrijednosti koje je osvojio ili ih osvaja, dramatično se sužava sloboda

² Morgan Skot Pek (2008) *Ljudi laži*, Beograd: Alnari.

njegovog stvaralačkog aktiviteta. A prestupništvo kao čin slobode nije izvodljivo bez autonomije u mišljenju i kreativnom samoostvarivanju. To uveliko potvrđuju istorija kulture i uspon vrijednosti. Nema ni novog načina mišljenja niti delanja bez prestupništva. Zato su u pravu oni koji tvrde da velike riječi ničemu ne služe ako ih ne prate probuđena svijest o prekoračenju postojećeg i konkretna akcija. (Božović, (5) 2004: 161–162)

Stvaralac je, dakle, svaki aktivan čovek. Koliko će i kakav biti njegov aktivizam zavisiće ponajviše od njegovog generičkog bića, njegovih potreba i aspiracija, ali i od veštački stvorenih okolnosti u kojima živi. Hedonija i lenjost u velikoj meri generišu kulturu pristajanja, odnosno posrednog ubeđivanja i prihvatanja. Ukoliko su ovakva psihofizička stanja društveno podsticana, čak nagrađivana, vremenom postaju široko prihvatana čak i od onih ljudi koji su svesni njihovih poraznih učinaka.

Izvesno vreme ova artificijalnost – u obliku glume, mimesisa i ostalih vidova mimikrije – ne menja čovekovu ličnost. Ne menja je, naime, sve dotle dok je kadar da ispod zaštitne maske raspozna i sačuva svoje staro lice. Vremenom, međutim, doći će do izjednačavanja maske i lica, maska u lice tone i preuzima ga, ali će identifikacija biti neprirodna, prisilna, bolesna, jer neće obuhvatiti podsvest, pravo središte našeg bića. Podsvest će se buniti protiv strane svesti, kao što se telo buni protiv presađenog organa. Izlučiće je u društvenoj konvulziji, ili će, i dalje ostajući bunovna, u nju sasvim potonuti. Ono što u oba slučaja ostaje, mentalna je i moralna ruševina. Ovako razorene ličnosti realizuju jedno na smrt bolesno društvo kome individualno lečenje ne pomaže, kome je potrebna kolektivna terapija temeljne promene životnih uslova. (Pekić, 1990: 609)

(II) O NEOPHODNOSTI PROMIŠLJENE KRITIKE

Ko izbegava kritiku, u stvari, ne želi da zna.

K. Jaspers

U medijskoj sveri neophodno je uspostavljenje promišljenih i optimalnih pravila kako bi različita shvatanja u njoj preživela, ne samo kao tolerancija prema drugačijem (drugom) kao, kako bi to rekao Čiževski (Krzysztof Czyżewski), potvrda našeg postojanja, već kao prema onome što pokreće, što otkriva horizonte novih ideja i otvara vrata još uvek neostvarenim

mogućnostima. Ta deoba kompetentnosti nju samu ne umanjuje, već je umnožava, a takva deoba zahteva svetlost dana. Baš u tome medijski eksperti vide šansu da svaku neobičnost, ma kako ona ružna ili opskurna bila, izvuku pred lice auditorijuma, i da je kroz neobuzdano razgolićavanje razdeljuju i socijalizuju do stepena normativno prihvatljivog koda. Virtuelnost, zbog toga što nema granica, normalnost dovodi u poziciju neobičnosti. Normalnost se povlači u sferu intime, a skradnost dobija prostor na javnoj sceni. Ali skradnost više ne određuje priroda sama, već umešnost ljudskih konstrukcija. U svemu tome i jezik poprima nova značenja, jer je pored svih savremenih tehničkih i elektronskih pomagala ostao nezamenljivo sredstvo sporazumevanja. Tu, uglavnom, isti ljudi stalno saopštavaju nešto „novo“, ali uvek saobrazno postojećoj (vladajućoj) idejnoj matrici. Zbog toga se i događa, kako piše Rozenberg (Marshall Rosenberg), da ti ljudi izbacuju sopstvene reči, „koristeći prisustvo drugih kao korpu za otpatke“. Uprkos tome, medijska kultura nastoji da se nametne kao vrsta objektivnog duha koji se „nadovezuje na antropološke tendencije koje prihvata, osnažuje i potvrđuje, da bi sve ono buntovno i 'destruktivno' izostavila, osudila, ili odbacila“ (Jovanović, (1) 2005: 142). Tom vrstom društvene kontrole onemogućen je uvid u ono što je nametnuto, jer se ono pojavljuje kao izraz „volje“ samog auditorijuma. Pa i onda kada mediji ne mogu da izbegnu polemiku, kao konfliktnu i oštru raspravu između suprotstavljenih strana, oni najradije pribegavaju simuliranoj (dogovorenoj) debati. Tako razlika između izrečenog i predmeta o kome se govori prestaje da postoji, i rečima se, baš kao u magiji, prizivaju željene stvari i događaji.

Taj erotski jezik, ili tačnije, poluerotski jezik, neprestano lomi tabue. Jer tabu se najduže održava u sferi jezika; gotovo uvek je relikv epoke u kojoj su između stvari i njenog naziva postojale magične veze. (Kot, 1983: 18-19)

Magijsko je prekriveno velom tajne, ali njen učinak je, uglavnom, jasno vidljiv. Onda kada mediji žele da izbegnu vidljivost mogućeg (budućeg) magijskog učinka oni praktikuju poigravanje sa smislovima. S(misao), ili (stvar koja se misli) ne postiže neophodnu, makar približnu, koherentnost jezika i stvarnosti, već se u rasutosti reči pribegava do(mišljatosti) – približnosti, okolišnoj misli, kojoj nedostaju preciznost i pouzdanost. Takvu nepotpuno izrečenu misao dopunjuju nove reči, i same neadekvatne i proizvoljne, i time se oko neke stvari obrazuje misaona i govorna magma, u kojoj je teško orijentisati se. Istina, stalnim poigravanjem sa smislovima može da se poremeti sopstvena recepcija smislova. Jer: „Smisao je jedan i ostaje uvek jednak sebi, to jest nepromenljiv, a značenja je više i ona se menjaju u

zavisnosti od socijalno-psihološkog položaja tumača. ... Smisao postoji po sebi, značenja postoje za nas..." (Šušnjić, 2005: 42) Jednostavno, nastojanjem da se različitim značenjima dodirne neki smisao ne može promeniti (poremetiti) sam smisao koliko može da se promeni (poremeti) onaj ko za njime traga. Jer, smisao je sama stvarnost koja se promišlja, a tragalac za njim je biće koje u tom promišljanju pokušava sebe u stvarnosti da locira. Ali šta se dešava u društvima gde su pozicije mudraca i ludaka izjednačene, onoga ko traga za smislom i onoga ko ima gotov, sopstveni smisao? „U sobi s jednim mudracem i jednim ludakom, društvenu klimu neće određivati mudrac nego ludak. On će je određivati i u sobi gde su svi mudri, a samo on lud". (Pekić, 1990: 233)

Medijske slike danas su svuda oko nas. One obrazuju naše mentalne slike. Ali ta, svuda prisutna, fragmentarna slika narušava ravnotežu čula, pa otuda i mentalne slike predstavljaju sublimirane, ali raslojene, nedovršene i nejasne slike stvarnosti. Prema svemu viđenom, ipak se, svesno, ili ne, uspostavlja odnos, stav. Viđeno postaje vlasništvo onoga ko je video, ali ono ništa ne kazuje o onome ko je tu sliku, i s kojom namerom, oblikovao. Ipak, njegovo prisustvo stalno je nagoveštavano, i upravo „to što je nevidljivo, a prisutno, uspešno indukuje misteriju i mit" (Jovanović, (4) 2009: 445), jer mit ne bi ni bio moguć, kako primećuje Bart (Roland Barthes), tamo gde postoji celina. On se oblikuje samo kao njena imaginarna dopuna. Otuda je opasno, veli Bodrijar (Jean Baudrillard), razotkrivati slike, jer one skrivaju da ispod njih nema ničega. Razotkriti sliku znači ubiti mit, odnosno ukazati na mogućnost besmisla. Ipak:

Ta 'tačna slika' oslobođena dubine, igra presudnu ulogu ne samo u rušenju kulturne tradicije, već i u stvaranju jedne nove kulture. Mnogi misle da je magična moć slike svojom objektivnošću već sada postala osnov celokupnog kulturnog uticaja, uslov da se do kraja shvati stvarnost. Ali ne bi trebalo, ipak, zaboraviti da je ograničenost te slike takva da ona može pretendovati samo na to da se približi suštini protivurečne stvarnosti. Doista, već je sada postalo jasno da je lakše obmanjivati sugestivnošću slike nego trivijalnošću i istrošenošću reči. (Božović, (6) 1979: 184)

Uz to, medijska hiperprodukcija slika nije izoštrila, već je umanjila, sposobnost čula vida. Slike svakodnevno gledamo, ali u njima više ništa posebno ne vidimo, jer one su u svojoj mimikričnosti i prividnoj raznovrsnosti samo jedna, nikada do kraja, konstruisana kompozicija sveta. Ona ne upućuje svest prema mogućem jedinstvu različitog, već kroz sistem jednoznačnosti i jednoličnosti, pojedinačne identitete stabilizuje u hibridne saglasnosti. Ipak, i takva ona snažno deluje na auditorijum i o tome Maršal Makluan piše:

Za razliku od filma ili fotografije, televizija je prevashodno produženje čula dodira (podvukao: Z. J.) više nego vida, i upravo je čulo dodira ono koje zahteva najveće međudejstvo svih čula. Tajna taktilne moći televizije je u tome što je video slika niskog intenziteta ili definisanosti i na taj način, za razliku od fotografije ili filma, ne pruža detaljne informacije o posebnim objektima već umesto toga uključuje aktivno učešće gledaoca. TV slika je mozaička mreža koju ne čine samo horizontalne linije, već milioni malih tačaka od kojih gledalac može fiziološki da primi svega pedeset ili šezdeset od kojih oblikuje sliku: na taj način on stalno dopunjava nejasnu i mutnu sliku, stavljajući sebe u detaljnu prisnu povezanost sa ekranom i sprovodeći konstantan stvaralački dijalog sa ikonoskopom. (Makluan, 2012: 33)

Mutna i nejasna TV slika obrazuje istu takvu vizuelizaciju, prevashodno zbog toga što je televizija produženje čula dodira, a čovek nije sposoban taktilno valjano da obradi i dopuni sliku. Zašto? Na ovo pitanje odgovor daje Jan Kot (Jan Kott). On beleži:

Dodir je ograničen. Ne obuhvata, kao pogled, celu ličnost. Uvek je delimičan. Dodir rastavlja. Telo upoznato putem dodira nije celina, nego je samo zbir fragmenata. Oni kao da su jedni uz druge. Dodiruju se, ali ne srastaju. To isto moglo bi se reći mnogo preciznije. Oni su i dalje *contingens*, ne stvaraju ličnost. Nisu struktura. (Kot, 1983: 16–17)

Svakako da je i TV slika skup obaveznih delova koji je čine, ali taj skup ničim ne pokazuje i kako su ti delovi sklopljeni i s kakvim namerama.

Došlo je do obrta. Ulogom mehaničkog „prenosioca” istine, mediji su je instrumentalizovali, predstavljajući se kao nosioci istine. Istina ne samo da postaje 'prizmatična', relativna i množvena nego se gubi posle pustoši 'informacijske mećave'. Vizuelno, optičko, digitalno gube vezu s logosom (smislom). Ovo je svakako fundamentalna promena i u tvorenju medijske slike u činu komunikacije. (Božović, (4) 2010: 57–58)

U ovome bi trebalo potražiti odgovor zbog čega se televizija ponaša prema svom gledalištu na način kako je o tome pisao Kafka (Franz Kafka):

„Ti možeš nekoga kome su oči vezane bodriti da zuri kroz maramu, ali on ipak ništa neće videti”. Tako u savremenom informatičkom društvu ne postoji kontracepcija za recepciju medijskih sadržaja. Ponajviše zbog toga što su u medijskim porukama uputstva i intencije komunikatora prikrivene zavodljivim medijskim formama. Istina, i sama forma može da usmerava prema vrednosnim orijentacijama, ali u njoj je vrednosni stav uvek implicitno dat, i to povećava ambigvitet same poruke. Tako ni

dezinformacije u porukama, uglavnom, nisu puke pogreške, već su nameravani proizvodi komunikatora. Na taj način spoznato postaje banalno, nepoželjno... Naravno, i neobjavljena informacija ukazuje na nepoželjnost obelodanjivanja činjenica, mada, „praznina, nedostatak znaka kada ga očekujemo takođe je znak. (Kot, 1983: 121)

Uzroci loše recepcije činjenica višestruki su, i mogu se detektovati u neprestanom „informatičkom tuširanju” auditorijuma, ali i u samoj indolentnosti ljudi, njihovom konformizmu i želji da budu udaljeni od teških tema. Svakako da i sami mediji, komercijalizacijom i banalizacijom sadržaja, podstiču ovakvu duhovnu tromost. Otuda oni sve više insistiraju na zabavnom, jer, kako je primetio Adorno: „Zabavljati se znači biti saglasan”. Pa ipak, mnogi ljudi osećaju ispraznost nametnute „zabave”, jer iz nje ne crpu onaj kvalitet koji istinski relaksira i razgaljuje. Naravno, u njoj mnogi i uživaju zbog svoje neobrazovanosti, duhovne tuposti i rigidnosti, kao i ideološke isključivosti. Zato u savremenoj kulturnoj orbiti najveći prostor zauzima, upravo, masovna kultura. Njen kvantitet, pragmatičnost, osrednjost, neotesanost i oslonac na neznanje već upućuju na njene ideološke konotacije. Razarajući postojeće tradicionalno i kulturno nasleđe ona se prema njemu odnosi poput novih ideoloških dogmi, nastojeći da ih potre u totalitetu. Ako od toga nešto i preuzme to u novom kontekstu gubi osnovnu svrhu koju je nekada imalo. Tako se masovna kultura u areni duhovnosti prepoznaje kao revolucionarna snaga, koja sve raznovrsnosti pretapa u jedan novi i jedinstveni kulturni ambijent. Naravno te:

Snage ideološkog pritiska u svim oblastima društvenog života, u kojima često vlada kafkijanska atmosfera, preko masovnih medija, ostavljaju tragove na smislene težnje pojedinca i na psihologiju socijalnih slojeva. Iza takvog uticaja stoji oholost vlasti, zavodljivost moći i podmitljivost interesa. U atmosferi prinudnog kroćenja slobodnog izbora i mehanizmima manipulativnog ujarmljivanja ne prepoznaje se samo sumrak ideološkog poretka nego i teško podnošljiva ideološkičnost neslobodne masovne kulture. (Božović, (4) 2014: 44)

Ona ukida svest o socijalnim, i drugim razlikama i to je goni da odbaci sve društvene protivurečnosti koje bi i nju ugrozile. Zbog toga se masovna kultura, izbegavajući svaki rizik nepredvidljivosti, opredmećuje u strogi, kanonizovani kreda. Ali stvaralac, jednostavno, nije čovek koji stvara zbog nečega izvan sebe, već zbog onoga što živi u njemu.

Nitko ne stvara sam od sebe ni po sebi. Umjetnik je instrument koji bilježi nešto što već postoji, nešto što pripada cijelom svijetu i što je prisiljen, ako je umjetnik, vratiti svijetu. Zadržati svoje lijepe misli za sebe

bilo bi isto što i biti virtuoz i sjediti u nekom orkestru skrštenih ruku. *To jednostavno ne možeš!* (Miler, 1978: 146–147)

Ipak, masovna kultura ne zazire „od drskosti u ime opštosti”. Zbog toga svrha igre u njoj nije samoodređenje i samorealizacija ličnosti, već promocija neke vrste uspešnosti. Međutim, i u odnosu prema kolektivitetu: „Kritički odgovor se može misliti i kao pobuna. Svaka pobuna je i kulturni čin, jer svaka pobuna traži drugačiji način života”. (Jovanović, 2017: 615). Ili, drugima rečima:

intelektualac najviše čini kada poriče, u ime vrednosti, racionalnosti i pameti, ono što nije vrednost i nije vrijedno. Intelektualac je 'duh koji poriče' – i kada postavlja pitanja i kada pokušava da daje odgovore. Najgore čini kada pristaje da ne poriče i da se ne pita. (Božović, (7) 2000: 66)

Ali masovna kultura nije previdela ni ovu mogućnost pa je danas očigledno: „kako pobuna postaje roba na tezgi spektakla...” (Jovanović, 2017: 615) Naravno, dugotrajno prisustvo ispraznosti dezorijentiše, i ljudu počinju da se ponašaju poput nezrelih stvorenja kojima je potrebno usmerenje i zaštita. Takav se čovek olako vezuje za uzore i traži autoritete. Za njih je sigurno i validno samo ono što ima masovnu podršku i potvrdu, i u takvom odnosu prema svetu najviše je ugrožen stav, kao jasno određena pozicija. Bez stava teško je odrediti se prema stvarnosti, a gotovo je nemoguće menjati je. Umesto provere činjenica, skepse i ovladavanja njihovim unutrašnjim zakonomernostima, radije se pristupa površnoj, spoljnoj opservaciji. Koliko je ona apokrifna već je kazivano u predašnjem delu teksta, jer spoljna opservacija svoje utemeljenje pronalazi u emocijama. Dok je razum sklon preispitivanju, pa i promenama, i dok pati od procesa zaboravljanja, emotivna stanja su samo prividno nestalna, i talože se kao naslage trajnog karaktera. U emocijama ima malo mesta kritičkom preispitivanju, jer bi to bio prvi znak nepoverenja prema njima. A da li čovek sme da ne veruje sopstvenim osećanjima?

Gubitkom kritičkog duha umanjuje se društveni dinamizam, slabe steg pravde i pravičnosti, i stalno se sužava polje kreativnosti. Na socijalnom planu ovo se manifestuje kao slabljenje javnosti, i njeno preobražavanje u gomilu. U njoj nema dijaloga, kako primećuje Gistav le Bon (Gustave Le Bon), niti ima prostora za razmišljanje. Tu se čuju najglasniji, a ne oni najpametniji. U njoj je opasno misliti kritički, jer joj to osporava monolitnost, gustinu i postojanost.

Misliti kritički znači upoređivati činjenice sa mogućnostima koje su u njima zarobljene. Otkriti te racionalnije i humanije mogućnosti koje

su prigušene postojećom organizacijom društva znači javno upozoriti na nerazumnost i nečovečnost postojećeg poretka činjenica. Učiniti to znači i izazvati protiv sebe sve one koji žive od tog poretka... (Šušnjić, 2005: 136)

Svaki poredak nastoji da sačuva svoje pozicije, pa otuda i u onima koji sebe deklarišu kao demokratske kličaju klice despotije. U njima Džon Kin (John Keane) detektuje pet međusobno povezanih tipova političke cenzure. Prvi predstavlja vanredna ovlašćenja i praktikuje se onda kada mediji dobijaju značajnu političku ulogu. Tada mediji stvaraju „kod građana kolektivni osećaj krize i dajući publicitet tvrdnjama državnih zvaničnika da se kriza – koju su oni kao takvu definisali uz pomoć medija – ne može rešiti bez drastičnih mera” (Kin, 1995: 75). Drugi tip je naoružana tajna i događa se kada mediji pokušavaju da saznaju ponešto o oponentima sistema prateći njihova kretanja. Treći je laganje koje je posebno zgodno kada dolazi iz poverljivih izvora. Četvrti je državno oglašavanje kada novinari podilaze političarima, postajući njihovi pijuni, i peti je korporativizam kada se pojedinim medijima dodeljuje zvaničan status i posebna ovlašćenja. Valjda zbog toga samo mali broj ljudi uspeva da se probije „preko ove linije povučene oko nas, i samo oni mogu da shvate kako je to – naprosto linija, a ne božija odredba”, veli Okudžava (Булат Шалвович Окуджава). Uprkos svemu ovome, u kritičkoj misli ne posustaju ni ona optimistička stanovišta. Naime:

ako je novi vek nastao i na tradiciji kritičke kulture i umetnosti, ako su u pripremi svih revolucija učestvovali ljudi od duha, moguće je zamisliti da će se to i dalje dešavati. Jer, novi vek nije (samo) rodno mesto golom kapitalizmu (državnom ili „demokratskom”) – on je i rodno mesto samosvesnom pojedincu. (Jovanović, 2017: 616)

Drugim rečima, samosvestan čovek zna da nije odgovoran samo za svet koji je stvorio i stvara, veći i za njegove tokove i njegovu budućnost. Na tom putu najveća poteškoća je sagledavanje i savladavanje sopstvenih nedostataka. „Jer se sloboda može realizovati tek ako se oslobodi subjektivne samovolje, ako postane nešto objektivno” (Mićunović, 2010: 511). Otuda na bojnom polju privatnih interesa, kako je Hegel definisao građansko društvo, otvoren, hrabar i kultivisan duh jasno bi morao da stane nasuprot poniznosti, pokornosti i pretvornosti...

Zato i nalazimo pretpostavke za mogući povratak nadarenih u takvo civilno društvo koje je osmislilo strategiju nepristajanja na represivni režim političke države. U tom društvu uspostavljala bi se alternativa koja brani slobodu, individualitet i vrijednosti neponovljivog života. (Božović, (5) 2004: 75)

KORIŠĆENA I KONSULTOVANA LITERATURA

- Aćin, Jovica (2009), „Poslednje poglavlje”. U Klajst H., *O govoru tela*, Beograd: Službeni glasnik.
- Adorno, Teodor – Horkhajmer Maks (2008), Kulturna industrija, Đorđević Jelena (ur.) *Studije kulture*, Beograd: Službeni glasnik.
- Bart, Rolan (2008), Mit je govor, Đorđević Jelena (ur.) *Studije kulture*, Beograd: Službeni glasnik.
- Bođrijar, Žan (2005), *Nasilje globalnog*, Niš: Gradina, br. 9, str. 42–49.
- Božović, Ratko (1) (2010), *Ram za sliku*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (2) (1990), *Noćna mora*, Beograd–Nikšić: Književne novine – Univerzitetska riječ.
- Božović, Ratko (3) (2016), *Molitva osame*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (4) (2014), *Igra ili ništa*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (5) (2004), *Sumrak vrline*, Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, Ratko (6) (1979), *Iskušenja slobodnog vremena*, Beograd: Mala edicija ideja.
- Božović, Ratko (7) *Dnevnik 2000*, Beograd: Čigoja štampa.
- Čiževski, Kšištof (2010), *Etos pograničja*, Beograd: Knjižara krug.
- Frojd, Sigmund (1988), *Nelagodnost u kulturi*, Beograd: Reč i misao.
- From, Erih (1989), *Bekstvo od slobode*, Zagreb: Naprijed.
- From, Erih (1989), *Čovek za sebe*, Zagreb: Naprijed.
- Goldman, Lisjen (1980), *Skriveni Bog*, Beograd: BIGZ.
- Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (1979), *Fenomenologija duha*, Beograd: BIGZ.
- Jovanović, Đokica (2017), *Prilagođavanje (Srbija i moderna: od strepnje do sumnje)*, Beograd: Dan graf – Institut za sociološka istraživanja – Filozofski fakultet u Beogradu.
- Jovanović, Zoran (1) (2005), *Moć privida (Masovna kultura kao ideologija)*, Vranje: Učiteljski fakultet.
- Jovanović, Zoran (2) (2009), Postmodernistička slika, *Kultura polisa*, br. 11/12, str. 439–449.
- Kafka, Franc (s. a.) *Zamak*, Beograd: Prosveta.
- Kant, Imanuel (1976), *Kritika čistog uma*, Beograd: BIGZ.
- Kin, Džon (1995), *Mediji i demokratija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Kot, Jan (1983), *Kavez traži pticu*, Niš: Gradina.
- Makluan, Maršal (2012), *Elektronski mediji i kraj kulture pismenosti*, Beograd: Karpos.
- Mićunović, Dragoljub (2010), *Istorija društvenih teorija*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Miler, Henri (1978), *Sexus*, Rijeka: Otokar Keršovani.
- Morgan, Skot Pek (2008), *Ljudi laži*, Beograd: Alnari.
- Okudžava, Bulat (1979), *Gutljaj slobode*, Beograd: BIGZ.
- Pekić, Borislav (1990), *Godine koje su pojeli skakavci*, Beograd: BIGZ.

Rozemberg, Maršal (2002), *Jezik saosećanja*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Šarden, P. T. (1979), *Fenomen čoveka*, Beograd: BIGZ.

Šušnjić, Đuro (2005), *Žetva značenja*, Beograd: Čigoja štampa.

Žarko Trebješanin

RADOZNALI MISLILAC

Kulturološke i socijalnopsihološke analize Ratka Božovića

Profesor Ratko Božović je radoznali istraživač, humanistički naučnik koji uporno decenijama detektuje, istražuje i preispituje mnoge tipične i neuralgične fenomene savremenog društva, politike i kulture, ali je istovremeno i angažovani intelektualac koji lucidno uočava i oštro kritikuje sve ono što je u društvu retrogradno, naopako i štetno. On se ne usteže da se u svojim esejima, raspravama i studijama otvoreno i strasno zalaže za one izvorne i univerzalne ljudske vrednosti, a danas ugrožene i degradirane, kao što su sloboda, pravda, istina, ljubav i dostojanstvo. Njegova kritika je teorijski utemeljena, ali i konkretna, dobro argumentovana, precizna i aktuelna.

SOCIO-KULTURNI KORENI I POSLEDICE PSIHOLOŠKIH POJAVA

Brojne prevashodno psihološke pojave kao što su mržnja, agresivnost, strah, narcizam, stvaralaštvo, sreća, u delima Ratka Božovića sagledane su i analizirane sa sociološkog i politikološkog stanovišta, ali i sa sociopsihološkog.

Strah i narcizam

Sa psihološkog stanovišta *strah* je, recimo, nesumnjivo jedna korisna bazična emocija, koja se javlja kada je jedinka ugrožena. Strah je urođena adaptivna, biološki svrsishodna reakcija na opasnost, čiji je smisao da pripremi organizam za bekstvo ili za odbranu. Veštom manipulacijom i zloupotrebom ove neprijatne emocije od strane despotske vlasti, namernim i sistematskim uterivanjem straha u kosti podanika, može se relativno dugo vladati.

Ali strah izazvan represijom čoveka onečovečuje, ponižava, ubija nadu i ostavlja pustoš u duši, primećuje Božović. Njegoš to dobro uočava i tačno kaže: „Strah životu obraz kalja često”. Kada čoveka obuzme strah, onda nestaje spontanosti, bezbrižnosti, a saosećanje i spremnost da se pomogne bližnjem nestaju. „Tamo gde je strah, tamo nema radosti, nema ljubavi ni istinske uzajamnosti”, upozorava Ratko Božović („Strah”, *Molitva osame*, Čigoja, Beograd, 73). Strah je ona zlokobna senka koja nas prati i koja nas može mentalno i moralno uništiti. Andrić psihološki lucidno uočava da strah čini da ljudi postanu zli i surovi.

Božović analizira socijalnopsihološke korene i posledice i jednog drugog, sekundarnog osećanja, a to je osećanje dosade, koje nastaje usled savremenog načina života u kojem preovlađuju nedostatak empatije, bezvoljnost i ravnodušnost. „Sumorne okolnosti, 'objektivno sivilo' i trivijalan život, u stvari, vode u dosadu” („Dosada”, *Molitva osame*, 75). Ova njegova analiza mogla bi se lepo dopuniti i poduprti Franklovim razmatranjem savremenih kolektivnih neuroza. Naime, Viktor Frankl upozorava da su danas dominantne masovne *noogene* neuroze (a ne psihogene), koje karakteriše sindrom *egzistencijalnog vakuuma*: osećanje besmisla, dosade, praznine i potištenosti. Po njemu, masovni neurotični poremećaji rezultat su savremene ljudske situacije, koju odlikuje dezorijentacija, gubitak čvrstih orijentira i jasnih putokaza. Do ovog sindroma unutrašnje praznine dolazi usled *egzistencijalne frustracije*, zbog osujećenja čovekove duhovne potrebe, njegove volje za smislom (a ne usled frustracije seksualnog ili nagona za moći), piše Frankl (*Psihoterapija i egzistencijalizam*, IP Žarko Albulj, 2009). Ako čovek zapostavi svoje težnje ka smislu, onda može doći i do razvoja nekog od savremenih oblika neuroze ili socijalne patologije (dipsomanija, narkomanija, kockanje, vorkoholizam itd.).

Problem *narcizma*, samozaljubljenosti, ima, osim individualno-psihološke, i svoju kulturološku i socijalnu stranu. O tome je dobro pisao Kristofer Laš, čijim se razmatranjima često služio i Ratko Božović u svojim analizama ovog savremenog karakterističnog fenomena. Kod današnjeg narcisa u zapadnoj kulturi preovlađuje osećanje teskobe, unutrašnje praznine i usamljenosti. Narcis, u kojem dominira arhetipska figura *puer aeternis* („večiti mladić”), sanja o tome da bude uvek mlad, lep, uspešan, da mu se neprestano dive i da ga obožavaju. On se vešto skriva iza „blještave maske” šarmantne, „tople” i društvene osobe. A zapravo, iza ove *persone*, u svojoj biti, „narcis našeg doba” je po svojoj prirodi hladan, bezosećajan, proračunat, manipulativan, udaljen od drugih ljudi koje doživljava samo kao pogodno sredstvo za iskorišćavanje. Analiza ukazuje da je jedna od osnovnih odlika patološkog narcizma nedostatak empatije, saosećanja, uživanja u emocionalno

stanje drugog čoveka, svog bližnjeg. Narcis našeg doba „ima hladnu glavu i zaleđeno srce”. Njegov glavni problem i jeste u tome što je nesposoban da uspostavi čvrstu i iskrenu afektivnu vezu, kao i spontanu međuljudsku komunikaciju.

Narcizam se lako može proširiti na „moju” socijalnu grupu, narod, konfesiju, partiju, te tako dobiti socijalnopsihološku dimenziju. Nacionalizam kao *kolektivni narcizam*, obožavanje vlastitog naroda izuzetno je maligan, zapaža Ratko Božović, baš kao što je opasan i maligan narcistički diktator, obožavani vođa, čija neograničena samovolja i moć izazivaju strah podanika.

Narcizam malih razlika kod bliskih naroda predstavlja latentnu opasnost za izbijanje pritajene mržnje, netrpeljivosti i fanatizma koji će lako dovesti do eksplozije destruktivnosti i do oružanih sukoba kada kucne čas, kada to političkim elitama pruži priliku za unosan biznis i cementiranje vlasti. O tome je pronicljivo pisao i Vladimir Dvorniković. Kao rezultat političke manipulacije tim i takvim osećanjima javlja se „naročito zaoštrena mržnja prema srodnom, sličnom i familijarnom”, što dolazi do izražaja u nemilosrdnim verskim i ideološkim obračunima pripadnika istog naroda. A zatim on nastavlja: „Žaoka borbe zadobija pojačanu oštrinu kada se radi o razlikovanju bliskog i srodnog, ali po ideji tim oštrije odeljenog... Građanski ratovi između partija iste nacije i države strašnji su i svirepiji negoli ratovi između raznih država i naroda” (Dvorniković, „Nacionalizam i socijalizam ili 'biologija ideja’”, *Borba ideja*, 1995). Ovde je dobro uočena pojava da što su stvarne razlike između pojedinih pokreta, ideologija ili naroda beznačajnije, manje, to su one fiktivne, na sujeti i narcizmu zasnovane razlike, više naduvane, drastičnije, veće.

POLTRONSTVO I PODANIČKI MENTALITET

Ratko Božović interdisciplinarno, psihološki lucidno i istovremeno politiko-loški, kulturološki i sociološki racionalno analizira dvogubu prirodu *poltronstva*, razotkrivajući duboke korene podaničke političke kulture i podanički mentalitet, fenomene koji nastaju i bujaju u svakom autoritarnom i totalitarnom društvu. Ovde se naš analitičar naslanja na dugu i valjanu tradiciju stranih (od Vilhelma Rajha i Eriha Froma do Česlava Miloša), ali i domaćih (Jovan Cvijić, Vladimir Dvorniković, Hugo Klajn) istraživača ovog značajnog i aktuelnog fenomena.

Prema Vilhelmu Rajhu (Reich, W., *Analiza karaktera*, Naprijed, Zagreb 1981; Rajh, *Masovna psihologija fašizma*, Mladost, Beograd 1981), autoritarni (kao i totalitarni) sistem i njegova ideologija preko patrijarhalne porodice, kao preko prenosnog zupčanika, prenosi se i reprodukuje u strukturi

ličnosti njegovih članova stvarajući tako podaničke ličnosti. U patrijarhalnoj porodici, pod uticajem represivnog vaspitanja, dečak se usled straha identifikuje sa ocem, što docnije postaje pogodna psihološka osnova za poslušnost prema vođi.

Naš znameniti antropolog Jovan Cvijić (Cvijić, J., *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1987) podanički mentalitet i poslušničko ponašanje podrobno je opisao i objasnio koristeći se izrazima „rajinski mentalitet” i „moralna mimikrija”. Naime, ovaj „rajinski mentalitet” podrazumeva određenu životnu filozofiju koju najbolje izražavaju poslovice *Ćutanje je zlato* i *Pokornu glavu sablja ne seče*. Njega čini više povezanih crta, uverenja, vrednosti i načina mišljenja, a to su: obožavanje vlasti, trezvenost, oportunističnost, pragmatizam, poniznost, fatalizam, pokornost i potuljenost. On je nastao u središnjem delu Balkana u vreme okrutne otomanske vladavine, kada je narod bio potpuno bespomoćan, prepušten na milost i nemilost surovim osvajačima. Za ovaj mentalitet karakteristična je *moralna mimikrija*. To je naizgled paradoksalna pojava da podanici, koji su dovedeni u ropski položaj, počinju da podražavaju svoje nemilosrdne gospodare u načinu oblačenja, govora, ponašanja, što ide do toga da prihvataju čak i njihovu ideologiju, običaje, jezik i veru, kako bi im se dodvorili i izbegli odmazdu. Dve decenije kasnije, ovu pojavu će opisati i objasniti psihoanalitičari Ana Frojd (Frojd, A., *Ja i mehanizmi odbrane*, Akademska knjiga, N. Sad 2010) i Bruno Betelhajm mehanizmom „identifikacije sa agresorom” (Betelhajm, B., *Ubijanje duše*, Beograd 2003). Deca potpuno zavisna od dominantnih i strogih roditelja ili logoraši u nacističkim logorima smrti, sasvim bespomoćni i prepušteni na milost i nemilost svojim despotskim gospodarima, poistovećuju se sa njima (prave iste gestove, oponašaju mimiku, način oblačenja svojih ugnjetača, pa čak usvajaju i njihove stavove i vrednosti).

Česlav Miloš je u knjizi *Zarobljeni um* (BIGZ, 1987) opisao i protumačio obrazac udvoričkog ponašanja u vidu simuliranja društveno poželjnog ponašanja i mišljenja pojmom *ketmana*. Po njemu, „ketman” je kameleonско kamufliranje, odnosno usled straha za opstanak skrivanje iza javnog ispovedanja dominantne ideologije svog pravog mišljenja, maskiranje, mimikrija. To je saobražavanje surovom socijalnom okruženju, dominantnoj većini iz nužde, kako bi se sačuvao goli život u vreme komunističke strahovlade. Vizuelni reprezent, simbol *ketmana* je maska glumca, odnosno *Persona*.

Podanički mentalitet (obožavanje moći, servilan odnos prema vlasti, zastrašenost, pokornost, udvorištvo) je „temelj autokratske vladavine”, dobro primećuje Božović („Podanički mentalitet”, u *Molitva osame*, 385). Kada se uzdrma ovaj mentalitet, kada se ljudi oslobode autoritarnih stavova, tada se

kao kula od karata urušava i sama naizgled stamena, nerazoriva autokratska vlast. Bez prevladavanja podaničkog mentaliteta i autoritarne političke kulture nema izgradnje istinski demokratskog društva.

PSIHOLOŠKI ASPEKTI KULTUROLOŠKIH I SOCIOLOŠKIH POJAVA

Kao što u psihološkim, duboko ličnim, subjektivnim pojavama Ratko Božović nalazi njihove društvene i kulturne temelje, tako i u primarno kulturološkim i sociološkim pojavama on otkriva njihovu važnu psihološku, psihopatološku i antropološku dimenziju, te ih tako osvetljava iz posebnog ugla.

Pornografija kao surogat kulture

Zato on i u razmatranju pornografije traga za onim što se skriva iza nje i što je proizvodi. „U ekspanziji pornografije u planetarnim razmjerama trebalo bi vidjeti krizu ljudskog dodira, spontanosti i prirodnosti ljudskog komuniciranja” (Božović, *Ludosti uma*, 2006: 343). Na pomolu je rađanje globalnog pornografskog društva, zaključuje autor.

U savremenoj zapadnoj kulturi seksualnost je doživela degradaciju. Po Božoviću, ona nastoji da unizi i degradira seks, da ga uprlja. „Pornografija nije ništa do surogat kulture, trijumf mehaničke seksualnosti, poraz prirodnosti i spontanog ljudskog dodira” („Svet pornografije”, *Molitva osame*, 2016: 271).

Pornografija i erotizam se često brkaju, ali bitna razlika postoji. Pornografija, za razliku od erotike, ne ispunjava, već stvara „prazninu, otupljenost i patologiju” (*Molitva osame*, 272). Ona predstavlja surogat, karikaturu erotike jer, umesto da uzdiže, nadahnjuje, oplemenjuje, ona unižava čovekovo osećanje za lepo i obesvećuje, obezvređuje čovekovu intimu, degradira i vulgarizuje ljudsko telo pretvarajući ga u robu. Pornografija nije samo suprotnost erotici, nego i umetnosti, jer ubija maštu i poništava estetski utisak.

TABLOIDI: MEDIJI KAO OGLEDALO TABLOIDNOG DRUŠTVA

Profesor Ratko Božović, kao dugogodišnji šef Katedre za novinarstvo i političku sociologiju na Fakultetu političkih nauka i stručnjak za proučavanje javnog mnjenja, jedan je od najpozvanijih da dijagnostikuje neveselo stanje u našim medijima. Njegova pesimistička, sumorna dijagnoza je, nažalost, veoma tačna, sažeta i precizna. „Najveći deo naših medija i dalje opstaje u

polju zavisnosti, što od centara političke moći, što od tajkuna, što od tajnih službi”, rekao je on u jednom intervjuu za elektronski časopis *Etna*.

Tračerske i vulgarno senzacionalističke sadržaje tiražnih medija u Srbiji, profesor Božović sagledava kao simptom ozbiljne i zabrinjavajuće društvene patologije. U tekstu pod naslovom „Tabloidi”, on veli: „Dominirajući tabloidi proizvod su drastične politizacije i haosa na tržištu. Kad već ne postoji kritička javnost i žurnalizam od digniteta ili ga ima u zanemarljivoj meri, tabloidi i estrada kolo vode. Ti tabloidi su u direktnoj vezi sa našom voajerskom svešču i svudprisutnom intrigom. /.../. Ovde, jednostavno, svako može biti oklevetan najgnusnijim lažima. I nikome ništa!” (*Molitva osame*, 2016: 89).

Tabloidno novinarstvo ima moć da oblikuje javno mnjenje i da kreira sistem naopakih vrednosti. Božović tačno veli, i tu njegova kritika skrivene suštine takvog „novinarstva” pogađa u samo središte, u najbolnije mesto: „Sporno je društvo u kome se ne poštuje dostojanstvo ličnosti ni njena sloboda” (*Molitva osame*, 90). I nastavlja: „To što se u ovom uslužnom novinarstvu ne vodi računa o čovekovom pravu na privatnost govori o tome koliko je u njima izgubljena profesionalna odgovornost i koliko se ne vodi računa ni o zakonu ni o moralu. Gotovo neskriveno dobijanje podataka od policije i tužilaštva, na nezakonit način, pokazuje bezobzirnost i tabloidnih novinara i onih koji im to omogućavaju” (*Isto*, 90–91).

Ovim kvazinovinama nesmetano se šire nedopustive, prljave i proizvoljne glasine o poznatim ličnostima, u koje, nažalost, veruje većina neobrazovanih i naivnih čitalaca („Pisalo je u novinama” njima je neoborivi argument!). I, naravno, nisu problem samo ove nazovi novine i „novinari”, nego oni politički moćnici koji stoje iza takvih urednika i koji smišljeno plasiraju najgore laži i klevete. Najzad, krivo je društvo koje dopušta izlaženje otrovnih novina koje zagađuju medijski, javni prostor jer šire besramne laži i podstiču bolesnu mržnju. Upravo na to i ukazuje i o tome kritički i nadahnuto piše Ratko Božović: „Valjalo bi se, zato, upitati o društvenoj sredini koja pruža prilike ogovaračkom mrzilaštvu da se nametne kao preovlađujuće rezonovanje. Tračer, a eto ga u tabloidima, obično, šalje prljavu vest, a ona je, nažalost, ne samo provokativna već i rado prihvaćena. I što je više provokativna i neutemeljena – to se više 'prima'. Međutim, u nas, često na 'nepodobne' ličnosti iz javnog života kreće čitava gerila propagandista – specijalaca za fabrikovanje intriga, kleveta i uvreda” („Tabloidi”, *Molitva osame*, 89–90). Takva svakodnevna, masovna promocija nevrednosti (bahatosti, primitivizma) u medijima predstavlja lakmus papir stanja društva i pokazatelj njegovih dubinskih, temeljnih poremećaja. Tabloidni štampani i elektronski mediji su verno ogledalo nakaznog društva.

Beskrupulozno, brutalno, pornografsko, sadističko „novinarstvo”, u vidu bezumne, najprimitivnije i najopasnije verbalne agresije, otkriva čvrstu i opasnu spregu tabloidnog žurnalizma i tabloidne vlasti: „Najgore je što se uz pomoć takvih tabloida, koji su neprikladna mešavina vulgarne satanizacije projektovanih krivaca-žrtava i neumerene glorifikacije vlastodržaca dolazi na vlast, a izgleda i održava na vlasti politička elita koja je ovakve forme žurnalizma i prihvatila kao interesne i beskrupulozne saveznike”, piše Božović.

RIJALITI ŠOU I NJEGOVI PROIZVODI – CELETOIDI

Danas su u Srbiji najgledaniji programi na komercijalnim televizijama sa nacionalnom frekvencijom – rijaliti programi. Suštinu medijskog uticaja „realne televizije”, smatra prof. Božović, valjalo bi „tražiti na tlu ljudske psihologije”, dodao bih, i – psihopatologije. Televizija u kojoj „rijaliti” dominira „pretvara svoje pleme u voajere, a svet transformiše u realnost trivijalnog spektakla”. Učesnici u takvom programu su se svojevolumno našli u „javnoj kući bez zidova”, piše Ratko Božović.

Naš ugledni kulturolog i odličan poznavalac medija u svojim analizama pokazuje da tema „rijaliti programa” nije trivijalna za istraživanje, jer otkriva neuralgične tačke našeg društva. Trijumf naopakog i nakaznog sveta „rijalitija” u sferi elektronskih medija predstavlja pouzdan pokazatelj poraza pristojnog društva i kulture. Dominacija voajerskog pogleda na svet i pornografske slike sveta ukazuje na brisanje granica između privatnog i javnog, između dostojanstva i bestidnosti, časti i beščasća, civilizacije i varvarstva, normalnog i patološkog. U pozadini rijaliti programa stoji *nihilistički, prezriv odnos* prema svim autoritetima i tradicionalnim vrednostima, kao što su dobrota, lepota, poštenje, istina. Sve je dopušteno što izaziva znatiželju i budi pažnju. Tu trijumfuje ciničan odnos prema starom, univerzalnom sistemu vrednosti, prema *slobodi, uljudnosti, nesebičnosti i dostojanstvu* čoveka. Na taj način rijaliti šou, koji svesno i smišljeno podilazi najnižim ljudskim nagonima i brojnim nastranostima a ruga se najvišim ljudskim idealima, ogoljeno pokazuje krah svih suštinskih, temeljnih vrednosti i normi zapadne kulture. Umesto promocije istinski značajnih, talentovanih i kreativnih ljudi, osobe od integriteta, znanja i dela, rijaliti šou favorizuje takozvane celetoide.

Ko su, zapravo, *celetoidi*? „To su učesnici rijaliti programa – starlete, sponzoruje, modelsice, klamberke i sve one osobe čije svojstvo nije talenat i superiorne vrednosti. Kako je već rečeno, to je ničim zaslužena medijska formacija. A za njihovo prisustvo zaslužni su mediji bez vrednosnih

kriterijuma ali sa tržišnom orijentacijom. Logikom potrošačkog društva pojavljuju se i troše se kao svaka roba na tržištu, posebno na tržištu taštine. U rijaliti programima učestvuju anonimusi i koliko-toliko poznate osobe, selebriti, sa bližim određenjem tzv. VIP (*very important person*)" (Božović, „Tržište taštine”, *Molitva osame*, 94). Za ove nabeđene „zvezde” i „zvezdice”, sumnjive slave, Ratko Božović veoma dobro i jezgrovito kaže: „Taština im je nadmoćnija od stida, stila i razuma”.

NASILJE, ODSUSTVO EMPATIJE I KULTURA EKSTREMIZMA I MRŽNJE

Profesor Božović dobro uviđa da odsustvo sposobnosti „za empatiju i nedostatak emocionalne inteligencije, netrpeljivost, predrasude i diskriminacija stvaraju uslove za razvoj mržnje i njeno ispoljavanje kroz nasilje” („Krug patologije”, *Molitva osame*, Čigoja, Beograd 2016: 143).

Mrzilački mentalitet koji proizvodi hostilno nasilje nije samo individualno-psihološki, nego je i socijalnopsihološki, sociološki, politikološki i kulturni, pa i civilizacijski problem. U nedemokratskom, autoritarnom društvu buja kultura mržnje. U toj kulturi dominira akumulirana kolektivna mržnja nezadovoljnih, ozlojeđenih podanika, koji permanentno trpe nasilje osione i nedodirljive vlasti. Nekažnjeno ali strogo kontrolisano ispoljavanje nagonilanog besa i mržnje većine nad nemoćnim manjinskim grupama, međutim, omogućava dominantnoj većini da bezbedno „neutrališu svoje goleme frustracije”. Ali, istovremeno, tako se stvara začarani krug nasilja („Krug patologije”, *Molitva osame*, 140).

U ovoj svojoj socijalnopsihološkoj analizi Ratko Božović pokazuje da dobro poznaje psihologiju političkih ekstremista, ljudi sklonih patološkoj, iracionalnoj mržnji i nasilju. „Mrzitelji se poistovećuju sa svojom mržnjom. Bez te apsurdne strasti oni i ne postoje. Drugi i drugačiji doživljava se kao neprijatelj i tuđinac. Od davnina, ovde su čitave generacije više edukovane za mržnju, nego za ljubav”, kaže Božović (Intervju, *Etna*). I zaista, o tome sam i sam pisao, ekstremisti su, po pravilu, ljudi osobenog psihološkog sklopa, čije su potrebe i želje hronično osujećene. Izloženi stalnim životnim stresovima (nezaposlenost, loš ekonomski i socijalni položaj), oni često postaju hronično nezadovoljni sobom, uplašeni, nervozni, besni, ozlojeđeni, destruktivni i surovi. „Ličnosti koje su nesigurne, nezadovoljne svojim životom, imaju izrazito osećanje manje vrednosti i nizak prag tolerancije, pune su potisnutog besa, te na najmanju uvredu reaguju prekomernom agresijom. Ekstremne političke stranke zadovoljavaju ovu čovekovu potrebu za agresivnošću i destruktivnošću. One smišljeno, planski podstiču kod ljudi javljanje

agresivnosti, pojačavaju je i usmeravaju u željenom pravcu, kako bi se ova potreba zadovoljila na društveno prihvatljiv način (Trebješanin, „Psihologija političkog ekstremizma”, *Hereticus*, br. 2, 2007: 68).

O fenomenu ksenofobije i proizvodnji neprijatelja sjajno je pisao Ž. P. Sartr u svojoj analizi psihologije antisemitizma. Čoveku frustriranom, bez vlastitog identiteta, nesigurnom u svoju vrednost, koji je preplavljen „strahom od slobode”, smatra poznati francuski filozof, nedostaje neko ko je njemu podređen, slab i nezaštićen i na kome može nekažnjeno da iskali svoju bolesnu mržnju, agresivnost i bes (Sartr, *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Grafos, Beograd 1992). Antisemiti je životno potreban „neprijatelj” koga sa strašću žudi da proganja, maltretira i, najzad, uništi. Antisemiti potreban je Jevrejini i da ne postoji on bi ga izmislio, zaključuje ovaj filozof. Antisemitizam i ksenofobija, mržnja prema Jevrejima, Crncima i Romima je naročito raširena među siromašnima, čiji je socijalni status nizak, jer im omogućava da se u kolektivnoj histeričkoj mržnji oseće nadmoćnim nad „nižom rasom” i istovremeno jednakim sa „pravim Francuzom” ili „pravim Nemcem”.

Za ljude šaržirane mržnjom i besom karakterističan je, dakle, fenomen pomeranja agresivnosti sa pravog ali nedostupnog izvora osujećenja (moćna institucija ili moćni pojedinac), na neki društveno dopušteni supstitut i traženje „žrtvenog jarca” (bilo koja nezaštićena socijalna grupa, žene, deca, etničke ili verske manjine, migranti). Ovim ljudima su prosto neophodni „neprijatelji”, stvarni ili fiktivni, da bi na njih preusmerili svoju agresiju. Kako kaže poznati poljski filozof, „veoma je korisno da neko drugi bude odgovoran za moje neuspehe. Ponekad, jednostavno, najbliži ljudi na koje je frustracija usmerena, ponekad neki drugi koji su nam nanosili nepravdu, eksploatisali nas, varali, nisu nam dopuštali da raširimo krila i sl. Priznati da su krive naše vlastite mane znači izvršiti atentat na samog sebe. (...) S psihološke tačke gledišta, neprijatelj je dobar pronalazak u borbi za samoodržanje” (Kolakovski, *Mini predavanja o maksistivarima*, Plato, 2005: 196–197).

„Neprijatelj” je posebno neophodan totalitarnim režimima. Režimi poput nacističkog ili komunističkog imaju potrebu da neprestano nalaze i proizvode fiktivne neprijatelje na koje će se obrušavati „pravedna” mržnja i nasilje podanika. A za ulogu „neprijatelja” najpogodniji su oni koji na bilo koji način odstupaju od konvencionalnih propisa, ne poštuju društvene norme i ponašaju se nekonformistički. Svi oni koji su „drugačiji” (različito verski, nacionalno, ideološki ili seksualno orijentisani) predstavljaju metu besa, mržnje i agresivnosti. Ko je različit od većine doživljava se kao „izopačen”, „bolesan”, „nemoralan” i samim tim je opasan po „zdrav organizam” nacije ili države.

Kao zaključak ovog i drugih eseja i rasprava Ratka Božovića o mržnji, predrasudama, vršnjačkom nasilju, ljudskoj sklonosti ka zlu i sličnim

temama, mogao bi da stoji ovaj njegov iskaz, koji je ujedno i putokaz kako izaći iz začaranog kruga osujećenosti i mržnje, agresije: „Društvima kao što je naše nedostaje neophodno iskustvo o ljubavi i toleranciji. To iskustvo bi moglo da postane protivteža mržnji i nasilju” (Božović, *Molitva osame*, 144). Ili kako kratko kaže na drugom mestu: Živimo u „društvu u kome politička kultura snom mrtvim spava” („Osvetnici”, *Molitva osame*, 347). Zato i ima osvete, mržnje, nasilja, bezobzirnosti, monologa vlastodržaca, a nema dijaloga, razumevanja, poštovanja ličnosti, tolerancije, saosećanja i solidarnosti. A dokle god u parohijalnom i autoritarnom društvu dominiraju netolerancija, etnička i verska distanca, predrasude i stereotipi u odnosu na druge i drugačije, dotle će biti mržnje i nasilja.

CENZURA I AUTOCENZURA

U svojoj raspravi o *cenzuri i autocenzuri*, profesor Božović s pravom citira misao Frensis Bala, *Nema slobode bez slobodnih medija*. Danas se u Srbiji za kontrolu medija obilato koriste najmanje dve veoma efikasne poluge vlasti na principu „štapa i šargarepe”: direktni politički pritisak i ekonomski uticaj. Ovi pritisci, osećanje bespomoćnosti i beznađa kod novinara dovodi do fatalističkog pomirenja sa sudbinom, do apatije i, najzad, do – autocenzure.

Autocenzura, svesna i nesvesna, zapravo je cenzura koja se ugnezдила unutra, u samu osobu, u njen um, u osoben način mišljenja i prosuđivanja, pa je tako postala pounutrena, lična! Spoljašnja represija postala je unutrašnja, premetnula se u samozabranu, u potiskivanje „nepodobnih” misli! Autocenzura je, dakle, dete cenzure. „Kao stalni i neumoljivi pratilac cenzure, autocenzura, kao senka, pokazuje dokle može ići cenzorsko nadziranje”.

Cenzuru i, posebno, autocenzuru u našim medijima sjajno su analizirali, na svoj satiričan način, mnogi naši uvaženi aforističari. Tako, recimo, Milivoje Radovanović sarkastično veli:

*Cenzura je za druge.
Ja pazim šta pričam.*

Nekada omražena cenzura kao relikv prošlosti postaje danas gotovo sasvim izlišna, nepotrebna. Naime, svi voditelji, novinari, analitičari i ostali učesnici u javnom političkom dijalogu dobro znaju šta se sme, a šta ne sme da se kaže.

Dr Ratko Božović je profesor ne samo po zvanju, nego i po pozvanju! Mnogi danas ugledni urednici u medijima i novinari rado se sećaju svog omiljenog, šarmantnog, duhovitog, nasmejanog i nekonvencionalnog profesora. „Toliko dugo sam bio profesor da mi se ponekad čini da ne bih ništa drugo ni znao da radim, naročito ne s toliko pregalaštva. I ljubavi. I uverenja da je to moja misija. Čitav moj profesionalni život vezan je za univerzitet, za univerzitet-sku karijeru”, kaže Božović (intervju, *Etna*).

Profesor dr Ratko Božović je i značajan istraživač i veoma rado čitan i gledan analitičar naših društvenih, političkih i kulturnih pojava jer ima dar da u naizgled trivijalnom fenomenu (poput pornografije, rijaliti programa i sl.) prepozna ono što je indikator nečeg mnogo značajnijeg i većeg: suštinskih karakteristika epohe, temeljnih vrednosti određenog društva ili postojanih odlika ljudske prirode.

Osim toga, eseji Ratka Božovića plene ne samo oštrinom zapažanja i kritičkim promišljanjem značajnih problema čoveka i društva na našim prostorima, nego i svojim temperamentnim, slikovitim, sočnim i šarmantnim načinom kazivanja. Za razliku od drugih „smrtno ozbiljnih” kritičara društva, Božoviću nije stran humor, smisao za šalu, ironiju, pa i za samoironiju. Pišući o inflaciji reči u javnom prostoru, o blagoglagoljivosti i praznom govoru koji često služi „kao maska koja skriva stvarnost umesto da je otkriva”, on se u ogledu o ćutanju samokritički, duhovito osvrće i na svoje govorenje. „Kad sam shvatio da smo na našoj bučnoj političkoj sceni zaboravili toliko isticanu misao da je bolje reći manje nego suviše, već je bilo kasno da prihvatimo ćutanje umesto brbljanja. A brbljali smo mnogo. Mnogo sam i sam brbljao. Rečeno je više nego što je bilo neophodno, više nego što mudrost nalaže. To je i razlog da se makar i govorom vratim – ćutanju” (Božović, „Molitva osame”, *Molitva osame*, 447). On, koji se toliko mnogo bavio analizom savremenog srpskog satiričnog aforizma, ume i sam da se izražava metaforično, jezgrovito, efektno, aforistički. Tako, na pravom mestu, Božović ume da svoju tezu podvuče ili da u zaključku poentira u aforističarskom stilu: *Autocenzura je krotiteljica slobodnog mišljenja ili Nema ništa skuplje od jeftine razonode*.

Ako bismo pokušali da sažeto i precizno odredimo šta je to što spaja i povezuje u smisaonu celinu tako raznovrsne Božovićeve oglede i studije – o nasilju, mržnji, predrasudama, vlasti, autoritarnom mentalitetu, o čarima igre, slobodnom vremenu, o humoru i aforizmima, cenzuri i autocenzuri, o medijima, rijaliti programima, plodovima dokolice, stvaralaštvu, dosadi, tabloidima, civilizaciji slike, o seksualnosti, erosu i pornografiji, sreći, empatiji,

narcizmu, ketmanu i dijalogu – makar na prvi pogled, zadatak bi izgledao nemoguć. Pa, ipak, sve ovako raznorodne, naizgled nespojive fenomene spaja njihov najdublji temelj, ljudska priroda i kultura. Sve ove suštinski važne ali i pojavno gledano efemerne pojave Ratko Božović sagledava sa stanovišta kulturne antropologije, sociologije i psihologije. Ono što njega kao profesora, naučnika, kulturologa, intelektualca, esejistu i pisca zapravo interesuje jeste ljudska kultura u svim svojim pojavnim oblicima, u njenim najraznovrsnijim izdancima. „Zajednički nazivnik svih njegovih napora i stremljenja jeste *kultura kao ostvarivanje smisla*, kao način života i umnog zbivanja”, dobro primećuje Đuro Šušnjić u svom nadahnutom pogovoru Božovićevoj knjizi *Ludosti uma* (Čigoja, 2006: 411).

Za profesora Ratka Božovića temelj kulture je igra, nesputana, slobodna, uzbudljiva, autotelična delatnost u kojoj se čovek najviše ostvaruje, preobražava i potvrđuje kao ljudsko biće, *homo ludens*. A sve njegove brojne knjige ispisivane decenijama, od *Metamorfoze igre* i *Kulture slobodnog vremena*, pa sve do *Ludosti uma* i *Molitve osame*, posvećene kulturi i nisu ništa drugo nego šarmantna, zanimljiva, maštovita, radosna, duhovita i lepa duhovna igra rečima, idejama, teorijama, verovanjima, konceptima, intelektualnim mogućnostima i vizijama.

Slobodan Vukićević

SOCIOLOŠKE IMAGINACIJE

RATKA BOŽOVIĆA

Sociološka imaginacija je vrh sociološkog saznanja i razumijevanja svijeta. Sociološka imaginacija ima značenje meta-teorijsko-metodološke pretpostavke socioloških istraživanja društva i društvenih fenomena. Sociološkom imaginacijom se uvodi u sociološko, teorijsko i empirijsko znanje metafizičko razumijevanje pretpostavki i objašnjenja cjelovitosti društva, društvenih fenomena i društvenih procesa u kontekstu opštih logosnih zakonitosti. Sociološka imaginacija je obogaćivanje teorijskog i empirijskog sociološkog znanja otkrivanjem skrivenih veza i odnosa socioloških činjenica u njihovoj logosnoj uslovljenosti. Sociološku imaginaciju karakteriše viši nivo hipotetičnosti od teorijske hipotetičnosti i tako doslednije prati samu složenost društvene hipotetičnosti (imaginativnosti). Sociološka imaginacija nije „prazna“ fantazija, neobavezno razmišljanje, jer se ona zasniva na sociološkom, teorijskom i empirijskom znanju i nadograđuje ga i obogaćuje otkrivanjem viših nivoa društvene dinamike i dijalektike i mogućim uticajem društvenih aktera i faktora univerzuma i multiuniverzuma. Sociološku imaginaciju karakteriše utopijsko, a ne utopističko, predviđanje mogućih društvenih kretanja. Sociološka imaginacija nije negiranje teorijskog razumijevanja iskustvenih procesa i odnosa, već ima funkciju otkrivanja smislene otvorenosti tog iskustva. Pretpostavke sociološke imaginacije predstavljaju značajnu osnovu da se njeno utopijsko ostvari kao istorijsko, što joj daje visoko kreativan nivo. Sociološka imaginacija nije opšti pogled na svijet, jer je njen pogled na svijet u osnovi neodvojiv od sociološkog, teorijskog i empirijskog znanja. To znači da je sociološka imaginacija, sociološki pogled na svijet, u najboljem i najpreciznijem smislu riječi. Sociološka imaginacija ima svoju negativnu stranu, sadržanu upravo u otuđenosti od teorijskih i empirijskih socioloških znanja njihovom politizacijom, ideologizacijom i sl. U tom slučaju, više nije istinska sociološka imaginacija.

Najsžetije, sociološku imaginaciju možemo definisati kao umijeće sociologa da tumači čovjeka i društvo na bazi spoja Logosa i Istorije. Sociološka imaginacija je „nastavak” sociološkog razumijevanja i objašnjenja, teorijski i empirijski izučavanih društvenih fenomena. U sociološkoj imaginaciji imamo: metateorijsko učešće teleološkog; „slobodnije” predviđanje društvenih kretanja; „slobodnije” artikulisan odnos ideje i empirije u odnosu na preciznost teorijskih formulacija; veći nivo apstrakcije u formulisanju društvenih promjena, odnosa i procesa: naglašenije otkrivanje skrivenih šansi stvaranja logosnih valentnosti strukturnih elemenata i njihovog očekivanog i mogućeg povezivanja u gradnji društvenih procesa, oblikovanja društvenih promjena i stvaranja novih društvenih fenomena. Sve su to elementi koji **racionalnost** njihovog povezivanja obogaćuju i **smislenošću** te veze i sociološkom imaginacijom omogućuju traganje za anticipacijom suštine odnosa esencije i egzistencije čovjeka i njegove zajednice. Sociološka imaginacija otkriva kad **razum postaje neracionalan** sa stanovišta konteksta **generičke suštine čovjeka i društva i njihove smislenosti**.

Rajt Mils je začetnik sociološke imaginacije. Ratko Božović je u dvostrukom odnosu sa sociološkom imaginacijom: „zarobljenik” sociološke imaginacije, na jednoj strani, na drugoj lucidni vlasnik sociološke imaginacije kojom otkriva suštinu načina proizvodnje društvenog života, na putu ka ostvarivanju generičnosti čovjeka i njegove zajednice. Na toj osnovi, Ratko Božović graciozno ispoljava svoje ontološko-antropološko biće čovjeka humaniteta u punom smislu riječi. Sve što je napisao i izgovorio ima puno značenje, značaj i smisao kultivisanja čovjeka na principima humaniteta. Takva je i njegova najnovija knjiga *Moje simpatije*. On piše o drugima a, u stvari, govori o sebi, iako on to ne želi, ispoljava svoju duboko ukorijenjenu potrebu za onim vrijednostima, za onim čovjekom, koji bi trebalo da bude temelj ljudske zajednice. U tom smislu, Ratko Božović sociološkom imaginacijom osvetljava „putovanje u noć”, sociološkom imaginacijom se „štiti” i kad „prolazi kroz crveno”, sociološkom imaginacijom „opravdava” i „ubistvo razuma” afirmišući ljudsku potrebu za utopijom, sociološkom imaginacijom „budi” estetsku i moralnu svijest svakidašnjeg života ljudi sa pozivom na etiku odgovornosti za ukupno svoje djelovanje i odnos prema prirodi, ljudima i društvu. Kod Božovića nema svakodnevnice, sve u njegovoj misaonoj odori dobija cjelovitost svakidašnjeg života sa etikom kao vrhovnim sudijom. Riječ i misao Ratka Božovića djeluju ubjedljivo protiv prostog, suvoparnog racionalizma, djeluju iskonskom snagom na čovjeka da bježi, kako bi rekao Pekić, „iz zajednice robova”. Ili kad za skulpture Mija Mijuškovića kaže: „Iz bezobličnog kamena otkrio (Mijušković) je kamenoliko svetlucanje lepote”.

DUHOVNA SRODNOST

Božovićeva refleksivnost sa simpatijama zasnovana je na duhovnoj srodnosti, kvalitetu ljudskih ubjeđenja i humanističkim načelima. To je puni ljudski smisao simpatije za koji su još Hjum, Smit i Spenser smatrali da treba da bude temelj života zajednice. A taj temelj se nekud izgubio kod savremenog čovjeka i njegove zajednice. Nema danas zajednice koja brine o bruto nacionalnoj sreći (BNS), već je osnovna briga usmjerena na bruto nacionalni proizvod (BNP). Zbog toga smo došli u situaciju da imamo samo bogate ljude, ali nemamo bogato društvo.

Naša kultura individualizma i kultura kolektivizma osiromašene su bez simpatije. Takva kultura ne može biti „pretpostavka za razumijevanje čovjekovog svijeta i svega što se zbiva u drami ljudskog postojanja“, kako ističe Božović. Pogotovo ne ako kultura ne sadrži „kritiku kao posrednicu do vrijednosti“, a to znači ako kultura nije u neprestanom kvalitativnom posredovanju sa čovjekom i njegovom zajednicom. Kultura je u tom odnosu čovjekova utopija, čije je utopijsko zasnovano na slobodi sa punom etikom odgovornosti za posljedice vlastitog djelovanja „koje brani slobodnu volju i nezavisnost pojedinca“ i „blokira iracionalizam fanatizma“, „svetlucave laži i okoštale vrijednosti“.

PONIŽENA MISAO

Božović bira i odabira svoje simpatije u znaku „otpora svemu što vrijeđa ljudsku ličnost i što poništava čovjekovu slobodu i njegovo sopstvo kao individualno postojanje u mišljenju, opažanju, osjećanjima i ponašanju“. Zbog toga nije čudno što je „prva simpatija“ Ratka Božovića Đuro Šušnjić kao, po vlastitom priznanju, „predstavnik ponižene misli, a ponižena je svaka misao koja nije zvanična“. U tom smislu, manje je bitno to što u svoje simpatije Božović odabira Radomira Konstantinovića, od pitanja zašto je njegovo, danas kultno i nezaobilazno djelo, *Filozofija palanke*, dugo vremena prećutkivano. Samo pitanje podsjeća na činjenicu da istorija nema smisla, jer joj smisao može dati samo čovjek kao subjekt istorije, kako upozorava Nikola Milošević. Svoje simpatije Božović obogaćuje lucidnom konstatacijom o *Dnevniku Živojina Pavlovića*: „Nedoumica nije bilo samo o vrijednostima zapisanog, nego i o smislu dnevničke aktivnosti“.

Dosljednost u izboru simpatija iz *Teorija avangardne umjetnosti* Božović potvrđuje Joneskuovom konstatacijom „Avangarda – to je sloboda“ i zaključuje: „A avangardna umjetnost, kao svijet za sebe, kao višeznačna oprečnost, najslobodniji je oblik stvaralačkog postojanja. Ako nije takva – nije ništa“.

Avangardnost se mora izraziti u višeznačnosti koja spaja ljudsko dobro i zlo kao neizostavne sadržaje ljudske prirode u kojoj nema dogmatike, jer je životni princip vrhovni zakon. Bogatstvo višeznačnosti Božović briljantno primjećuje kod Petra Banićevića: „Biti uvjerljiv i u drami i u komediji, u klasičnoj dramskoj literaturi i u modernim dramskim formama, može samo umjetnik snažne uobrazilje, bogatog unutrašnjeg života, rafiniranog ukusa i modernog senzibiliteta. Uz kritičku svijest, produbljeno mišljenje i traganje za čovjekovim tamnim dubinama bilo mu je blisko smjehotvorstvo, ironija, sarkazam i persiflaža”.

Avangardnost je Božovićeva simpatija gdje se god pojavi. Avangardnost je i originalno tumačenje seksualnosti kao kulture Kamil Palje u knjizi *Seksualne persone*, u kojoj ona otkriva i prepoznaje „tajanstvene i neotkrivene sile seksa u području kreativnog bivstvovanja”, čime se suprotstavlja „duhovnoj lijenosti vladajućih stranputica u razumijevanju seksa i prirode demonskih sila”.

STRADALNIŠTVO I PATNJE

Identitet zajednice i pojedinca i stilove njihovog života (na što ukazuje Dejvid Čejni) nije moguće razumijevati bez ontološke sadržajnosti seksualne kulture. Avangardnost je i pojava Milovana Đilasa koji svojim stvaralačkim bićem ne može primiti degradaciju elite koju zahtijeva nova klasa, a partija, tj. politička elita, njega proglašava disidentom, a u stvari su pripadnici te elite disidenti slobode koju su ideološki proklamirali.

Tu je i Jelena Šantić, „ikona otpora i heroína građanske neposlušnosti”.

Zašto su ljudi ovakvog „kova” izgnanici? Nalazimo izvjestan nagovještaj u Božovićevom izboru onih ljudi koji ne samo pišu nego se i angažuju protiv poništavanja i ponižavanja ljudskog postojanja, čovjekovog stradalništva i patnji (Milenko Karan – izgnanik sa Kosova).

ŠTA U LITERATURI ZNAČI „KAZIVATI”, A ŠTA „PRIKAZIVATI”

Svoju avangardnu posebnost Danilo Kiš je briljantno izrazio razlikovanjem onoga šta u literaturi znači „kazivati”, a šta „prikazivati”, kao i „mikrokosmos” Jasmine Malešević koji je „iskoračio od jasnog životnog stava do poetskog samoodređenja, do njenog pjesmovanja”, ili Živka Nikolića koji je „umjetnost filma vidio kao slobodnu stvaralačku igru, kao najslobodniju formu kreativnog postojanja”. Ali, Božović kao danonoćni agens ljudskog kultivisanja

postavlja kardinalno pitanje zašto Živko Nikolić, iako „veliki posvećenik filmske umjetnosti, jedan od najoriginalnijih naših stvaralaca, posljednjih deset godina svoga života nije snimio nijedan filmski kadar”. U tome je naša velika ne samo umjetnička zaboravnost, već velika ljudska drama našeg „slobodnog” pristajanja na takav paradoks, apsurdnost „ljepote poroka”.

Sociološkoj imaginaciji Ratka Božovića ne može izmaći iz vida ni samoća kao „crna rupa” životne vasion. Dosledan u svemu, pa i u sociološkom razumijevaju samoće, Božović primjećuje, analizirajući stvaralaštvo Sretena Asanovića, svjetlosne treptaje u njoj: „Samoća je u Asanovića ne samo prostor čovjekovog potvrđivanja, već i prostor punog samoispitivanja i grčevitih pokreta savjesti. Tu će progovoriti u punoj jednostavnosti, ali i u sugestivnoj formi, refleksi onog što bismo mogli nazvati psihološkim i moralnim konstantama koje su se u prošlosti iskazivale kao 'čojstvo i junaštvo'”.

Sociološkom imaginacijom Božović objašnjava kako Bogdan Bogdanović odnos prostora i vremena sublimira u vidu egzistencijalnog stila. Prostor je granično susretanje, dinamički okvir, vremena u njihovom vertikalnom i horizontalnom strukturiranju u jednom društvu. Strukturira se vrijeme u vertikalnoj dimenziji na liniji građani, elita, institucije sa komponentama slobode i neslobode, humanosti i nehumanosti i klasno slojnih odnosa i položaja pojedinaca, solidarnosti i susretanja svijesti i savjesti u djelovanju ljudi. Strukturira se vrijeme u horizontalnoj dimenziji u odnosima pojedinih oblasti načina proizvodnje društvenog života: politike, ekonomije, kulture, socijalnih institucija i unutrašnjim odnosima lokalnog i globalnog. Sve to ima sudbinsku determiniranost gubitka svog stila, ili kako Bogdanović piše: „Ako neki narod hoće parodiju, parodiju s krvavim završetkom, ne može ga niko spasiti”. Još konkretnije Božović to pokazuje interpretacijom stanovišta arhitekta Ranka Radovića: „Ranko Radović je dokazivao da je moderni urbanitet nezamisliv bez razvijene urbane kulture, bez kulture svakidašnjeg života i slobodnog građanina, koji bi, po prirodi stvari, sebe smatrao saodgovornim za sve što se s gradom zbiva”. Cjelovitost Božovićevog sociološkog tumačenja i kritičkog odnosa prema stvarnosti usmjerena je na stvaranje slobodne gradske egzistencije od strane spremnog i sposobnog građanina. „Građanin, suštinski, najčešće ostaje izvan sudjelovanja, pasivan i nezainteresovan. Iz današnje perspektive, njega je teško zamisliti kao graditelja slobodne gradske egzistencije”.

Izborom svojih simpatija Ratko Božović je originalnim stilom visokog intelektualca afirmisao duboko upozoravajuću poruku Borislava Pekića: „Ako pojedinac izgubi svoj smisao, onda imamo zajednicu robova”. „Domen racionalističke i tehnicističke logike”, piše Božović, „u cjelini je zaobišao vrednosti osećajnog života, fantaziju i artistsku svest. Već je zapaženo da je apsolutizacija

principa racionaliteta, koji se postarao da potiskuje nesvesno i mitološko u čoveku, doveo do silovitog prodora iracionalizma, okultizma, demoizma i drugih onostranosti. To je osveta nesvesnog". Apsolutizacija racionalnog zaboravlja na izvor racionalnog i njegovu prirodu. Zaboravljamo na prostu činjenicu da zahvalnost za svoju racionalnost dugujemo racionalnosti drugog.

Sociološka nauka samo na izučavanju konkretnih oblika pojedinih društava i tipova istorijskih društvenih sistema dolazi do opštih saznanja o društvu koja imaju naučni karakter i značaj samo ako se provjeravaju i dalje razvijaju sociološkim izučavanjima konkretnih društava. Uostalom, svaka dogmatska primjena opštih saznanja ispostavila se kao promašaj. Racionalistička i tehnicistička logika „stvara provaliju između svetova i civilizacija, ... ostvaruje interese transnacionalne elite finansijske moći... zaoštava sukobe najrazličitijih povoda" (Kovačević, 2014: 166), i poništava identitete konkretnih društava. „Pritisnuta racionalističkim iskustvom", upozorava Božović, „tehnička civilizacija, u čijim je temeljima industrija svesti, nameće duhovnu 'uravnolovku' i duh postvarenja".

Pisati o stvaralaštvu Ratka Božovića je razonoda, ali i „umni izazov da se pronikne u sveukupnost preobražaja svaremenog društva". No, to „može postati i prokletstvo hiljadugodišnjih opasnosti" na putu uspona, na planinu njegovog pogleda na svijet koju je isklesao lucidnošću vlastite sociološke imaginacije.

„PROJEKAT" SINTEZE

Vremenito pitanje odnosa filozofije, nauke, umjetnosti, religije i politike nema kraja. To je životno pitanje koje prati život „u stopu". Ratko Božović ga operacionalizuje na problem: „sve većeg udaljavanja, čak i sukobljavanja, naučno-tehničke i humanističke kulture". Radi se o dvije kulture, „koje su daleko i od nagoveštaja o bilo kakvom približavanju, a još manje o razumevanju i sporazumevanju". Takvo mišljenje obrazložio je Ratko Božović u tekstu „Analitička misao", povodom objavljivanja studije akademika Zorana L. Kovačevića u *Analima* ogranka SANU u Novom Sadu, 12/2016. godine.

Problem je ovdje što se ne radi samo o teoriji, već je to pokazatelj ukupnog duhovnog stanja, stanja duhovne otuđenosti i rasparčanosti, u savremenom društvu. Negiranje svake veze prirodnih i društvenih nauka je neprihvatljivo. Logika nauke je jedna logika. Prema tome, i prirodne i društvene nauke preispituju tu logiku. Na tome nema razlaza. Razlaz nastaje u operacionalizaciji te logike, s obzirom na predmet istraživanja, da bi opet došlo do povezivanja na terenu cilja istraživanja i stvaranja upotrebljivog naučnog saznanja, sa stanovišta njegove potrebe i načina upotrebe.

I jedno i drugo, prirodno-naučno i društveno-naučno saznanje može biti upotrebljeno u svrhu ostvarivanja generičke suštine čovjeka i njegove zajednice i kao sredstvo osporavanja tog procesa, znači politizacije i ideologizacije. Znamo da su jednako stradali stvaraoci (filozofi, naučnici, književnici, umjetnici, humanisti, teolozi) koji su slijedili logiku ne samo naučne istine nego i istine maštanja, utopije, humanizma, smislenosti, teologije, a koje su bile protivne, tj. nijesu bile u funkciji, političke i ideološke istine, istine vlasti. Zato Ratko Božović sugerira: „Ako se uslovno i prihvati mišljenje o postojanju dve kulture, a samim tim i različitost njihovih stvaralačkih relacija, neophodno je identifikovati njihove odnose i zajednička svojstva u odnosu na savremenu civilizaciju” (Božović, *Isto*).

Nauka se mora držati svog predmeta koji je sama stvorila i na toj osnovi dalje razvijati svoju djelatnost. Sociološka nauka zasniva svoj predmet na stvorenom sociološkom saznanju i njegovom daljem razvoju. U tome je sadržana objektivnost nauke. Cilj nauke je da stvara naučno saznanje upotrebljivo za sublimirajući odnos čovjeka, društva i prirode. Nauka će, jedino u tom slučaju, biti istinsko sredstvo napretka čovjeka i njegove zajednice i njihovog poštovanja logosa prirode. Cjelina naučnog saznanja mora imati ovu principijelnu zasnovanost. „Zaista, bez velikih strasti, tvoračke istrajnosti i neophodne sumnje, nema ništa od čarolije izumiteljstva. Za takva preguća mora se imati stvaralačke, moralne i psihofizičke snage, utoliko pre što istina nije samo u činu – progresu, ni u činjenicama već u celini ljudskih, kreativnih mogućnosti” (Božović, *Isto*).

Nauka stvara znanje preispitujući neprestano pretpostavke znanja, a time i samu stvarnost kao pretpostavku. To je fundamentalna činjenica cjeline predmeta nauke, koja se naročito u društvenim naukama neopravdano zapostavlja. Čovjek kao društveno biće i društvo su neprestano na propitivanju vlastitih pretpostavki postojanja. Ukoliko se zanemari taj realitet društvene stvarnosti utoliko nema objektivnog naučnog pristupa u izučavanju društva. Nivo društvene ostvarenosti, bez njenih pretpostavki, redukovana je društvena stvarnost iz koje se ne mogu izvesti objektivna (svestrana) naučna saznanja o društvu. „Ako nauka, filozofija, umetnost, politika i tehnika ostvare sintezu, onda će u punoj meri doprineti stvaranju jednog autentičnog 'projekta' civilizacije” (Božović, 2014). Ova sinteza ne podrazumijeva preuzimanje uloge bilo koje vrste saznanja, jednog od drugog. Naprotiv, pretpostavlja postojano mjesto i ulogu svakog od ovih saznanja, ali pretpostavlja afirmisanje i umetničke i moralne snage razuma, a ne samo njegove usko racionalne komponente. Naučna i umjetnička principijelnost se ne smiju redukovati na bilo koji vid racionalnosti ili na racionalnost kao takvu. Za ovu sintezu je neprihvatljiva intelektualizacija jer „Intelektualizacija u

sferi umetnosti i nauke odbacuje neposredno prisustvo i neposredno stvarno" (Božović, *Isto*). Zbog takve redukcije „nauka je, nažalost, u velikoj meri odgovorna za moralnu krizu savremenog sveta i za autoritarni duh kulture" (Božović, *Isto*).

Spoj racionalnog i moralnog u nauci pretpostavlja etiku odgovornosti, znači, odgovornosti za posledice naučnog rada. Bez toga nema logosa nauke i njene pune ljudske i humane misije. Zato Božović podržava stav Žaka Monoa da je nauka „osvojila svoje mesto u društvu, u praktičnom životu čoveka, ali ne i u ljudskom". Nema istinske nauke bez njene humanosti, zato je pitanje humanosti nauke neupitno, a to znači da je i sama klasifikacija na toj osnovi neprihvatljiva. Rezultati bilo koje nauke mogu biti u nehumanoj upotrebi. Takođe i umjetnosti. Neprihvatanje ili negiranje istinskih vrijednosti nauke i umjetnosti je takođe nehuman odnos prema njihovim rezultatima. Čak, štaviše, „Opovrgavanje umetnosti moglo bi se dovesti u vezu sa poništavanjem temeljnih vrijednosti postojanja" (Božović, *Isto*).

Treba imati u vidu da je identifikovanje nauke i umjetnosti negiranje njihovih ontoloških i smislenih autonomija, što nalazi mjesta jedino u ideološko-političkim projekcijama uspostavljanja kontrole nad njima i njihovim logosom kreativnosti. „Svestan sam da sam istinit kada izmišljam i maštam", citira Božović Joneskua. Negiranje slobode apsolutizacijom racionaliteta i posledice koje dovode do duboke krize čovjeka i društva Božović eksplicitno definiše: „Već je zapaženo da je apsolutizacija principa racionaliteta, koji se postarao da potiskuje nesvesno i mitološko u čoveku, doveo do silovitog prodora iracionalizma, okultizma, demonizma i drugih „opasnosti".

„Projekat" sinteze sadrži i odnos prema utopiji. „Nezavisno od toga šta se desilo sa utopijama neophodno se prema njima odrediti kako bi se shvatilo zašto se sunovratila u našem vremenu i misao o utopijama. Da bi se razmišljalo o utopijama kao kreativnim vizijama budućnosti, neophodna su razjašnjenja o razlikama između utopističkog i utopijskog mišljenja" (Božović, *Isto*). Božović s pravom upućuje na neophodnost razlikovanja „pozitivne" i „negativne" utopije. Ali, to je upravo „velika" utopija. Na to nam ukazuje činjenica da su se mnogi „pozitivni" utopijski projekti iskazali kao „nerealne", čak, „apsurdne" utopije u kojima se utopijsko modifikovalo u utopističko. Upravo na tim relacijama od „pozitivnih" do „negativnih" utopija pokazuju se mnoge mogućnosti za iskazivanje stvaralačkih mogućnosti u nauci, umjetnosti i filozofiji. „Dakle, činjenice plus mogućnosti sadržane u njima ili njihovoj organizaciji zajedno čine stvarnost" (Šušnjić, 1999). Nema cjeline sinteze bez zahvatanja utopijskog. „Čini se da najuverljivije deluju stanovišta koja polaze od toga da je utopija ukorenjena u samoj čovekovoj prirodi i njegovoj suštini... Nemogućnost utopije se, zato, pokazuje kao nemogućnost čovekove

slobode i njegovog slobodnog izbora. I ne zna se šta je tu više osporeno: čovekov san o slobodi, njegova nadanja ili njegova realnost koja bi imala potencijal da se menja” (Božović, 2014). Na istom principu je i Božovićev stav prema politici. „To je odbrana i politike kao slobodnog i umnog čina”.

Božovićeva sinteza izvire iz dubine njegovog bića, i zato ističe Kosikovo upozorenje na opasnost kad „razum pobjeđuje savest”. Ta opasnost je jednako opasna za filozofiju, nauku, umjetnost, religiju i politiku i, što je još važnije, sloboda je u opasnosti. Sloboda se temelji na opštem prihvaćanju koncepta društva i konkretnoj odgovornosti svih za njegovo ostvarivanje. **Opšteprihvaćeni koncept i etika odgovornosti** za njegovo ostvarivanje nije redukovanje slobode, već generička nužnost ostvarivanja slobode, kako pojedinca tako i društva. Neprihvatanje ove **generičke nužnosti slobode** znači neprihvatanje ljudskog karaktera strasti, interesa, želja i ciljeva, a to znači neprihvatanje **slobode kao ljudske kategorije**. Sloboda kao ljudska kategorija sadrži idejno-utopijsku ravan, ali i vrednosnu strukturu, što je čini cjelovitim društvenim fenomenom u spoju esencije i egzistencije (egzistencija – realizacija esencije). Time njeno utopijsko dobija snagu povijesne realizacije utopijskog i skida oreol utopističke vizije – neostvarive najveće sreće, najvećeg broja ljudi. Sloboda ne postoji kao već data, neprikosnovena vrijednost sa oreolom svetosti. Kao takva, sloboda ne sadrži samo svjesne slojevitosti čovjekovog racionalnog bića, već i one slojeve iracionalnog, nesvjesnog, emotivnog i čak afektivnog. Zbog toga, čovjek prihvata slobodu ne samo svojom sviješću nego i **savješću**. Time se **etika, tj. etika odgovornosti „penje” na vrh slobode**. Etika odgovornosti čuva i samu prirodu čovjeka, tj. vezu slobode i izvornosti ljudske prirode. Trebalo bi da takvu slobodu čuva i filozofija, nauka, umjetnost, religija i politika, slobodu kao osnov njihove sinteze.

Mirko Jakovljević

EKOLOŠKA SVEST

UVOD

U obilju društvenih pojava i tema koje je tokom dugogodišnjeg naučnog delovanja promišljao i obrađivao prof. dr Ratko Božović našla se i životna sredina. Ekologiji, ekološkoj politici i ukupnoj problematici koja prati tu oblast posebno prema kućnim ljubimcima, na samo njemu svojstven način, brizi o psima, profesor Božović daje nesebičan doprinos i naučnoj misli, ali i široj javnosti. Naime, odnos između prirode i kulture, koga karakterišu složeni i, moglo bi se reći, komplikovani procesi da ga je i preteško pravilno tumačiti, posmatra sa više aspekata. Zapravo, profesor Božović smatra da nikada nije bilo lako odgovoriti na pitanje – da li je čovek više biće prirode ili biće kulture? Da li su te nedoumice izazovnije za antropologa ili za kulturologa?

Posebno mesto, po Božoviću, treba da zauzme odgovornost prema prirodi i čovekovom slobodnom izboru. Zato, u obilju vrednih nagrada i priznanja koja su obeležila rad profesora Božovića, nedavno uručena nagrada „Porodica bistrih potoka” daje posebnu dimenziju opusu profesora Božovića. To je za profesora utoliko značajnije zato što u velikoj meri živimo u post-moralnom dobu okovani egocentričnim individualizmom i neumerenim sebeljubstvom. A ta mala ljudska zajednica, u ekološkoj oazi ispod planine Rudnik, po profesoru Božoviću, uspostavlja harmoniju sa sobom i prirodom, sa drugim ljudima, deluje kao ostrvo nade i kao ostvarena utopija, kao stvarnost koja se otrgla od snažnih i neumoljivih vetrova globalističkog cunamija i neoliberalnog bezdušnog tržišta sa bezličnim konzumerizmom. Ako je Antun Gustav Matoš rekao da je priroda najbolji učitelj slobode, usamljeni dom u šumi i porodica bistrih potoka već su postali mesto susreta slobodnih ljudi, protagonista poetskog pluralizma i slobodnog postojanja. Shvatanja i ukupan aktivitet profesora Ratka Božovića, a naročito u oblasti zaštite i unapređenja životne sredine govori da upravo i on pripada toj grupi ljudi. Slobodoumnih, slobodnih ljudi.

1. ČOVEK – BIĆE PRIRODE I (ILI) BIĆE KULTURE

Da bi došao do odgovora profesor Božović je u istraživanju, te velike enigme, pošao još od helenskog doba sofistike kada se upravo i začeo pojam *kultura* i navodi Milana Damnjanovića, u knjizi *Istorija kulture*, kako obrazlaže oblikovanje tog pojma: „Kao što pri obradi njive moraju biti na okupu dobro tle, dobro seme i vešt sejač, tako se isto za čovekov povoljan razvoj moraju steći dispozicije (koje po pravilu nosimo), znanje i dobar vaspitač. Sofisti su negirali socijalni *pedigre* i genetske predispozicije, kao stecište vrlina i savršenstava. Oni su pokazivali da kultura nije samo ono što se dobija nasleđem i poreklom, već i ono što se učini od nasleđenih dispozicija, kao i od tradicije i sadašnjosti. Sofisti su, u stvari, zastupali tezu suprotno biologizmu, socijalnom redukcionizmu, rasizmu, koju će, mnogo vekova kasnije, argumentovati antropolog Rut Benedikt svojim terenskim istraživanjima i precizno ih opisati u knjizi *Obrasci kulture* (1934), u kojoj tvrdi da „kultura nije kompleks biološki prenosiv“, a i da „čovek nije unapred predodređen ni za jedan obrazac kulture“. Tezu sličnu ovoj obrazlagali su sofisti, uvereni u njenu ispravnost, sporeći se s grčkim aristokratskim etosom, kome je bilo svojstveno mišljenje o čovekovoj kulturnoj i genetskoj „kodiranosti“ – izvedenoj iz društvene hijerarhije.

Profesor Ratko Božović ukazuje na studiju „Evolucija čovečanstva“, u kojoj Teodosijus Dobžanski dokazuje da bi promene koje se zbivaju u savremenom svetu bilo neophodno prevrednovati, ponovo osvetliti ne samo u domenu sociologije i politike nego i genetike. U razmatranjima tog autora važno je, po Božoviću, i preispitivanje mišljenja „da je evolucija kulture obustavila i istisnula biološku evoluciju. Pošto živimo u svetu kulture, izjava da živimo i u biološkom svetu išla bi, navodno, nauštrb ljudskog dostojanstva. No, biološki svet i nije tako loše mesto za stalan oslonac; on sadrži mnoge radosti za koje još nisu izumljene odgovarajuće zamene. Ne samo što mi živimo u oba sveta već i svet kulture može postojati jedino dotle dok većina čovečanstva poseduje genetičku spremnost povoljnu za kulturu. I obrnuto, ova genetička sprema je danas najvećim delom takva da njeni nosioci verovatno i ne bi mogli opstati bez preimućstva kulture. Na taj način, međuzavisnost treba da postane geslo“. Takvo rezonovanje upućuje i na zaključak da su kultura i priroda u plodotvornom srodstvu, a ne u nepomirljivoj razdvojenosti.

Svakako, vredi sve što je relacija priroda i kultura ponovo prevrednovati, a naročito njihovu „opoziciju“. To je, po profesoru Božoviću, dobro zapazila u studiji *Polnost i kultura* Žarana Papić, koja dokazuje da „nije reč o opoziciji između neke prave prirode i njoj sasvim suprotne kulture, već o opoziciji dveju kulturnih konvencija – konvencije o *prirodi prirode* i

konvencije o *prirodi kulture*. Ove dve konvencije se, po mišljenju Ratka Božovića, još uvek skrivaju u suštini zapadne metafizike. I na kraju, ideja da postoji još jedna, treća konvencija koja ove dve prethodne utemeljuje i omogućava *konvencija o opoziciji* tih dveju konvencija". Analizom *opozicije* priroda – kultura u zapadnoevropskom mišljenju ova autorka već dolazi do zaključka: „Poduhvat definisanja kulture kao onog što fundamentalno određuje specifičnost čoveka i bitno ga razlikuje od sveta ne ljudskog – sveta prirode – od samog se početka zasniva na *konstituciji opozicije* između prirode i kulture. Iz konfrontacije priroda – kultura nastali su i opozicioni pojmovi kao što su – telo i duh, nagon i norma, prirodno i veštačko, čulno i razumsko, primitivno i civilizovano, divlje i kultivisano, prirodni zakoni i ljudska volja". Tu bi se mogao prepoznati i nivo biologijom determinisanog instinkta i nivo saznajnih sposobnosti koje bi se mogle povezivati sa kulturnim tvorevinama. Kad se pođe od pretpostavke da je kultura naslonjena na biološku egzistenciju i da je ona čovekova prirodna sredina, mogle bi se prizvati u pomoć i bioantropologija, sociobiologija i kulturna antropologija. Sve ove discipline u tumačenju odnosa prirode i kulture imaju mnogo teškoća kad nastoje da prevladaju dualizam koji se odnosi i na biološku i na kulturnu oblast ljudskog života.

Profesor Božović prihvata stavove Edgara Morena koji je razmatrao odnos između prirode i kulture, nagona i inteligencije, nasleđenog i stečenog i zaključio da se razrešio paradoks koji je na sterilan način suprotstavljao kod čoveka urođeno i stečeno. Ono što se razrađuje u toku perioda hominizacije jeste urođena sposobnost da se nešto stiče i kulturni dispozitiv da se integriše stečeno. Još više: to je prirodna sposobnost za kulturu i kulturna sposobnost da se razvije ljudska priroda. Moreno smatra da će filozofska i socijalna antropologija teško otići dalje od saznanja o „komplementarnosti” između prirode i kulture. Ako se sve to pojednostavi, nameće se uverenje da je čovek ne samo kreativno biće nego i bespomoćna životinja. Kad bismo tvrdili za čoveka da je iskvarena životinja tada bismo uključili i etičku paradigmu. Tada bi se ekološka drama istovremeno iskazala i kao etička drama, drama ljudskog postojanja. Poremećena ravnoteža između prirodnog i kulturnog sistema javlja se i kao dramatičan etički problem.

Profesor Božović „čuje” da se govori „na sve strane” da je čovek ugrozio sopstveni svet samim tim što je ugrozio svet prirode. Pored doprinosa savremene civilizacije, koji izazivaju divljenje i kojima se čovek može ponositi, stvorena je *civilizacija otpada*. Ona se oblikovala kao otrov svekolike prirode. Opisivati sve lakomislenosti i nezgrapnosti, što ih je gradnja veštačkog sveta proizvela poništavajući prirodu kao vrednost – gotovo nema smisla. Empirijska slika je zastrašujuća. I u svetu i u našoj zemlji.

Spašavanje prirode – „saradnja” čoveka i prirode

Kako sačuvati prirodu od zagađivača? Kako ukazati čoveku na neophodnost njegovog pravilnog odnosa prema prirodi? Profesor Božović ukazuje da bi spasavanje prirode van čoveka trebalo povezati sa spasavanjem prirode u samom čoveku. Čovek je postao središte zagađivanja prirode, glavni njen zagađivač. Zato je i nezaobilazna *individualna ekologija*, koja ne bi ostala samo u upitnosti o čovekovom odnosu prema sebi samom, vlastitoj prirodi i prema drugom čoveku, nego bi ga terala da upozna sebe kao dela prirodne kosmičke celine. To je sastavni deo upitnosti o njegovom individualnom i društvenom identitetu. Zato se danas mora menjati odnos prema čovekovoj sredini, prema prirodi posebno. Zaštita prirode i prirodnih izvora, s razlogom, postavlja se dramatično, jer je zbog degradacije prirode došlo do opadanja kvaliteta življenja. Zato, zalaganje za podizanje potencijala svakodnevnog života ostaje pusta priča bez promenjenog odnosa prema prirodi. „Svaka travka vredna je celog sveta na kojem raste”, piše Viljem Šekspir. Astrof, junak drame *Ujka Vanja* Antona Pavloviča Čehova, protivi se nerazumnom satiranju šuma: „Ruske šume prašte pod udarcima sekire, milijarde stabala propadaju, pustoše se skloništa zverinja i ptica, plićaju i presušuju reke, zauvek nestaje divnih pejzaža i sve zato što lenji čovek nema toliko pameti da se sagne i da digne sa zemlje gorivo... Treba biti nerazuman varvarin pa goreti tu lepotu u svojoj peći, rušiti ono što mi ne možemo stvoriti. Čovek je obdaren razumom i stvaralačkom moći da bi umnožavao ono što mu je dato, ali dosad on nije stvarao, već rušio. Šuma je sve manje i manje, reke presušuju, divljači je nestalo, klima je oštrija i svakim danom zemlja postaje sve siromašnija i ružnija”. Bila je i ovo uzaludna opomena! Izgleda, ipak, da sve više sazreva svest da nismo „zemlju naslijedili od naših dedova, nego smo je posudili od naših unuka”. Teško je kazati da je ekološka svest „probuđena”. Možda bi se moglo reći da se ta svest budi, ali još nema snage da promeni stvarnost. Za to i nije dovoljno znanje, nego i savest, moral i odgovornost – ako nećemo da dočekamo osudu prirode koja je već u toku. Prognozira se da bi se osuda prirode završila umirućom tišinom. Tako bi čovekova bezobzirnost prema prirodi imala i najskuplju cenu.

Profesor Ratko Božović smatra da je preimućstvo prirode nad čovekovim veštačkim svetom deo neumitne sudbine, rezultanta odnosa snaga, oblik neizrecive nadmoći u vladavini celinom sveta. Čudesna tajna prirode, kao čarobnice zavodjenja, otkriva granice čovekovog saznanja i njegove neodređenosti. Priroda je uvek čitana i nikad pročitana knjiga. A to što čednost i snaga prirode nadmašuju čovekovo lukavstvo i njegova golema umeća, u stvari, bliže određuje mišljenje da čovekova tragedija i počinje tamo gde

priroda nadjača čovekova umeća. Sve strategije u borbi protiv prirode pokazale su se bespomoćne. Čovek kao deo prirode u stvari joj i ne pripada na način izvorne komplementarnosti ako ne stekne umeće i da se od nje udalji ali i da joj se vrati. Zavodljiva lepota i metafizika prirode, njena duša i njen sklad, teško se bilo čim drugim mogu nadomestiti.

Profesor Božović ukazuje na Humboltov stav koji je pod kulturom podrazumevao vladavinu čoveka nad prirodom. Iskustvo iz istorije društvenog života obelodanjuje istinu da je čovek bezobzirno „iskorišćavao” prirodu, da ju je ponižavao zbog sulude ideje da je njen „gospodar”. Kada je bezrazložno uništavao i besprimerno skrnnavio, čovek je pokazao da ništa ne zna o prirodi, i da robuje predrasudama o svojoj prednosti nad njom. Kultura, uz sve razlike, nije suprotna ni suprotstavljena prirodi. Ona nije potiskivanje prirode i prirodnog, kako se često „određuje”, već obogaćivanje, razvijanje i oplemenjivanje vrednosti, pa samim tim i vrednosti ljudske prirode. Odnos savremenika prema prirodi neprikladan je i opasan, smatra Božović i upozorava da nema prave saradnje sa prirodom. Nema spontanog dodira. Nema ga dovoljno. A odnos prema prirodi nije drugo do odnos prema sebi samom. Ne saradivati sa prirodom znači ne saradivati sa svojom suštinom, sa svojom prisnošću.

Zbog zagađenosti svega, a ponajviše čoveka, odavno je zvonilo na uzunu. To se, nažalost, ne čuje dovoljno a znanje o prirodi ne vredi gotovo ništa ako ga ne prati savest.

Profesor Ratko Božović, vraćajući se istoriji ideja o kulturi, ne zaobilazi delo *Scienca nuova* (Nova nauka) iz 1725. godine, u kome Đanbatista Viko dokazuje da je kultura svet čovekov koji je upravo i stvorio čovek. Svet je pre u mogućnosti da odgovori na tajne koje čovek istražuje, nego na svet prirode, čiji je Bog kreator. Pažnju profesora Božovića zaokupljaju i stavovi Džona Herdera, bliskog Vikoovim gledištima, koji je ispitivao poreklo sveta kulture, pa se pitao šta karakteriše čoveka kao „kreaciju kulture”, za razliku od njegove biološke egzistencije, koja je „kreacija prirode”. U delu *Über den Ursprung der Sprache* (O poreklu jezika) Herder je nastojao da ospori ideju o čoveku kao „racionalnoj životinji”, odnosno ideju o razumu kao vrsti moći, koja je „nakalemljena na čovekovu animalnu prirodu”. Čovek je, ukazuje Božović, po Herderovom mišljenju, „fundamentalno različit od životinje”. Njegova sposobnost da govori u funkciji je totaliteta njegovih snaga, izraz njegove svesne i voljne prirode. Upravo zbog tih sposobnosti, čovek „nije pouzdan mehanizam u rukama Prirode”. Svestan sebe, čovek je, u stvari, svestan svog „nesavršenstva” i zato je neprestano „u akciji”, ali ostaje uvek „nemiran i nezadovoljan”. To je proces sticanja čovekove autonomije kao kreativnog i složenog postojanja.

2. PAS – PARADIGMA PRIRODE I ČOVEKA

U zapaženim esejima o odnosu čoveka prema psu, kao paradigme prirode i čoveka i serijalu knjiga „Šapa u ruci” o psu kao čovekovom kućnom ljubimcu, profesor Ratko Božović upravo pse prepoznaje prevashodno kao bića prirode koji se prilagođavaju čovekovom svetu i njegovom stilu življenja. Profesor Božović se pita: Kakva je to relacija? Kakvo je to zajedništvo, kakav je to suživot? Već u čovekovom stavu da mu je kućni ljubimac neophodan i da bi mu bez njega život bio prazniji i sumorniji nego što jeste obznanjuje se i vrednost tog odnosa. A ako je čoveku pas potreban da bi njime suvereno gospodario, da bi nad njim pokazao nadmoć, a ne da bude biće od uvažavanja – sadržana je sporna motivacija. U nastojanju da se bez stila dominira psom, čak i da se uživa u podređivanju sopstvenoj grubosti, sadržan je ponajpre čovekov nesporazum sa samim sobom. Velika je greška, a i greh, od kućnog ljubimca praviti roba ili robota. Čovek na taj način sledi svoje frustracije i svoju ljudsku neostvarenost.

Za profesora Božovića komunikacija čovek – pas ostaje imperativ uzajamnosti. Profesor tvrdi da *psi osećaju – raduju se i tuguju, strahuju. Stanja u kojima se čovek nađe, kao što su stres, nervoza i bes, po pravilu, do kućnih ljubimaca stižu. I oni na njih reaguju. Njihove čudesne oči otkrivaju šta se oko njih i u njima dešava. Čovekovi uticaji svakako mogu biti i plodonosni i podsticajni, ali bi bilo previše naivno poverovati da se pas može lišiti svoje autohtone i izvorne prirode. Mnogo toga što pas čini čovek neće nikada razumeti. Nema sigurnog odgovora šta pas čini zbog navika a šta zbog nedostatka enzima. Nema smisla videti psa kao biće koje je primereno čovekovom svetu. Od toga nema ništa i to ne samo zato što se radi o dve nesaglasne inteligencije, nego zbog velikih razlika u njihovoj psihobiološkoj posebnosti, u njihovoj prirodi.*

Ratko Božović pripada onima koji smatraju da izbor psa i njegovo dresiranje odslikava karakter vlasnika i da su u pravu oni koji smatraju da je za ponašanje psa najčešće kriv čovek. Model ponašanja psa u velikoj meri određuje čovek i kada razvija ratobornost svoga ljubimca i kada ga navikava na miroljubivo ponašanje. Zna se da pas doživljava potpunu dezorijentaciju kad bude ostavljen, kad izgubi svoje sigurno stanište i svoje zaštitnike, a ni zakon o zaštiti životinja utisak je kao da i ne postoji.

Za Božovića se odnos između ljudi i njihovih ljubimaca temelji na dubokim emocijama. I kad se kontakt ostvari i u najranijem detinjstvu, on ostaje tokom celog čovekovog života. Roditelji koji imaju dobru strategiju u osmišljavanju bogatstva komunikacije svoje dece ne zaboravljaju na prisustvo ljubimaca. Decu, naročito one najmlađe, neophodno je naučiti da njihovi ljubimci nisu igračke već bića koja se moraju prihvatiti sa ljubavlju, bez

tumbanja i čupanja. Kontakt sa toplim krznom ljubimca ne može zameniti ni virtuosno napravljena igračka, koja, ipak, pripada veštačkom svetu. Radost igranja, uzajamnost ljubavi i vernosti podstiče zdravo uzrastanje. Ta igra, smatra Božović, jeste obzorje slobode, koju prati spontanost i poželjnost. Razigranost i polet volje važne su pretpostavke za stimulisanje razvojnih mogućnosti i dece i ljubimaca, svega što je latentno, potisnuto, uspavano, a što bi trebalo osloboditi kao životni aktivizam, kreativnu maštu i stvaralački potencijal.

I što je posebno važno, igra psa realizuje se u potpunom jedinstvu zbilje i ne-zbilje. I kad igra ulogu zaštitnika i čuvara, on to čini sa posvećenošću koja je kod ljudi oslabila baš onako kako je oslabila snaga empatije. Odvažnost, neustrašivost i hrabrost utkane su u te uloge. Pse nije neophodno učiti da se igraju jer su predodređeni da to čine. Tome ih je naučila sopstvena priroda. Kao biće igre, pas vraća čoveka svetu igre. Pas je, u stvari, istinski reprezent prirode i u neku ruku predstavlja zamenu za onaj deo čovekovih svojstava koja je u civilizaciji izgubio.

Profesor Božović zadire i u oblast psihologije ličnosti kada ukazuje da je uzajamnosti igraćeg sveta dece i njihovih ljubimaca od nemerljivog značaja za kontinuitet rađanja ličnosti, individualnosti i identiteta. To što se ta igra pokazuje kao dinamična forma čudesne zavodljivosti pruža joj mogućnosti da otkriva neočekivane potencijale u kultivisanju onih vrednosti koje se razvijaju u susretu dva različita, a bliska sveta. Ni ova se igra ne bi potvrdila kao prisnost unutrašnjeg života da iz nje nije proizišla energija preobražaja. A kod starih i starijih, koji su u mnogim društvima i marginalizovani i defavorizovani jer ne postoji kultura starenja, prisustvo psa može postati deo najbolje strategije u umetnosti življenja i deo najboljeg izbora u prevladavanju teskoba i čemera staračkog življenja. Tamo gde je pas prisutan tamo nema dosade.

U poznim godinama psa, kad je već oronuo, slep, gluv i ćopav, proverava se čovekova vernost i ljubav prema kućnom ljubimcu. Kad ljubimac ostari često se menja njegov status u čovekovom životu. On više nije zabavan kao što je bio u najboljim godinama, jer više nije sa snagom i dinamizmom mladog organizma. Čovek koji gleda kako da se otarasi svoga ljubimca mora se upitati o svojoj savesti i svojoj ljudskosti. Hladnoća njegovog srca svakako nije daleko od onih koji ubijaju pse. Profesor Božović kazuje: *I dok se sećam Jesenjinove ispovesti o psu, koji je, zbog tuge i žalosti, uginuo na grobu svoga gospodara, dok razmišljam o psu kao najvernijem čovekovom prijatelju, shvatam da trovači pasa, u stvari, svoju agresivnost i mržnju prema ljudima iskaljuju na nedužnim životinjama. Oni, simbolično, ubijaju ljude i gase prirodne oblike života.*

One koji se u našoj sredini pojavljuju kao ubice pasa, koji ih sakate, lome im kičmu i seku šapice, imaju sadističku strast, teško je videti drugačije nego kao mentalno i moralno poremećene, kao nečovečne ljude. Takve ljude Božović smatra brutalnim psihopatama. Njima priliči zločin svake vrste, svaka nepodopština. Oni su sramota ljudskog roda. Surovo vreme proizvodi surove ljude. S druge strane, neverovatno je koliko je smrt ljubimca traumatična i nezaboravna za ljude kojima nije strana ni ljubav, ni voljenje, ni vernost. Dobro je rečeno da je mesto u koje se sahranjuje pas – čovekovo srce.

Profesor Božović posebno ističe stavove Roalda Amunsena koji je zapisao: *Zagledajte se nekad u oči psa. U njima ćete pronaći onaj izraz koji srećemo u pogledu ljudi. Po svemu sudeći, pas poseduje ono što mi nazivamo dušom.* Božoviću se uvek činilo da je pogled psa mnogo izazovnije od bilo kojeg analitičkog uma, da je dublji od bilo koje metafizičke zavodljivosti i da je njegovo nesebično žrtvovanje nadmoćnije od čovekovog žrtvovanja jer u njemu nema ni simulirajućeg altruizma ni patološkog mazohizma. Zato pas, za Božovića, i jeste nezaobilazna vrednost čovekove egzistencije i paradigma prirode.

3. PROBUDITI EKOLOŠKU SVEST – DA NE BUDE KASNO

Kada se govori o prirodnoj sredini i kulturi profesor Božović ukazuje na stavove određenih filozofa i savremenih mislilaca. Ističe da su čovekove reakcije uzrokovane fizičkom sredinom posebno privlačile Monteskejca. Međutim, njegovo precenjivanje geografskih i klimatskih uslova na razvitak kulture nije bilo ni prihvatljivo, niti je prihvaćeno. Geoklimatsku determinaciju kulture osporio je Kolingvud u delu *The Idea of Hystory* (Ideja istorije). Pre njega i savremenih mislilaca, Volter je doveo u pitanje isticanje geoklimatskih faktora kao primarnih činilaca kulturnog razvitka. Ne fizički faktor sredine, nego „čovekova sposobnost“ da njome vlada, odredila je, „ucrtala put“ civilizaciji, tvrdi Volter. Zato se kaže: da je ljudski život odredila biologija civilizacija bi zaista bila svuda ista, naročito tamo gde su prirodni uslovi slični. Ne priroda, zaključuje Volter, a podseća Božović, nego kultura je ta koja daje „različite plodove“. A Rusoov napor da prouči odnose prirode i kulture, podsticajan i sporan, u osnovi, završava se njegovim osporavanjem društva koje ne prihvata „prirodni poredak“. Kad je došao do zaključka da civilizacija poništava prirodu, a da je kultura poriče, onda je razumljivo što istoriju civilizacije vidi kao degradaciju čovekovih izvornih svojstava i njegove nevinosti. A pošto napredovanje u kulturi vidi kao negaciju prirode – stalno se produbljuje jaz između čoveka i prirode – shvatljiva je njegova odbrana

prirode od kulture. Čovek, koji se udaljio od prirodnog poretka, udaljio se od svoje prirode. Odavno je zapaženo da je Ruso nastojao da dođe do ostvarenja skladne sveukupnosti prirode i čoveka, kako bi se, konačno, omogućilo i prirodi da se razvija u kulturi. Ipak, Božović smatra da veoma greše svi mišlioci koji su zaboravili da su na *homo sapiensa* uticali evolucionari, biološki i socio-kulturni procesi nekoliko miliona godina.

Govori se, primećuje Božović, „na sve strane” da je čovek ugrozio sopstveni svet i svoje zemaljsko stanište. Ponovo ponavlja da ako se i budi uspravna ekološka svest budi se kasno, jer su već oskrnavljeni iskonski elementi života: voda, vazduh i zemlja. Čovekovi veštački izumi, koje je omogućio kapital, probili su ozonski omotač, te se Sunce, kao izvor energije i svjetlosti, pretvorilo u veliku opasnost po čovjeka. Savremena civilizacija, s nezajmljivim i grozničavim ubrzanjem, nametnula je trenutnu korist i pragmatički interes u prvi plan svog ubilačkog „progres”. Po profesoru Božoviću, pored doprinosa savremene civilizacije, koji izazivaju divljenje i kojima se čovek može ponositi, stvorena je *civilizacija otpada i đubrišta*. Ona se oblikovala kao ružnoća savremenog sveta i kao otrov svekolike prirode. Ovde su političari planirali privredni rast, a bili su diletanti – ekološki nepismeni. Verovatno je već palo u zaborav – kakve je muke mučila ovdašnja javnost da odloži gradnju „nuklearki”. Birokratija je na sve to, najpre, bila gluva, pa je „terala” po svojim zamislima. Profesor Božović smatra da ih nije obeshrabrivalo ni iskustvo o havariji u Černobilu. Trebalo je, izgleda, prevaziđenu belosvetsku tehnologiju „utrapiti” nečistoj savesti? U javnosti su pominjane skrivene radnje moćnih lobija. U svakom slučaju, iza svega toga skrivale su se opasnosti od zakulisnih i opasnih igara. A kad se zna da se, zbog partikularnih interesa, ne vodi računa o celini, i da se ne štiti celina, razlozi za zabrinutost se povećavaju. Tamo gde se ne misli i o celini i o svakom delu, i o svakom živom stvoru – tamo ne postoji ekološka svest.

Božović je siguran da bi spasavanje prirode van čoveka trebalo da se poveže sa spasavanjem prirode u samom čoveku. Čovek je postao središte zagađivanja prirode, glavni njen zagađivač i jasno je da je najveći problem zagađenost čoveka. Zato je i nezaobilazna *individualna ekologija*, koja ne bi ostala samo u upitnosti o čovekovom odnosu prema sebi samom, vlastitoj prirodi i prema drugom čoveku, nego bi ga terala da upozna sebe kao dela kosmičke celine. To je sastavni deo upitnosti o njegovom individualnom i društvenom identitetu. Zato se danas mora menjati odnos prema čovekovoj sredini, prema prirodi posebno. *Zelena* je postalo simbol života i prirode. Zaštita prirode i prirodnih izvora, s razlogom, postavlja se dramatično, jer je zbog degradacije prirode došlo do opadanja kvaliteta življenja. Zato, zalaganje za podizanje potencijala svakodnevnog života ostaje pusta priča bez

potpuno novog odnosa prema prirodi. „Svaka travka vredna je celog sveta na kojem raste”, piše Viljem Šekspir a ističe profesor Božović i podseća da se Astrov, junak drame *Ujka Vanja* Antona Pavloviča Čehova, protiv nerazumnog satiranja šuma: „Ruske šume prašte pod udarcima sekire, milijarde stabala propadaju, pustoše se skloništa zverinja i ptica, plićaju i presušuju reke, zauvek nestaje divnih pejzaža i sve zato što lenji čovek nema toliko pameti da se sagne i da digne sa zemlje gorivo... Treba biti nerazuman varvarin pa goretu tu lepotu u svojoj peći, rušiti ono što mi ne možemo stvoriti. Čovek je obdaren razumom i stvaralačkom moći da bi umnožavao ono što mu je dato, ali dosad on nije stvarao, već rušio. Šuma je sve manje i manje, reke presušuju, divljači je nestalo, klima je oštrija i svakim danom zemlja postaje sve siromašnija i ružnija”.

Profesor Ratko Božović smatra da je i ovo bila uzaludna opomena! Po njemu izgleda, ipak, da sve više sazreva svest da nismo „zemlju nasledili od naših dedova, nego smo je posudili od naših unuka”. Teško je kazati da je ekološka svest „probuđena”. Možda bi se moglo reći da se ta svest budi, ali još nema snage da promeni stvarnost. Za to i nije dovoljno znanje, nego i savest, moral i odgovornost – ako nećemo da dočekamo osudu prirode. Prognozira se da bi se osuda prirode završila umirućom tišinom. Tako bi čovekova bezobzirnost prema prirodi imala i najskuplju cenu.

Još uvek, smatra profesor Božović, deluje intrigantno ideja Andre Žida o povratku prirodi kao realnom i simboličkom svetu, kao svetu u kome se obznanjuje razlika između autentičnog i veštačkog. U čuvenom predavanju *O granicama umjetnosti*, 1901. godine, Žid je rekao:

„Povratak prirodi!... Ali šta je tim rečeno? Čemu drugom se može vratiti? Šta naći izvan sebe, ako ne bez prestanka i svuda prirodu? Ali šta naći i u sebi, ako ne isto tako prirodu?”

Istinski povratak prirodi, to je konačni povratak elementima: smrti. Međutim, dokle god čoveku ostaje još malo volje za životom, malo želje da bude, zar to nije radi toga da bi se borio protiv? I zar ne, umetnik, suprotstavlja se prirodi da bi se potvrdio”.

Ljubav i briga za očuvanje zdrave i ekološki čiste životne sredine dovele je da profesor Božović skreće pažnju na opasnosti zbog očigledne i dramatične činjenice da je savremeni čovek ugrozio svoje zemaljsko stanište i da su oskrnavljeni iskonski elementi života: voda, vazduh i zemlja. Naime, profesor ukazuje i upozorava da su veštački izumi probili ozonski omotač. Sunce, kao izvor energije i svetlosti, pretvorilo se u veliku opasnost.

A u postkomunističkim zemljama, u zemljama tradicije, čovekova sredina i status prirode postaju marginalna pitanja, zanemarena do civilizacijske zapuštenosti, ističu istraživači društvenog života. Ekološki principi nisu se

udomili ni u političkoj filosofiji ni u filosofiji kulture. Ekološki tip filosofije uspostavlja bi se kao kulturna, politička, društvena i civilizacijska sinteza, kao pretpostavka za celovitiju i osmišljeniju egzistenciju čoveka. U nas je, nažalost, u velikoj meri žrtvovana i ekološka politička alternativa kao da ona nije nezaobilazna vrednost građanskog društva i novih društvenih pokreta.

4. PRIZNANJE SVIH PRIZNANJA

Profesor Ratko Božović, odnedavno, dobitnik je priznanja „Porodica bistrih potoka”. Primajući nagradu podno planine Rudnik profesor Božović se osvrnuo na način života Božidara Mandića, na njegovo temeljno određenje, njegovu antropologiju, filosofiju i njegovu estetiku. Ovde treba posebno izdvojiti ukazivanje profesora Božovića na to kako pojedinac može da se uverljivo zalaže za podizanje individualnih i kreativnih potencijala svakodnevnog života koje ostaje pusta želja bez novog odnosa prema prirodi. Štaviše, kako da načinom života uspavanu i neprobuđenu ekološku svest mogu delotvorno probuditi buntovnici i prevratnici. „A sve što je Božidar Mandić dugogodišnjom upornošću, od 1977. godine do danas, stvorio deluje kao kritika okoštalih navika degradirajućeg stila življenja, konformizma i sagrešenja savremenika i protagonista savremene civilizacije. Njegova filosofija povratka prirodi stiže do produbljenog sagledavanja i ljudske složenosti i individualnog životnog stila. Tu je Mandićeva komuna kao novi oblik življenja, otvorenost njegovog doma, koji je posetilo preko četrdeset hiljada ljudi bez ikakve nadoknade, bez ikakve obaveze. Tu je prisutna autohtona ekonomija i ekonomija bez novca: bašta, plodovi iz prirode, krava, pčele, kokoške, pas, mačka. Sve što se ima – nesebično se deli, daje se s ljubavlju. To je altruizam ne na rečima nego na delu. Tu je došlo do harmonične mikrorealizacije koja je pokazala i svoju vitalnost, smisao i održivost, a posebno odgovornost prema prirodi i čovekovom slobodnom izboru. Nesporna je moralna dimenzija ovog poduhvata koji deluje kao alternativni oblik moralne kulture.

5. ZAKLJUČAK

Sagledavajući aktivitet profesora Ratka Božovića u oblasti ekologije evidentno se dolazi do zaključka da se radi o plodotvornom naučnom pregaocu. Ukazivanjem na sve probleme koji prate tu oblast, kao i na (ne)spvođenje mera aktuelne ekološke politike i ukupne problematike zaštite životne sredine profesor Božović permanentno ukazuje da je, između ostalih, pitanje ekološke svesti jedno od najznačajnijih. Njen dalji razvoj jednostavno je

neophodan ako čovek uopšte želi da sačuva planetu, ali i svoj opstanak. Krajnji je čas da čovek prestane sa degradacijom prirode. Svakako, i sa svojim samouništenjem. Da čovek prestane da uništava ono „prirodno“ u sebi. Da planetu zemlju sačuva. Da učini sve da zemlja, kao prirodna čovekova sredina, opstane kao deo kosmosa, kao mesto suživota svih živih bića – jedinstveno mesto susreta slobodnih ljudi, ljudi slobodnog postojanja. Ljudi, poput profesora Ratka Božovića. Ako sve to hoćemo, a hoćemo, onda i možemo! Moramo!

Veljko Rajković

NEIMARI SLOBODNE JAVNOSTI

1.

Profesor dr Ratko Božović dao je nemjerljiv doprinos afirmaciji i popularizaciji aforizma, najkraće književne forme – koju je bard aforistike Aleksandar Baljak definisao sintagmom „monumentalna minijatura”.

Po profesorovim riječima, aforizam dugo nije bio na velikoj cijeni kod dijela književne kritike. To je bio jedan od razloga što se najbritkija i najduhovitija kritička riječ našla na margini književnog života.

Dugo prateći stvaralaštvo aforističara, posebno onih iz znamenitog Beogradskog aforističarskog kruga (BAK), profesor Božović se, kako kaže, sve više uvjeravao da oni nastavljaju zmajevsko-domanovićevsku tradiciju, izrazito ubojitom satiričnošću, koju oplemenjuju elementima duhovnosti i duhovitosti, u kojima posebno mjesto imaju paradoks, misaonost, dvosmislenost ili višesmislenost, žaoke jetkog naboja i poeta – kao „završni udarac” nevaljalstvima pojedinca i društvenom haosu. I više od toga, on smatra da su oni nasljednici poljskog aforističara Stanislava Ježi Leca, velikana aforizma, za čije je stvaralaštvo Gabrijel Laub ustvrdio da „njegovi aforizmi ne samo da čitaocima postavljaju zahtjeve, nego im se i obraćaju agresivno i neodbranljivo, zbog svog izbrušenog vrha, iznenađujućih tokova misli, svoje duhovne ubojitosti”.

Profesor Božović je pokazao posebnu „slabost” prema satiričnim aforizmima. Tu je njegovo profesionalno opredjeljenje, vjerovatno, imalo odlučujuću ulogu. Međutim, iz druženja sa njim, može se zaključiti da je i njegov mentalni sklop imao usmjeravajuću, u tom smislu, ne manje važnu rolu. Naime, kritičnost je jedna od njegovih prepoznatljivih osobina. Prije svega, u odnosu na moralno problematična postupanja pojedinaca, posebno onih koji su se nametnuli vođenjem „brige” o ljudskim sudbinama, oličenim u figurama iz političkog miljea, i na nepočinstva kolektiviteta, uz „noseću” ulogu aparata sile, nužnog zla, koji najefikasnije funkcioniše kada je pokvaren – države.

Profesor Božović je sedam knjiga posvetio aforističarima sa nekadašnjeg zajedničkog govornog područja – Srbija (5), Crna Gora (1) i BiH (1). Stvaralaštvo svakog od četrdeset devetoro izabраних афористиčара есејистиčки је тумачио – првенствено из социолошког угла, и одабрао од svakog по 30 афоризама; исто толико одабрали су и заступљени афористиčари. Како је професор у двотомном издању knjige *Od Stradije do Stradije* (2007) објединио до-тадашња четири издања knjiga – гдје су афористиčари, представљени у три прва издања, одабрали по 30 афоризама, а он у сваком есеју, у свих седам knjiga, citirao по двадесетак афоризама, произлази да је љубителјима humora и satire „servirao” око 5.000 афоризама, истинских послastica, са преовлађујоћом satiričnom садржином.

Profesor је међу афористиčарском „gerilom” посебно цијенио афористиčаре који су оставили у наслеђе врхунске дефиниције афоризма и satire. Међу njима је Brana Crnčević, који је афоризам дефинисао као *pokušaj, ni istočni ni zapadni, ni sjeverni ni južni, ni kapitalistički ni socijalistički, da se u svetu uspostavi jedinstvo mudrosti, jer je jedinstvo gluposti već uspostavljeno*. Посебно мјесто заслужио је Ilija Marković, vrsni афористиčар из Новог Сада, који је аутор неsvакидашње knjige *Zavedi, pa vladaj* – роман у афоризму, у којој се, између осталог, налази на стотине дефиниција афоризма и satire, а међу njима и ове visokoumnosti: *Aforizam je bljesak duha nad blesavom zbiljom; Aforizam je književno delo u nastavcima. Nastavlja tamo gde pamet stane; Satira je čudna biljka. Najbolje uspeva tamo gde ima korova*. Nekrunisani kralj srpske, а афористике и satire uopšte – Aleksandar Baljak, podario nam је ове biserne domišljaje: *Aforizam je dribling duha na malom prostoru; Aforizam je monumentalna minijatura; Naša najbolja satira nastala je u ružnim vremenima, а за savremenu dolaze bolji dani*. Не треба заборавити ни sjajnu misao Ljubiše Manojlovića, nekadašnjeg urednika „Ježa”, који је у knjizi *13 crnih mačaka* napisao: *Gdje nema satire ili je mnogo vrlina ili malo slobode*.

Zašto ističem ове дефиниције? Зато што сам увјерен да је професор Božović, који је прочитао све vrijedno што се, neposredno или posredno, односи на афоризам, био nadahnut и njihovom esencijom, за коју се може рећи да је „srž суштине” врхунског афоризма, prije svega satiričnog.

Minimalne formalne pretpostavke у stvaranju афоризма, посебно код афористиčара који су афоризам уздигли на nivo истинске umjetnosti, а то су сви они чије је stvaralaštvo професор Božović тумачио, čine, како naglašava Božović, *da je rečima tesno, ali ne i mislima*. Он nastavlja: То је, у stvari, plodan paradoks. Ту би могли идентификовати и sličnosti у stilu umetnosti афоризма. Nasuprot baroknoj razbarušenosti, razućedenosti и razgranatosti, овде је delatna poetika minimalizma или kreativnog redukcionizma. Језиçко

sažimanje u neposrednoj je vezi sa oblikovanjem jezgra značenja, sa visoko određenim obrisima smisla. Tako nastaje i zatvorena i otvorena forma. Istovremeno. U njoj je sadržan i zaplet i rasplet. I pitanje i odgovor. I zagonetka i odgonetka. Tako se uspostavlja i jedan kritički medijum, koji svoj uspon oblikuje kao lucidnu poentu, kao majstoriju dosetljivosti. Taj kritički diskurs snažno oblikuje žestoki temperament aforističara. Kad se temperament ne kontroliše, aforizam može da uplovi u razbarušenost i kalambur, u ačenje. To je, u stvari, granica između aforizma koji ima unutrašnju snagu i stvaralački ritam i aforizma koji je skliznuo u haotičnu proizvoljnost. Tu već postoji i opasnost od prisustva misaonog haosa i nekreativne improvizacije.

Aforističari koji su zastupljeni u ovim knjigama, nastavlja profesor Božović, nalaze tematsko uporište pretežno u našoj dramatičnoj stvarnosti i društvenoj krizi bez premca. Oni su, kao nepomirljiva kritička gerila, pokazali da se u kratkom i duhovitom misaonom obrtu može dijagnostikovati svet okrenut naopačke. Naš udes je bilo teško pratiti kalamburom humora i prostodušnim smehom, najviše stoga što se brutalizacija života našla u blizini tragičnog, pa je bilo suženo polje ironijskog razobličavanja. Ipak, u ovim aforizmima, tragično iskustvo je preoblikovano u diskurs smešnog i komičnog. Predrasude, laži, manipulacije i mistifikacije postaju predmet žustre kritičke i ironične refleksije. Aforističari govore u svoje ime i u ime onih koji nisu u prilici da se javno usprotive nasilju i haosu.

Šta oni brane?, pita se profesor Božović. I odgovara: Brane slobodu, pravdu i univerzalne vrednosti, a pre svega – vrednosti ljudskog postojanja. Najbliži im je čin pobune. Koliko su mogli, budili su uspavane i ravnodušne. Suočeni sa apsurdnim društvom, aforističari postaju demistifikatori svih ideologija i svih iluzija. Najvredniji od njih, koji stižu do tamnih dubina egzistencije, stvaraju aforizam koji se može označiti kao antidogmatska kritička higijena. Često, *ironično ja* vodi aforističara do eksplozije kritičkog duha i kritičkog fanatizma. Tada mu tolerancija nije bolja strana. Kad je to tako, aforizam, i kad označava moralizatorsku žestinu i dopadljivu refleksiju, ne može postati eliksir produbljenog kritičkog mišljenja.

Uz individualne razlike u veštini oblikovanja sažetog iskaza, provokativnih saznanja i satiričnih iskošenosti, nastavlja Božović, izabranim aforističarima zajednička je pobunjenička energija i antidogmatski čin ironičnog mišljenja. U traganju za istinom, oni ponajviše kazuju baš ono što se u neslobodnoj političkoj zajednici i filistarskoj kulturi prećutkuje. U ironijskom razobličavanju stvarnosti, u kojoj se istina zagubila, niko nije pošteđen. „Nije po svačijem ukusu da se istina kaže prijatno. Ali, neka niko ne misli da će od zablude postati istina, ako je kažemo neprijatno“. Tako je razmišljao Fridrih Niče.

Satirična žaoka je u motivacionom središtu i literarnom ishodištu umjetnika aforizma. Klonili su se stereotipnog mišljenja, aktuelnih dnevno-političkih gledišta i laičkih mudrovanja. Njihovi aforizmi najčešće sadrže individualna osećanja ogorčenja, gneva i protesta u odnosu na izobličenu političku stvarnost i korumpiranu vladajuću elitu, ali, u najboljim realizacijama, imaju trajniju filozofsko-književnu vrednost. Stilski dijapazon iznenađujuće je širok: od veoma određenih, direktnih obraćanja, supstancijalnih iskaza, do postmodernističkih poigravanja.

Aforističari o kojima je reč uveliko pokazuju da se naš satirični aforizam pomerio sa društvene margine u središte društvenog i kulturnog života. I da je u stalnom usponu. Njihovo obznanjivanje u javnosti je iskorak iz zatvorenog društva i kao virus kritičkog mišljenja. Trebalo bi ovakvo uverljivo prisustvo aforističarskog kritičkog nespokoja i budilničke energije shvatiti kao prisustvo kiseonika u zagušljivim lavirintima sumorne i mrakovite zbilje, završava profesor.

Možda će aforizmi tematski najbliži ovdašnjim nemirnim vremenima doživeti aktivnu i aktuelnu recepciju, ali su svakako najvredniji oni koji poseduju univerzalno važenje i koji su smišljeni za dugo trajanje. Tako će i postići da satirični duh postane srce slobode i srce humora – zaključuje profesor Božović.

2.

Slijedi pregled objavljenih knjiga, sa nekoliko podataka o zastupljenim piscima i sa po jednim reprezentativnim aforizmom svakog od satiričara, koje je profesor Božović odabrao, kao svojevrsne uvode u eseje:

SEDMORICA IZ STRADIJE (1998)

Zastupljeni: RADE JOVANOVIĆ (1939–2016) – Užice, esej SATIRIČNI DUH: *Ja mislim da znam. Još kad bih znao da mislim*; ILIJA MARKOVIĆ (1940–2016) – Novi Sad, esej PLEMENITI BUNT: *Zbilja, šta je iza cilja?*; RASTKO ZAKIĆ (1945–2014) – Beograd, esej ZLO KAO INSPIRACIJA: *Ispraviće se istorijska nepravda. Sada će Avelj ubiti Kaina*; RATKO DANGUBIĆ (1945) – Novi Sad, esej IRONIČNA OTMENOST: *Poginuo je za otadžbinu nekoliko puta. Sada od toga živi*; ALEKSANDAR BALJAK (1954) – Beograd, esej NEIMAR MODERNOG AFORIZMA: *Aforizam je monumentalna minijatura*; SLOBODAN SIMIĆ (1963) – Beograd, esej STRAST POBUNE: *Kad je narod nepismen, pisac je nacionalni izdajnik*; ALEKSANDAR ČOTRIĆ (1966) – Beograd, esej SNAGA PARADOKSA: *Izgubili smo se. Ko nas nađe, njegovi smo*.

SEDMORICA BEZ MASKE (1999)

SAVO MARTINOVIĆ (1935) – Beograd, esej PODRUGLJIVOST: *Da se ne lažemo, mnogo se lažemo*; RAŠA PAPEŠ (1947), esej MASKE: *Mrtvih je mnogo, a opravdano se strahuje da ih je još više među preživelim*; MILAN BEŠTIĆ (1952–2016) – Beograd, esej KRAJNOSTI: *Reći ću vam iz koje sam stranke, ako ste ozbiljan kupac*; MILIVOJE RADOVANOVIĆ (1953) – Svilajnac, esej IRONIJA: *Žrtva se navikla na dželata. Blizina je učinila svoje*; ZORAN T. POPOVIĆ (1957) – Pančevo, esej IGROKAZI: *Zadatak je u potpunosti izvršen. Svi naši ciljevi su uništeni*; MOMČILO MIHAJLOVIĆ (1961) – Beograd, esej HUMOR: *U našoj zemlji Orvel ne bi bio pisac, već hroničar*; IVA MAŽURANIĆ (1966–2009) – Kragujevac, esej DOSETKA: *U Hag treba slati najpoštenije Srbe. Da se ne obrukamo pred svetom.*

SEDMO NEBO (2007)

DRAGAN ŠUŠIĆ (1932–2009) – Beograd, esej GLOSARIJUM PROPADANJA: *Od naša dva oka u glavi jedno bi htelo da bude gornje*; SRBA PAVLOVIĆ (1942) – Beograd, esej BUNTOVNIK: *Tek pokoja zora donese dan*; VITOMIR TEOFILOVIĆ (1943) – Beograd, esej SIZIFOMANIJA: *Sizif je večan, a i sa kamenom dobro stojimo*; VUK GLIGORIJEVIĆ (1946–2003) – Beograd, esej GOROLOMNIK: *Svedeni smo na razumnu meru. Manji smo od makovog zrna*; DEJAN MILOJEVIĆ (1959) – Beograd, esej BLEFIRANJE: *Kud plovi ovaj brod saznaćemo kad ispliva na površinu*; VLADAN SOKIĆ (1963–2003) – Užice, esej ZABLUDE I LUDE: *Treba biti idiot, pa ne poludeti*; VESNA DENČIĆ (1963) – Beograd, esej NEPOMIRLJIVOST: *Dajte mi cilj, da opravdam sredstva.*

SEDMORICA U LAVIRINTU (2007)

MITAR MITROVIĆ (1933) – Beograd, esej PROTESTNA NOTA: *Vreme je da odete. Da pustimo vodu*; BANE JOVANOVIĆ (1935–2014) – Beograd, esej SUMRAK: *Putokazi naši krajputaši*; ZORAN RANKIĆ (1935) – Beograd, esej HOMO LUDENS: *Pamet u glavi, glava u torbi*; PAVLE KOVAČEVIĆ (1940) – Beograd, esej SINTEZA DUHA: *Najjače karike ostaju i pošto se lanci pokidaju*; VESELIN MIŠNIĆ (1953) – Beograd, esej POLITIČKI DEMONI: *Narodu treba reći istinu. Za sve ostalo je kasno*; VIŠNJA KOSKOVIĆ (1958) – Herceg Novi, esej KRITIČKA VIZIJA: *Država nam je stara, ali je narod novokomponovan.*

OD STRADIJE DO STRADIJE (2007)

Objedinjeno izdanje 1, 2, 3. i 4. knjige.

SEDMORICA PROTIV MENE (2010)

RADOMUR RACKOVIĆ (1943) – Podgorica, esej MENTALNO PROVJE-TRAVANJE: *Da li će Crna Gora biti kanton ili katun, zavisi od broja ovaca*; MIJO MIRANOVIĆ GROF (1943) – Berane, esej AFORISTIČKA GROFOVIJA: *Najopasnije oružje su ljudi malog kalibra*; DRAGAN KOPRIVICA (1953) – Podgorica, esej HUMOR KAO KRITIKA: *Kurta i Murta nikada nijesu bili u dilemi: s nama ili na nama?*; VELJKO RAJKOVIĆ (1954) – Podgorica, esej UVJERLJIVOST RAZOTKRIVANJA: *Pijani od vlasti dvostruko nas ne vide*; VLADISLAV VLAHOVIĆ (1963) – Podgorica, esej ŽEĐ ZA AFORIZMOM: *Bojim se da jeste, a nadam se da nije*; VLADIMIR MIĆKOVIĆ (1967) – Podgorica, esej U TRAGANJU ZA AFORIZMOM: *Aforizam je ogovaranje zla*; DEJAN TOFČEVIĆ (1971) – Podgorica, esej IGRA DOSETKE: *Naučio sam da uživam u životu. Postao sam mazohista.*

NEOŠIŠANI (2014)

DEJAN PATAKOVIĆ (1944) – Beograd, esej TRAJNOST AKTUELNOG: *Slobodu govora imaju samo oni koji nemaju šta da kažu*; MILOVAN VITEZOVIĆ (1944) – Beograd, esej MISAONI KRISTALI: *Probuđenom narodu pevaju se uspavanke*; RADIVOJE BOJIČIĆ (1949) – Beograd, esej MAJSTORSKA RADIONICA: *Borba vlasti protiv kriminala bila bi ravna bratoubilaštvu*; MILENKO PAJOVIĆ (1953) – Beograd, esej MOĆNIK JEZIČKE IGRE: *Lepša budućnost je već prošla*; MILAN J. MIHAJLOVIĆ (1966) – Beograd, esej OPORI MELEMI ZA DUŠU: *Imaćemo rane za vaš melem*; RANKO PIVLJANIN (1967) – Beograd, esej DOBITAK GUBITKA: *Opet smo na gubitku. Dobili smo što smo tražili*; ALEKSANDAR STOJADINOVIĆ (1973) – Beograd, esej SLIKE GORKOG HUMORA: *Pomirili bismo se sa sudbinom, ali ona neće ni da čuje.*

BRAVURE DUHA (2015)

ISMET SALIHBEGOVIĆ (1945) – Sarajevo, esej SMJEHOVITA IRONIJA: *Uspostavili smo harmoniju s vlašću. Dok oni drmaju, mi se tresemo*; BOJAN BOGDANOVIĆ (1951) – Zenica, esej POBUNJENIK S RAZLOGOM: *Nemamo demokratiju! Ovdje držimo samo domaće proizvode*; JOVO NIKOLIĆ (1958)

– Ugljevik, esej IRONIJA KAO KRITIKA: *Bravo ugašeni! Bili ste sjajni*; ĐORĐE LATINOVIĆ (1961) – Gradiška, esej TAMA LAKRDIJE: *Šefu mafije koji je u inostranstvu sudiće se kada sudija bude u zemlji*; MILADIN BERIĆ (1962) – Banja Luka, esej GORKOVESELA DOSJETLJIVOST: *Onaj koji po drugi put stane na ludi kamen ili je lud ili je od kamena*; EKREM MACIĆ (1966) – Konjic, esej MAJSTOR UMJETNOSTI AFORIZMA: *U doba recesije, porodični ručak je masovno okupljanje*; STANISLAV TOMIĆ (1986) – Zvornik, esej VEDRINA DUHA: *Stečajna masa je dobila ubrzanje. Sada smo ekonomska sila.*

Evo poruke koju je profesor Božović uputio čitaocima – ljubiteljima humora i satire povodom objavljivanja ove svojevrsne edicije knjiga?

Ako je Stradija ostrvo u Evropi, onda su ove knjige 'za poneti na pusto ostrvo'. Čitalac će ih, nadam se, u tišini dokolice, pažljivo i po sopstvenom izboru iščitavati. Voleo bih da ih čita i između redova. I iznad i mimo pasivnosti nekreativnih navika. Verujem da će u darovima naših aforističara prepoznati najbolji deo sebe i deo neravnodušnog sveta. Siguran sam da njihova energija imponuje svakom umnom biću sklonom borilačkim veštinama duha.

3.

Na kraju, uvjeren sam da je više nego primjereno ovaj prikaz završiti riječima profesora Božovića, koje najvjernije oslikavaju kako je doživio susret sa stvaralocima „monumentalnih minijatura” i kako su na profesora djelovali njihovi iscjeliteljski tretmani:

Neću da krijem: bavljenje stvaralaštvom naših aforističara gotovo me je preporodilo! Ne znam da li preterujem kada tvrdim da su me, u velikoj meri, spasavali od bezvoljnosti, teskobe i depresije, u koje sam polako, ali sigurno, tonuo. Oni su me podučili da je besmisleno previše ozbiljno shvatati svet političkih demona, samo zato što simuliraju ozbiljnost. Zadovoljstvo koje mi prčinjava susret sa duhovitom literarnom gimnastikom aforističara teško se može upoređivati sa bilo kojom drugom igrom duha. I kada u njihovim aforizmima nije bilo velikih otkrića, bilo je duhovitosti. Dovoljno da se umakne stanjima apatije.

Podgorica, 15. mart 2017.

Aleksandar Baljak

SUVERENI BRANILAC AFORIZMA

Prof. dr Ratko Božović na najčasniji način već decenijama postoji na našoj javnoj sceni. Među obimnim i raznovrsnim profesionalnim angažmanima stavka *aforističari* nekome se može činiti kao manje važan deo njegovog opusa. A ja, pak, smatram, i u to sam sve uvereniji, da upravo ovo interesovanje bitno definiše, i na neki način zaokružuje, sve ostalo u njegovoj bogatoj radnoj biografiji.

Među aforističarima je veoma cenjena činjenica da je Ratko Božović napisao i objavio brojne knjige u kojima je analizirao dela najznačajnijih aforističara iz Srbije, BiH i Crne Gore. Osim toga, neretko se odazivao da učestvuje i na literarnim promocijama naših satiričara, kao i na festivalima koji su posvećeni satiričnoj književnosti.

Šta nam ove činjenice govore o Ratku Božoviću? Pre svega to da kao intelektualac ide „putem kojim se ređe ide”. U svetu u kome autentični i kvalitetni srpski aforizam zvanična kritika zaobilazi kao da je neka prelazna bolest, Ratko Božović je jedan od retkih koji je shvatio njegovu vrednost, njegov umetnički, književni, sociološki, pa i subverzivni potencijal. Posvećujući stranice i stranice svojih knjiga ovom minijaturnom književnom rodu, Božović pokazuje i dokazuje da se ne povodi za književnim modama, već da, kao intelektualac i teoretičar visoke klase, uvek i isključivo misli svojom glavom.

O načinu na koji je Ratko Božović pisao i razmišljao o aforizmima moglo bi se reći veoma mnogo, ali možda je pre svega važno napomenuti to da je on u aforizmima s lakoćom otkrivao mnoga nova značenja i skrivene slojeve smisla, nepoznate čak i samim autorima.

Božovićevo višedecenijsko interesovanje za aforizme takođe pokazuje da je ovaj naš značajan mislilac prevazišao, ako je ikad i imao, strah od bilo kakve represije i revanšizma raznoraznih režima koji su u međuvremenu našom političkom scenom prodefilovali. Uveren sam da je strah jedan od glavnih razloga zbog kojih se naša kritika nikad nije ozbiljno bavila aforizmima. A Božović je postupio upravo suprotno, ukazujući baš na ona svojstva

aforizma koja mu daju moć da ismeje i ogoli sve totalitarno, nedemokratsko, necivilizovano u režimima pod kojima smo svih ovih godina živeli i pisali.

Posmatrano isključivo s književnog stanovišta, veliki doprinos Ratka Božovića jeste i u tome što je, kao najbolji literarni kritičar, znao da izabere, u velikom broju aforističara, one kojima posebno treba posvetiti pažnju kako bi njihovo delo bilo primećeno i ostalo upamćeno.

Istovremeno, paralelno s negovanjem i podržavanjem najznačajnijih imena naše aforistike, Ratko Božović je uvek otvoren i za podršku mladim i još neafirmisanim aforističarima, u kojima je nepogrešivo prepoznao darovite autore.

I da zaključim: ime Ratka Božovića, koje predstavlja svojevrstan brend u našoj intelektualnoj javnosti, godinama unazad nemerljivo mnogo znači srpskoj aforistici. Božović nije dozvolio i ne dozvoljava da aforističari budu marginalizovani jer dobro zna da bi svet bez ogledala za sve nas bio još teže mesto za život.

Božidar Kalezić

ISTORIJA I TRAJANJE

U samotnom prostoru razmicanja moga zadovoljstva i moje muke.

Stefan Malarme

Čitavo čovečanstvo nosimo na sebi kao svoju kožu.

Maršal Makluan

1.

Uporan sam u nastojanju da pronađem zabranjeni broj lista *Student* iz 1971. godine. Činilo mi se da bih baš u tom zabranjenom broju *Studenta* mogao da pronađem onu potrebnu inicijalnu rečenicu kojom bih počeo tekst o fenomenu zvanom Ratko Božović. I, na sreću, pronašao sam ga u hrpi odbačenih novina i papira naškrabanih kojekakvim smećem od iluzija, a potom bačenim i zaboravljenim. Iznenadio sam se kada sam gore u uglu prve stranice *Studenta* video poštansku nalepnicu na kojoj je odštampana adresa Ratka Božovića, kućni broj, stan, i sve što treba, a pošiljka je dospela u moje poštansko sanduče u zgradi na sasvim drugom kraju grada. Situacija je bila utoliko neverovatnija pošto ja, u to vreme, 1971. godine, nisam Božovića lično poznao. Strpljivo tražim rečenicu u tom subverzivnom broju *Studenta* u kojoj ću prepoznati Božovića i svestremenost njegovih pobuna.

2.

„Kultura na izdisaju uništava sve što dotakne.” Od te rečenice ekscentričnog pisca i egzibicioniste Političkog pozorišta iz Berklija Džerija Rubina počinje moj dijalog s Ratkom Božovićem sve do današnjih dana. „Ti znaš, Božo, da je

meni najbliži dijalog iz kojeg izlazim promenjen. U temelju kulture i slobodnog društva je dijalog...”, kazao mi je jednom prilikom Ratko. Taj neverovatan broj *Studenta*, koji je izašao samo tri godine posle studentskih demonstracija 1968, po mnogo čemu je uticao na „visokoproduktivno” prijateljstvo koje je između Ratka Božovića i mene započelo baš tada. Negde, u tom periodu, u listu *Student* počeo sam da objavljujem tekstove o televiziji, koji su nosili zajednički podnaslov „Televizija kao sistem dezinformacija”. Tada su se pojavila moja tri teksta zbog kojih umalo nisam bio izbačen s Televizije (RTV Beograd), na kojoj sam se tek zaposlio kao reditelj. Prvi tekst „Aseksualna televizija” trebalo je da pokaže do koje mere televizija insistira na lažnoj nevinosti i koliko nas perfidno uvijaju „topla ćebad laži” držeći nas po strani od istine koja sobom nosi rizik erotskog uzbuđenja i moguće oplodnje autentične stvarnosti, bez licemernog stida. Drugi tekst, pod naslovom „Put do saznanja kroz živu igru strasti”, govorio je o posebnim dokumentarnim emisijama. Naime, u tadašnjoj Kambodži, na samoj granici s Vijetnamom, formirano je lažno ratište, s potrebnom pirotehnikom i statistima, koji su za potrebe TV novinara i televizijskih „informacija” bili spremni pred TV kamerama da odglume sve „ratne strahote” koje su od njih tražene. I, najzad, tekst pod „Ubijanje na daljinu” progovorio je o zastrašujućim moćima televizije. Spremili su me za odstrel. I tada mi se, iznenada, prvi put u životu, javio Ratko Božović i ponudio mi podršku, odlučan da stane u odbranu mojih stavova o televiziji. Božović je podržavao sve nove pojave koje su u sebi nosile neizvesnost i rizik promene. To je činio tih davnih dana – sve do današnjih dana.

3.

Da se vratimo na zabranjeni broj lista *Student*.

Džeri Rubin u tekstu „Jebite Boga” iznosi crne pretpostavke o kulturi na izdisaju koja je spremna, pre svega, da uništi jezik i da mu oduzme moć da ispolji bilo koju smislenu komunikaciju. „Jezik sprečava opštenje”, smatra on. Sve reči su zloupotrebom istrošene. Ali, postoji, prema njemu, jedna reč koja je „zadržala svoju moć delovanja na osećanja i čistotu”, a to je reč *jebi*. Jednog svetlog zimskog dana u Berkliju Don Tomson je držao parče kartona na kojem je bilo kredom napisano: JEBEM TI RAT. Bio je uhapšen – za dva minuta. Još dva čoveka su se pojavila s transparentima JEBITE RAT i bili su uhapšeni. „Da sam se pojavio sa ogromnim transparentom UBIJ, niko se ne bi uzbudio”, priča Tomson. Drugi tekst Džerija Rubina, „Revolucija je pozorište na ulici”, obiluje porukama: VI STE POZORNICA, VI STE GLUMAC, SVE JE STVARNO, PUBLIKA NE POSTOJI. Cilj je da se uključe svi oni koji mogu da

se uključe, a svi ostali da se isključe. Ti tekstovi su odlomci iz knjige Džerija Rubina *Uradi to! Scenarija revolucije*, u kojoj on mladoj generaciji stavlja u ruke molotovljev koktel kojim bi oni trebalo da započnu rat za bolje i humanije odnose. To je sve bilo energično, sjajno, inspirativno, ali naivno, jer se generacija mladih, na kraju, ipak vratila disko muzici.

4.

Da napravim digresiju, zapravo, poređenje sa današnjim događajima, tokom aprila i maja 2017. godine u Srbiji. Mlada generacija studenata i srednjoškolača, u svakodnevnim protestnim marševima širom Srbije, pobunila se protiv katastrofalnog političkog i ekonomskog stanja u zemlji. Podigla se protiv autoritarnog sistema, korupcije, siromaštva, unižavanja znanja itd, pod geslom „kulturom protiv diktature” i „protesti protiv diktature”. Ova mlada generacija insistira na potpunom uništenju postojećeg političkog sistema u Srbiji. To znači: treba srušiti sve i ponovo graditi ispočetka. (Stvoriti novo društvo na pepelu starog.)

Međutim, „protest protiv diktature”, posle mesec dana trajanja i demonstriranja, i po kiši i po suncu, tokom aprila i maja 2017. godine sveden je, odlukom učesnika, na periodična okupljanja povodom nekog konkretnog povoda, ako ga bude bilo. U anketi lista *Danas* od 6. maja 2017. godine, povodom tog iznenađujućeg obrta, učestvovao je i Ratko Božović rekavši: „Mladost Srbije se okupila pomoću novih tehnologija, ali sve se završilo onako kako se završava ono što nije vođeno i čvršće organizovano. Mladi su bili plamen koji su snažni vetrovi ugasili. Doživeli su ono što je vlast i očekivala. Ugasili su se! Jer, sve što je dobro kratko traje. Energije mladih s početaka više nema”. Još 16. aprila 2017. godine Božović je upozoravao: „Bojim se da će sve veću energiju mladih vešti manipulatori blokirati i na već viđene načine poništiti. Ubeđen sam da se priprema takav scenario”.

Interesantno je da se pobuna mladih u Americi šezdesetih godina dvadesetog veka, pod sloganom „revolucija je pozorište na ulici”, i ova naša srpska pobunjena mladost, s parolom „protestom protiv diktature” početkom dvadeset prvog veka, mogu obuhvatiti istim zaključkom zapisanim u zabranjenom broju *Studenta*. Taj zaključak glasi: „Naivno – da, ali takođe i – veselo istorijsko buntovništvo mladih generacija i njihovih radikalnih zahteva za rušenje svega postojećeg”.

5.

I dalje govorim o zabranjenom broju *Studenta*. Policija te 1971. godine brutalno upada u redakciju lista i odnosi ceo tiraž. Ipak, u ideološkim krematorijumima režima nije moglo baš sve da se spali. Tako je ovaj primerak lista, poslat na adresu Ratka Božovića, igrom sudbine dospelo do mene. I evo ga na mom stolu. Čitam provokativni tekst o Titu i jedan, više nego potresan, dokument o sudbinama protivnika vlasti u Sovjetskom Savezu. Sovjetska vlast je svoje opozicionare proglašavala ludima i – zatvarala ih u ludnice.

6.

A tih sedamdesetih godina dvadesetog veka u Jugoslaviji se dogodilo upravo isto ono što je pisalo u zabranjenom *Studentu*. Potpukovnik JNA Radomir Veljković Laza zatvoren je u ludnicu. I – u njoj je proveo 17 godina zbog tvrdnje da je Titova strategija „slavna bitka” na Sutjesci bila pogrešna.

7.

„Da li su zidovi zatvora zidovi pakla”, ciklus je filmova: o zatvorima, zatvorskim ludnicama i političkim robijašima, koji sam snimio 1987. godine. Taj ciklus filmova pao je u političku nemilost i bilo je opasno pisati o njima i braniti njihove autore. Uprkos tome, odmah se pojavila recenzija serije iz pera Ratka Božovića. Taj tekst recenzije našao se, kasnije, i u Božovićevoj knjizi *Kroz crveno*, 1989. godine. Kao posvetu u knjizi Ratko mi je napisao: „Božidaru Kaleziću, ne zbog toga što je ovde, nego stoga što je tamo gde bi trebalo biti”.

8.

Svoj osvrt na ciklus filmova „Da li su zidovi zatvora zidovi pakla” Božović objavljuje pod naslovom „Zatvorsko društvo”. Imajući u vidu svu složenost fenomena zatvora, apsana i kazamata, a znajući za ograničene domete svake prezentacije u medijima, Ratko Božović započinje recenziju mudrošću Aleksandra Solženjicina: „Ukus mora može da se oseti i u jednom gutljaju. I, zaista, autor filma samo je provirio kroz zatvorsku ključaonicu i ništa više”.

„Da je more mastilo a nebo papir”, kako je govorio neizbežni mudri Njegoš, ne bi se mogla opisati sva dramatika i skrivena patnja modrokiselaste zatvorske memle. Ratko je primetio osnovni problem penološke andragogije,

odnosno prevaspitanja u zatvoru, koja postiže naopake i negativne efekte. U zatvoru se sprovodi proces kvarenja čoveka. Veoma često zatvorenik, ozlojeđen uslovima pod kojima izdržava kaznu, postaje tvrdoglav i bez namere da odustane od onoga što ga je i dovelo tu gde jeste. Jedan od političkih sužnjava uporedio je zatvor (konkretno, Zenicu) sa zverinjakom. Besmislen, i u ljudskom smislu potpuno nelogičan prekršaj zvani „verbalni delikt” postaje, u nekim okolnostima, čak i komičan, kao u slučaju prostodušnog drvoseče sklonog opijanju. Čim se napije ne zna šta priča i – eto ga svake godine ponovo kao „političkog zatvorenika” u čuzi. Prema Božoviću, najveća vrednost ciklusa filmova o zatvorima jeste razmicanje zavese iza koje je od nas, javnosti, bilo sklonjeno tamnovanje. Da se to krilo od javnosti, domaće i svetske, i da je bilo nezgodno za prikazivanje a zgodno za odlaganje, govori i činjenica da je jedna od epizoda filma – „Konkretno, robijaš Vlado Dapčević” – čamila u policijskom bunkeru četiri godine. Povod za ovu seriju o zatvorima bio je film belgijske televizije koja je kastigovala uslove pod kojima politički zatvorenici u Jugoslaviji izdržavaju kazne. Trebalo je doneti s terena dve informacije: prvu, da u Jugoslaviji nema političkih zatvorenika, a drugu – trebalo je da uslove u zatvorima predstavi kao idealne, bez tragova represije nad zatvorenicima. Kada je serija filmova „Da li su zidovi zatvora zidovi pakla” pokazala da je u našim zatvorima iza zidova pravi pakao, nastali su kaos, pretnje i mahanje Krivičnim zakonikom autoru, uz kvalifikacije da je neprijatelj Države. Božović ide dalje u proceni težnji i mogućnosti autora, braneći njegovu nedopričanu priču silnim i tamnim mrakom koji pokriva onaj prividni red viđen spolja. Unutra je sve složenije kada se pogase svetla i zatvorski čuvari zadremaju u stražarnicama. Tada nastaje unutrašnji alternativni pakao, stvarno upravljanje osuđenima i teror paralelne „uprave” koja je formirana u gustoj tmmini od robijaša sa moćnim pesnicama i smislom za okrutnost. Poznata je tvrdnja da „zatvor nije težak, teški su zatvorenici”. Božović insistira na činjenici, koja je više nego tačna, da je sva istina o ovom filmu o zatvorima postignuta „uplovljavanjem tvrđave u naše emocije, stvarajući zebnju, uznemirenost i pretnju zlom koje se može dogoditi svakom čoveku u ovakvom našem zlosrećnom Zatvorskom društvu”. I, na kraju, Božović citira misao sibirskog sužnja Fjodora Dostojevskog: „Na crvenom se najslabije poznaje krv”.

8.

Da se vratimo zabranjenom *Studentu* iz 1971. godine i vremenu utopijskih traganja za novim modelima organizacije društva. U tekstu „Vežbanka za revoluciju” pisalo je: „Neka nas strah ne hvata. Budimo hitri, hladnokrvni,

bestidni i veseli. Novo ne čeka. Ono je svuda. Ono je u nama. U čekaonicama u kojima vlada strah, skućeno je, tesno i nemoguće je postojati kao čovek. Razmnožavajmo slobodu”.

9.

Zabranjeno posebno izdanje *Studenta* i njegova tematska posvećenost andergraundu bilo je dokaz otvorenog opozicionog ponašanja dobrog dela naših studenata i omladine.

Tim povodom oglosio se sekretar Gradskog komiteta SK Beograda Bora Pavlović: „Poslednjih meseci pojavili su se radovi (nekih studenata, u nekim njihovim glasilima) koji se ponašaju kao da je u jugoslovenskom društvu radnička klasa izgubila vlast”.

Godine 1971. Ratko Božović je bio predsednik Saveta *Studenta*, zatim i *Vidika*, i nikada nije pravio kompromise, bez obzira na to što je *Student* uvek imao tekstove nesklone vladajućem režimu. I pored toga što je bio grdno prekorevan sa važnih političkih mesta, posebno iz svih komiteta, Božović je nedvosmisleno bio na „studentskoj” strani. Svi tekstovi ovog zabranjenog broja *Studenta* prošli su kroz njegove ruke i sa njegovim znanjem našli su se u listu.

Jednog dana (ovaj dijalog slobodno interpretiram i konstruišem na osnovu anegdota koje su pričali akteri tih događaja), u Božovićev kabinet na Fakultetu političkih nauka ušao je, očito zabrinut, njegov kolega profesor Branko Pribićević, inače prvi čovek Komiteta SK Beogradskog univerziteta, i osuo paljbu: „Zbog Vas, Božoviću, da šaljemo policiju i pravimo lomče. Da otimamo i konfiskujemo te prozapadne škrabotine po *Studentu*”. Božović mu je odgovorio: „Nije zbog nas već zbog vas, zbog vas i krutosti režima. Otvorite prozore i dozvolite da uđe svežina, da se provetre prostori”. Sutradan, Ratko Božović, kao predsednik Saveta, zatim članovi Saveta i članovi i saradnici *Studenta*, bili su pozvani u Univerzitetski komitet SK, koji se tada nalazio pored samog hotela „Mažestik”. Jedan član Univerzitetskog komiteta, zadužen za *Student*, kritički se ostrvio na stavove iznete u listu i najcrnjim rečima se okomio na Božovića i ostale. Pretećim tonom i kvalifikacijama, bez mere i ukusa, održao im je podužu evakelu. Ratko Božović nije hteo to da sluša, već je ustao i demonstrativno napustio sastanak, a za njim i kompletna Redakcija u znak nepristajanja na krute ideološke ocene i politički diktat. Tako je to bilo 1971.

Ovo pišem 2017, maja meseca, i upravo na Televiziji N1 čujem i vidim Ratka kako govori: „Srbija živi u lažomaniji. Laž je dominantna dimenzija javnog života. U našem društvu nema javne debate, niti kritičke javnosti. Nema

puta do istine. Građanin je potisnut. Na sceni je autoritarna vladavina kojoj ide naruku naš podanički mentalitet. Drugim rečima: ovde nema slobode, a kada nema slobode nema ni istine. Srbija je na **dugom putovanju u noć**.

Čujem glas iz publike: „Ratko je intelektualac koji uvek kritički misli. Jedan je Ratko!”

10.

Ratka Božovića upoznao sam 1971. godine, prilikom snimanja emisije „Kultura danas” u kojoj je trebalo da govori o knjizi kontroverznog mediologa Maršala Makluana. *Poznavanje opštila čovekovih produžetaka*, koju je iste godine objavila beogradska *Prosveta*. Trebalo je da se nađemo u Ratkovom stanu da bismo se dogovorili o učešću u TV emisiji.

„Gde stanujete, kako da Vas nađem”, pitao sam Ratka. „Evo, vidi ovako: idi pravo i čim naiđeš na raskrnicu, kreni unatrag, i na pravom si putu”, odgovorio mi je.

11.

Pitao sam se da li se Ratko našalio ili je slučajno upotrebio ovaj paradoks o raskrnicu i „kretanju unatrag”. „Znam, takođe, da čovek koji se kreće (makar i unatrag) i koji se bori za neki ideal, pa neka je taj ideal i iz prošlosti, vodi svet ka budućnosti. Znam da su reakcionari samo oni koji su zadovoljni sadašnjošću”, tvrdi Miguel de Unamuno. „Tokom godina čovek ispunjava prostor slikama pokrajina, kraljevina, planina, zaliva, brodova, ostrva, riba, soba, alata, zvezda, konja i ljudi. Pred svoju smrt on otkriva da taj trajni lavirint linija iscertava sliku njegovog sopstvenog lika”. Ovako je Horhe Luis Borhes video svoje kretanje unatrag kada je naišao na raskrnicu. Postoje magijske tačke, metafizički ambisi prošlosti u koje se ne smemo previše zagledati, jer ako nam prošlost „popije pamet”, i ako je ne uzimamo sa „zrncem soli”, ona može začas „postati objekt nasilja i velikih zloupotreba”, poručuje Božović. Jedan „iracionalni” test izgleda ovako: ako neprekidno, i duže vreme, gledate u jednu tačku, iz nje će izroniti lik Isusa Hrista. Međutim, to nije nikakva optička iluzija, već unutrašnje svedočanstvo da Isus Hrist živi duboko u vama. Tako taj fenomen fiksacije „metafizičkog ambisa” tumače oni koji su prošli kroz iskustvo „duhovno mobilisanih” ljudi. Da bi Vidovdan bio emotivno dostupan Srpstvu, isuviše uspavanom bajkama komunizma, Crkva je utovarila mošti kneza Lazara u nacionalne kočije i danima ih vozala širom Srbije i Bosne i Hercegovine. Tako je, uz sveopštu medijsku podršku, sprovedena „duhovna mobilizacija” Srpstva. Srpska pravoslavna crkva je na taj

način podsticala Miloševića da dovrši „političku i vojnu mobilizaciju” i da Srbiju uvede u ratove. Za potrebe crkva je Biljanu Plavšić nazvala „Kosovkom devojkom”, a majku Radovana Karadžića „Majkom Jugovića”. Feljtoni u novinama bavili su se oživljavanjem prošlosti. „Od mraka prošlosti gotovo da smo obnevideli”, kaže Božović. Ljudi sa obešenim kašikama oko vrata odlazili su na bojišta da se bore za povratak Srpstva. Mitološko je ono što se nikada nije dogodilo, a večno traje. Zato bi kretanje unatrag trebalo temeljiti na čvrstim polazištima, na vidljivim tačkama oslonca i na realizmu stvarnog, na svemu onome što nas drži budnima dok stupamo u modričaste prostore prošlosti, u te „doline suza” i jecaja. Božović upozorava na opšte poznati romantizam sećanja i na fenomen „večite sadašnjosti”, smatrajući da se prošlost ne bi smela tumačiti isključivo kao „prisutnost odsutnog” već bi trebalo imati u vidu i „otsutnost prisutnog”. Čovek se, tvrdi on, nalazi u vremenu, u svojevrsnoj tački spajanja onoga što je bilo sa onim što će biti. „Najveća misterija za čoveka nadmoćne elektronske tehnologije jeste vreme”, tvrdi Makluan, „kao što je nekada za čoveka ‘plemenske zajednice’ to bio svemir”. Za Borhesa, vreme je biće koje gradi i razgrađuje čoveka. Božović upozorava da sećanje nikako ne bi smelo da ostane čin destrukcije, ni voljni, niti nevoljni zaborav uverenja, nada, snova, strahova i patnji predaka. Ali, nažalost, „progres je nepravda koju svaki naraštaj učini onome što mu je prethodilo”. Tako to vidi Emil Sioran. Božović se zalaže za vertikalno kretanje u kojem nam je savremeno sve ono što je oduvek gradilo budućnost. Kada se nađemo na raskrsnici na kojoj ne uspevamo da se odlučimo za put kojim ćemo nastaviti, svaka, i najmanja sitnica, može nas povući unatrag, u prošlost, čak i „miris šolje čaja”, kako bi rekao Marsel Prust. Osnovna dilema koja nas muči kada nađemo na raskrsnicu, prema Božoviću, jeste: da li da krenemo unatrag u istoriju, tamo gde se prošlost dogodila i okončala, ili da idemo dalje, bez osvrtnja. Ono što je bilo ne treba više tražiti tamo gde je nekada bilo, jer tamo nikada više neće biti. Savremeni čovek mu je više puta menjao mesto, zavisno od potreba i ciljeva. A cilj je nešto odvratno ako se ne temelji na humanim i duboko ljudskim polazištima. Bez poznavanja onoga što je nekada bilo, bez sećanja, kako kaže Božović, ne može se razumeti ni ovo što danas jeste. Jer, „sećanje je zamena za ljubav” u liturgijskoj pevnoj intonaciji, izgovara Josif Brodski. A ko je taj mudrac koji bi razumeo puteve po kojima se ljubav kreće? Sećanje je umno kretanje unatrag, koje nas obavezno dovodi do „osame”. Veliki Aleksandar Herceg je svoje remek delo o sećanju započeo bolnim uzdahom, ali „i molitvom”, dovršava tu misao Ratko.

12.

„Elektronsko doba – tvrdio je Makluan – stvoríće prostor u kojem ćemo moći da stupimo u spiritualni kontakt sa Bogom. Tako ćemo, kao od majke rođeni, videti sebe spojene sa večnošću“. „Makluanove teze nisu na naročitoj ceni kod tradicionalnih naučnika – dodaje Božović – iako su veoma izazovne i prijaju ljudima od duha. Bendžamin de Mol je njegove stavove tumačio kao smicalice koje počivaju na varkama premeštanja današnje stvarnosti u budućnost koja polazi od očajničkih nada kao od činjenica.“

13.

Vraćam se Božovićevom učešću u emisiji „Kultura danas“ te davne 1971. godine. Šarmantna i elokventna Božovićeva verbalna igra o Makluanovoj knjizi u toj TV emisiji počela je ovako:

Paradoks je mentalni diskurs čarobnog Makluana, dok mu zapažanja idu po ivici humora do same „učtivosti očaja“, kao što bi to rekao Ežen Jonesko. Sada vidite, poručuje Makluan, da mi u doba elektronike nosimo celo čovečanstvo na sebi kao svoju kožu. Stavovi Makluana da će elektronski mediji ukinuti „fragmentarnu“, „linearnu“, „specijalizovanu civilizaciju“, koja je počela od štamparske tehnike i da će ponovo stvoriti „plemensku kulturu“ u kojoj će se misao i delo sjediniti stvarajući „globalno selo“ – nastavio je Božović – više se ne mogu smatrati utopijom. Bilo je teško shvatiti Makluanove ultraekscentrične poglede na tehnologiju, posebno njegovu teoriju o čulnim produžecima, i tezu da je moguće izmestiti čovekova „osjetila“ izvan njegovog tela. Na primer, kod slepog čoveka nervni završeci su smešteni na vrh slepačkog štapa. Čak je i svest čovekov produžetak, „kojim se zamagljuje blagoslov sjedinjenosti u kolektivnom nesvesnom“. Zatim, i sam jezik jeste produžetak svih čovekovih čula zajedno.

Pokušavao sam i ja u to vreme da se bavim mediologijom, zbog čega mi je ovo Božovićevo tumačenje Makluanovih ideja bilo interesantno, tako da ga pamtim do danas. Ratko se opet pozvao na Džerija Rubina, koji je u knjizi *Uradi to! Scenarija revolucije* tvrdio da mediji ne izveštavaju o onome što se stvarno dogodilo već da oni sami stvaraju događaje i spektakle. Isključite ton na televizoru i tako ćete bolje razumeti o čemu je reč, upozoravao je Rubin. „Kada smo marširali na Vašington niko se ne seća nijedne jedine reči od onoga što su tu trućali o nama. Slika je govorila sve i niko nije mogao da ignoriše nepreglednu masu koja se uvećavala“, piše Džeri Rubin 1971, u vreme vijetnamske krize u Americi. Džeri Rubin i Ebi Hofman, prilikom organizovanja marša na Vašington, konsultovali su Maršala Makluana, toga kralja

pop-misli, kako tvrdi Bendžamin de Mol u knjizi *Makluan – za i protiv*, koji ih je tim povodom savetovao: „Događaj koji pripremate učinite interesantnim, pa čak i zabavnim, i dovedite ga do vizuelno nadrealnih vratolomija, do čuda, hirova i provokativnih uličnih pozorišta. Samo u tom slučaju možete računati na punu pokrivenost televizijom, kao i na veću minutažu u njenom programu”. Televizija ima moć da stvori paralelnu realnost, tvrdio je Božović, takozvanu virtuelnu realnost, i ona ima opasnu manipulativnu snagu i zlonamernu spremnost da modeluje čovekovu svest i upravlja njegovim uverenjima, drugim rečima: da mu „ispire mozak”. Božović je, zatim, veoma kritički govorio o ulozi televizije u stvaranju javnog mnjenja, kao i o političkoj indoktrinaciji gledališta. Ovaj tekst Ratka Božovića, izgovoren u emisiji „Kultura danas”, rekonstruisao sam na osnovu zabeleški upisanih u „programski karton o vizuelnim podacima i auditivnom sadržaju emisije” koji smo posle emitovanja svake emisije imali obavezu da dostavljamo službi TV Dokumentacija.

14.

Sedamdesetih godina dvadesetog veka u Beogradu Ratko Božović je smatran jednim od najpouzdanijih tumača ideja Maršala Makluana. Makluan, taj obožavani i blaćeni „filozof”, podelio je medije na tople i hladne. Na primer, televizija je, prema njemu, hladni medij, nisko, oskudno definisan sa malo ponuđenih informacija te joj je zbog toga potrebna nadohrana, fitbek, aktivnija participacija TV primaoca, i angažovanje većeg broja čula. Topli medij, u koji se ubraja, između ostalih, radio, nude primaocu obilje informacija i nije im potrebna nadohrana, fitbek, niti angažovanje većeg broja čula. U jednom čikaškom TV studiju, 1960. godine, odvijao se duel predsedničkih kandidata Džona Kenedija i Ričarda Niksona. Gledaoci koji su pre toga slušali Niksona i Kenedija na radiju bili su ubeđeni da Nikson pobeđuje. Međutim, debata na televiziji je sve promenila. „Pred TV kamerama nije najvažnije šta neko govori već način na koji govori. Šarm i imidž su presudni, a ne „topla, iscrpna definisanost”, tvrdio je Makluan. Ovaj događaj je za sva vremena u Americi stvorio mit o efikasnosti televizije u predizbornim kampanjama (i ne samo u Americi). „Jevreji su masovno ubijani u vreme fašizma zato što se radio pojavio pre televizije, jer da se prvo pojavila televizija Hitlera uopšte ne bi bilo”, tvrdio je Makluan. Evo kako je filozof Emil Sioran video autoritarnost vođe i fascinaciju Hitlerom, kojoj ni sam nije odoleo kao devetogodišnjak: „Hitlerov značaj bio je u tome što je on svojom veštinom zavodjenja potisnuo kritički duh nacije. Ljudska bića istovremeno teže slobodi i raduju se kada je izgube. Nemci podižu ruke ka svom vođi, nestrpljivo tražeći da ih porobi”.

15.

Televizija Beograd je sedamdesetih godina prelazila iz crno-bele u kolor tehniku. Počela je da boji sadržaje, kako se tada žargonski govorilo. I tim povodom u *TV Novostima* pojavio se aforizam besmrtnog Duška Radovića: „Mnogo muke iza toga stoji da se **ništa** prikaže u boji”. Ratko Božović je u duhu tog vremena „lovaca na jelene” govorio, a možda i nije baš tako govorio ali mi to liči na njegovu tadašnju hipi pobunu i njegovu večitu i sveopštu pobunu protiv svega: „Ja sam objavio rat perceptivnom imperijalizmu. Pozdravljam nove tehnologije koje će televizijske kamere pretvoriti u instrumente istine. Tehnologija je metateatar. Tehnologija je fitbek (nadohranjivanje) informacija”.

„Mora se malo preterivati da bi se čulo, jer ako ne preteruješ, ako nisi u hiperboli, ako nisi u žarkoj, jarkoj varijanti – onda ništa od svega”, tako mi je Ratko razrešio dilemu o tome da li govorim ono što bi trebalo reći.

16.

Filozof Martin Hajdeger je za tehnologiju rekao da je to nova metafizika, a Suzan Zontag je dodala: „To je sjajno!” Ratko Božović je snažno podržavao Makluana, tog „metafizičara medija”, govoreći da je svet uplovio u prostor novotarija i modernizma, u kojem tehnološki pronalasci nisu vrednosno neutralni već sobom nose ogromne mogućnosti koje iz osnova menjaju čoveka. Isticao je da su se, sve do Makluanove tvrdnje da „opštilo predstavlja poruku”, orili glasovi suprotnog mišljenja, „glasovi somnabulnih”, kako ih je Makluan nazivao, po kojima su nove tehnologije neutralne: nisu ni dobre ni loše, sve dok im način upotrebe ne odredi vrednost. To su, ipak, bila stara merila kojima više nije mogla da se promišlja elektronska tehnologija, tehnologija budućnosti i ono sutrašnje koje je osvanulo danas. Ratko Božović, ipak, nije bez ikakve rezerve prihvatao Makluanov „tehnološki determinizam” izražen u pomenutoj sintagmi („medij je poruka”), jer ako bi isključivo tako bilo, smatra Božović, onda bi smisao čovekove kreativnosti i humanističkog usmerenja bio doveden u pitanje. Luis Mamford se iz perspektive *organskog humanizma* i hiperaktivne funkcije ljudskog mozga suprotstavio Makluanovoj tvrdnji da će tehnologija a ne priroda oblikovati okruženje čoveka i čovečanstva. Na to je Mamford gledao kao na najgori mogući ishod, koji je, nažalost, i sam prepoznao. Makluan je, kao neki guru, objavio: „Približavamo se tehnološkoj simulaciji svesti kada će kreativni proces značajno kolektivno obuhvatiti celo čovečanstvo, sve ljude na planeti”.

17.

Božović je suvereni tumač kontroverznih, paradoksalnih i ne baš lako shvatljivih (i svarljivih) Makluanovih poruka. Očigledno iz tog razloga Ratko Božović je bio predložen za prestižnu Makluanovu nagradu, ali to je bilo osujećeno zbog dramatičnih događaja koji su označili raspad Jugoslavije.

18.

Teren komunikacija snažno je uzdrman furioznim talasom nove tehnologije, ali bez znanja, sa „zaverenicima tradicionalnih vrednosti i jučerašnjeg ukusa” nije bilo moguće napredovati, niti unutar sebe, na ličnom planu, niti u profesiji (novinarstvu ili komunikologiji). „Slažem se – poručuje Božović – sa Žanom Kaznevom, ministrom za komunikacije u francuskoj vladi i teoretičarem medija, da ako bi se na televiziji našli najkreativniji stvaraoци nacije TV program bi sigurno izgledao drugačije”. No, nažalost, „senzibilitet modernosti”, zasnovan na znalačkoj i kreativnoj upotrebi novih tehnologija, jeste poražavajući.

19.

Sećam se jedne ankete sedamdesetih godina prošlog veka na RTS u kojoj je bilo postavljeno pitanje: šta znate da radite osim ovoga što na televiziji radite. Uporno sam od sekretarice tražio da vidim šta su zaposleni, novinari i ostali, ponudili kao odgovor. Pitala me šta će mi to, a ja sam rekao da želim da vidim šta ovi ljudi uopšte znaju da rade jer ovo što rade – ne znaju da rade.

20.

Iz znanja se rađa ljubav, iz ljubavi sreća, a iz sreće uspešnost, kaže Božović. Nije dovoljno samo voleti nešto da radite, i nije to isključiva i jedina kvalifikacija koja je potrebna za bavljenje nekim poslom. Znanje je pokretač društvenih promena i sveopšteg napretka, a bavljenje nekim poslom (na primer, novinarstvom), samo na osnovu toga što volite da budete novinar, bez dovoljno znanja i stručnosti, može vas dovesti do toga da budete ucenjeni gubljenjem pozicija ili toliko voljenog radnog mesta, ukoliko ne pristanete na kojekakve diktate i informativne ekstremizme. Nažalost, novinari bez znanja, morala i savesti, po pravilu pristaju na sve i postaju glavni proizvođači i promoteri straha, mržnje i zla, kaže Božović.

21.

U vreme ratova devedesetih godina dvadesetog veka, „u kojima nismo učestvovali”, novinarka sedi u redakciji usred Beograda i čita „izveštaj”, uključuje se uživo u TV Dnevnik, tobože „direktno iz Sarajeva”, izveštavajući kako – evo baš u tom momentu „prisustvuje” jezivoj sceni u kojoj lavove u Zoološkom vrtu hrane srpskom decom.

22.

Božović uporno ponavlja da stanje u medijima odslikava stanje u društvu. Nema slobode medija u društvu u kojem nema istine, morala, niti vrednosnog poretka. A, opet, bez slobodnih medija nema slobodnog društva. Ovu upozoravajuću istinu Božović, kao mantru, ponavlja kadgod mu se pruži prilika za to. Nažalost, istina nije u skladu sa čovekovom prirodom, tvrdi filozof morala Kant (a u našem društvu nije u skladu ni sa društvenim normama niti sa aktuelnom političkom praksom), a laž i zablude jesu. Istina zahteva od čoveka da prizna ograničenosti, dok zablude i laži tvrde da ograničenosti nema. Laž i zablude su bezgranične. Lešek Kolakovski u ironičnoj formi govori da se više niko neće začuditi ako se bubašvaba nazove slavujem. Međutim, velike nevolje, smatra filozof, pravi onaj ko otkrije da bubašvaba, ipak, nije slavuj.

23.

Nalazimo se u razvijenoj fazi tabloizacije celog društva, a posebno novinarstva kao jednog od segmenata na kojem počiva svako demokratsko, prosveteno društvo. Zrelo doba tabloizacije povezujem sa širenjem laži, kaže Božović, i lažnih informacija.

„Može se na razne načine ubiti čovek a da se ne puca u njega”, rekao je Vlado Dapčević, dugogodišnji sužanj socijalističkih tamnica. Naša sredstva informisanja svojevrsne su „mašine za blaćenje” i „manufakture laži”, koje su ponekad predigre za fizičke likvidacije. (Uzmimo za primer likvidaciju Zorana Đinđića i napise u novinama koji su tome prethodili).

Upitan na portalu *Dvougao* da oceni slobodu medija u Srbiji od 1 do 5, Božović je odgovorio: „Dva! Zahvaljujući malobrojnim medijima koji još nisu ugušeni”. „Dva minus!”, dodao je odmah za njim psiholog prof. Žarko Trebješanin. „Naredba je: treba uništiti, popljuvati, prevariti. Uraditi najgora!”, rekao je Umberto Eko na promociji svog romana *Nulti broj*. „Upropasti najbolje!”, dodaje Ratko Božović i sve će početi da se vraća unatrag, dok god stojimo na društvenoj raskrsnici, u dilemu Eros ili Tanatos.

24.

Neoliberalni koncept društva uvodi potražnju kao etički princip. Tako su kič i šund, prema Božoviću, zavladao domaćim medijskim tržištem. U našim dnevnim novinama se plasira vest da se sajber zvezda Kim Kardašijan pojavila na koncertu Kanje Vesta bez gaćica, a naslovna strana drugih, takođe dnevnih novina, objavljuje lik Svetoga Save uz dominirajuću vest na stranici i fotos da je, pred ulazak u rijaliti šou, „Jelena uhapšena sa kurcem u gaćicama”. Publika to traži, a od nje se živi – to je opravdanje.

25.

Božović upozorava na urušavanje morala i neophodnost elementarne pristojnosti komercijalnih medija – novine i televizije, posebno komercijalne televizije na kojima se kojekakve gadosti, vrući seks, brutalni kriminal i svi oblici nasilja u rijaliti programima emituju 24 sata dnevno: od rane zore do mrkne noći. Postoji podatak da bezmalo dva miliona TV gledalaca dnevno, putem telefona, video-linka ili ličnim prisustvom u studiju, dolazi u posredan ili neposredan kontakt sa likovima iz te „životinjske farme”. „Baš dobro” – komentarisao je jedan građanin – „sada bar znamo koliko idiota imamo u Srbiji”.

26.

Ovo je poruka koju sam pročitao na Fejsbuku srpske rok i džez pevačice Ivane Jordan: „Poštovana Ivana, za ljude koji promišljaju i misle ne može se reći da lažu, što ne znači da ne mogu biti u zabludi. Ali, laž na našoj estradi nešto je drugo – ona je šizofrenija od koje je obolela cela ova nacija. Tvoje obrazovanje i fizionomija trebalo bi da budu daleko od lakrdija koje deluju na terenu estrade i tabloidnih medija. Danas je stanje na estradi na kojoj su gadosti i primitivizam pretvoreni u vrhunski patriotski zanos – genocidno. Pre nekoliko večeri, na televiziji, posle Vašeg nastupa, na scenu izlazi neka ženska bedevija, prilazi joj fini gospodin i uz njeno arlaukanje pada u trans i pleše. Narod je, inače, „pučina jedna grdna” i misli da se jede sve što leti. Platon je rekao: „Kakva država takva i muzika” i, kako vidiš, sve je u rasturu. Preostaje nam jedino da svi pobegnemo odavde”.

27.

Od televizije, kao institucije kulture, danas je stvoreno vašarište, metafizički supermarket. Slobodni građanin pretvoren je u marionetu neoliberalnog tipa, u bezličnu spodobu, u „konzumenta“. „Kako se tu nešto može promeniti“ – pita se TV voditelj u najavi razgovora sa Ratkom Božovićem – „kada je naš današnji gost još 2013. godine govorio da u rijaliti šou programima ima više estetike i etike nego na našoj političkoj sceni“...

28.

Šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka, dok je Makluan još bio živ, maštalo se o revoluciji koja je imala kao cilj rekonstrukciju televizije, tada najmoćnijeg informativnog medija. Ta revolucija je podrazumevala radikalni proboj u tehnologiji. *Sony* je tada izbacio na tržište TV kameru veličine kutije šibice koja je mogla da snimi i odmah reprodukuje sliku u trajanju od pola sata. Za tadašnje vreme bile su to maksimalne mogućnosti da se dođe do paralelnih, alternativnih podataka izvan domašaja strogo kontrolisanog javnog prostora i zvaničnih državnih informacija.

29.

Međutim, tehnologija je danas, tvrdi Božović, prevazišla sve te prepreke i od osamdesetih godina prošlog veka diktira stvari sa novim, neslućenim mogućnostima.

30.

Maja meseca 2017. godine, u vreme protesta pod sloganom „Kulturom protiv diktature“, masa studenata i mladih ljudi sedela je ispred zgrade Javnog servisa RTS, uzvikujući: „Hoćemo uživo!“ U tom momentu, hiljade mobilnih telefona, Fejsbuk uživo prenosa, selfija i sofisticiranih video kamera beležilo je sve što se događa. Sa desetina video portala emitovan je uživo ceo događaj i svi su mogli da ga prate na svojim računarima, tabletima, laptopovima i mobilnim telefonima – gde god da su bili u tom trenutku.

31.

„Ko su ovi mladi ljudi koji svih ovih dana protestuju”? – postavlja pitanje novinar pred kamerama N1 Televizije, dok se iza njega kreće kolona mladih sa pištaljkama, protestnim panoima, parolama i, obavezno, sa mobilnim telefonom u ruci. Međutim, glavno pitanje u danima protesta bilo je: ko organizuje ove proteste i koja stranka, ili koja ličnost stoji iza svega? Bilo je teško prihvatiti da oni nemaju, tradicionalistički gledano, organizatora i da su on-line društvene mreže – Internet i Gugl – organizatori ovih pobuna. Reč je o tehnologiji, koja, hteli mi to ili ne, oblikuje društvenu stvarnost uvodeći nove forme komunikacija.

32.

Elektronska tehnologija je na ove proteste izvela novu generaciju, koja se umnogome razlikuje od svih dosadašnjih. „Vidite, ova današnja generacija se razlikuje od generacije hipi pokreta šezdesetih godina prošloga veka po onome što drži u ruci. Hipi generacija iz šezdesetih u ruci je držala cvet, a ova danas mobilni telefon” – primećuje Božović. Generacija koja se buni i koju čini većina mladih ljudi u protestnim kolonama iz maja meseca 2017, sociolozi i eksperti nazivaju „milenijalci”. U „milenijalce” se ubrajaju oni koji su rođeni od 1990. do 2000. godine. Za tu generaciju se kaže da je pre naučila da se služi „mišem” nego kašikom. „Ja čim otvorim oči uđem na Fejsbuk, Jutjub i Instagram da vidim gde je ko i šta se dešava. Bojim se da nešto ne propustim. Jer, ako sam dobro informisan, teško će me neko prevariti” – kaže „milenijalac”. Poznato je da 61 odsto „milenijalaca” koristi društvene mreže kao jedini izvor vesti o politici, vladi, i o svim društvenim pitanjima. „Četiri devojke su tokom vožnje uključile Fejsbuk live da bi uživo prenosile sve što im se u kolima dešava. Trenutak nepažnje i – bile su mrtve. Njihovi školski drugovi iz Vašingtona, posredstvom Fejsbuk live, uživo su pratili stradanje svojih Fejsbuk drugarica” – pisao je *Vašington post*.

U malom holandskom gradu Bodengraven ugrađena je u trotoare svetleća saobraćajna signalizacija da bi mogli da je vide i oni koji, ne dižući glavu, zure u mobilne telefone.

Svuda u svetu se obavljaju istraživanja – u ekonomiji i politici – kako da se zadovolje apetiti te nadolazeće generacije. I na našim ulicama, u javnom prevozu, po parkovima, trgovima i, zaista, gdegod da pogledamo, mogu se videti mladi ljudi kako zure u mobilne telefone. „Meni je mobilni životni saputnik i držim ga pod jastukom dok spavam” – ispoveda se „milenijalac”. Kada kažemo mobilni telefon mislimo na Internet – to je važno da se zna.

33.

U našem društvu, u kojem je milion i dvesta hiljada ljudi bez osnovne škole, omladina koja na Jutjubu uči sve, čak i to kako da dresira psa, dobija etiketu najlošije omladine, „najgore do sada”, iskvarene i otuđene. „Tako govore oni koji su učaureni u svojim staromodnim kalupima i svojim nekadašnjim vrednostima tako da im sve što je novo smeta. Za novo je potrebno znanje, a oni osećaju strah. Njih novo ugrožava, jer ne mogu da se pomire sa tim da je njihovo vreme prošlo” – govori Ratko Božović za portal *Na čaj sa...*

„Moramo imati u vidu da smo mi na drugom mestu u svetu po odlivu mozgova. Oni ne misle da se vrate, jer ovde moraju da se dese strukturne promene. Vidite, srednji sloj je postradao, a on je nosilac znanja. Ne može nepismenost promeniti društvo – to ne može nepismen čovek. Ja, razume se, nepismenog čoveka ne isključujem iz onoga što je život. On mora imati život koji je dostojan svakog čoveka, ali ja govorim o snagama koje dolaze iz znanja, iz slobodne svesti, iz onoga što je sloboda koja će promeniti ovo društvo. Ovde su, od devedesetih godina sve do danas, kultura svakodnevice i stil življenja u mrežama provincijalizma od kojih pati svako društvo koje se zatvorilo i to mora da se menja” – govori Ratko za Kablovsku televiziju KCN.

34.

Nobelovac Bob Dilan je, još šezdesetih godina prošloga veka, u vreme Vijetnamskog rata – Americi, a i celom svetu, poručio: „Vaši sinovi i vaše kćeri su neposlušni ljudi novog doba i njihova pitanja huče kao vetar”. Ratko je i sam pripadao toj bobdilanovskoj generaciji koja je, verujući u utopiju, menjala svet. Božovića ni do današnjeg dana nije napustila vera u utopiju i u konačnu pobedu morala, znanja, slobode govora i slobode kao ontološke kategorije. On sanja o građaninu sa koga su zbačeni lanci prisile jednoulja. Svoja verbalna „siktanja” na mnogim video portalima izgovara s patosom „pozitivnog nihilizma” ili „depresivnog optimizma”, što je njemu kudikamo bliže. Pesnik Moma Dimić je 1987. godine posetio filozofa Emila Siorana na njegovoj čuvenoj mansardi u Parizu: „Da li još mislite da će čovek propasti, kao što ste nekada govorili?” – upitao ga je Moma Dimić. „Ne, sada mislim da čovek mora propasti”, odgovorio je Sioran. Tu upozoravajuću energiju pozitivnog nihilizma nalazimo i u Božovićevim odgovorima na portalu *Dvougao*, gde govori o medijskoj sceni u Srbiji, „kao mračnu, a političku scenu vidim kao paranoidnu”.

Ratko Božović nas podseća na ohrabrujući globalni hipi nihilizam kroz reči Boba Dilana izgovorene pred pola miliona hipijevaca na koncertu u Vudstoku 1969. godine: „Note naših hipi balada, kojima rušimo ceo svet i sve oko sebe, zamenjuju konvencionalne reči koje se pretvaraju u političke, duhovne i emotivne mostove ujedinjenja. Granice ne postoje”.

35.

Povodom „huka u vetru” beogradskim ulicama maja 2017. godine, Božović izjavljuje za Televiziju N1: „Ovi naši neposlušni mladi ljudi, generacija novoga doba, ne pristaje na podaništvo ni u kući, u svojoj eventualno autoritarnoj porodici. Zašto bi pristajala na podaništvo u zajednici u kojoj se uspostavlja kult ličnosti? Oni atakuju na jednu političku arheologiju, na jednu političku zoologiju... Mladi ljudi na to ne pristaju. Ne pristaju na to da im neko ubija vreme koje dolazi i u kojem neće više napuštati zemlju, neće pakovati kofere jer ih je i inače otišlo odavde previše”.

36.

Elektronska informativna tehnologija stvorila je prostor alternativnom govoru i informacijama koje se ne mogu naći u strogo kontrolisanim medijima.

Etablirani tradicionalistički mediji (*u funkciji sistema*) nisu obraćali pažnju na metež i kolone mladih ljudi po ulicama Beograda. Snimanje i emitovanje događaja novim tehnološkim sredstvima autoritarna vlast je tumačila kao opoziciono delovanje neprijatelja i nije previše obraćala pažnju na te sadržaje. Stari, tradicionalistički mediji – televizija i štampa – još ni izdaleka nisu izgubili moć. „Stari mediji su uvek sadržaj novih medija”, govorio je Makluan. Mnogi mladi ljudi, „milenijalci”, koje još nazivaju i „svilenom generacijom”, milioni ljudi sa mobilnim telefonima i „kompjuterashi” više veruju društvenim mrežama nego televiziji i štampi. Mnogi već ne kupuju novine, niti uključuju televizore. Mislim da nije još uvek prepoznat informativni potencijal društvenih mreža niti njihova mogućnost da svaku informaciju prošire sa neverovatnim ubrzanjem. Poruke sa društvenih mreža imaju ambiciju da promene svet. Da vidimo ove podatke: pevačicu i glumicu Selen Gomez 121.000.000 ljudi prati na njenoj društvenoj mreži Instagramu u jednom danu, i pročita sve što ona napiše. Pevačicu Arijanu Grande na mreži prati dnevno 107.000.000 ljudi. Tejlor Svift, kantri pevačicu, svakog dana na Instagramu poseti 102.000.000 ljudi. Sve što napiše u toku dana Donald Tramp na Instagramu pročita 7.000.000 pratilaca, a što napiše na svom Tviteru – 31.000.000. Hilari Klinton na Tviteru ima nepunih 16.000.000

poseta dnevno. Našeg Novaka Đokovića na Instagramu prati 3.300.000 ljudi svakoga dana, a na Tviteru 7.500.000.

37.

„Afrodito, boginjo putenosti koja si rođena iz pene, tebi se obraćam. Zaštiti me!” – moli američka bluz pevačica i glumica „velikog srca” Bijonse. „Fina vatra mi gori pod kožom, a jezik mi je slomljen.” Bijonse se svakodnevno suoči sa više od 100.000.000 pratilaca na Tviteru. Ledi Gaga poručuje sa svog Fejsbuka: „Javljam se iz sajber kraljevstva, okružena milionima Fejsbuk podanika. Ja ću zagaditi vašu kulturu”.

38.

Internet kao globalni javni prostor i druge informacione i komunikacione tehnologije veoma su moćno sredstvo za mobilizaciju javnog mnjenja i za pružanje otpora nakaradnim autoritarnim politikama i nepravdi uopšte. Internet je šansa za slobodu govora, kritičko mišljenje i uspostavljanje ličnog integriteta. To je raj za građanski otpor. U autoritarnim društvima u kojima vladaju jednoulje i diktat mišljenja vlast pokušava da uđe i u to jedino polje slobode i da ga naruši. Na primer, u Rusiji je Internet prostor označen kao mesto okupljanja opozicionara i Putinovih kritičara. Plan je da se taj prostor stavi pod kontrolu države. Njegovi sadržaji su već kontrolisani i, prema potrebi, davani policiji i istražnim organima. U slučaju rata i velikih antivladinih demonstracija Putin je odlučio da će Internet biti podržavljen i da će njegova upotreba biti zabranjena. Međutim, i botovi, svuda u svetu, za novac pišu – na portalima i društvenim mrežama – laži i panagirike diktatorima. U Srbiji su mnogobrojni botovi članovi vladajuće partije, to su stranački botovi koji na mig gospodara stupaju u akciju. Bilo je i kod nas u Srbiji hapšenja i privođenja zbog sadržaja na društvenim mrežama pod obrazloženjem uzbunjivanja javnosti. Profil na Internetu i na društvenoj mreži jeste privatni posed. Ulazak države u taj posed je ulazak u najintimniji prostor pojedinca.

Lider Internet portala *Buka*, povodom pokušaja stavljanja pod državni nadzor Internet medija u Republici Srpskoj, za *Radio Slobodna Evropa* kaže: „Imate ovde samo nekoliko ljudi – možemo ih na prste izbrojati – koji se usuđuju da slobodno i otvoreno iznose svoje mišljenja o politici i problemima u državi. Dobija se utisak da politička vlast i vlastodršci pokušavaju da donesu nelogične i rigidne zakone i zabrane koji će se odnositi samo na taj

mali broj slobodoumnih ljudi. Vlast želi da i njih zaplaši, da i oni nestanu sa medijske scene i Internet prostora”.

39.

Ratko Božović je slobodouman čovek, čovek dijaloga. On je veliki protivnik isključivog i do kraja iskazanog, jer na površini do kraja iskazanog javlja se odsustvo aktivnog traženja sebe. On je pristalica skepticizma u saznavnom smislu, smatrajući da istina nije cilj već put koji vodi ka istini. I zato veoma često uzvikuje: Dijalog, dijalog, dijalog.

Već sam citirao njegovu ključnu misao vodilju o dijalogu kao saznavnom procesu. Naime, iz dijaloga moramo izaći promenjeni, ništa nismo učinili ako nas dijalog još više učvrsti u našim zabludama. „To je onda kvazidijalog, ili monološki dijalog” – tvrdi Božović. U poređenju sa čovekom koji raspolaže jedinom istinom (samo svojom istinom) đavo izgleda prilično jadno”, govori Emil Sioran, i nastavlja: „Onoga trenutka kada odbijemo da se pomirimo sa razmenljivim karakterom ideja počinje da teče krv...”

Ispod nepopustljivosti i „crkavanja zbog uverenja” viri nož ili sablja, moglo bi se tako reći ako se sledi Sioranova misao o isključivostima i izbegavanju dijaloga, sučeljavanja i duela. Svedoci smo da predizborne kampanje u našoj zemlji prolaze bez duela i sučeljavanja političkih kandidata. Aleksandar Vučić uporno izbegava pozive na dijalog i na političke duele, preterujući sa monološkim tiradama, koje se često pretvaraju u tiraniju jednoumlja. „Pravi zlikovci su oni koji ustanovljavaju pravovernost (isključivost) na političkom i religioznom planu, koji zavode razlikovanja između vernika i otpadnika”, tvrdi Sioran.

40.

Stavovi Ratka Božovića oplemenjeni su duhom helenizma, duhom nespokoja i stvaralačke sumnje. Sokratovska gnoseološka načela vode ga ka dijalogu, prema jednoistinskoj proveri sopstvenih granica strpljenja, uviđavnosti, smisla za drugost, demokratičnost i dovode ga do saznanja da je „pucanje od samozadovoljstva” iluzija proizašla iz neobjektivnosti i tvrdokornosti. Živeti u iluziji da nešto znaš, a da to ne znaš, za Božovića je ravno nemoralu. Kroz komunikaciju on, konačno, dolazi do sebe i do svojih gnoseoloških i ontoloških odredišta. Razlikovati bitno od nebitnog i saznati granice svojih sopstvenih neznanja moguće je samo u iniciranju stalnog dijaloga i komunikacije. Komunikacija, a ne razgovor i isprazni govor, jer se razgovor često zasniva samo na rečima, a reči često izleću iz usta „kao kurve iz zapaljene

javne kuće”, kako je to rekao Majakovski. Mi zapravo nismo dovoljno svesni koliko reči malo znače i da *kada nam je u nama suviše mračno i tesno* kroz reči nećemo izaći *iz sebe u drugoga*.

41.

Božović je sklon humoru (objavio je više knjiga o satiri i aforizmima) i jedan je od retkih koji se ironijski odnosi i prema sebi. Jednom se ovako našalio dok mi je objašnjavao kako je mogao da objavi toliko mnogo knjiga i kako uspeva da gotovo svakodnevno govori na tribinama (ponekad i na dve dnevno) i kako ima snage i znanja da stalno iznova, originalno i smelo, promišlja društvenu stvarnost na mnogim televizijama, u pisanim i video i Internet portalima. „Vidiš, Božo, kod mene mišljenje proizlazi iz govora, a ne obrnuto: govor iz mišljenja”. Tako je kroz dosetku na svoj račun relativizovao ogromnu energiju koju ulaže da probudi uspavanu javnost.

42.

Otvaram svesku, takozvanu svaštaru u koju zapisujem šta stignem i na prvoj stranici čitam aforizam: „Čeznem da te zeznem”. U potpisu: Ratko Božović. Da li je to Ratkov aforizam ili neki citat iz njegovih knjiga, članaka, pogovora ili predgovora koje je pisao i piše o satiri i aforizmima – to nisam uspeo da odgonetnem. Aforističari kažu da je Božija ruka poslala Ratka Božovića među njih. On ih naziva duhovnim gerilcima opsednutima herojskim ispravljanjem ovog „sumornog” vremena, napuštenog i od Boga i od ljudi. „To su vitezovi tužnog lika i poganog jezika” kojima je više stalo do slobode i istine nego do života”, kaže Ratko. Talentovanog aforističara Dragišu Kašikovića davne 1977. godine, sa 64 uboda nožem, likvidirala je UDBA. „Kada bih bio u prilici da u stopu pratim Ratka Božovića i beležim svaku reč koju on izgovori, bila bi to prava prilika da objavim knjigu aforizama, sentencija, misli, filozofskih fragmenata...”, piše aforističar Savo Martinović.

„Ratko je rođeni aforističar koga je prst sudbine uputio ka sociologiji kulture, kulturi uopšte, filozofiji, politici... a igra je, pak, njegov zaštitni znak. Dok sam na jednom festivalu govorio svoje aforizme, pri kraju mog nastupa ušao je profesor Božović. Upitao sam ga da li je čuo moj aforizam: *Što tašta rodi, majka ne rađa*. Odgovorio je, ne trepnuvši: *Jesam, moj Savo, ali kasno!* – seća se Savo Martinović.

43.

Oduvek sam znao da se na vrednosne sudove Ratka Božovića mogu pouzdano osloniti jer je on svoje vrednosne sudove temelji prevashodno na moralnim stavovima i na moralu, uopšte.

44.

U vreme upamćeno po nemoralu Vučićeve agresivne predizborne kampanje (30. mart 2017. godine) sve novine su osvanule obmotane Vučićevom samoreklamom. Božović je to postavio na svom Fejsbuku. Ispod je stajao aforizam: *Najdraži vođa sve novine od četvrtka zavio je u sebe samog.*

Pošto smo Božović i ja prijatelji na Fejsbuku, napisao sam komentar na njegovom *zidu* i upitao ga: kako tumači i prosuđuje ovaj dosad neviđeni incident i oblačenje srpskih „slobodnih medija u košulju jedne lične ambicije i volje“!?

Jedan Ratkov prijatelj na Fejsbuku dopunio je moj komentar: „Sve je obučeno u ludačku košulju“. Božović je odmah objavio svoj odgovor: „Božidare, ovih dana često sam se sećao tvoje knjige *Televizija, tvrđava koja leti*. Pogodio si u metu. Predvideo si šta televizija može da uradi svojim gledaocima. Ne čudi se sada ništa. Kada ne postoji kritičko javno mnjenje i slobodna javnost, sve je moguće. I kada je bilo jasno da u ovdašnjoj vlasti dominira prekomerna Vučićeva samovolja, za koju je naš Nobelovac rekao da je najteže podnosi, a da čovek koji je primenjuje postaje njen rob, on je u većini medija slavljen od svojih omiljenih novinara, obožavan u svojim trivijalnim tabloidima koji su sve njegove neistomišljenike provlačili kroz medijsko blato. U ovoj kampanji za predsednika otišlo se i dalje jer mu je pružena mogućnost da bez ikakve mere demonstrira vlastoljublje, slavoljublje i tipičnu pohlepu vlastodršca. To je dovoljno za autokratsku vladavinu u tabloidnom društvu. A ti znaš da tamo gde nema slobodnih medija tu nema ni slobodnog društva“.

45.

Prvi put sam se s Ratkom Božovićem fizički neposredno sreo, rukovao se i popričao 1971. godine, o čemu je već bilo reči u ovom tekstu, u TV Studiju 2, u zgradi u Aberdarevoj 1, koja je srušena 1999. u NATO bombardovanju. Te davne 1971. godine Božović je u TV studio ušao sa Draškom Ređepom, književnim kritičarem iz Novoga Sada. Posle toga, veoma često sam Ratka sretao u TV studijima i u hodnicima Televizije Beograd. Najmanje u desetak emisija koje sam ja režirao učestvovao je Božović. Tada je isključivo komentarisao

događaje u kulturi. U „Kulturnom dodatku” TV Dnevnika, čuvenoj „lektiri” koja se emitovala svakog petka i u kojoj sam i ja bio povremeno angažovan, Božović je gotovo redovno, pored Petra Džadžića i Mihajla Bandića, govorio o novim, tek objavljenim knjigama. To je bilo toliko često da sam mu u šali dobacio: „Ti govoriš i o knjigama koje ne uspeš da pročitaš!”

46.

Ta šala s Ratkom traje do današnjeg dana. Sećam se i Tribine na Kolarčevom narodnom univerzitetu 1978, na kojoj je govorio o mojoj knjizi *Televizija, tvrđava koja leti*. Podigavši knjigu visoko iznad glave uzviknuo je: „Ovu knjigu već treći put čitam”. Pošto sam sedeo do njega za stolom, šapnuo sam mu: „Ratko, pročitaj je najpre prvi put”. No, to je bila zaista samo šala. Ratko Božović je veoma mnogo učinio da se ta moja knjiga pojavi, da i ne pominjem njegov briljantni predgovor pod naslovom *Ka pravoj televiziji*.

Sreo sam jednog dana Ratka u trku: „Kuda žuriš”? – „Ma, pusti, trčim na Kolarac. Treba da govorim o jednoj knjizi koju već **treći put čitam**”.

47.

Božović je bio često pozivan i u kultnu emisiju *Petkom u 22* čuvene Zore Korać, koju su vodili profesor Pravnog fakulteta Vojin Dimitrijević i haremizmatični „metafizičar” Dragan Babić. Posebno pamtim emisiju iz tog ciklusa u kojoj je, pored Ratka Božovića, učestvovao i univerzitetski profesor iz Zagreba dr Josip Županov. Raspravi u studiju prethodila je projekcija filma *Konje ubijaju, zar ne*, koji je svojom temom i stavovima podsticao i usmeravao diskusiju. U Božovićevim rečima bilo je uočljivo njegovo posebno zanimanje za fenomen igre kao temeljne kategorije postojanja. Božović je kao gost emisije *Jači pol* doveo u studio tada nepoznatog pevača romske muzike Šabana Bajramovića. Sve do smrti Bajramović je isticao to svoje prvo pojavljivanje na televiziji. Na redakcijskom sastanku, koji je održavan svakog ponedeljka, Raša Popov je referišući o emisijama protekle nedelje, sećam se, ovako započeo izlaganje: „Retko sam kada bio tako uzbuđen kao posle emisije *Licem u lice* u kojoj su u raspravu ušla dvojica mladih intelektualaca, Predrag Matvejević iz Zagreba i Ratko Božović iz Beograda. Ljudi, snažno sam doživeo taj intelektualni duel”. Pokušao sam, zbog ovog teksta, da u Dokumentaciji RTS nađem bar tragove ovih emisija. Nisam uspeo. To je bio tip „živih studijskih emisija” koje su odlazile direktno u etar i, nažalost, nikakav materijalni trag iza njih nije ostao.

48.

Odmah je bilo jasno da je Ratko Božović čovek dijaloga i komunikacije. On je, pored toga što je imao potrebu da kroz dijalog učvrsti sebe u sebi i da uzburka sve što je počelo da se uljuljkuje u lenjosti i samozadovoljstvu, imao i visokopostavljene obaveze prema sebi u sebi i prema svom srcu. Filozofi etičari ovu obavezu prema sebi nazivaju savešću. Za Ratka Božovića, kako nekada tako i danas, savest predstavlja sudiju koji budno prati sve ono što on radi, govori i u šta troši dane. Odvajkada je naučio da je prava ljudska mudrost u moralnoj samospoznaji i da moralno savršen čovek radi samo ono čemu se ne protivi njegov unutrašnji glas. To je ono starinsko poštenje, kako bi rekao jedan naš „politički lider” da bi se narugao svemu što je izvan pragmatizma, volje za vlašću i bogaćenjem. To je Božovićeva samouništavajuća potreba da sve i svakoga izazove na verbalni duel i dvoboj, a da nikoga ne povredi, da svakom pruži šansu da se zadrži u borbi samo dok ima snage, i da pri tom ne strahuje da će ga on napasti sleđa, iznenada i nespremnog. Ovo su tradicionalni, visokorangirani moralni principi etničkog kolektiviteta crnogorskog naroda iz kojeg je proizašao njegov genski zapis.

49.

Božović je pobunjeni, neposlušni građanin, kome nije cilj da pobedi već da se bori i da se žrtvuje, iako možda na Golgoti već postavljaju njegov krst. I Džon Lenon je svojevremeno sa iscrtanim krstom na grudima, go golcat, trčao ulicama Njujorka uzvikujući „Ja sam Hrist!”, dok ga je ubica u potaji čekao, spreman da mu puca u srce. Sećam se Slavka Ćuruvije, koji je ušao u sukob sa vladajućim bračnim parom Slobodanom Miloševićem i Mirom Marković, kako se na Uskrs 1999. šeta ulicama Beograda sa laserskom tačkom u obliku krsta koju su mu na čelu ucrtavale ubice čekajući naredbu da povuku oroz, dok se za to vreme u haustoru u Svetogorskoj ulici pritajio državni dželat koji ga je na kraju i ubio.

50.

„Politici u čijem su centru tanatos, nasilje, vlast i smrt, suštinski je suprotstavljena kultura, taj topli talas istine i lepote, vrednosti koje dolaze iz ličnosti, iz slobodnog pojedinca” – govorio je Božović za Kablovsku televiziju KCN. „Tamo gde nema slobodnog pojedinca, nema ni kulture, a to je već plodno tlo za ono što se označava kao jednosmernost, jednoobraznost, jednoličnost i jednoumlje. U jednoumlju se kulturi ne piše dobro.”

Sa vrhunca beznađa začuli su se novi zvuci, nove muzike *narodnog* sistema: *Hoću Guči, Pradu i Versaće a ne da nekom noću perem usrane gaće*, peva starleta koja se za potrebe funkcionalnog populizma bavi pevanjem. Sa drugih *talasa* čuju se pesme: *Baš me ljubiš kao da se porađaš, a ludilo u klubu ko' karies u zubu*. Svi smo u getu populizma gde pokušavaju da nas oduče od logičnog mišljenja. Na završnom mitingu predsedničkih izbora (24. marta 2017. godine) Aleksandar Vučić poručuje: *Niko nam neće stati na put velikog napredovanja i sveopšteg preporoda Srbije. Brže, bolje, jače!* Sve to aplauzom pozdravlja turbo-folk pevačica Ceca Ražnatović iz počasnog prvog reda. Mitingu prisustvuje 30.000, mahom potištenih i servilnih ljudi sa sendvičima u torbicama koje vuku po autobusima od mitinga do mitinga. Božović smatra da podanički mentalitet i servilnost daju legitimitet *etici i esteticima* populizma. Glavne karakteristike podaničkog mentaliteta su: slepa odanost gospodaru, poniznost prema moćnima i surovost prema nemoćnima. Na podaničkom karakteru politika je uspela da uspostavi vladavinu *lažomanije* gde humanizam kulture: nada, utopija i empatija nemaju nikakve šanse. Od devedesetih godina prošlog veka pa do danas populizam drastično zloupotrebljava kulturu srozavajući njene humanističke vrednosti. Kultura je svedena na vulgarni kič i estradu i kao *etablirana rajska sreća* prepuštena je tržištu. Politika je u virtuelnom prostoru postala sabirno mesto bizarnih halucinacija. „Ja sam”, nastavlja Božović, „na Drugom programu Radio Beograda, svakoga ponedeljka do 1990. komentarisao kulturne događaje. Od te nesretne 1990. godine počeo sam da komentarišem samo politiku, i to je već bila izdaja i izbeglištvo iz onoga što je bilo moje dotadašnje osnovno opredeljenje. Bekstvom iz kulture suštinski sam napustio lični put kojim sam tako dugo išao. Tada sam još imao naivnu nadu da ću odbraniti one vrednosti kulture kojima sam posvetio život. Nisam uspeo, jer su karavani istorije išli drugim putem. Preostalo mi je samo da lajućam na te karavane koji su brutalno prolazili pored svih nas. Nije to mnogo pomoglo, ali pomislio sam: Neću da pristajem, treba i dalje da lajućam i da govorim, pa makar se taj moj glas očaja ne čuo nigde do li u mom srcu. *Očaj je gospodar nemogućeg*”, završava Božović.

51.

Otišao sam u Dokumentaciju, u tu svojevrsnu „kinoteku” Javnog servisa RTS, da za potrebe ovog teksta popišem sve emisije, izjave i priloge u kojima je Ratko Božović učestvovao. Dokumentacija RTS čuva veliki broj TV zapisa i emisija (toliko da bi se program mogao emitovati 24 godine po 24 sata svakoga dana). Nažalost, jedan deo Dokumentacije stradao je u požaru 2000.

godine, 5. oktobra, kada su RTS zapalili demonstranti, a drugi deo u periodu 1990–2000, kada su se brisale snimljene emisije da bi mogle da se snime nove zbog velike nestašice magnetskih traka. I pored tih objektivnih i subjektivnih teškoća (aljkavosti u popisu materijala), uspeo sam, ipak, da pronađem oko stotinu kartona s podacima o učešću Ratka Božovića u TV programima. Veliki broj podataka o tom njegovom učešću odnosio se na period posle 2000. godine. Prema oskudnim podacima do kojih sam došao čitajući programske kartone uz emisije, mogao sam da zaključim da je Božović u TV programima Javnog servisa RTS učestvovao, pre svega, kao sociolog, sociolog kulture i kao čovek kulture uopšte. Često je bio gost glavnog TV Dnevnika, onog u pola osam, kako ga obično nazivamo, u kojem je komentarisao najrazličitije društvene fenomene i zbivanja: nasilje na sportskim terenima, kultura komunikacije u našem Parlamentu, posete Kući cveća, rijaliti šou programe u Srbiji, pitanje da li građani mogu da zarade ukoliko prijave prodavca koji ne izdaje fiskalne račune, zatim recenzije novih knjiga iz oblasti sociologije, kao i komentare kulturnih fenomena kiča i podkulture. Minutaža tih priloga je od 18 sekundi do 2,5 minuta. Emisije u kojima je učestvovao imale su minutažu od 30 minuta do jednog sata, često sa velikim brojem učesnika (čak i do 29 učesnika u jednoj emisiji). Teme o kojima se u njima raspravljalo bile su veoma raznovrsne, što govori o svestranom obrazovanju, informisanosti i radoznalosti Ratka Božovića. Najveći broj emisija u kojima je učestvovao pripadale su oblasti kulture, najčešće emisije o knjigama raznih autora, pa i o njegovim knjigama, zatim: o psima, drugim kućnim ljubimcima, o ishrani, mitskom bilju, praznim buđelarima, rok muzici 21. veka, javnim ženama i javnim ljudima, putovanjima, ketmanima, dnevniciama letovanja, muzejima, filmu itd.

Emisija iz serije *Balkanskom ulicom* i nekoliko feljtona u celini su bile posvećene Božoviću. Međutim, potrebno je naglasiti da je Javni servis Srbije, RTS, izbegavao britku kritičku reč Ratka Božovića o tekućim političkim dešavanjima i anomalijama u društvu, strogo ga držeći dalje od mnogih skandaloznih pojava.

52.

Na Internet portalu *Polucija*, u emisiji *Samo jednom se živi*, novinar ovako počinje razgovor s Ratkom Božovićem: „Govorite da, i kada Vas oficijelni, etablirani mediji pozovu da govorite o nekim veoma kompleksnim i važnim društvenim pitanjima, često Vam daju za to tek 30 sekundi ili dva minuta, i da Vam to vremensko ograničenje, i ne samo vremensko, stvara ogromne probleme. Evo, sada, kompletno vreme ove emisije je Vaše”. Snimanje

emisije za Internet portal *Polucija* samo što je počelo, a na vratima Božovićeovog stana pojavila se još jedna TV ekipa nekog drugog Internet portala, uz molbu da im govori o aktuelnim političkim i društvenim pitanjima. „Sačekajte samo malo da završimo ovo već započeto snimanje”, pozdravio ih je ljubazno Božović. „Vrata naših emisija su otvorena za sve goste, za sve teme i ideje, za sve partije, nacije i vere” – pišu alternativni Internet portali.

Posmatram kako nastavlja da se širi Božovićeva britka kritička misao, njegova empatičnost i moralnost „sokratovskim trgovima” i donkihotovskim „odbeglim pejzažima” zahvaljujući novim tehnologijama o kojima je tako često i nadahnuto govorio, pozivajući se na Makluana i markirajući budućnost koju je on profetski prepoznao. „Ne smemo sebi dozvoliti da nam od ličnog dostojanstva preostane jedino sposobnost da sami sebe preziremo” – poručuje Božović pridružujući svoj glas onima koji su simbol pobune i promene smisla postojanja.

53.

Istorija i trajanje

Istorija

Godine 1990. u srpskom Parlamentu izglasan je Zakon o univerzitetu. Od univerzitetskih profesora zahtevana je lojalnost tadašnjoj državnoj politici Slobodana Miloševića i Mire Marković. Ratko Božović je odbio da potpiše i zauvek je udaljen sa beogradskog Fakulteta političkih nauka. Svega jedan odsto akademske zajednice nije potpisao taj nalog o lojalnosti.

Trajanje

Godine 2017. je 650 intelektualaca i javnih ličnosti, među kojima i 500 univerzitetskih profesora, potpisalo podršku budućem predsedniku Srbije Aleksandru Vučiću, izražavajući gotovo aklamacijom spremnost da se sa njim zajedno bore za bolju Srbiju.

Godine 2017, u istom kalendarskom periodu, na studentskim protestima pod sloganom *Kulturom protiv diktature u Srbiji*, studentima se nisu pridružili njihovi profesori.

Istorija

Godine 1991. Ratko Božović prilazi Beogradskom krugu na čelu sa Radomirom Konstantinovićem. Beogradski krug je usred rata zastupao antiratnu opciju, žestoko kritikujući autokratski sistem vlasti Slobodana Miloševića.

Te iste godine, 22. juna, objavljen je intervju sa Ratkom Božovićem u tadašnjoj opozicionoj reviji *Srpska reč* pod naslovom „Da li je vladavina Slobodana Miloševića na korist ili štetu srpskog naroda”. Ubrzo po izlasku intervjuja Božoviću na adresu stana stiže preteće pismo: *Poslednja opomena pred likvidaciju, sa potpisom Crna ruka*.

Kadgod bi izašao u večernju ili noćnu šetnju Kalemegdanom za njim je išao nepoznati čovek prateći ga u stopu. Nedugo zatim na vratima Božovićevog stana u Beogradu osvanula je prikovana pocepana crna košulja u koju je bio uvijen veliki kamen.

Jednoga dana u centru Beograda, na Terazijama, prišao mu je nekadašnji komšija koji je inače radio za tajne službe i policiju, a koji ga je poštovao i simpatisao, i obratio mu se rečima: „Božoviću, da li si ti normalan? Beži oдавde!” Tog trenutka Ratko je razgovarao sa novinarom i publicistom Simom Ćirkovićem.

Trajanje

Decembra meseca 2016. godine građevinski radnik iz Crvenke Milorad Nikolić poslao je prijatelju nekoliko SMS poruka u kojima je izneo svoje mišljenje o aktuelnim liderima na vlasti i nepravdama sa kojima se svakodnevno susreće. Ubrzo posle toga, 14. decembra 2016, specijalne antiterorističke jedinice opkolile su njegovu kuću loveći ga kao „teroristu”, opasnog po ličnu sigurnost Aleksandra Vučića i Nebojše Stefanovića, dok je on za to vreme radio na građevini u Kuli. Pronađen je, uhapšen i odveden u zatvor u Somboru, a zatim, 21. decembra, u beogradsku zatvorsku ludnicu, među najteže duševne bolesnike, mahom višestruke ubice. Već 28. decembra 2016. veštaci te Specijalne bolnice – psihijatar i psiholog – utvrdili su da boluje od paranoidne shizofrenije i da „postoji opasnost da će ponoviti slična ili teža krivična dela”. Milorad Nikolić, profesionalni sportista, uzoran građanin, dobar hrišćanin i blagorodan čovek – kako kažu njegovi sugrađani – koji nikada nije bio lečen od bilo kakvih psihičkih tegoba niti je bio osuđivan, umro je u Specijalnoj zatvorskoj bolnici u Beogradu 14. juna 2017. godine. Na obaveštenje o smrti nepoznato službeno lice je dopisalo rukom: „Kako dobiti leš?” (Ove vesti objavio je Internet video portal *Balkaninfo*, 14. juna 2017)

Istorija i trajanje

„Strah se uvukao u narod. Niko više nije siguran da neće dobiti belu košulju sa kopčanjem na leđima”, ubrzo je stigao komentar na fejsbuku.

Božidar Mandić

MAJSTOR DOKOLICE

S radošću se spuštam niz strme stepenice ulice prema Zelenom vencu jer idem kod prijatelja. Stižem do vrata na kojima piše Božović. Zvonim. Sa druge strane interfona čuje se glas: „Ko je... Ja sam, Božidar... a onda opet prijatan glas iz stana... Upadaj divljače”. Otvara vrata, sačekuje me na stepenicama, grli i veli: – Samo ti možeš da dođeš i bez najave. Živiš u šumi a tamo nema najave. Tamo su ljudi željni jedni drugih, a razgovori su neposredni. Usamljeni jedva čekaju da im neko poseti dom. U stanu je besprekoran red. Dominiraju police sa knjigama, fotelje presvučene belim meblom i tišina pripremljena za razgovor.

JEDNOM PROFESOR, UVEK PROFESOR!

Osnovno životno putovanje Ratka Božovića desilo se kroz profesuru. Univerzitetske sale u kojima je predavao uvek su bile pune. To je značilo da ima kome šta da kaže. Učitelj i učenici to je jedno, ali učitelj dolazi tek kada svi učenici sednu na svoja mesta. Predavanja su, uglavnom, trajala dva sata. Bila je to retorička metoda koja menja komunikaciju. Prvih petnaestak minuta navodio je događaje iz francuskog časopisa “Demokratie Nouvell”, zatim bi sledio fenomen u vidu promatranja novih knjiga, izložbi ili pozorišnih predstava, tek onda bi sledila glavna tema... i na kraju dijalog. Ako ne bi bilo pitanja predavanje je propalo. Dijalog je bila Ratkova komunikacija. On sam izrastao je iz retoričkih posvećenja i primanja same probuđenosti studenata. Važna je bila uzajamnost, kako bi rekao Konfučije. Negovanje višeslojnog razmenjivanja. On je govorio i slušao, moglo bi se reći u istom trenutku, ali još važnije je bilo da se takav individualitet razvijao i kod studenata. Važno je bilo prepoznati šta znaš i šta ne znaš. Važan je personalni stav u svemu. Kao takav pripadao je malom broju profesora (nije ih bilo ni jedan odsto) koji nisu potpisali onaj mračni zakon o fakultetima iz 1999. Društvo, shvatio je to sedokosi mudrac, ne menja moral već čovečnost.

U životnom trajanju i sledu koji nas očekuje važno je bilo uzdići se iznad čoveka!

„Moja osnovna tema”, kaže Ratko, „bila je dokolica. Tu se stvara unutrašnji ritam najbliži sebi. Ali velika je razlika između dokolice i besposlice. U dokolici se čovek samoodređuje, u njoj su atraktivni predlozi... živi izrazi... ubeđenja... Iz nje nastaju erupcije govornog teksta i iskušenja slobodnog proticanja vremena. Odlučujuća stvarnost smisao je zrele individue”.

Šopenhauer je kazivao da nas sudbina života očekuje ili u patnji ili u dosadi. Kod Božovića dokolica je smisao udubljenja, misaona posvećenost protoku spoznaja i mudrosti. Za njega i običan čovek može posedovati biblijski iskaz ako iz sebe iscedi ostvareno sopstvo. Dosada je, u stvarnosti, nedostatak invencije i potrage za savlađivanjem životnih prepreka izazovnih pitanja. Zbog toga život treba shvatiti kao put u kojem mi postajemo putnici. Možda nemamo putne torbe ali imamo svoju suštinu. Svojstvo koje samo sami sebi možemo oduzeti.

Za Ratka, igra je osnovni temelj kulture, kroz metafore se stiže do glavne preokupacije. Tako je i iz tih pobuda nastala emisija na Radio Beogradu pod nazivom „Usud igre” čiji je on bio autor.

Čovek koji zagazi u tamu pronalazi svetlost. *Homo ludens* nema strah već vedrinu. Pa se tako u njegovim govorima oseća klizeća funkcija reči. Šekspirovski rečeno, one klize niz njegov jezik pazeći da ne povrede onog kome su upućene. One su ples samoodgovornosti. Drugi samo zato i postoji da bismo mu kazivali. Upravo sa takvom dostupnošću da se taj drugi i obrađuje. Ratko je oralna sugestija. On kao da želi svojim rečenicama da negira rashlađenu, ekransku dominaciju. Koja, budimo iskreni i već recimo to, stvara od nas svedoke koji moraju protestovati. Jezik koji je naša kuća, kako veli Hajdeger, pretvara se u muk porobljavanja novih generacija. Nestaje naša muzička domovina iz koje smo crpeli prijatnost i prijateljstvo, pa je stoga svaki susret sa Ratkom prava gozba narativne topline. On je svakodnevac, ne samo mudrac, koji svojim rečima okiva bližnjeg prosvetiteljskom iskrenošću. Igra je naš testament stvaranja. Ona nas čini detinjstveno odgovornim i nemilitantnim.

Ja sam pas koji laje.

Stara mudrost je da, nakon što upoznaš ljude, bliskije ti postaju životinje. Tako se i kod uglednog profe inkarnirala pažnja prema psima. Oni su bolji od ljudi. Oni su, što bi rekao Ljubivoje Ršumović – Čovek! „Na tu pažnju”, veli, „nagnan sam posle smrti mog psa Bonija. Kad bi me, na primer, zboleo stomak, on bi legao u moje krilo i stomak bi me odmah prestao boleti. Često sam sanjao kako ga gubim. Bila je to moja unutrašnja trauma, teskoba i gubitak prijatelja. Zbog toga su nastale knjige posvećene njima. Mnogi ugledni ljudi

su dali priloge o njima: David Albahari, Duško Kovačević, Filip David, Petar Lalović, Biljana Srbljanović, Mirjana Mojsilović... Jedino Milorad Pavić nije mogao zbog bolesti da napiše tekst, rekao je – Uzmi moje hrtove!”

Psi laju karavani prolaze...

Kad je stari i okrugle glave hrvatski pisac ostario, Krleža, govorio je: „Sve vidim... sve znam... ali osećam se kao stari pas... mrzi me da lajem...”

Ratko Božović još laje i ne da mira sociologiji da zamre u sopstvenom sosu nekrofilskog nagona. On laje pozitivnim urlicima da, ipak, u dubini čoveka drema, još više pati, čovekovo lice čovečnosti. To je jedini san koji se pretvara u stvarnost „sumnjati i verovati u čovu”, biće od „sto sedamdeset tri santimetra”, kako se sprdao Sarta. To je čovekova jedina ingerencija, santimetri... Ratko želi, i još je pun entuzijazma, da pridoda još ponešto: Ljubav, dobrotu, zagrljaj, osmeh, saosećanje...

Ovo je doba erozije. Sioran je naslutio patnju nadolazećeg veka kazujući da će dvadeset prvi vek biti gori od Hitlera i Staljina. Nažalost, već smo svedoci. Ja lično živim u šumi već četrdeset godina, ali volim sa Ratkom da pričam o društvu. Nesocijalno sam biće, ali to se – u najboljem smislu reči, i kod njega oseća – on je negacija sociološke psihologije masovne indoktrinacije. Možda će se prethodna rečenica teško razumeti, ali želeo sam da kažem da samo ono biće koje je individualno zrelo ne dozvoljava da ga društvo porazi i oduzme mu društvene osobine. Zato on veli da u vremenima duhovne krize najdostojanstveniji opstaju na margini. Sa njene crte najsagledavanje se posmatra svet. Tako se Ratko krajem devedesetih priklonio i povezao sa aforističarima i postao jedna vrsta teoretičara beogradskog satiričnog kruga. Jonesko bi rekao – Bog se sprda sa nama, priključimo mu se!

Uvek treba biti protiv svih vlasti. Nema poštene vlasti. Zbog toga mu najsuštastvenije pristoji aforizam: „Dobili ste pravo glasa sad ćutite”. U knjizi *Kroz crveno* moto je bio Dostojevskog – Na crvenom se najslabije poznaje krv. Ratko je negovao sličan senzibilitet kao i Aleksandar Baljak, da je aforizam monumentalna minijatura. Kroz nju se može ispoljiti otrov protiv vlasti, reći ono što će i samim političarima goditi, a to je da su gadovi. Njegovo druženje, u tim danima, uvrežilo se sa Čotrićem, Dangubićem, Zakićem... jer je to bio naš usud da se angažovano probudimo, i ponešto uputimo svom dobu. Naravno da je bilo i zabrana za takve reakcije, duhovno-šaljive opaske grizu tkivo političke korupcije i prevaranstva, ali sve mora da se izdrži. Humoristi jure da ne zamre de fakto! Zato se humorom traži spas. U kupleraju smeju se i prostitutke i korisnici. Kroz smeh se lakše izdrži jer u kupleraju upravljaju kurve. Humor je opozicija apatiji i depresiji. Znamo njihovo poreklo ali ne znamo njihov lek. Lek je, sada, postao gori od bolesti. Duhovitost je, priča nam on, naše nasleđe od Sterije, Nušića, Domanovića,

Popovića, Kovačevića... „Ponekad se pitam da nisam možda propao jer nisam iskoristio političke pozicije”, veli on, „ali sve je to platforma u kojoj vidimo trenutnu žal koja prolazi. Zato treba biti opozicionar prema svim vlastima u svim vremenima. Individualno, sloboda je ono što se suprotstavlja onome što je iznad običajnog života. Ne treba biti rob navika koje oduzimaju svežinu i mudrost života.

Živimo u vremenima blefiranja i lažomanije – metoda vladanja bez davanja i samoodređenja. No, nade ipak ima u personalnom riziku. Njegov antikonformizam znači pojavljivati se sa otporom prema svemu što unižava ljudsku ličnost. Sukob sa konformističkim i konzervativnim mišljenjem i sredinom rađa čoveka kao tvoračku ličnost.

U poslednje vreme Ratko Božović angažovano objavljuje svoj bunt protiv uništenja prirode i planete. Kaže da se ekološka svest budi ali sa zakašnjenjem. No, nikad nije kasno boriti se za vazduh, planine, potoke, šume, zemlju... Njegovo sagledavanje našeg doba, upravo, detektuje ubrzanje nezajažljivog i pohlepnog cilja trenutačne koristi. Čovek grozničavo želi sve da uništi poput adolescentnih aspekata. Pragmatski interes ušao je u prvi plan. Spasavanje prirode treba povezati sa spasavanjem prirode u samom čoveku. Takvo društvo imalo bi opravdanje. Ovako, mi prepoznajemo voz u koji je ušla sociologija a ispred nas nema šina... Sloterdik nas obavezuje da izgradimo šine a potom sednemo u kupee prilično udobne. Jer, sve ono što je u prljavom čoveku zagađenje je naše okoline. Plastične kese, plastični um, džakovi, flaše odraz su čovekove neurastenije i ubilačke drskosti. Mi živimo u zamrljanom ogledalu. Ogledi narastaju, naučnici briljiraju jer samo tragaju za moćima, etika je nenaučna kategorija. Zbog toga Ratka krasi refleksija hitrog posmatranja vremena. Moramo se suočiti sa hegemonijom, ekonomskim sadizmom i beščovečnošću koja je dala prioritet tehnologiji. Tehnika je još, koliko-toliko, vodila računa o čoveku; tehnologija jedino želi da vlada, da ljudsku sujetu podigne na nivo Boga, a prirodu uništi.

Čovekova bezobzirnost prema prirodi imaće najskuplju cenu.

Da nema boljih predloga možda bi i demokratija mogla da se sačuva kao tekovina. No ona se danas pretvorila u vladavinu vlasti. Odabiraš vlast koja će te iskorištavati. Zbog toga je važna kritika našeg političkog stanja i to na svetskom nivou. PLANETARIZAM je predlog koji može zameniti (i mora) demokratsku perfidnost i objediniti um i misao oko antropoističkih bića. Kosmocentrizam (indijanci su to nazivali – Sveopšte) jeste predlog kako da iz automata i mašina vratimo čoveka beskrajnim merodavnostima. Kako da ponovo ujedinimo to da smo „svi jedno i da smo svi povezani”. Priroda nam je data, šteta ju je uništiti da bismo beskrajno plakali i mazohistički se

borili pred nedostupnim problemima. Čovek i priroda su – Jedno! Uništavajući nju, on uništava, pre svega, sebe. Pojedinaac i Planeta to su nadnacionalni, natkorporativni i civilizacijski izazovi. Trebaju nam nova semena, nova permanentnost jebanja sa životom, a lagano napuštanje nekrofilskog nagona. „Brzo govno i spora tehnologija” mogla bi biti predlog za novo uočavanje. Berđajev je kazivao da je demokratija pritajena moć kapitala. Nama treba obnovljena svest kravlje balege da ne zaboravimo da i mi, kao ljudi, možemo da mislimo i volimo. Da se vratimo LJUBAZNOSTI kao primarnom predlogu prve poetike, ako ništa ono radi nas samih. A „molitva osame” može sprečiti zahuktali karcinom tržišne taštine. Ponekad se i sam pitam, neka mi se intimno oprostite, otkud u Ratkovoj glavi toliko brzine i refleksa za primećivanje. Možda jer mu je kosa seda, možda jer je dreždio kao dete negde u prirodi, možda jer jednostavno voli – „drugog”. Ratko jednostavno primećuje nad-sociološki da čovek sujetom svojom želi da prirodu uništi radi najdublje sujete koja mu je podarena da ne bi shvatio svoje značenje i mesto koje ima u svemu. Čovek, budimo poštene, zna da je priroda savršena a on kreatura i da zbog toga duboko nesvesno, pa i podsvesno želi tuđu smrt. No, još ne shvata da neće on uništiti prirodu, već da će priroda uništiti njega. I da čovek nikad nije dobio rat protiv prirode!

Budilnik mora da probudi uspavane.

Beket kaže šta znači zvuk zvonceta, možda simbol buđenja ili znak da je školski čas završen. Današnji angažovani intelektualac misli o nastavku života. Život mora da govori – govorio je Sava Babić. Moramo ili trebamo ili želimo ili smo u htenju da sačuvamo tajnu života... a, ako ne učinimo to, kako kaže Majster Ekart, život će poželeti sam za sebe da živi...

Život je dar.

Život je neprotumačljiv do kraja, ali nas uvek obodri u početku (u Očetku), mudrost nije u tome da napredujemo, već da se razvijamo ne nastojeći ni minutu niti milimetar da uništavamo prirodu, nego da je odbranimo i slavimo. Od deteta od pet godina sam (mislim da tako i Ratko krade svoje misli) naučio šta je priroda. Reklo mi je: Priroda je biti uz „ono” što rađa. A ne rđa. Čoveka već, sa podsmehom, nazivaju korozijom – bićem koje erodira, uništava, slast pronalazi u destrukciji, samoubistvu i nezreloj vokaciji prema zelenilu (filozofskom pojmu). Kod našeg prijatelja, Ratka Božovića, oseća se nedozvoljenost da se bude pasivan po toj temi planetarne izdaje. Ne demokratija – već – Planetarizam! Nikada ekonomija nije bila uspešnija i profitabilnija i nikad čovek izgubljeniji i u ćorsokaku. Čovek nije samo *homo-ekonomikus*, kako tvrdi perfidna liberalnost, nego biće začela, biće odgovornosti... Ja, lično, kralju balegu nazivam: *Homo sapiens*! Ona zna da misli, a čovek ne, ne, ne...

Zato ću još jednom ponoviti reči nasmejanog planetarca: skupa će biti cena našeg uništenja prirode...

To treba ponavljati.

Beket je pisao: „Ludaci koji govoraste, brzina nikad... ponavljate to...”

I pored svih ogromnih univerzitetskih predavanja, nepresušno objavljenih tekstova i knjiga, te nastupa u medijima, Ratko je ostao običan čovek. Prisnost je njegova prva uvertira u susretu. Prijatno ti je jer ne oduzima već daje. U svakom susretu sa njim osećaju se prilivi detinjstva, temelj koji se ne sme napustiti. Jer, što smo stariji, to je sigurno, sve više se udaljavamo od nevinosti. Zadatak odraslog čoveka je da joj se i vraća, jer su u njoj suštastvene jedinice Opstanka. Ne u znanjima, već u nevinosti. U Iliastrizmu. Tu je početak koji opet stiže posle kraja... Sve ostalo u rukama je potrošačke mobilnosti, mobinga i mogosti... koja nam, budimo iskreni, uopšte ne treba, a naterani smo na nju...

Nežan i kritičan on pleni svakog sugovornika. To je, uglavnom, lavina koja nas grli. U njegovom osmehu je kolorit Kleovske prvotnosti. Jer, dok je bio dete sedeo je za sofrom gde su jedni druge gledali u oči. Razvijati kult familije znači razvijati dijalog.

Kad čitate tekstove R. Božovića shvatate da je svet neuporedivo u nama zanimljiviji od sveta oko nas. Dok ih čitate u vama curi emocija da ste sa boljim delom samog sebe. To je utisak!

Pre nekoliko godina igrali smo pozorišnu predstavu „Analogije” u „Ateljeu 212”. Posle predstave održan je i razgovor, tribina na kojoj su učestvovali Jovan Ćirilov i Ratko. Kad je Ratko uzeo reč usledila je prava erupcija i apoteoza našem životu, ekstatički i zaneseno pričao je o našoj Utopiji, opisivao je naš subjektivno filozofski koncept. Onda se Ćirilov umešao: Da li si ikad bio kod njih. Ne! – odgovorio je hitro. E, pa, trebalo bi da odeš – nastavio je teatrolog. Ali Ratko se brzo snašao... Ne, bolje da nikad ne odem, već da zamišljam i da budem s pravom istinom koja neće svojim činjenicama da bilo šta okrnji.

... A onda je još dodao...

„Božidare, samo te jedno molim – jer te jako volim i poštujem... Ne budi siguran...”

Nije rekao budi nesiguran, već mi je kao stariji involvirao putanju koju je neizbežno proživeti. A to je da je život nedokučiv i da nikad ne treba da zaboravimo na naše ontološko poreklo.

O Ratku Božoviću pišem sa emocijama. Nisu mi važni podaci. Balzak je govorio – Glup kao činjenica. Negujem osećaje između nas dvojice. On je sociolog prijateljstva. Njegov dar je da razumevanjem osmisli tumačenje zajedničkog vremena. Kad ga posetim, kao „divljak”, on obavezno šmugne

u drugu prostoriju gde se čuje zveckanje flaša. A-ha... kaže on, našao sam je, ovo je tvoja flaša loze... čuvam je samo za tebe... mogao bih i da ti je poklonim i da je popiješ sam kod kuće, ali draže mi je da je popijemo ovde u mom stanu... da ne zaboravimo da komuniciramo...

Dušan Ičević

RATKOVA SVJEDOČENJA

Zajedno još iz studentskih dana, rado i radosno sam se družio sa Radosavom/Ratkom. U hodanju, na naučnim skupovima, u susretima, na preskoke u posjetama, u razgovorima, na promocijama...

Ispunio je svoj život mnogim javnim djelatnostima.

Oran, radoljubiv i voljan da u knjigama obznani svoja naučna istraživanja.

Boran, bori se za prave vrijednosti u društvu, bez uzmaca.

Zboran, zbori što misli, znalac, dokazljiv.

Zoran, šarmantan, zavodljiv, retoričan, uvjerljiv, voli da bude viđen, čujan, i saopšti svoja viđenja.

Zagledao sam se ponovo u Ratkove knjige koje mi je darivao, razmislio pa tematski odabrao. Iščitao sam najprije *Iskušenja slobodnog vremena* (1975), sa *Bibliografijom* na tridesetak stranica. Zastao sam pred Ratkovim *Nedoumicama* (1978), koje je Miloš Jevtić u razgovoru sa Ratkom stavio u naslov knjige (2002), i *Suočavanjima* (1988). Trudio se da se ne zagubim u *Lavirintima kulture* (1984). *Sedmorica iz Stradije* (1988) uvjerali su me da *Duhovita mudrost*, *Satirični duh*, *Strast pobune* ne jenjavaju ni u zavedenom beznađu (rat, sankcije, osiromašenje). Zajedno sa autorom uzvikivao *Kult-ura* (!) (1990), gledao kako prolazi *Kroz crveno* (1989), snebivao čemu *Uzaludna knjiga* (1999. godine, sa posvetom: *da vidi kako sam se uzalud mučio*), vidio ga *Bez maske* (1999). Potom slijede *Dominacija i otpor* (2002) sa ogleđom *Palanka kao sudbina*. Osmotrio sa opaskama *Sumrak vrline* (2004), sa ogleđima *Patriotsko ludilo*, *Krug zločina*. Uhodao sam u *Paradokse medijske slobode* (2015) i stigao na *Molitvu osame* (2016. godine, napisanoj, kako je naveo u posveti, u *tišini dokolice*).

U svojim spisima, izjavama, prikazima brojnih knjiga, u medijskome univerzumu tematski je naznačivao i mogućnosti i potrebe čojstva.

Čovjek je *biće izbora*. A Čojstvo jeste pravi izbor djelanja i življenja za dobro čovjeka.

U Čojstvu je, slojevito, prožeto:

Junaštvo, da braniš sebe od drugoga, od silnika i napasnika, na velikome iskušenju u svakodnevnome mirnodopskome vremenu,

Plemenitost, da braniš drugoga od sebe, čojstvo u užem smislu,

Viteštvo, da braniš drugoga od drugoga, jer je ljudski da se drugome pomogne u nevolji,

Čovjekoljublje, da braniš drugoga od drugoga, jer ponekad čovjek nije svjestan svoje zloće ili neljudskosti, ili namjerno zlo čini; i u vrhu

Sojstvo, da braniš sebe od sebe, što je možda najteže.

Sve ujedno, sliveno, jeste *Čojstvo*.

A čojstvo nije starovremenski stereotip, niti prežitak patrijarhalnoga društva, nego svekolika i vazdašnja potreba čovjekova djelanja i življenja. Bez Č/čojstva, čovjek je ljuštura prazna.

Ratkove knjige pune su primjera kako se čojstveno/nečojstveno postupa. Valja ih „prepoznati”. Svaki čitalac za sebe, za nauk, za vrednovanje i za djelanje.

Započecu s *veličanjem ćutanja*, s kraja knjige *Molitva osame: Ćutanje umjesto brbljanja... Mnogo sam i sam brbljao*. Mudraci kazuju da je *ćutanje veliki dar*. Ratko prepoznaje da je *ćutanje stil čovjekovoga postojanja, neporočna mana, u ćutanju čovjek postaje najbliži sebi i svom svetu, svetu slobode*. (str. 447–450) Razumijem nakanu da se u smislenome ćutanju a ne u nesuvislome brbljanju nalazi izlaz iz mnogih čovjekovih tjeskoba i tegoba. Ipak: *Da nije (ljubavi)/govora ne bi ni nas bilo!* Naravno, i Ratkove knjige obilato potvrđuju moć mislenoga govora, pisanja i djelanja.

Oglašeno *postistinito vrijeme* dalo je pravo laži da ozvaničeno bude – jedina. Nezavisno, i prije, Ratko je spoznao da *živimo u vremenu pomračenja morala, suštinski u postmoralističkom dobu*.

Ratko je u zemlji *Stradiji* uspravno a ne „ispravno” po ćudi vlastoljubaca kazivao što misli. Ni cviliti, ni gnjiliti, ni mrciniti no činiti što se više može da svima bude bolje.

Zapisao je: *U nas je moralna kriza najdublja. Prethodila je sveopštem rasulu... Nezamisliv je moralni način života bez saznanja o tome šta je dobro, a šta zlo. Čovek bez nastojanja da shvati sebe teško će shvatiti i svet oko sebe. Opasnih nemoralnih ljudi najviše (je) u državi u kojoj vlada nered, bezakonje i korupcija. Poziva se na Helderlina: 'Vidiš zanatlije, ali ne ljude, mislioc, ali ne ljude, sveštenike ali ne ljude...' Zbilja, gde je čovek?, pita Ratko. (Krizna morala, str. 135–144)*

Ranije je Njegoš zapitao: *Što je čovjek a mora bit čovjek?* Odgovor sam tragao i našao upravo u punoći Čojstva.

Čojstveno je da čovjek bude svoj a ne broj, ili stroj, nečija alatka, s namjenom robota, roba živa na kupu/prodaji, ni rab božji vjeran sluga i odan podanik.

Prilika je da u Ratkovom djelu i djelanju potvrdim svoja spoznanja o Č/čojstvu. Navodi da je *Kantovo* saznanje da *bez slobode nema morala* životnije od *Sokratovog uverenja da je znanje podloga morala*. Sloboda svakako, ali i cjelina života ispunjenoga čojstvom.

... Vjerovalo se da nastupa društvo znanja u kome će „konačno” pobijediti dobra volja i zdrav razum da se cjelokupno znanje koristi za napredak čovječanstva. Obrtao sam značenja:

Znanje za znanje: da se sve (sa)zna

Znanje radi znanja

Za moje istraživanje biva smisljeno:

Čojstvo daje znanju smjer i svrhu: za dobrobit društva i čovjeka

Znanje čojstvu daje moć da djela umješno i uspješno, i istrajno

Nikakva zamjena čojstvu: simulacija, simulakrum, virtuelnost, vještačke vještine, izvan su suštine čojstva, niti naknađuju niti potiru čojstvo.

Zatvoreni svijet *Interneta*, ma koliko bio otvoren za beskrajnu čovjekovu znatiželju, zastaje, i zaostaje, za čovjekovom iskonskom, izvornom, nepotrptom žudnjom traganja za otkrivanje tajne i sopstvenom tvoračkom pobudom. Veliko pomagalo biva korisno sredstvo da se spozna, ali ne odmaže, odlaže, odriče čovjekovo djelanje.

Kutije prepune svakojakih čudesa, koje sam sazdava, u kojoj otkriva i saznaje svijet i sve što zaželi, ne mogu da odmijene čovjekov zbiljski život i svijet, *potrebu čovjeka za čovjekom*

Zamjena tehnikom je tek privid i varka zaborava sebe kao cjeline sopstva i bivstva

Mreža svih mreža može da prekrije čovjekovu slobodu. Umrežen, čovjek biva tek posluga programera, softveraša, vlasnika

Čojstvo stvara uljuđeno a ne otuđeno društvo

U uljuđenome društvu čojstvo je svakodnevice

Sveopšta tehnicizacija nije đavolova nego čovjekova rabota i potreba. Ako se čojstveno upotrebljava za svrhe dobra onda ispunjava svoju namjeru i namjenu

Ako se otme i pretvori u silu nad čovjekom i društvom zašlo je u automatizovanu robotsku neljudsku novotariju i zloupotrebu

U Ratkovim knjigama i naslovno i sadržajno „bruj” od kritike sveopšte tehnicizacije, robotizacije i postvarenja savremenih društava.

Čovjek je neprekidno u iskušavanju:

Znati ili/i vjerovati

Umjeti živjeti ili umrijeti

B(d)iti i/ili sniti

Voljeti ili boljeti

Stvar/ati ili stvor/iti

Umjeti umjetnost

Tavoriti tinjati trunuti

Puko znanje sjalovi u sebi ako ciljno nije za čovjekovu pobudu i potrebu.

Rado ponavljam: Čovjek je postao evolucijom, postepeno osviješten postaje Čovjekom kada počne da misli. Kulturom nadgrađuje prirodu svojim stvaralaštvom. Kulturom se naizgled odvaja ali ne razdvaja od Prirode. Priroda u čovjeku goni ga da se radi opstanka sjedinjuje sa Prirodom oko sebe. Samo tako ispunjava cjelinu svoga života i razvoja

Čojstvo je:

Iznad neoliberalističke pohlepe, grabeži

Izvan dnevno-političke kupoprodaje na skrivenome tržištu pribavljanja i održanja vlasti

Protivno nasilničkome ponašanju u svakodnevnome životu, u porodici, na radnome mjestu, u gradskome saobraćaju, na ulici

Pohlepni neoliberali neće posustajati u svome „pravednome” bogaćenju dok ne istroše svaku kap ljudske krvi izrabljivanjem ili u ratovima.

Ne samjeravam sa čojstvom u mojoj ljestvici svaku vrstu društvenoga porotka, ali mislim da je moguće društvo koje brine i o ljudskim potrebama

Nova, i vazdašnja strašila: terorizam, sveopšte zagađivanje planete Zemlje i čovječanstva, prijetnje nuklearnom odmazdom, tzv. prljavi lokalni ratovi, sve masovnije osiromašenje stanovništva zadaju nalog svima da se suprotstave. Čojstvo je ljudski način da se odupre svakom siledžijstvu i beznađu...

Otvoreno

Čojstvo nije ni usud ni udes.

Čojstvo je čovjekovo svojstvo:

Dobrotvorstvo naspram/protiv zlotvorstva

Mirotvorstvo za dobro

Ono je izvorno, a ne izvedeno

samoniklo, a ne nakalemljeno

samotvorno a ne čudotvorno

samodjelatno a ne natureno

svakodnevno a ne iznimno

trajno a ne uzgredno slučajno prolazno

saživljeno, dok je čovjeka, a ne odživljeno u vrsti društvenoga sistema

ili nazora

Čovjek sa čovjekom

Čovjek za čovjeka

Zajedno u dobru protiv zla
Od čojstva se, vele, ne živi
Za čojstvo se, velim ja, živi
Pa kako kome bude...

Svojim djelima, ponašanjem, načinom života Ratko Božović
Zbori i tvori
Čovjek je razbora a ne razdora, sa željom da se ljudi slože a ne glože.
Ne priziva vođe i vođice da se smilostive, nego kudi i sudi osione da se
privedu pravdi i pravici
Čovjek otvoren svojim bićem,
ispunjen saosjećanjima, čulima, mislima, činima i za dobro drugima
Nije *nišči duhom* koji priziva carstvo nebesko, nego djelatnik za ovozemaljski ljudski život
Pognuti i poslušni šute.
Djelo Ratka Božovića uzorno kazuje kako se valja brinuti i truditi da se
naučno, svojski, znalački, kritički rasuđuje o suštini, iskušanjima, smutnjama i ljudskim potrebama savremenoga svijeta.

U Podgorici, 6. juna 2017. godine

Josip Babel

KULTURA KAO ŠTIT

Svako ko susretne profesora Ratka Božovića bude osunčan njegovim osmehom koji deluje kao da je sa njim rođen; ko čuje njegovu mudru reč biva obodren za veseliji život, a ko pročita bilo koju njegovu knjigu zna da je stekao prijatelja u borbi za smisao življenja i poimanje kulture i umetnosti kao viših vrednosti. Ratko Božović je duže od pola veka profesor, pisac, medijska ličnost i sabesednik onima koji kulturu doživljavaju i kao štit od prolaznosti.

Ono što je Ratko Božović učinio kao sociolog kulture, književnik i nedavno redovni profesor na Fakultetu političkih nauka u Beogradu i na Fakultetima u Podgorici i Nikšiću čini ga jednim od najcenjenijih pedagoga i intelektualaca našeg vremena. Završio je gimnaziju u Nikšiću, Filozofski fakultet u Beogradu, magistrirao i doktorirao na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Autor je oko 300 naučnih i 150 stručnih radova i 15 naučnih projekata. Napisao je više od četrdeset knjiga iz teorije i sociologije kulture, kulturne antropologije i političke sociologije. U tim knjigama sazeo je promišljanja o svetu u kome on, ali i mi živimo – pa su njegove misli i zaključci pravi orijentiri za svakog čitaoca. Blagodati uma Ratka Božovića su neizmerive, a njegov opus obiman i dragocen kao u renesansnih univerzalnih mislilaca. Božovićeva interesovanja, raznolikost tema i povoda za britku, analizujuću i stvaralačku misao o čoveku i stvaraocima širokog spektra, prezentovanu u knjigama, člancima i javnim nastupima doprinos su srpskoj kulturi u još nesagledanim veličinama i nedovoljno visoko vrednovanim ocenama.

Sve što je napisao pred nama je i dostupno uživanju čitanja i radostima saznanja. Bez biblioteke Božovićevih knjiga i mudrosti u njima bili bismo siromašniji i nedovoljni sami sebi.

Reč je o tekstovima koji ne opterećuju, već obogaćuju naša saznanja o mnogim temama, ljudima i pojmovima. Trebalo bi nam više običnih života da živimo da bismo pročitali sve ono što je pročitao i o pročitanom i promišljenom napisao Ratko Božović.

U toku nekoliko proteklih decenija pročitao sam neke od njegovih najvažnijih knjiga i o njima sačinio priloge u mojim televizijskim emisijama

koje su, zahvaljujući tim priložima, dobijale na značaju i vrednosti. Ne postoji dovoljno veliki ram za sliku Božovićevih intelektualnih interesovanja i nalaza o onome što ga je poticalo na razmišljanje i pisanje. On je otkrivao šifre kulture, sanjao snove o slobodi i postavljao putokaze za bolju komunikaciju među ljudima. Igrao se i istraživao igru, odbijao tiraniju dosade i udahnjivao nadahnuća, svoja i tuđa, u humoru nalazio nevinost duha, doticao se vatre erosa i opasnosti iluzija. Uranjao je u tajne muškog i ženskog bića i pred nas iznosio blagodeti uma na trpezu svakodnevice čineći je zavodljivom i prihvatljivom. Sve je to činio bez primisli o svojoj nadmoći nad čitaocem i slušaocem, pozivajući ih da mu budu sagovornici i doumnici lepote duha i radosti življenja.

Na tragu pitanja „Ko je na vas presudno uticao i zašto?” Dragoslava Zire Adamovića, čuvenog novinara „Politike” i jednog od prvih Božovićevih urednika, profesor mi je pričao: „Mojoj velikoj vezanosti za knjige doprineo je moj gimnazijski profesor Vladimir Mijušković, koji nam je, mimo lektire, govorio o Balzaku, Tolstoju i drugim velikanima, ali smo se malo razišli kad sam ja, početkom pedesetih godina, otkrio i priklonio se modernim pesnicima, okupljenih oko časopisa „Delo”: Miodragu Pavloviću, i posebno Vasku Popi. Do današnjeg dana, uz teorijsku literaturu, čitam beletristiku, koja je deo mog energetskeg sistema i obnavljanja.

Mislim da nijedan dan ne može biti bez čitanja, a kod pisaca i pisanja. Kasnije sam se uverio da je pisanje način kako se opstaje, jer je stvaranje put oslobađanja od tegoba i stresova koje nosimo kao pojedinci. Nove generacije okreću leđa knjizi, a dolazi i do ubrzane smene civilizacijskih matrica, uz pomoć modernih tehnologija – televizije, interneta, mobilnih telefona.

Ipak, verujem da je knjiga – nezamenljiva! Ona je konstanta vrednosti i energija slobode, jer su u njoj sadržani mudrost, lepota i istina.”

Svaka od knjiga Ratka Božovića je izazovna i inspirativna i u njegovoj bibliografiji svako može da traži i nađe onu česticu duhovnog blaga koja mu je potrebna, da se osnaži, rasonodi ili oslobodi teskobe pred izazovima života. Među tim knjigama su važne: „Kultura slobodnog vremena”, „Metamorfoze igre”, „Iskušenja slobodnog vremena”, „Usud igre”, „Nedoumice oko kulture”, „Lavirinti kulture”, „Kultura”, „Noćna mora”, „Izveštaj iz ludnice”, „Razbijeno ogledalo”. „Putovanje u noć”, „Nulta tačka”, „Sedmorica iz Stradije”, „Uzaludna knjiga”, „Bez maske”, „Sedmo nebo”, „Dnevnik”, „Dominacija i otpor”, „U traganju za dokolicom”, „Sumrak vrline”, „Ludosti uma”, „Leksikon kulturologije”, „Od Stradije do Stradije 1–2”, „Poenta”, „Psi i njihovi prijatelji”, „Ram za sliku”, „Prijatelj”, „Tišina dokolice”, „Sedmorica protiv mene”, „O psima i ljudima”, „Moje simpatije”, „Šapa u ruci”, „Neošišani jež”, „Igra ili ništa”, „Ne ostavljaj me”, „Bravure duha”, „Tragovima moga psa”, „Molitva osame” i druge.

Dobitnik je nagrada „Đorđe Fišer“, „Radoje Domanović“, „Tipar“ za životno delo i nagrade „Dialogos“ za studiju „Paradoksi medijske slobode“.

Profesora Ratka Božovića pratim kao čitalac njegovih knjiga već pola veka, a poslednjih trideset godina i na njegovim javnim nastupima. Često sam bio i gost u njegovom stanu u Reljinoj ulici i na terasi koja se dodiruje sa prostorom u kome je za vreme Drugog svetskog rata živeo Ivo Andrić. U ambijentu knjiga, slika i skulptura, Ratko Božović vas dočekuje osmehom koji raduje svakog posetioca i podseća na mnoge stvaraoce koje je tako nadahnuto opisao i oživeo u knjizi „Moje simpatije“. Mnogi od njih su bili učesnici i u mojim emisijama, pa sam sa profesorom često razgovarao o trudu da se sačuva sećanje na njih. Profesor Božović nam pokazuje da kultura „teži prekoračenju dostignutog“, a njegovo delo da u dostignutom ukaže na nezaobilazno i nezaboravno i u delima i životima drugih ljudi. Njegova „Skica za stvaralački portret“ filozofa i mudraca Đura Šušnjića, koja je na početku knjige „Moje simpatije“, primer je kako se na pravi način vrednuje delo nekog velikog čoveka i značajnog stvaraoca. Od knjige „Ribari ljudskih duša“, preko dela „Cvetovi i tla“, „Znati i vjerovati“, „Dijalog i tolerancija“, „Žetva značenja“ i drugih Šušnjićevih knjiga koje analizuje Božović – ispletena je priča o ovom „vitezu poziva“, koji je bio i njegova inspiracija. Bio sam dirnut i napisom o mom profesoru Nikoli Miloševiću, „Autoritetu uma“, kako ga je nazvao Ratko Božović, jer i sad osluškujem Miloševićev pucketavi glas kako nam objašnjava antičke poetike u slušaonici Filološkog fakulteta u Đušinoj ulici. A odgovor na pitanje iz naslova Miloševićeve knjige „Ima li istorija smisla?“ ostalo je bez definitivnog odgovora. A Živojin Pavlović, čuveni reditelj filmova „crnog talasa“ i dvostruki dobitnik NIN-ove nagrade za roman, svetli iz Božovićevog teksta o njemu sa intrigantnim naslovom „Sakupljač otpadaka“, u kome promišlja o svrsi pisanja dnevnika i otkidanja od prolaznosti i nestajanja u ništavilu ljudskih dana. Ni dana bez retka, ni poteza kičicom, ni delića sna kao da odzvanja iz tmine prošlih dana iz ovog teksta. Zadivio me je i napis o pesniku Vitu Nikoliću i njegovoj sudbini koja je Božoviću poslužila za zaključak o apsurdnoj pesnikove egzistencije i našem mentalitetu. Sličnih krokija o mnogim umetnicima ima mnogo. Neki od njih se čine kao i epitafi na grobovima. Svaki tekst o pojedinom autoru osmišljen je i samim naslovom: „Filozof palanke“, „Putnik“, „Jeretik“, „Heroina“, „Izgnanik“, „Gradoslovac“, „Vizionar“, „Filmogenije“, „Mitolovac“, „Umnovidac“ i drugi. Simpatija se u njima pokazuje i kao sudbinska metafora, sažeta u jednu ili dve reči.

Uz mnoge knjige i tekstove o ljudima Ratko Božović je napisao i nekoliko knjiga o psima, koji su čovekovi najverniji prijatelji među životinjama. Svoju ljubav prema psu profesor mi je pokazao i ličnim primerom, u

Tašmajdanskom parku, u kome smo uz trčkanje pasa razgovarali o njegovim knjigama „Šapa u ruci“ i „O psima i ljudima“. Iz ljubavi prema psu izranjaju prijateljstvo i razumevanje autora prema vlasnicima pasa. Te divne priče o ljudima i njihovim ljubimcima trebalo bi da budu deo obavezne lektire u školama i na biološkim fakultetima. Uz opis odnosa između psa i gospodara prikazana je i jedna od najvažnijih osobina pasa, da umeju da se igraju u „potpunom jedinstvu zbilje i nezbilje“, a time budu i radost svakog čoveka koji je svoju ljubav poklonio i psu.

U profesorovom stanu na policama knjige, skulpture, na zidovima slike, crteži i fotografije mnogih umetnika. Njegovo mozgalište i sabiralište, sa stonim lampama prigušenog svetla, kao u sumrak ili u danu koji se rađa, inspirativno je i za domaćina i za posetioce kojima se Ratko Božović raduje, sa osmehom ih dočekuje i ispraća, sa svojom suprugom Vesnom Mališić.

Magični vladar vremenom, kojeg uvek ima i za sebe i druge, neumoran već osam desetleća, Ratko Božović je ispunio svoju sudbinu, kako bi rekao Miloš Crnjanski. Onaj koji toliko daje, odasvud i prima nauk je za život ovog vernika kulture i radosti življenja. Na dva kraja profesorovog stana dva mala radna stola, jedan sa kompjuterom, a drugi sa pisaćim priborom. Profesor koristi oba i kaže: „Pisanje je unutrašnje čistište, traganje za istinom postojanja. Zato se pisac može nadati da ne piše za sebe samog već da postaje najbliži kreativnom čitaocu koga empatički „sledi“, iako je danas takav čitalac u izrazitoj manjini“.

Kao urednik emisija na televiziji o najtraženijim knjigama i za mene i za profesora uvek je bio intrigantan odnos prema bestselerima koji su preplavili i naše tržište knjiga i ne opravdavaju svojim kvalitetima toliku potražnju. Prava književna i umetnička kritika se izgubila i priklonila diktatima tržišta i tako zbunjuje i konzumente umetničkih dela i njihove tumače. Tragajući za objašnjenjem tog fenomena profesor Božović kao prilježni pratilac novih izdanja uporno se borio za prave vrednosti i analizirao ono što se dešavalo u izdavaštvu, medijima i knjižarama. Bio je čest gost u mojim emisijama i zbog svojih i zbog tuđih knjiga, vispreno promišljajući o fenomenima ponude i potražnje novih knjiga. Govorio je: „U nas je estetska kultura lišena stvaralačke autonomije. Ona egzistira kao nusprodukt merkantilizma i prekomerno dozirane obmane. Kritičar od autoriteta ne pojavljuje se kao pouzdan selektor vrednosti. Kritiku je u našoj sredini odavno zamenila reklama i njeni nametljivi i agresivni nagovori. U društvu, u kome vlada populizam i estrada, najviše imaju mogućnosti da postanu bestseleri trivijalne tvorevine! Savremeni pisac koji je stigao do bestselera ima razloga da se uplaši jer se mora upitati kako ga je to zapalo. A stvaralac od formata mora ostati postrance da bi sebi bio bliži, da bi istražio ne samo što jeste nego šta može

postati. Tako doznaje i dokle može stići u svojim uzbudljivim igrama prepoznavanja individualnih tvoračkih „granica” i obračuna sa sobom. Zato je prirodno da se njegova poetika i stilistika nađu van vladajućeg mišljenja i van omiljene literarne melodije. To je način da se nađe u svom sazvežđu, na svojoj stazi i da postane dirigent u sopstvenom horu i reditelj vlastite tvoračke drame. Stvaralac koji nije spreman da pronikne u dramu ljudskog postojanja, ostaje bez značaja u svetu vrednosti i ni slučajno ne sme postati zarobljenik bilo čijih očekivanja i bilo čijih predrasuda, a najmanje sopstvenih. A sve što se tiče kreativnosti, ona traži utočište u slobodi. Bestseller koga je isključivo odredilo tržište i prizemna reklama a ne autonomna vrednost dela i sam označava krizu knjige i sunovrat vrednosti.”

Na tragu ovih lucidnih profesorovih misli, razgovarali smo i o njegovim knjigama. Svoje čitaoce profesor je osvojio merom između potreba svakog čitaoca ponaosob i stvarao, koji u čitaočevo ime i dušu hodi uzbudljivim stazama istraživanja i zaključivanja o svetu u kome živimo. Profesor je mudro slovio o čovekovom vremenu kao važnom resursu njegove egzistencije (u knjizi „Iskušenja slobodnog vremena”), a kasnije o dokolici kao nezaobilaznoj vrednosti stvaralačkog postojanja („Tišina dokolice”). To isto važi i za autorovu tematsku preokupaciju fenomenom igre, u knjigama „Metamorfoza igre” i „Igra i ništa”. Vrlo često smo razgovarali o satiri, humoru, aforizmu, oblastima o kojima je profesor Božović pisao sa energijom ljubitelja i istraživača tih važnih duhovnih formi. Apostrofirana je prvo dvotomna knjiga „Od Stradije do Stradije”, a kasnije „Neošišani jež” i „Bravure duha”. Spis „Dominacija i otpor” sadrži promišljanje o masovnoj kulturi i konzumiranju njenih sadržaja, kao dopuna svih analiza događanja u svetu knjige i savremenog izdavaštva.

Knjiga izuzetnih tekstova „Moje simpatije” profesora Božovića o umetnicima našeg doba, čije delo i ličnosti je analizirao sa uživanjem, bila je tema posebne televizijske emisije „Čitam i pitam”, koju smo zajedno realizovali 2012. godine. Knjigu je uredila i nadahnuti pogovor o profesoru napisala Neda Todorović, koja je bila njegov student, a kasnije i kolega na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Profesor je u Predgovoru ove knjige napisao da su u njoj tekstovi o ličnostima čije stvaralaštvo mu je bilo u najvećoj meri prihvatljivo, blisko i podsticajno.

Umesto kritičarskog cepidlačenja u tim tekstovima profesor je iskazao svoj unutrašnji aplauz prema umetnicima koji su mu, zapravo, bili sagovornici. Moja veza sa tom Božovićevom knjigom bila je duboko lična, jer je u njoj on pisao o velikom broju umetnika koje sam ja ranije snimio u svojim televizijskim emisijama, kao što su: Nikola Milošević, Živojin Pavlović, Milan Konjović, Mijo Mijušković i drugi. Poticaji su nam bili slični, ali su eseji, zapisi

i sećanja na njegove „simpatije” – profesora Božovića uklesani kao spomenici u tekstove o umetnicima koje je voleo.

Kako je voleo stvaraoce sa kojima se družio, čija dela je proslavljao, Ratko Božović je voleo i svoje studente i od njih gradio zrele ličnosti. Od njih je veliki broj ponos našeg žurnalizma. O današnjem novinarstvu i mestu svojih studenata u njemu profesor kaže:

„Mislim da se mogu pohvaliti svojim studentima. Ono čime sam se ja bavio na Fakultetu političkih nauka bilo je polje teorije kulture odvojeno od predmeta koji su se ticali politike. Držim da je kultura u znaku erosa ili jednog toplijeg talasa i da sam bio u prednosti zbog moje preokupacije kulturom, jer su tu i jezik i mišljenje drugačiji. I sloboda je drugačija, od onoga što su ideologija i politika, bar u vreme kada su one bile dominantne. Moje bivstvovanje je bilo u znaku alternative. Na toj stazici kulture sam se osećao dobro jer sam imao slobodu iskazivanja i eksperimentisanja. Bila mi je najvažnija komunikacija sa mladim ljudima, uz želju da oni u stvarnosti prepoznaju ono što je najbitnije. I danas ih srećem u javnom polju koje je zatamnjeno okolnostima u kojima živimo. Najviše mi smeta kad vidim da su neki od mojih studenata postali poltroni, podanici bez kritičkog stava, u senci i vlasti same vlasti. Možda je i moja greška što ih nisam ubedio da uvek moraju braniti svoju profesiju, a ne nekog drugog, jer aplauz u javnom polju nije dobar ako za to nema argumenata”.

Naši susreti su uvek bili plodonosni i radosni za obojicu. Profesor je nadahnuto pričao o svojim preokupacijama, novim knjigama i tekstovima, a ja o stanju u još uvek najatraktivnijem – televizijskom, mediju koji značajno utiče na svest i ponašanje ljudi. Javno mnjenje se u velikoj meri i formira na osnovu onog što televizija nudi gledaocima, iako su i nove tehnologije osvojile informativni prostor, naročito kod mladih, koji prate i učestvuju na društvenim mrežama u meri koja čak prevazilazi granicu normalnog. Virtuelna stvarnost potiskuje onu realnu i smanjuje direktne kontakte među ljudima i to može, uz koristi, da donese i dramatične oblike otuđenja. Nova knjiga profesora Božovića, „Molitva osame”, na izvanredan način analizira njegov i naš današnji položaj u svetu koji se ubrzano menja. U knjizi profesor piše o mnogim životnim i filozofskim pojmovima, pa i o ćutanju, u svetu zaokupljenom govorom.

Zašto i kakvo je to ćutanje? „To je upitanost o našoj kulturnoj sceni i koliko smo prisutni u javnosti sa svojim autentičnim bićem. Držao sam se Vintgeštajnovne misli da treba govoriti kad se može govoriti, a kad se to ne može – onda treba začutati. Eto, zato ta priča o ćutanju koju sam video kao nešto što je u stvari naš najautentičniji govor. Jer, kad izađemo iz ćutanja mi se prilagođavamo i često nismo ono što intimno jesmo. To je pitanje da

li unutrašnju slobodu možemo harmonično da vežemo za okvire društva u kome opstajemo. Zato sam mislio da nije dobro ćutanje koje je prilagođeno našem spasavanju od okolnosti koje nas okružuju. Za ćutanje se treba opredeliti kad ne možemo da budemo prisni sa istinskim govorom i autentičnim iskazom svojih mogućnosti. Ja sam živeo i živim u političkom društvu i uvek mi je smetalo da se polje kulture determiniše samom politikom, jer sam politiku shvatao kao prostor tanatosa ili borbe za vlast. Kulturu sam video kao najširi pojam, u kome se određujemo prema svemu što je čovekov svet. U tom širokom polju imamo mogućnost interesovanja, obaveznosti i odgovornosti i način da saznamo ono što je najbitnije i da se prema tome odredimo. Tako sam kulturu prezentovao svojim studentima i svojim čitaocima. Potreba da čitam, pišem, govorim i delujem još uvek traje u meni, jer je to moj način življenja, čime potvrđujem i sve ono što sam u životu osećao i uradio.”

Tako je govorio, pisao i učio svoje studente Ratko Božović koji će ostati upamćen po toplini svoje duše, britkosti uma i svetlosti lica kojima je obasjavao svakoga ko se njemu i kome se on obratio. Njegova misao se pretvarala u reči, reči u slova, slova u knjige, a naše sećanje na njega postaće nezaborav.

Radoslav Đokić

APOKRIFNA ESEJISTIKA

Kad se teorijski usmeren istraživač nađe u nepreglednoj pustinji konkretnih zbivanja, on ima dva izbora: ili da se prvim karavanom vrati odakle je pošao ili da se odlučno otisne i da korak po korak počne ispitivati surovosti na koje bude nailazio, izbegavati opasnosti i savladavati prepreke na koje nailazi. Ratko Božović se opredelio za ovaj drugi put i u mnogim svojim knjigama se toga dosledno pridržavao uzimajući to kao kredo svog metodološkog pristupa. U svojim knjigama, a u prvom redu u: *Kroz crveno*, *Kult-ura*, *Noćna mora*, *Izveštaj iz ludnice*, *Razbijeno ogledalo*, *Putovanje u noć*, *Nulta tačka*, *Uzaludna kultura*, Božović nagoveštava jedan novi žanr, koji bi se uslovno mogao nazvati apokrifna esejistika. Insistiranje jednog kulturologa na političkom dovelo je do vidljivog i prepoznatljivog angažmana, kao i do dubljeg pronicanja u nabujalu političku mimikriju, *simulacrum* i obmanu.

Dobar deo svoje sklonosti i izražene sposobnosti za teorijsko mišljenje i uopštavanje Božović je sa velikom energijom i entuzijazmom usmerio ka istraživanju svakodnevnog života, a ponajviše njegovog segmenta zahvaćenog politikom u pežorativnom značenju. Previđati političku izopačenost i pomućene političke strasti i ostajati u svojoj „profesiji“, biti neutralan i „nepolitizovan“, prepuštati kritički uvid u političke tokove drugima i samo onima koji od toga imaju višestruke koristi, spada u teške zablude teorijskog uma, jer on upravo tim sklanjanjem i uzmicanjem neumitno gubi razlog svog postojanja, a ono što treba da bude destruisano i potučeno buja i širi se do neviđenih razmera.

Koristeći se jednostavnim postupcima Božović duboko proniče u političku sferu čineći prepoznatljivim sve ono što vladajuća oligarhija po svaku cenu želi da prikrije i učini nevidljivim. Rušeći tabue on je uočio njihov dublji smisao, kao i neslućenu moć naročito ako nisu izloženi kritičkoj opservaciji. Otuda njegovo insistiranje na trezvenom i racionalnom kritičaru koji se ne bi zadržao samo na verbalnoj ravni, nego bi bio u obavezi da „smišlja paradigmu promene“, koja podrazumeva nepristajanje na represivni režim

i rigidnu politiku koju on vodi, na ekonomsku bedu, na moralni pad, na duhovno siromaštvo, na provincijalizam, na pravnu nesigurnost, na kriminal, na terorizam. Čitav pojavni svet oko sebe Božović stavlja pod uveličavajuće staklo da bi prodro što dublje i video što više. Svuda mu se ukazivao obespokojavajući prizor razorenog društvenog tkiva u kojem je dominirao sukob između gradskog i ruralnog kulturnog obrasca i mentaliteta. Nekadašnje briljantne analize i promišljanja potpuno su marginalizovani i trajno potisnuti iz naše duhovnosti. Nije se čestito ni stiglo da se reaguje, a desio se urbicid. Sve je ovo Božović doveo u upitanost i definitivno nas stavio pred dilemu – ili otvorenost prema autentičnim i produktivnim idejama, prema univerzalnim vrednostima ili palanačka zatvorenost ispunjena izopačenim stereotipima i neoruralnim primitivizmom.

Pisani sažeto i lapidarno Božovićevi tekstovi ove vrste manje-više „pokrivaju” čitav naš društveni prostor ali su, u okviru toga, posebno okrenuti na kulturnu problematiku u širem smislu sa usmerenjem na one fenomene koji pogubno razaraju kulturno tkivo izazivajući opšti socijalni haos. To su tekstovi polemički intonirani sa naglašenom težnjom za dijalogom, što znači da se njegovo mišljenje i sudovi mogu dovoditi u pitanje. Dijalog je za Božovića apel protiv usamljenosti, dakle, najefikasniji postupak da se isključi usamljenost i da se otkloni njen gorak talog i njegova gorka isparenja razornog dejstva. Dijalog ne može da se ostvari između ljudi koji zastupaju dijametralno suprotna stanovišta. On se ne odvija u ringu, a još manje u ratu. Potrebna je razboritost i želja da se usklade želje, promišljanja, saznanja, sučele argumenti i dođe do uljudnog kompromisa. Dijalogom se dolazi do boljeg razumevanja sveta, uspostavljanja ravnoteže čak i u najvećim poremećajima i razornim sukobljavanjima. Božovićev poziv na dijalog nije vapaj usamljenog u pustinji kojem se drugi priviđa kao fatamorgana. On uvek kraj sebe ima sagovornika kojeg uvažava, ali kojem ne povlađuje. Dijalog na kojem Božović insistira nije lišen alternative, on uvek ima u vidu i duboko uvažava onu drugu stranu i ne prigušuje glasove koji se s te strane čuju. Za njega učesnik u dijalogu nije protivnik, a još manje neprijatelj, nego uvaženi sagovornik čije argumente pažljivo odmerava i ne ustručava se da ih uvaži i uključi u korpus sopstvenog mišljenja i ponašanja. On tuđe argumente s teškom mukom odbacuje, a daleko je od toga da ih nipodaštava. Dugo ih odmerava, propituje, vaga, što ne znači da ih ne dovodi u sumnju a često i da ih pobija, naročito ako u sebi sadrže čak i minimalnu agresiju. Što je agresivnost ponuđenih argumenata veća, i njegov otpor prema njima je jači. Reč je, dakle, o tekstovima otvorene stilske strukture u kojima se tematske celine više uzimaju slučajno i proizvoljno nego brižljivim odabiranjem i usmereno, što knjizi u celini daje posebnu svežinu i dinamiku.

Kad piše o kiču, to čini angažovano ne gubeći iz vida da je to postala opšta pojava koja je prodrla u sve pore društvenog tkiva preuzimajući ulogu vladajućeg ukusa. Tako se stiglo do kič-pozicije u kojoj podjednako participiraju svi učesnici društvenog života preuzimajući od nje onu količinu iluzija potrebnu za održanje lažne, egzaltirane egzistencije. Iz kič-pozicije izrasta mnogovrsno i teško pojmljivo zlo okrenuto kultu tradicije, odbacivanju moderniteta, iracionalizmu, sinkretizmu, „novogovoru” i svemu onome što Božović, poput Umberta Eka, ubraja u oblike fašizma. A sve je to u igri na domaćoj društvenoj i političkoj sceni i sve više ukorenjeno i u samom kulturnom biću čime se radikalno menja i sama priroda kulture.

Izvori i podsticaji ovim tekstovima nalaze se u svakodnevnom životu, a autor je sebi postavio zadatak da izdvoji i kritički razloži one pojave koje najviše smetaju moralnoj individui i demokratskoj svesti. To čini na efektan način izjednačujući se time sa visprenim i briljantnim umovima koji znaju da uoče drastičnu i nakaradnu pojavu, ali i da je ne predimenzioniraju i ne zloupotrebe.

On pažljivo i strpljivo istražuje svakodnevicu i kao najosetljivija membrana reaguje na šumove u svim sferama života, povisujući glas tamo gde dolazi do kakofonije i grubog narušavanja željenog ritma života. Božović pažljivo posmatra svet oko sebe zapažajući u njemu i najmanje promene, a naročito one koje deformišu društveno i socijalno tkivo. Tada pojačava retoriku, povisuje ton jer je svestan da su mnoge bubne opne očvrsle i postale neosetljive na tihi i smireni govor. On prepoznaje isprazne glasove visokih oktava koji zveče i koje treba kontaminirati i obrušava se na njihove promotore. Tada on te glasove vidi kao Gordijeve čvorove koji se mogu razvezati samo radikalnim presecanjem, mada se u svim drugim slučajevima odriče svakog radikalizma. To, međutim, ne sputava i ne umanjuje Božovićevu empatiju, razumevanje i saosećanje prema Drugom, što se manifestuje kroz iskren odnos prema drugačijem, pojačan verodostojnošću i izborom najraznovrsnijih postupaka kojima se služi i koji su u datim prilikama najsvrsishodniji. On svoju tekstualnost prilagođava apokrifnom žanru, stilski ga usavršavajući. Otuda on prenebregava sve ono što nije dostupno iskustvu običnog čoveka, a naročito onog koji je pritisnut nevoljama i nije u prilici da dubljom meditacijom pronikne u srž problema, što ne znači da nema unutarnju potrebu da se pozicionira u svakodnevicu i da se iskaže kao autentična ličnost.

Sve pomenute knjige Ratka Božovića govore o tome da je on pouzdan svedok vremena koji, da bi dospao do istine, ne preza da prođe i kroz crveno, svestan da čini prekršaj ali uveren da će tim svojim „postupkom” pomeriti makar i milimetar granicu koju su drugi nametnuli kako bi preprečili put onima koji neumorno hrle ka istini. Ponekad se čini da je Božović na

korak do rezignacije, ali je se oslobađa bacajući pogled na konkretne ljude, na usamljene i klonule pojedince koje trezvenim i iskrenim pozivom treba dići i vratiti im dostojanstvo. Njegovo dugo putovanje u noć preduzeto je da bi se pronašlo svetlo na kraju tunela u koji on ulazi svestan da će ga mnogi u tome ometati. Međutim, smoći će snage da izgovori i „ura” u svojoj knjizi *Kult-ura*, kako bi savladao noćnu moru koja nije prestala da nas pritiska. Sve to, međutim, nije umanjilo Božovićev optimizam i nije ga dovelo u iskušenje da ustukne pred zlom koje je preplavilo i u čijoj poplavi se još uvek davimo. Božovićevi apokrifni tekstovi nisu bez alternative, u njima se ne vidi samo zlo nego i dobro kao ono drvo u raj, drvo dobra i zla čija nas dijalektika obavezuje, upozoravajući na to da jedno bez drugog nema smisla. Uostalom, čovek samo u raj nije grešio. Čim je napravio prvi prestup, čim je „prošao kroz crveno” izgnan je iz raja i od tog trenutka saznaje za greh i to je onaj čovek koji sve do danas postoji u stalnoj borbi da što manje greši, jer svaka hipertrofija greha, dakle, svakovrsni čovekovi prekršaji čine ljudsku zajednicu nesnošljivom, pretvaraju je u ludnicu, o kojoj nas Božović izveštava. Ali, pošto nema bezgrešnog čoveka, ne postoji ni bezgrešna ljudska zajednica te, samim tim, ni odgovarajuća ravnoteža između dobra i zla. Otuda se uvek nalazimo pred izborom između toga dvoga, svesni da u tom izboru možemo i pogrešiti. A nevolja je što se u nekim vremenima većina opredeljuje za zlo, a naša lična nevolja je što se u jednom od tih vremena mi nalazimo ovde i sada i na šta Božović neumorno upozorava. On je hrabro krenuo na to tegobno i rizično putovanje u noć i stigao je do nulte tačke i bez panike glasno opominje da svaki korak napred vodi u provaliju i beznade. Time je jasno i razgovetno opomenuo da smo ozbiljno i opasno narušili ravnotežu dobra i zla i da smo time doveli u pitanje sopstvenu egzistenciju ugrozivši prethodno i svoju slobodu. Ili, tačnije rečeno – pobegavši od slobode, na šta je Erik From skrenuo pažnju. To je, svakako, neprijatno otkriće, ali se s njim moramo sučeliti i o njemu na božovićevski način progovoriti, jer se samo pomoću takvog govora možemo osloboditi, i tek u takvoj slobodi se opredeljivati sa većom šansom da ćemo se pre opredeliti za dobro nego za zlo. Ali, za takvu slobodu se valja izboriti. A Božovićev način borbe može biti inspirativan i podsticajan.

Božović je u pomenutim knjigama, a i u nekim drugim, na zaostajanje svesti kod većine ljudi za stvorenim stanjem, za uspostavljenim i etabliranim odnosima te, otuda, i na potrebu da se ona razvija i usavršava, insistirajući posebno na moralnom usavršavanju. Čovek za tu promenu svesti mora koristiti sva raspoloživa sredstva, a ponajviše stalno motrenje postojećeg dejstvujućeg stanja u kojem se odvija inkubacija svih onih procesa u kojima se nalaze već nagovešteni putokazi i potencijalna energija za prevazilaženje tog

zaostajanja koje kulturni antropolozi nazivaju *culturalling*. To sustizanje je, po pravilu, sporo i Božovićeva nastojanja ispunjena su željom za njegovim ubrzanjem. To je sadržano i u njegovom pojmu-pokliču *kult-ura*. To ubrzanje ne sme biti nasilno, a ni prepušteno spontanitetu, nego rezultanta, sadejstvo svih onih činilaca koje u sebi sadrže stvaralački potencijal. Ti činioци se, međutim, ne pokreću sami od sebe i uvek traže dodatne podsticaje, a jedan do njih su i pomenuti Božovićeви tekstovi.

Kod Božovića su strah i hrabrost izjednačeni i jedni drugog uslovljavaju. Ako se izmaknu kontroli, mogu načiniti nepopravljivu štetu kako pojedincu tako i kolektivu. To su odgovarajuća psihička stanja ukorenjena u čoveku, te se otuda može govoriti samo o plašljivom ili samo o hrabrom čoveku. Hrabrost je u izvesnom smislu savladavanje i prevazilaženje straha, kao što je i strah pogonsko gorivo hrabrosti. U toj njihovoj uzajamnosti krije se čovekova kreativna moć kako u smislu ostvarivanja novog, tako i u smislu otkrivanja drugog i nepoznatog i približavanje k njima. Hrabrost i strah mogu biti podjednako destruktivni i mogu čoveka da usmere u najmanje poželjnom pravcu. I strah i hrabrost su duboko u čovekovoј psihi i jedva se mogu racionalno kontrolisati. Oni su svojevrsni senzori na sve što dospeva spolja, a istovremeno znaju da pomute razum naročito onih s jednosmernom mišlju u kojoj vlada simbioza straha i hrabrosti, čije su glave pretvorene u zatvorene tvrđave oko kojih su iskopani duboki šančevi nerazumevanja, nepomirljivosti i agresije. Božović u svojim tekstovima među prvima počinje da na te tvrđave odapire strele u njihove temelje. Njegove strele nisu ispunjene otrovom, jer se on nije držao devize: ljuta trava na ljutu ranu, nego racionalnim supstratom koji se po njima razlivao i postepeno ih osvajao. Iako je to, spolja posmatrano, delovalo kao uzaludan posao, ispostavilo se da je ubojitost tog postupka najefikasnije potkopavala temelje tih tvrđava. Bacanjem đuladi na njih samo su rušene fasade, a konstrukcija im je ostajala nedotaknuta, a odbrambena moć postala ne samo ojačana i podstaknuta na još veću agresivnost.

Kad je režim protiv kojeg se Božović borio pretrpeo poraz, Božović je shvatio da je on privremen jer nas istorija uči da je često dolazilo do restauracije naročito ako se zapadne u pijanstvo pobede i zato on ne odlaze oružje nego i dalje budno motri na razvoj novih događaja upozoravajući na oživljavanje starih ideja i snaga koje zaposedaju položaje za napad u krhku novu građevinu čiji se graditelji sve teže snalaze gubeći jednu za drugom osvojene principe. Uvidevši to, Božović, koristeći stečeno iskustvo, počinje da upozorava na slabosti nove vlasti i počinje i na njih da odapinje svoje strele, postajući tako jedan od retkih koji već tri decenije, skoro čitav jedan radni vek, čini ogroman napor da obezbedi što povoljnije tlo za demokratske

vrednosti. On u tome dosledno i uporno istrajava ne odstupajući od svojih načela.

Reč je, dakle, o novom žanru kojem je Ratko Božović dao izvanredno formalno obličje. Sve je saopšteno lakim i nenametljivim stilskim postupkom i svežim jezikom kojim se autor nadmoćno poigrava. Čak kad njegov kritički naboj i eksplodira, on pogađa upravo cilj ne praveći pri tom kolateralnu štetu.

Na kraju, ostaje da se zapitamo: Šta drugi, zapravo, šta mi treba da učinimo da ovo ne ostane uzaludna knjiga? Piščev parboličan naslov podstiče nas na unutrašnje nezadovoljstvo, na širok otpor same individue, jer se i pisac njoj obraća, a ne neodređenom mnoštvu, a još manje nekom zajedničkom imenitelju (surogatu) tog mnoštva.

Sanja Domazet

IDEJE OD KOJIH SE PRAVE SNOVI

Retko koji put čovek u životu ima neverovatnu sreću da naleti na istinskog, inspirativnog, rođenog pedagoga (a Rusi znaju tajnu – da je pedagogija talent, redak kao i svi darovi). Imala sam privilegiju da budem u generaciji kojoj je predavao profesor Božović na poslediplomskim studijama. Neverovatna je suprematija koju je u svojim predavanjima pokazivao u odnosu na sve druge predavače diljem zemljinog šara (mala je ovo planeta, jedan je Ratko). Simbioza Božovićeve visoke erudicije, lakoće kazivanja, urođene vedrine, činila je da jednostavno objašnjava i najkomplicovanije sociološke, filozofske, antropološke, kulturološke probleme. Božovićev šarm i vrcavost opčinjavale su. Hranio nas je slatkim od reči, kako bi to rekao Vib. Estetiku nije delio od etike, filozofiju je lako dovodio u vezu sa psihologijom, sociologiju sa kulturologijom, svemu dajući onaj redak začim posebnosti i jedinstvenosti. Ovaj profesor nikada nije održao nijedan isti, običan čas, njegove reči razvejavale su ovdašnji neprekidan sumrak i znao je onu najjednostavniju i najdublju istinu pedagogije – da biste istinski poučavali studente morate ih prvo voleti. Mi smo osećali tu retku naklonost i empatiju, obasjani srebrnim beskrajem njegovih reči i uzvraćali mu na ljubav snažnom adoracijom. Možda naš jezik i ne poseduje izraze koji bi opisali tačno gipkost, brzinu i oštrinu njegove inteligencije i baršunastost njegove blagosti. Pamtim da kad god bejah opustošena, njegova predavanja vraćala su smisao i nadu. Nekim čudom, dopustili su mu izuzetnost. Ali – kod njega je sve bilo u vezi sa izuzetnim, drugačijim, svetskim. Zemaljski zakoni za njega kao da nikada nisu i ne važe. Želim da pišem o opusu profesora Božovića o umetnosti, ali ne mogu da se pre toga ne osvrnem na činjenicu da je on, pre svega, oduvek bio umetnik i u životu i gospodskom opstanku usred balkanskog karakazana. Uspeo je nekim neverovatnim udelom čuda i truda da ostane uspravan i savlada ekvilibristiku opstanka u proklesoj avliji, kako je Andrić tačno

definisao ove prostore, da ne dozvoli da mu siva mrena ovdašnjih sporih svitanja oduzme sjaj osmeha i odbio da u svoj plemeniti krvotok dobrog i delatnog čoveka ikada primi bilo koji oblik gorčine ili melanholije. Profesor Božović ne pokorava samo ljude, bilje, zvezde, već i – vreme samo. Ne poznajem nikoga kome godine koje protiču neprekidno dodaju, ne oduzimajući mu baš ništa. U životu je bio inspiracija za više romana, priča i bezbroj pesama. Nije ga to nikada učinilo gordim. Njegovo umeće predavanja tesno je vezano sa značenjem pojma inteligencija, u čijoj osnovi je reč *intelligere* – povezivati. Tako je on na časovima sa lakoćom povezivao Artoa i Brehta sa Manom i Makluanom, grčku filozofiju sa francuskim prosvetiteljima, rimsko pravo i Justinijanov Corpus iuris civilis sa sadašnjim zakonima, a zakonitosti prirode dovodio u korelaciju sa društvenim konvencijama. I – nemoguće je ne spomenuti najneverovatniju sposobnost spajanja duhovitosti, mudrosti i empatije koja odlikuje ovog čudesnog čoveka. Pamtim jednu jesen, mučio se novembar i imali smo oboje večernje časove. (Tada više nisam bila student, već predavač.) Ratkovo lice zasvetlelo je iz tame hodnika. Pljuštalo je i na moment smo oboje slušali kišu. Onda je rekao: „I Vi večeras imate časove.“ „Imam.“ Bila sam bezvoljna i tamna, prošlo je bilo tek nekoliko meseci kako je moj otac zakoračio s druge strane. „Moramo nešto odmah učiniti“, rekao je šeretski Ratko: „Hajde da noćas pobegnemo. Bilo kuda. I da niko ne zna kuda smo otišli. Jer dosada je reč koja, zapravo, znači, do sada. Znači, hajde da odbacimo dosadu svega ovoga do sada i odemo zauvek nekuda.“ Nismo pobjegli nikuda, moj divni profesor – dečak Haklberi Fin i ja. Ta šala pomogla je da se izdrže taj sedmi i osmi čas. Ali ideja da je reč dosada, zapravo, skovana od reči „do sada“, zauvek će me pratiti. Veliki učitelji, očit, nikada ne prestaju da nas uče.

POETIČAR DOKOLICE, ARHIVAR KRHKOSTI UKUSA

Iz obimnog arhivarijuma Božovićevog opusa koji se odnosi na umetnost izdvojiću tek nekoliko postulata, meni važnih za bolje i dublje poniranje u svet umetnosti. Potrebni bi bili tomovi da se do kraja razotkrije lavirint Božovićevih svetova, kao košnica podeljenih u muzikalne registrature. Možda je najlepše redove o dragocenosti dokolice i njenom inspirativnom značaju za kreaciju i kreativni proces napisao, upravo, Božović, koji je, poput Pirsela Smita, smatrao da gubeći dokolicu gubimo dušu. Ratko Božović piše: „Gubitak smisla za dokolicu, ne znači ništa drugo nego osiromašenje ličnosti i njenu dezintegraciju... Nijesu rijetki mislioci koji smatraju da dokolica nije posljedica i rezultat slobodnog vremena, odmora i vikenda. Džozef Pajper piše da je dokolica mentalni i duhovni stav, *na prvom mjestu stav uma, uslov*

duše, kaže on". U ovom tekstu Božović se poziva, naravno, na Bašlara, koji u središte fenomenologije stvaralačke imaginacije stavlja, o draga nebesa – pesničko sanjarenje, taj dar Bogova. Profesor Božović smatra da se pesničko sanjarenje po prirodi stvari odvija u dokolici – da bi skrenuo pažnju na to da pesničko sanjarenje označava „životne hipoteze što proširuju naš život". Za Božovića dokolica je „forma tišine koja je preduslov za shvatanje realnosti i za stvaralačko pregnuće. U gotovo poetskoj formi, ovaj autor je saglasan sa Bašlarom i njegovom tezom da *samo tihi čuju, a oni koji ne ostaju tihi ne mogu da čuju*. Zato što dokolica sadrži kontemplativni stav, ona je uslov za stvaralaštvo".

Brojna istraživanja pokazala su i pokazuju da u stvaranju „dokolica postaje najvažnije vrijeme za dinamiku čovjekovih stvaralačkih otkrića i za prepoznavanje njegovih kreativnih potencijala. Bez mnogo teškoća zapaženo je da *pripremna* i *završna* faza kreativnog procesa pripadaju psihobiološkom procesu rada, koji označava stavljanje u pogon ukupne svijesti i postizanje pune koncentracije, dok faze *inkubacije* i *iluminacije* („kreativni bljesak") pripadaju psihobiološkom procesu dokolice u kome postoji izvjesna forma opuštenosti i neočekivane svijesti", ističe Božović. On odbija da oštro razdvaja ili suprotstavlja ove faze kreativnog procesa, smatrajući da se tu nalazi dragoceno prosijanje inspiracije. Božović smatra da se dokolica i rad ne isključuju, već upotpunjuju, prepliću, bivstvuju jedno pored drugog – prožimaju. Profesor zaključuje da je „kreativni proces jedinstvo i rada i dokolice, obuhvata oba ova stanja". U kreativnom procesu dolaze do punog izražaja – i racionalne i iracionalne stvaraočeve mogućnosti, njegova svijesna i nesvijesna aktivnost. I ovim se potvrđuje da je čovjek jednačina sa više nepoznatih." Momenti dokolice sveti su momenti, trenuci prosijanja. I RatkoBožović nas podseća da bez nje tog drugog imena za sveto tihovanje – kreacije nema.

O KRHKOSTI LEPOTE I UKUSA

U svom opusu, profesor Božović nas upozorava na krhkost svega lepog oko nas, pa i na krhkost ukusa. Ako je Šopenhauer govorio da nam „umetnik pozajmljuje svoje oči da njima posmatramo svet", sada je situacija sasvim drugačija. Savremeni stvaralac se pita da li je lepo to što stvara, nego hoće li biti lepo publici. Profesor Božović ističe: „Složenost moderne umjetnosti i njena nesvodljivost na racionalni diskurs upućuje na neizvjesnu analizu stvarnosti estetskog fenomena. U njenom veoma širokom i neodređenom spektru – ukus zauzima jedno od najzagonetnijih mjesta. I kad je moderna umjetnost na nov i neočekivan način komplikovala svoje odnose sa svijetom,

izgleda da i davno postavljena pitanja o ukusu nijesu izgubila aktuelnost. To je pokazao i teoretičar moderne umjetnosti Herbert Rid, koji je izložio svoja shvatanja o potrebi za vaspitanjem i pripremom za umjetnost, a ne samo za duhovnim uzdizanjem *uz pomoć* umjetnosti. Novije vrijeme, a naročito ono od velike krize – koja se, po mišljenju mnogih, izrazitije ispoljila prije Prvog svjetskog rata, a traje neprestano – donelo je pobunu protiv cjelokupne tradicionalne umjetnosti”.

Ova neprekidna promena vidljiva je u radikalnim rezovima, prodorima u percepciju na potpuno nov način – počev od kubizma i futurizma preko ekspresionizma, dadaizma, nadrealizma do apstraktne umjetnosti. Ta kriza govori da više ne postoji jedinstvo mogućnosti procene toga šta je lepo, šta je uzvišeno, šta je dobro... „Tu je usledio i zaključak o otkazivanju velike umjetnosti i nestanku *apsolutnih vrijednosti*. Paraumjetničke forme i osrednje vrijednosti u stalnom su usponu duže od jednog vijeka... Umjetnička djela iz prošlosti i savremenosti – u nastojanju da se prilagode tehnološkim zahtjevima medija, kao što su film, radio i televizija – ostaju bez prvobitne izvorne umjetničke forme, a time i bez svog specifičnog estetskog važenja i uticaja. Ako je tačno da je ukus savremenog modernog umjetnika i ukus mnoštva onih koji s njegovim djelom *komuniciraju* u nepomirljivoj oprečnosti, onda se i snaga uticaja umjetničkog stvaralaštva ozbiljno dovodi u pitanje.”

Nauka nas podseća da je do raskola i razdvajanja, trajnog, rekli bismo, između popularnog ukusa i ukusa samih umetnika došlo krajem XVIII veka i početkom XIX veka. No, mora se istaći da ovaj jaz nikada nije bio dublji nego danas. Ukusi mase i avangarde nikada se nisu poklopili i pomirili. Profesor Božović piše: „To je i razlog da postavim nekoliko pitanja: nije li sama nepomirljivost i raskorak ukusa publike i stvaralaca jedan od najvažnijih simptoma raskoraka između *strukture* imaginarnosti i estetskog senzibiliteta? Ili je, možda, moderna umjetnost nejasna savremenoj publici u onoj mjeri u kojoj je ona nejasna sama po sebi, nejasna sebi samoj? Ili se moderna umjetnost javila suviše rano za mnoštvo onih koji nijesu stigli do njene suštine? Sve su to značajne dileme o kojima bi se moglo više nagađati nego vjerodostojno prosuđivati, ali bi se teško stiglo dalje od zaključka da umjetnost danas nema više smisao koji je imala u prošlosti, da je tehnički razvitak promijenio i prirodu i ulogu umjetnosti. Nametnuli su se novi vidovi recepcije i nove mogućnosti uticaja, ali i nekritičnost u prihvatanju i vrijednosti i nevrijednosti”.

Svi smo svedoci da je danas došlo do potpune promene i u odnosu umjetnika prema svom delu, gde se stvaraoци svesno ograđuju od agore i javnosti. Kao da vežbanje samotnosti i samodovoljnosti nikada nije bilo jače. Masa je snažna, umetnike odlikuje krhkost. U trenutku kada se nađu na dva

suprotna pola, oni koji su dovoljno jaki da dotaknu večnost, a presenzibilni da prežive sadašnjost će se, neminovno, povući. „Umjetničko stvaralaštvo, i obrazloženje tog stvaralaštva – naročito od početka minulog vijeka – otvara novi svijet umjetnosti, koji ne robuje nikakvim principima, pa ni onom koji se odnosio na vrijednosti *univerzalne ljepote*... Po mišljenju Eka, autor se trudi da obrazuje niz znakova koji se otimaju jednoznačnosti *obične* komunikacije. On hoće da primalac bude uključen u interpretativnu avanturu, da traži odgovore od znakova. Otvoreno djelo trebalo bi vidjeti i kao vid kondenzacije u sferi artistske neodređenosti, ali nikako ne kao namjernu nepristupačnost. U ovoj formi mogla bi se prepoznati ne samo mnogoznačnost nego i mogućnosti osvajanja pluralističke i polivalentne komunikacije.”

No, čovekova potreba za lepim ne prestaje da postoji. Ali da li su „Gospođice iz Avinjona” lepe u klasičnom smislu tog pojma? Ili je lepa istina koju skrivaju i svi slojevi kojima Pikaso i svi veliki stvaraoci barataju, odbijajući simplifikovanost svojih dela kao uvredu? „Ovakav čin komunikacije uspostavlja suprotstavljenost tradicionalnim formama prividne konačnosti. On je atak na kanonizaciju komuniciranja kao tradicionalnog procesa i interakcije vrijednosti. Svi koji su u komunikaciji sa otvorenim djelom svojom otkrivalačkom invencijom mogu ga dovršavati. Svijet umjetnosti, u svojim najraznovrsnijim obličjima, mnogo više se udaljio od svojih tradicionalnih oblika nego što mogu da ga prate individualne predstave i pojedinačna iskustva. To je jedan od razloga što susret s otvorenim djelom nije samo lagodna igrarija...”

Zato je Marina Abramović i njeno delovanje već pet decenija unazad, pre svega, za gledaoca vaspitanog na uobičajenim kanonima komunikacije sa umetničkim delom – šok. Njena šifra može biti prosečnom gledaocu (a oni su u većini) potpuno nekomunikativna, „i to ne po tome što je ona po sebi takva, nego zato što primalac ne posjeduje istu šifru, a ne može je ni posjedovati s obzirom na svoje estetske i intelektualne mogućnosti”. U prošlosti je bilo lako dešifrovati estetsku poruku, bila je nalik na pažljivo sročeno pismo, jer je stvaralac znao kome se obraća, ko će poruku dešifrovati. Primaoci behu najčešće jedinstvena celina. „Tako *poruka*, koja je u prošlosti davana u okviru homogene zajednice, čiji su dio bili i autor i primalac, doživjela je i sama krizu, jer autori stvaraju apstraktno, iracionalno i otuđeno, ne poznajući svoje 'primaoce'”

Ako je tačno, a jeste tako, „da je ukus savremenog modernog umjetnika i ukus mnoštva onih koji s njegovim djelom *komuniciraju* u nepomirljivoj oprečnosti, onda se i snaga uticaja umjetničkog stvaralaštva ozbiljno dovedu u pitanje”. Božović u ovom eseju uspeva da nam ukaže na tri relevantne pojave: recipijenti su se trajno udaljili od stvaralaca, stvaraoci se povukli u

umetnost koju masa ne uspeva najčešće da dekodira i izgubila se uobičajena glatkoća komunikabilne razmene između autora i njegovih poštovalaca. Profesor Božović tačno primećuje da nije sada oboleo od alijenacije samo umetnik, već i njegovo delo, koje je, počesto, iako, po Eku, otvorene strukture, nikada zatvorenije za gledaoce, slušaoce, čitaoce...

Takođe, novi fenomen lomi kičmu i tako krhkom i obesnaženom pojmu ukusa – mešavina popularne i istinske, izvorne umetnosti *per se*. Ispostavlja se da je danas umetnik sam ne samo u egzistencijalnoj, već i u značenjskoj ravni, jer se od recipijenata očekuju da posmatrajući – učestvuju, stvarajući zajedno sa umetnikom delo, na šta su oni, premleveni maljevima liberalnog kapitalizma, potpuno nesprenni. Čovek 21. veka je umoran čovek, pogotovo onaj evropski. I on bi radije delo koje je komunikabilno i jasno za dešifrovanje, od onog drugog, iako, možda, umetnički daleko relevantnijeg i vrednijeg... Otuda će impresionisti zauvek biti popularniji od kubista ili ekspresionista, a figuralno od apstraktnog slikarstva. Ostaje budućnost da odgovori na pitanje da li se iza toga krije tiha poruka umetnosti da zaustavi razvitak i postane reverzibilna...

PROTIV DEPONIJE BANALNOSTI

Božović je vazda bio na strani prosvetljenih, nadarenih, pozvanih, genijalnih. Oduvek je profesor Božović poklonik krilatice „budimo realni, tražimo nemoguće”. Vazda je opozicija svakom režimu. Biti opozicija svakoj vlasti i svakoj masi teška je uloga. Ali profesor Božović i to uspeva sa lakoćom, vazda se pitajući kako poboljšati kvalitet onoga što imamo i što nam nedostaje. „Šta u književnom stvaralaštvu u nas najviše nedostaje? Ponajviše nedostaje tvoračko majstorstvo, književni zanat i literarni rafinman. Prosječnost dominira. Nekritičko hvaljenje i osrednjih književnih ostvarenja postaje navika. Ima se utisak da je književni vrt zarastao u korov i da se u njemu teško održavaju uslovi za normalnu selekciju. To izgleda nikome mnogo ne smeta. Ne smeta ni tromoj, pretencioznoj i celomudrenoj kritici ni ličnostima koje su se našle u književnom polju kao autori. Ne smeta književnoj javnosti.” Naravno, iza Andrića i Crnjanskog – samo se još jednom u XX veku dogodio veliki književni par genijalnih drugova – Borislav Pekić i Danilo Kiš. Pekića su oterali u samicu još sa osamnaest (nikada ta tada obolela pluća neće izlečiti, samo će ih zalečiti), a Kišu su sudili – zbog genijalnosti. Ali mi smo ovo uvezli – to su radili u Makartijevoj Americi i u prvoj polovini XX veka u Sovjetskom Savezu. Setite se samo procesa Josifu Brodskom.

„Naglašeno suočavanje sa pitanjem umjetničkog majstorstva i nevoljama književnog zanata u našoj sredini imali smo u spisu *Čas anatomije* Danila Kiša,

koji je objavljen 1978. godine. U ovom djelu došla je do izražaja autorova superiorna kultura i polemički dar, gotovo iznuđen. To je bila jedna od prekretničkih knjiga u rezonovanju o književnoj umjetnosti. Ona je kiptila od estetskog antidogmatizma. U njoj su se branile književne vrijednosti i literarni modernitet." Svojim tadašnjim oponentima Kiš je jasno poručio: „Ne dajem za pravo da mi određuju norme – ni jezičke, ni književne, ni moralne. Mi, zaista, ne govorimo istim jezikom". Nije imao nimalo razumevanja za neistomišljenike: „Sad imamo i mi, najzad, svoj *rečnik opštih mesta*, taj deponij banalnosti i malograđanskog mišljenja".

Božović u ovom eseju poručuje da u „traganju za najboljim kreativnim mogućnostima stvaralac mora ostati postrance da bi sebi bio bliži, da bi istražio ne samo što jeste nego šta može postati. Tako doznaje i dokle može stići u svojim uzbudljivim igrama prepoznavanja individualnih tvoračkih *granica* i obračuna sa sobom. Zato je prirodno da se njegova poetika i njegova stilistika nađu van vladajućeg mišljenja i van omiljene literarne melodije. To je način da se stvaralac nađe u svom sazvežđu, na svojoj stazi i da postane dirigent u sopstvenom horu i reditelj vlastite tvoračke drame". I koliko god ga javnost neumoljivo kinji, ucenjuje, pritiska svojim očekivanjima, umetnik ni slučajno nema pravo da postane zarobljenik ni svojih ni tuđih predrasuda. Jer bi to značilo odricanje od slobode. A „sve što se tiče kreativnosti, traži utočište u slobodi, sve se u njoj udomljuje". No, naša jedna istina je konzervativna, idejno kastrativna realnost. Kad pomislim na Kiša, uvek pomislim na proročke Andrićeve reči iz „Znakova pored puta", gde se veliki pisac pita da li je jedina istina da na Balkanu čovek ili čini zlo ili ga trpi i da ništa treće nije moguće. Kišu je javno učinjeno zlo. Kulturna javnost beše mlaka i troma. „Evropa je umorna", pisala je Falačijeva. A Balkan izdiše od iscrpljenosti. Pogotovo balkanska kulturna javnost.

Naše „kulturnjake koje je ophrvala apatija jer su se umorili prije nego što su oprčali krug svojih želja, izvještali su se samo u veštini iz/govora/ i nekritičnosti. A stvarnost, u kojoj se priča tako isprazno i toliko neodmjereno, ne ostavlja gotovo nimalo mjesta ni za tumačenje tvoračkog novatorstva i kreativnog očuđenja", piše Božović dijagnostifikujući tačno ono što nam sleduje: „To je put ka prosječnosti, koja je uvijek daleko od kreativnog majstorstva. Prosječnost je uvijek u blizini populističke estetike i nedjelotvornih refleksija. Umjetnik kao rušilac ustaljenog poretka teži višem nivou kreativne svijesti. Kao majstor književnog zanata, on će se, svakako, potruditi da svoje složene ideje i komplikovana tvoračka stanja oblikuje kristalno jasno, da razmrsi klupko konfuznih misli i proizvoljnih ideja". Ali, konfuzne misli i proizvoljne ideje nalaze se kako u sredstvima mas-medija, tako i u kulturi, politici, svim oblastima društvenog delovanja. Manjak valjane kritike

definitivno znači manjak kvaliteta i manjak majstora. Otuda u Srbiji nemamo velikog, darovitog pisca od kalibra još od Kišove prerane smrti.

PROTIV KROĆENJA PESNIKA I UDVORIČKE UMETNOSTI

Profesor Ratko Božović je vazda nastojao da umetnost spase od pogubnog i smrtnog zagrljaja politike. Cenzuru je smatrao rak ranom svake kulture i svakog umnog javnog delovanja. On piše: „Od vremena Platonovog kroćenja pjesnika pa sve do ovovremenih čistki (staljinističkih i fašističkih), ali i anarhije i populizma, suštinski se nije promijenio zloduh cenzure. Teško je, međutim, reći da li je pogubnija represija državne i partijske cenzure ili auto-cenzura kao stvaraočevo unutrašnje ropstvo”. Ne treba zaboraviti da svako stavljanje umjetnosti u službu politike, „svako njeno instrumentalizovanje, otkriva strukturalni poremećaj u ljestvici vrijednosti. Sloboda umjetnika dio je nastojanja da se živi stvaralački, pjesnički, spontano, da umjetnik bude to što jeste u kreativnoj samopotvrđi. Ako se umjetnost ne realizuje kao naj-slobodniji vid bivstvovanja, dovedena je u pitanje njena suština”.

Naravno, Božović piše ove rečenice svestan u potpunosti da je umetnost autohtoni, potpuno odvojeni svet za sebe, svet kreativne posebnosti, lišen maski, iluzija i privida. „Umjetnik kao rušilac poretka banalnosti teži višem nivou individualnog senzibiliteta i višem nivou svijesti. A da bi stigao do stvaralačke samopotvrde, on mora biti slobodno biće. Bio je u pravu Branko Lazarević kad je zapisao da je umjetnost *biljka slobode*. Danas lebdi bauk cenzure nad egipatskim filmom *Kuća Jakubijanaca*, koji ruši tabue, a političari smatraju da ruši imidž države. Poznati egipatski glumac Bašir Samra, jedan od protagonista ovog dela, u uglednom nedeljniku „Al ahram vikli” izjavljuje da su cenzura i fobija naudile „imidžu Egipta” i da „jednostavno ubijaju umjetnost”. „A umjetnost je slobodna ako ne služi nikakvim svrhama izvan sebe same. Zato je štetno i pogrešno svako njeno uslovljavanje baš kao i njeno koketiranje sa politikom, dnevnom i noćnom. Ako umjetnik nije do kraja slobodan, teško će dovoditi u pitanje konzervativnu stvarnost i demistifikovati vladajući mentalitet. Tada nema nikakve izgleda da nesvjesno učini svjesnim, što je Ežen Jonesko smatrao najbitnijom karakteristikom umjetničkog djela.”

Profesor Božović priseća se Branka Ćopića, tog genijalnog berača cveta slezove boje, kome smo ostali dužni – i ljudski zagrljaj i umetničko priznanje. Božović piše: „Sedamdesetih godina prošlog vijeka Branko Ćopić se žalio što više pažnje nije posvetio pozorištu, komediji i satiri. Skretao je pažnju na to da je satiri neophodna društvena klima i da su bilo kakvi kompromisi za stvaralaštvo prosto nepodnošljivi. Tvrđio je, tada, *da je neophodno ne samo*

iz svoje svesti, već iz svoje podsvesti, ukloniti sve tutore, sve babice, vrtlare i povrtlare u našoj cvetnoj literarnoj bašti, iz koje se satira najpre plevi kao neki štetni čičak". Zbog toga se valja sjetiti kako je dočekana njegova *Jeretička priča*, i kako su sa *najvišeg mesta* začepljena usta satiričaru. Zato se i može pretpostaviti da bi humorno-satirično ishodište njegovog stvaralaštva, u povoljnijim društvenim i političkim okolnostima, vjerovatno danas izgledala drugačije, možda i znatno bogatije. Umjetnost je subverzivna. Herbert Rid je smatrao da je kolektivni duh neprijatelj umjetnosti. Taj duh je, po njegovom mišljenju, sličan vodi koja uvijek padne na najniži nivo." Ali mi ne prestajemo da živimo u kolektivnom dahu, zbijeni jedni uz druge, dišemo isti dah, delimo iste zablude, na isti nam je način krv nečista.

A udvorička umetnost ne prestaje da postoji. O njoj Božović piše: „Udvorička umjetnost, kao i idealizovana istorija ne postavljaju prava pitanja i ne daju odgovore. U našoj sveopštoj krizi, opštu konfuziju podržavali su *stvaraoci* čija je tematska uporišta pratila stvaralačka rasijanost i plitkoumna agresivnost. Ne samo u feljtonistici i pseudonauci, već i u književnosti, dominirao je *povratak potisnutog*, kako bi to psihoanalitičari rekli. Došlo je do *mitizacije* istorije i militarizacije stvarnosti, što je samo druga strana njegove dojučerašnje represivne pacifikacije. Bio je to povratak na individualne i kolektivne frustracije, iracionalne mržnje i paranoidne strahove. Pravo prokletstvo ohrabrenog zla". Ali ne samo zla, nego i gluposti. Bejah dete kada je umro Josip Broz i pamtim kako je jedan pesnik na brzinu sastavio koautorsku zbirku poezije, gde su sve pesme bile posvećene u devetoj deceniji preranom smrću preminulog vođe. Zbirka se zvala „Kad te zaboli duša" i kupovao je i ko je hteo i ko je morao. Priređivač je lepo prihodovao. Onda su došla druga vremena, pa su zbirku preimenovali u „Kad te zaboli guša". Ali fakat je da udvorištvo jeste sport u kome smo vekovima već uvežbani, koji se lako prenosi s kolena na koleno i čije pogibeljnosti još uvek, očito, nismo svesni.

HUMOR, POEZIJA, STRAVA I LJUBAV ILI – POETIKA AVANGARDE

Promišljajući avangardu, tu umetnost elite, Božović ističe: „Fernando Arabal, koji sanja o teatru u kojem bi se sjedinili *humor, poezija, strava i ljubav*, smatra da se umjetničko djelo pojavljuje *svom svojom privlačnošću i užasom, iz autorove unutrašnje zbrke*, jer „gdje nema zbrke, nema ni života". (Francuzi kažu: „Neka je blagosloveno ono malo džungle u nama"). U razgovoru sa samim sobom Arabal se određuje prema izabranom teatru: „Budući da ne verujem u književne škole i pravce izumio sam *teatar strave*. No odbacujem sva očinstva..."

Postavlja se pitanje može li postojati raskošniji književni pokret od onog bez dogmi, članova, pa čak i manifesta. *Teatar strave* bio bi živ i aktuelan teatar. „Arabalov *teatar strave*, kao kreativni spektakl, hoće istovremeno i da objavi igru i da uvuče u nju. Obrazlažući svoj stvaralački čin, nije Arabal slučajno podsjetio na Šekspirovu *Buru*, i stihove: *Sačinjeni smo od iste građe od koje se snovi prave*. Autor drame *Groblje automobila*, koju je Fernando Arabal, 1957. godine, napisao *posve spontano, bez planiranja*, tvrdi da su oni koji vjeruju strogim i mehaničkim principima stvaranja i saznavanja („ultra-objektivni“), daleko od čovjeka i od njegove mučne istine. On zahtijeva da se otkrije sve skriveno i potisnuto, sve što određuje ljudsko biće. Arabalu su govorili: U vašem teatru ima svega o čemu se ne usuđujemo da govorimo. Ali se Arabal zalagao za teatar koji iskazuje ljude u svoj svojoj složenosti, kakvi stvarno jesu i neophodno je, po mišljenju ovog avangardnog umetnika, učiniti ambijentom u kome će se snaga uticaja ostvarivati *fascinacijom, uzbuđivanjem i unošenjem nemira*. U tome su sadržane pretpostavke za zauzimanje aktivnog tvoračkog stava i uzbuđenja u recepciji pozorišne igre.”

Pozorišni reditelj – taj magijski guru, Ježi Grotovski, kratko je definisao teatar kao onaj fluid koji se dešava između gledaoca i glumca. Za njega je Piter Bruk rekao da je *jedinstven* i da *niko drugi na svijetu poslije Stanislavskog nije ispitivao prirodu glume, njen fenomen, značenje, karakter i razumijevanje njenih mentalno-fizičko-emocionalnih procesa tako duboko i potpuno...* Božović napominje: „U svojim opservacijama, Grotovski ističe da ritam života moderne civilizacije karakteriše napetost, želja za prikrivanjem motiva i posezanje za mnoštvom uloga. Prepliću se igra *instinkta* i igra *intelekt*a, iskustvo mišljenja i snaga emocija. U to je uvjeren Ježi Grotovski. Savremeni čovjek, smatra ovaj reditelj i teoretičar, najviše pati zbog neostvarene cjelovitosti. Pozorište, po njegovom mišljenju, pruža mogućnosti *integracije*. Do toga dolazi odbacivanjem maski, otkrivanjem suštine, cjelovitošću tjelesnih i mentalnih preobražaja. Pozorišni čarobnjak, čija je knjiga „Ka siromašnom pozorištu” postala gotovo kultno štivo pozorištanaca, teatar vidi kao „mjesto provokacije, izazova koji glumac upućuje sebi i, indirektno, drugima”. Zato, glumac ne smije ništa „ilustrovati”, nego izvršavati „čin duše”.

Ali, da li je čin otvaranja duše još uvek moguć? Ko je na to danas manje spreman, gledaoci ili glumci? Dramski pisci ili reditelji? Živimo u doba kupovine duša... Pijace na kojima se trguje dušama svuda su oko nas... Kako biti autentičan u doba kada je kloniranje tako popularan proces? Božović piše: „Otkriti, iskusiti istinu o sebi, svrgnuti maske iza kojih se čovjek skriva – preduslov je svake autentične igre. Takvo stanovište Grotovski obrazlaže u viđenju seksa i nagote u pozorišnom činu. On smatra da, ako seks i nagota – kao prirodni dio života – ne vode totalitetu ljudskog bića, onda vode

pravo pornografiji. Grotovski se ne zalaže samo za nagotu kože nego čovjekove suštine. On je pokazao kako se tijelo glumca pretvara u *robu*, i kako reditelj postaje *podvodač*. Demonstrirao je kako glumac može biti nag, ali ne i iskren, jer svoju голу kožu može doživljavati kao *kostim*. Sve to prate inhibicije – *blokirani impulsi* i *mehaničke reakcije*. Sa tako rigidnim i utilitarno-pragmatiskim pretpostavkama nema ništa od nedirigovane i slobodne pozorišne igre". Nažalost, ostvarilo se proročanstvo Pitera Bruka. Imamo u pozorištima bezbroj primera „mrtvačkog pozorišta". Na otvaranju BITEF-a poslednjih godina trećina velike sale obično spava. Dubokim snom onih koji se brane od spoznaje i koji spavaju i kada su budni.

Arto, to francusko čudo zaigranosti, taj mrzitelj tržišnih centara koji otuđuju, a ljubitelj svake estetike, intrigira Ratka Božovića. „Antonien Arto je najmarkantnija ličnost avangardnog pozorišta. Za njegovo djelo *Pozorište i njegov dvojniki* Žan-Luj Baro rekao je da je najznačajniji tekst o pozorištu XX vijeka i da je Arto u pozorištu ono što je Van Gog u slikarstvu. U nekoliko svojih tekstova i manifesta o *pozorištu surovosti*, on tvrdi da je savremeni zapadni svijet izgubio pojam o pozorištu, da je istrošio senzibilitet i da je zbog toga neophodno stvoriti pozorište koje će razbuditi *naše nerve i naše srce*. Smatra da se zapadno pozorište prostituisalo dok istočni teatar čuva netaknutom ideju pozorišta... Arto je ubijeđen da između *načela pozorišta* i *načela alhemije* postoji suštinska *istovjetnost*. Pozorište vidi kao *dvojnika stvarnosti*, kao totalnu, nezavisnu umjetnost, koja u svoju čaroliju uključuje i pokret i misao. Bilo bi to pozorište koje bi se razlikovalo od svih unaprijed utvrđenih predstava, koje bi se, u svojoj neposrednosti i neočekivanosti, razlikovalo od teksta, koji zna da maskira istinu i ideje."

Arto je insistirao da se ukine taj rascep teatra na dva pola: scenu – gledalište, da bi došlo da senzualnog, emotivnog, neposrednog susreta između glumca i gledaoca, kako bi gledalac postao deo radnje. Za Artoa – pozorište jeste najintenzivniji mogući život. Ono je katarktičko i samim tim – leči. „Tu se ostvaruje katarza kroz strah i surovost, a ne kroz strah i sažaljenje. Za to je svakako neophodna *objektivna neočekivanost*, jer se, uz njenu pomoć, može najpotpunije ostvariti *ideja opasnosti*. Tako bi se na sceni osjetio *dašak onog velikog metafizičkog straha* i *aktivne metafizike*. Bio bi to, u stvari, neodoljivi zahtjev da se promijeni suština zapadnog pozorišta." Ali – mnogo je decenija prošlo od Artoove smrti, ali do ostvarenja njegovih ideja nikada nije došlo. Pozorište kao da je usvojilo konvenciju iz koje teško iskoračuje. To je hram sa istim obredom. I ne mnogo zahtevnom pastvom.

Nova forma u teatru svakako je i *hepening*. „Svejedno da li je začet u akcionom slikarstvu ili u muzici, plesu ili poeziji, svejedno je li ostao na *pola puta* između psihodrame, slikarstva, pozorišta ili poezije, *hepening*, kao

dinamička forma, možda je najbliži pozorištu *društvenog i političkog protesta*." U literaturi se rado citira precizna definicija hepeninga, čiji autor Alen Kaprou ovako definiše hepeninge: „Po duhu su srodni dečjim igrama, svaki put se ponovo izumljuju, prema dogovorenim pravilima". Božović ističe: „Lebel opisuje hepening kao *novo pozorište*. On komentariše hepening Bena Votjea, koji je nepomično sjedio ispred publike, a onda se publika, izazvana, *uključuje*. I htjelo se da se rampa prekorači. Lebel smatra da bi trebalo naučiti da se hepening gleda na nov način, da se učestvuje, da se ostvari uzajamnost i neposrednost. Ali, bez posrednika i *monologa*. Hepening i nije predstava u naviknutom smislu, nego *kolektivni čin*. On omogućava da se stvori *stanje duha*, sposobnost intenzivnog opažanja, da dođe do dijaloga, do unutrašnjeg komuniciranja. Hepening pruža mogućnosti da se prekine pasivna percepcija i mentalna paralizovanost. I zato bi ga i trebalo shvatiti kao provokativnu i podsticajnu igru."

Čemu nas je naučila avangarda: „Da je ona neizvjesno putovanje u nepoznato, čudesna i čudotvorna pustolovina. Da bi omogućio avanturu nepredvidivog, avangardni umjetnik ne pristaje na diktat svijesti i kontrolu intelekta. Džon Kejdž, protagonist avangardne muzike i inspirator multimedijalnog događanja, brani estetiku nepredvidljivosti kao otvorenu artistsku mogućnost. Umjetnikova sloboda proširena je proizvođenjem nepredvidljive i neponovljive umjetnosti. U Kejdžovom djelu „4' 33", umjetnik-pijanist četiri minuta i trideset tri sekunde nijemo i nepomično sjedi ispred klavira. Sve što se dešava – svi šumovi, sva pomijeranja u koncertnoj sali postaju dio neponovljivog događaja. Opravdano je Kejdžovo zapažanje da se ne shvata koliko je teško stvarati modernu umjetnost, utoliko prije što svjesna kontrola čini ljude *nepoetičnim i nemaštovitim*. Zato ovakva pregnuća u avangardnoj umjetnosti ne bi trebalo shvatiti kao atak na umjetničke vrijednosti prošlosti, već kao vid proširivanja granica umjetnosti i suštine umjetničkog čina", piše Božović.

A to što stvaralac hoće i to što se dešava s njegovim delom često je u totalnom raskoraku. Setimo se Marsela Dišana, koji je prilepio brkove Mona Lizi, da bi se narugao buržoaziji zbog nekritičkog obožavanja klasike", iskazao je svoj antiburžoaski revolt i svoje nepristajanje na elitističku umjetnost, ali nije uspio da svoje djelo ustali kao antitezu buržoaskom sistemu vrijednosti. Dišan se pobunio i protiv *kulta predmeta*, tipičnog za civilizaciju trgovine. Njegova pobuna kao *estetska pobuna* pokazala se kao promašaj, naročito u političkom smislu. Buržoazija ga je prihvatila jer ga je visoko vrednovala. Šta je ostalo Dišanu? Ništa, osim da prizna poraz svoje pobune. Ova pobuna ostaje svjedočanstvo uzaludne negacije vladajućeg obrasca kulture. I ništa više i ništa manje. A avangardna umjetnost, kao svijet za sebe, kao

višeznačna oprečnost, najslobodniji je oblik stvaralačkog postojanja. Ako nije takva – nije ništa”, zaključuje Božović.

Šta preostaje nama u susretu sa obimnim delom ovog vrhunskog erudite, dečački radoznalog i izuzetno nadarenog za sva tumačenja i analiziranje? Da od njega, kao od Prometeja vatru, preuzmemo strast ka umetnosti, nauci, estetici, etici i istinskoj i dubokoj lepoti svakog znanja. Imali smo sreće da nam je predavao i da je učinio da postanemo od iste građe kao i on – od snova, u ovoj kulturi kojoj je toliko darovao, a koja mu se ničim nije odužila i ničim ga nije zaslužila. A Ratko Božović, sa svojim jednostavnim i nezahtevnim srcem, uvek je uspevao da nas usrećuje svojom srećom, jer u srcu, duhu i duši nosi mir, koji je najviši vid sreće i početak nekog novog eseja... Onog od koga se prave snovi, naravno...

Stjepan Malović

UMAN I ČASTAN ČOVJEK

U ovim krajevima najteže je biti uman i častan čovjek. Ovoj jednostavnoj rečenici treba dodati i neka obrazloženja.

Pod ovim krajevima misli se na zemlje nastale raspadom bivše Jugoslavije, koje nazivaju još i ex-YU, regijom, regionom, zapadnim Balkanom ili South East Europe. Svaki naziv vuče neke svoje konotacije, a (ne)spretni odabir dovodi autora u opasnost da ga se proglasi jugonostalgičarem.

Dakle, ovdje, tu i tamo, negdje na jugoistoku Europe, teško je biti uman i častan. Ove zemlje nastanili su ljudi kojima je brzo i lagano stjecanje novca važnije od znanja. Znanje je suvišno, važnije su veze, poznanstva, rođaci, kumstva i stvaranje interesnih skupina. Škola je nužno zlo, a biti uman je glupost. U takvom okružju ni čast baš nije na cijeni, jer što si veća lopina, mutikaša, manipulator, to si i uspješniji.

Umni i časni ljudi samo su izuzetak koji potvrđuje pravilo.

A Ratko Božović je, prema tome kako sam ga ja doživio, jedan uman i častan čovjek, koji je desetljećima uporno, marljivo, predano i nadahnuto stvarao svoj znanstveni opus.

Božović se bavio brojnim temama iz kulture, sociologije, ali meni je najbliže njegovo proučavanje medija i posljedica koje mediji i novinarstvo ostavljaju u suvremenom društvu.

Ratko Božović teoretičar je medija koji desetljećima donosi svoje prosudbe na temelju vlastitih istraživanja, izvrsnog poznavanja recentne svjetske literature i ogromnog nagomilanog znanja protkanog praktičnim iskustvom.

Autohtoni znanstvenik uvijek preispituje svoja saznanja i propituje svoje misli. Tako je i Božović, pravi čovjek znanosti, u prvoj rečenici svoje knjige *Paradoksi medijske slobode* postavio pitanje:

„Spis *Paradoksi medijske slobode* nastao je s ambicijom da koliko-toliko bude na tragu veoma podsticajnih tekstova koji se objavljuju u *Medijskoj kulturi*. Da li sam uspio?”

Žiri nagrade *Dijalogos*, kojem sam imao čast predsjedati, veoma je jasno odgovorio. Da, to je uspješno djelo koje propituje aktualna pitanja masovnih medija, na tragu svjetskih saznanja, oplemenjeno dubokim promišljanjem i briljantnom analizom, koje svatko tko se bavi medijima, masovnim komuniciranjem i novinarstvom mora pročitati.

Božović je tako postao laureatom ugledne međunarodne nagrade za 2015. godinu, dodijeljene mu u Crnoj Gori, zemlji u kojoj su mu korijeni.

Božovićeva fascinantna mogućnost sinteze znanstvene literature najviše dolazi do izražaja u definiranju pojmova koji prevladavaju današnjom terminologijom. On tečno, bez napora, stvarajući definicije i zaključke daje najprije pregled aktualne svjetske teorijske misli, na koju skladno dograđuje svoja razmišljanja i izvodi valjane stavove i donosi važne zaključke. To može samo onaj koji izvrsno poznaje svjetsku literaturu, koji ima potpuni pregled nad teorijskim aspektima i koji može suvereno dograditi te stavove svojim mislima.

Božović nije preskočio nijedan suvremeni pojavni oblik u medijima, stavljajući novovijekovna dostignuća, poput *reality show*-a ili *selfi*-ja, u širi komunikacijski kontekst.

„Analitičari kulture smatraju da je Gutembergova galaksija uveliko umorna”, piše Božović i nastavlja: „Drugi tvrde da je umorena. Ipak, mora se priznati da je u velikoj mjeri temeljnu *civilizaciju knjige* danas zamijenila ekspanzivna *civilizacija slike*. Nastala posredstvom tehničkog uma i tehnokratsko-pozitivističke svijesti, savremena kultura ostavlja za sobom princip stvaralačkog individualiteta, a njenu komunikaciju prate procesi standardizacije, unifikacije i stereotipnosti. U toj kulturi najprisutnija je nepodnošljiva beznačajnost postojanja. Masovni mediji i nove tehnologije već su odigrali presudnu ulogu ne samo u napuštanju tradicionalne kulture, nego i u stvaranju njene vizuelne nasljednice, koju su nekritički prihvatile generacije koje dolaze. Tu je već nagoviješten opasan diskontinuitet u polju vrijednosti. Lako je dokazati da Internet ne može postati dovoljna i adekvatna zamjena za knjigu, koju dolazeće generacije sve manje prihvataju i sve manje čitaju!”

Koja britka analiza današnje medijske svakodnevice.

I, zato, svi mi, kada ćemo uzeti u ruke neko od svojih tehnoloških čuda, poput *smartphone*-a, *iPada*, *iPhone*-a, *notebooka*, i početi surfati 4G brzinom online bespućima, sjetimo se ovih riječi.

I, zato upamtimo sljedeću Božovićevu misao:

„U razmjeni duha, misli i ideja knjiga ostaje – nezamjenljiva! Ona je civilizacijska konstanta vrijednosti i energija slobode”.

I, nije to vapaj intelektualca koji je veći dio života proveo uz knjigu, papir i pero, već suvremenog, izvrsno informiranog znanstvenika koji prati sve

novosti u medijskoj produkciji, kojemu nije strana nijedna inačica digitalne tehnologije, ali koji ima teorijsku snagu, moć promišljanja i spoznaju kako se razvijaju suvremeni mediji, ali i viziju kamo bi trebali ići.

Božovićev intelektualizam možda najbolje karakteriziraju zaključne rečenice teksta „Pomračenje središta”. Razglabajući odnos javnosti i medija, ukazujući na sve aspekte tog bitnog određenja demokracije, Božović piše:

„Misao dijela naših intelektualaca – bahatih prostaka, čije biološkičke „ideje” o tome da će u iskušenjima etničke zaraćenosti „slabotinja do otpada” – nepogrešivo stiže do ultrašovinizma i etnocentrizma. Iz njihovog darvinističkog inženjeringa sve što pripada kulturi i sve što je kultivirano po svojoj prirodi je slabo i zanemarljivo. Čitava zamisao je infantilna, ali i opasna kad je u nju ugrađena ratotvorna inspiracija. „Uspješnost” ove fiks-ideje potvrdila se, nažalost, na najgori način. Žestoki otpori modernizaciji uporno opstaju jer je u pitanju tipično zatvoreno društvo. Zato evropske ideje nijesu ni mogle da se ukorijene, nijesu mogle da se prime. Nije mogla da prođe ni slobodna misao ni ideja o slobodnom društvu i slobodnim medijima. To nam uvjerljivo pokazuje i historija dvadesetog vijeka”.

Točno je do bola i vrijedi za sve zemlje naše regije. A kad autor ima takva zapažanja i takve misli, onda se mirne duše može kazati kako je i uman i častan čovjek.

Bolnica Rebro, Zagreb, svibanj 2017.

Veselin Mišnić

BLISTAVO HODOČAŠĆE

Ne zna se koliko je poštovalaca profesora Ratka Božovića. Pouzdano znam, mnogo. Jedan sam od onih koji veruje da Ratka vole svi oni koji ga poznaju. Ako se Alan Fordovski izrazim, čini mi se da ga na nekakav iščašen način vole i oni koji ga mrze. Kažem, ako takvih uopšte ima? Možda je bilo onih koji nisu voleli oštrinu njegovih britkih misli i koji ga iz istih razloga ni u ovim vremenima ne vole, ali i kod takvih Ratko je svojom istinoljubivošću zavredio neosporno poštovanje. Poznat je po doslednosti i principijelnosti u iznošenju stavova bitnih za svakodnevicu, život i kulturu. Kod njega je bilo i ostalo uvek „ni po babu ni po stričevima”. On nikada nije pokleknuo zarad bilo čijih i bilo kakvih interesa. Kao slobodnjak i antiautoritarac, nikada nije bio čovek režima, pa ni dogme i religije. Svoj život je posvetio nauci i umetnosti. U tim vodama i danas moćno kormilari. Kada je istina i pravdoljublje u pitanju, kada se radi o humanosti, razumevanju, društvenosti, odanosti principima i vrednostima, spremnosti da istraje u prijateljstvu, boljeg i predanijeg od njega nema.

Ratko Božović je ugledni intelektualac, kulturolog, omiljeni profesor mnogobrojnih generacija studenata, pisac mnoštva knjiga i čovek sa bezbroj usputnih zanimanja. Ovo je jedan mali, lični i skromni osvrt na nezaboravno druženje sa Ratkom Božovićem, koje, srećom, i dalje traje. A iz svega toga što Ratko jeste izrodilo se naše trajno prijateljstvo.

Pisati o bilo kome sa pozicije prijatelja nije nimalo lako, niti je zahvalno. Tada postajemo svesni da će golemi deo tog mogućeg zapisa, zbog bojazni da može biti progrešno tumačen, biti pohranjen u nedorečenosti, jer kada se govori o nekome sa emotivnim nabojem priča ume da se otrgne kontroli i preobrati se u nešto što nije primereno koliko samoj priči, toliko i onome kome je ta priča namenjena, ili pre svega onome o kome se govori.

Šta god bilo rečeno u ovom zapisu, ovo će, ipak, biti jedna nedovršena pripovest, ništa više od fragmenta jer sve priče koje se tiču ličnosti Ratka Božovića nemaju kraja, što je u neku ruku i logično, ako govorimo o čoveku

sa bezbroj zanimanja a opet i o nekome ko ne menja vlastitu prirodu zarad bilo čega, jer svi koji su se makar na tren sreli sa Ratkom Božovićem pamte lice vedrine, prijemčivosti, karakterističnog osmeha, pa čak kada je njegovo lice zaodenuo plaštom ozbiljnosti ono nam deluje blago, umirujuće i sasvim blisko.

Nemerljiv je njegov svekoliki udeo, uticaj i značaj za kulturu kao celinu.

Mora se reći da je profesor Ratko Božović nesvakidašnji intelektualac i filozof, čovek neodoljivog šarma, beskrajne i neponovljive duhovne lepršavosti. Njegova lepeza znanja i interesovanja je u mnogim oblastima koliko neistražena, toliko po značaju i značenju jedinstvena i nesamerljiva. Ni njegov portret, ukoliko bi bio izveden slikarskim tehnikama, ne može biti potpun, jer bi i na njemu uvek moglo ostati nešto nedorečeno i neiskazano u onoj meri koja bi odgovarala pravoj suštini, tajnovitosti i sadržajnosti tog nesvakidašnjeg lika.

Od prvog pa do dana današnjeg, put kojim se Ratko Božović kreće jeste jedno neponovljivo i ujedno i blistavo hodočašće.

Komotno i bez preterivanja može se kazati koliko je on birao vlastite kreativne puteve, toliko su ti putevi birali njega. I pored svih nepredvidivosti, koje se nižu na putu svakog tragaoca, danas, mi koji smo njegovi iskreni poštovaoci i prijatelji, ponosno možemo reći da nema nijedne mrlje u njegovoj radnoj i životnoj biografiji. Jednostavno rečeno: Ratko Božović je bio i ostao posebnost ljudske složenosti. Intelektualac koji je imao moć da kultiviše generacije i prepozna je kvalitet i talenat kod drugih ljudi, ali, meo je da uoči i da nasluti ono što je naizgled bilo daleko i nevidljivo, što se kao opaka izvesnost „iza brda valja”. Umeo je da upozori na opasnosti koje vrebaju ne samo u vidljivoj svakodnevicu nego i u zatamnjenim lavirintima egzistencije. Zakulisne radnje i beskrajne igre moćnika nisu mogle da budu neprimećene od njegove pronicljivosti i nikada nisu ostajale bez reakcije, ma koliko takvi njegovi nastupi bili neprijatni i bolni za vlastodršce. Od komunističkih vremena do ovih poslednjih, navodno demokratskih, ništa se suštinski nije menjalo. I Ratko je prvo uočavao pogubnost i obmanjivačku retoriku onih koji su se smenjivali na vlasti, kao na magaretu koje svi rabe i jašu. To baksuzno magare je bio i ostao narod, koji je naivno verovao u nemušte priče oligarha na vlasti. Postajalo je sve gore i gore. Otušena vlast je, gubeći razum, gubila i kontakt sa narodom. Svaki dolazeći režim pretvarao se u vladavinu autokrata, i samovolju vlastodržaca. Ratko nikada nije ostajao po strani jer mu je strana ravnodušnost i pasivnost. Prvi se javljao kao kritičar i neko ko je prepoznavao ove podle igre moćnika. Samo što istina uvek ima i prisojno, ali i ono drugo, osojno lice. Godi pravdoljublju, ali one druge unižava i tada se javljaju neretko neprimerene reakcije. Na nesreću,

loši ljudi imaju dugo pamćenje i osvetoljubivu ćud. I kada neko kaže istinu o njima, tek tada njihova pakost i zloba izađu na videlo. Takve Ratko nikada nije štedeo i nije pred njima kao mnogi zabijao glavu u pesak. On se čitavog svog života borio i bori protiv poltronstva, idolopoklonstva i mediokritetstva koje ponižavaju i čovekovu pamet i njegovo dostojanstvo.

Njegova misao i reč je uvek oštra i utemeljena je ne samo na činjenicama već i na čitavom kontekstu i strukturalnom razumevanju celine. To je i razlog što su se njegove ideje teško mogle i osporiti.

Kod Ratka se u svim kriznim vremenima dolazilo po savet i tako je i danas. Drugo je pitanje koliko je jedan glas bio moćan da doprinese boljitku i razotkrivanju mnogobrojnih društvenih anomalčnosti, pa makar taj glas pripadao duhovnoj gromadi kakav je Ratko Božović.

Mnogi časni i umni ljudi nisu prepoznavali zamke koje su samo zbog njih unapred bile pripremljene i osmišljene i kada bi takvi pojedinci postajali svesni svojih zabluda obično je bilo kasno i splavarenje dnom života i mimo njihove volje se nastavljalo. Za razliku od njih, Ratko je kao vizionar uočavao sa lakoćom ove opasnosti, smišljane za ljude nalik njemu i svoju mudrost i kreativni zamah usmeravao je na drugu stranu. Onu koja je mogla ljudima da bude orijentir makar ka utopiji kao „organonu za novo” u Blohovom smislu.

Umetnost svake vrste za Ratka je bila spasonosno прибежиште. Filter za dušu, koji je uklanjao sve prljavštine i gadosti koje su, onako uzgred, i njemu bile podmetane.

Bezbrojne generacije studenata sa najvećim uvažavanjem govore i pamte briljantna predavanja profesora Ratka Božovića. Sećam se priča da su studenti sa drugih fakulteta odlazili da prisustvuju njegovim predavanjima. Na mnogobrojnim književnim tribinama, gde je on govorio, nije bilo dovoljno slobodnih mesta za posetioce i slušaocce. Ratko je u svemu bio nov, drugačiji i neponovljiv. Nema u Beogradu a ni diljem Balkana nijednog značajnijeg intelektualca, koji nije makar jednom posetio neko Ratkovo predavanje, ili samo zbog njega došao na tribinu, gde je on po običaju nadahnuto govorio. U tom nizu Ratkovih bisernih trenutaka sažeto je hiljade i hiljade književnih večeri, bezbroj promocija novih knjiga, mnoštvo otvorenih slikarskih izložbi. Nizali su se neponovljivi kritički osvrti na sve vidove kulture, njegove kolumne u novinama i časopisima koje se pamte.

Sve je to ugrađeno u stvaralački i kreativni portret Ratka Božovića.

Prvi je na ovim prostorima smisleno govorio o nezaobilaznom značaju *igre kao temelju kulture*. On je uverljivo obrazlagao kako je kultura izrasla iz igre i kao igra. Smatrao je da je velika nevolja što igra nema tako značajnu ulogu u kulturi našeg vremena kao što je imala u grčkoj i latinskoj tradiciji.

Proživljena teorija o igri mogla je i doći od autentičnog *homo ludensa*, u kave se ubraja Ratko Božović, koji je i prvi ispisao knjige o vrednostima *slobodnog vremena*. Sve je to uradio u ideološkim vremenima kad su proizvodni rad i radnička klasa postajali apsolutna determinanta svekolikog postojanja, makar prividno i deklarativno. Njemu je bilo strano uverenje da čovek sve svoje potencijale podredi društveno potrebnom i otuđenom radu, materijalnoj proizvodnji jer je slobodno vreme prepoznao kao osnovu kulture, kao pretpostavku u osporavanju duha pasivnosti i mrtvila dosade.

Nema književnog žanra kojim se Ratko Božović na temeljan i kritičko-naučan način nije bavio. Od romanesknog pripovedanja znamenitih pisaca, pa onda putevima poetike i poetskog iskaza, uzdignućima dramskog teksta i dramaturgije, filozofije i psihoanalitike. Sve je ulazilo u opseg njegovih interesovanja. Ne smemo zaboraviti ni nemerljiv doprinos u tumačenju savremene satire i aforistike u Srbiji prvenstveno, ali i u zemljama nastalim posle raspada Jugoslavije. Niko temeljnije, umnije i stručnije se nije bavio ovim književnim žanrom, dakle aforistikom, što svedoče mnogobrojne knjige Ratka Božovića. Ako je naš aforizam najbolji na svetu, a jeste, onda on i zaslužuje najboljeg tumača, a to svakako jeste Ratko Božović. A uspon ovdašnjeg aforizma nerazdvojno je povezan sa njegovim kritičkim duhom i lucidnim prepoznavanjem najviših vrednosti u ovoj neobičnoj formi stvaralaštva.

Srećna je okolnost što postoji i vedrija strana naše svakodnevice i naših života.

E baš o toj vrsti prisutnosti Ratka Božovića želeo bih nešto da kažem. Nema istinitije priče od one koju su preživeli vlastiti nervi. Moje poznavanje Ratka Božovića ima onu ljudsku i najiskreniju nit osobenog, koja se kao najveća dragocenost čuva u ličnim sećanjima. Kao njegov bliski prijatelj, bio sam svedok mnogih za Ratka značajnih dešavanja u njegovom životu. Imao sam veliku sreću da kao golobradi mladić, odmah po dolasku na studije u Beogradu, upoznam Ratka Božovića. Nikada neću zaboraviti taj naš prvi susret, a verujem da neće ni Ratko. Naime, kako sam silno želeo da upoznam Ratka, a sa radoznalošću koja se uobličila dok sam još kao cetinjski gimnazijalac došao do jedne njegove knjige i malo potom i video Ratka kako umno i uživo govori u nekoj televizijskoj emisiji, zarekao sam se da tog čoveka moram da upoznam. Naruku mi je išlo to što sam poznavao jednu Ratkovu rođaku iz Beograda, koja je leta provodila na Cetinju. Obećala je da će upriličiti susret sa Ratkom čim budem došao u prestoni grad. I doista je tako bilo. Ohrabрила me je rečima da nema Crnogorca koji je došao na studije u Beograd, i koji je imao naklonost ka nauci i umetnosti prvenstveno, a da Ratko nije pomogao. Danas i sa ove vremenske distance, uveren sam da niko drugi sem Ratka ne bi pri tom prvom susretu ozbiljno prihvatio nekog

mladog i nakaradno odevenog čoveka. A baš takav sam banuo u prvoj pose-
ti kod Ratka. Naime, jedna moja poznanica iz Nemačke donela mi je na dar
čizme sa belim krznom, beljim od snega, kao od polarnog medveda. Takva
obuća je možda priličila Eskimima, ili na severnom polu. Dan je bio bljuzgav
i kišovit, što je išlo u prilog tome da niko normalan po takvom danu, bez
snega, ne obuva takve čizme i pritom po prvi put ide u posetu jednom od
nekolicine vodećih intelektualaca u Beogradu. Kasnije mi je Ratko priznao
da se možda prvi put našao u čudu, misleći da mu je banuo u posetu neki
tipični crnogorski *psihijatrijski slučaj*, neko izgubljen u vremenu i prostoru
i da nije bilo njegove rođake, koja je i sama, verujem, bila zbunjena mojim
načinom odevanja, ko zna kako bi se taj susret završio. Začudo, priča je tekla
nekim sasvim drugim tokom i ja sam te večeri ostao sa Ratkom u njegovom
stanu i u razgovoru skoro do zore. Nikada više te odvratne čizme nisam obuo,
nekoliko dana kasnije sam ih bacio u smeće. No, možda su i te bele snežne
čizme ukazale i na moj ekscentrizam i ne samo u odevanju i Ratko me pri-
hvatio kao posebnost netipičnu sredini iz koje sam dolazio, toplo i ljudski,
onako kako je samo on to umeo. Kao veliki poznavalac ljudske psihe, Ratko
se držao one krilatice da se *suština očima ne sagledava*. Od tog momenta, pa
sve do danas, naše prijateljstvo je raslo i postajalo sve stamenije. Nisam na-
pisao niti jednu knjigu (broj mojih objavljenih knjiga dosegao je tridesetak
naslova u raznim književnim žanrovima) a da nije skoro svaka od tih knjiga
prošla strogu Ratkovu recenziju. Tek nakon njegove konačne ocene bio sam
siguran da buduću knjigu mogu prepustiti i sudu čitalaca.

Kao mladom piscu, i u vremenima kada početak kreativnog delovanja
u ma kojoj oblasti, a naročito u književnosti, nije garancija da će se taj put
uspešno nastavljati i da će se i u budućem vremenu potvrditi kao bitnost,
Ratko je bio onaj zamajac koji mi je bio neophodan da se oslobodim sum-
njičavosti u vlastitu vrednost, sumnjičavosti svojstvene svakom početniku.
Svakako, talenat sam po sebi ne znači ništa, ako nema blagovremenog usme-
renja i ako nema neko umniji od nas da nam ukaže na nedostatke i da nas
uputi i ukaže na smernice budućeg kretanja.

Moje duhovni učitelj je bio Ratko Božović.

Kasnije sam uviđao da je takvih poput mene bilo mnogo.

Osvrnuo bih se kratko na nekoliko anegdota iz tih bez-
brojnih susretanja i druženja. Za nas mlade pesnike i pisce koji smo dolazili
u Beograd, u dom Ratka Božovića u Dalmatinskoj ulici, 58, bio je pribežište,
stecište i duhovna oaza. Kod njega smo bili uvek dočekani raširenih ruku,
prijateljski i od srca, a ta ljudska toplina nas je hranila kao *napentes*, ona bo-
žja trava mudrosti, i mi smo iz njegovog doma odlazili mirni, spokojni i sreć-
ni, jer svaka nova priča, a bilo ih je bezbroj, u pozadini je imala edukativno,

ali i mnoga druga značenja. Ratkov brat Duško nas je dočekivao na vratima nevelikog stana u kojem je živeo sa Ratkom, sa osmehom koji se ne zaboravlja i tokom tih noćnih poseta dolazili su gosti, zvani i nezvani, i prostor bi se popunjavao čudnim i naizgled nespojivim energijama. Zahvaljujući Ratku i tim druženjima u njegovom domu upoznao sam divne i časne ljude, velikomne zanesenjake raznih osobenosti i neočekivanih zanimanja.

Pomenuo bih samo nekolicinu, koji su u narednim godinama postajali i moji prijatelji. Jedan od onih koji se zauvek pamte bio je genijalni profesor i uvaženi teoretičar književnosti, pisac nezaboravnih *Sinteza* Radoslav Bato Josimović, kojeg je svuda pratila njegova plemenita supruga Mira. Bato je bio Ratkov blizak prijatelj, čovek briljantnog uma i nemerljivog znanja, filozof, književnik, slikar i pesnik u duši, čak a kasnije i profesor Sorbone, veliki poznavalac i poštovalac Žaka Kasua i celokupne francuske književnosti, čovek beskrajno zanimljiv, koji je imao uvek novu i drugačiju priču. Bio je slabog zdravlja. Nije se dugo lečio i umro je u bolnici Kliničkog centra. Izdahnuo je sa mojom knjigom na grudima, romanom prvencem, *Bolest Vajara Gabrijela*, i nedovršenim tonskim zapisom, koji je na magnetofonskoj traci ostavio govoreći o toj knjizi, što je bio i njegov poslednji zapis o nekom književnom delu. Smrt je bila brža. Ta moja duhovna povezanost sa onostranim svetom u koji se Bata preselio nikada me nije napustila.

Doktor Jovan Striković je u tim vremenima bio svakodnevni posetilac Ratkovog doma. Tu je i sam začinjao ideje njegovih budućih poznatih knjiga *Smijeh Igumana Stefana*, te *Apsurd i samoubistvo*. Tu su baš u tom druženju došli do izražaja prvi Strikovićeви pesnički pokušaji i poetski uzmasi.

Mladi i genijalni kritičar i antropolog iz Leskovca, Jovica Stojanović, bio je za sve nas, pa i za Ratka duhovno otkrovenje i posebna atrakcija. Sećam se kada je jednom televizijskom novinaru koji je od Ratka tražio da mu preporuči nekog, ko bi govorio, mislim da se radilo o ljubavi i seksualnosti, Ratko je odmah predložio da gost te emisije bude Jovica Stojanović i da boljeg poznavao te teme od Jovice nema. Začuden novinar je Ratka pitao da li je to Jovičina struka, a Ratko je na njemu svojstven i duhovit način odgovorio: Jovica je enciklopedija, a enciklopedijsko znanje nije znanje struke, dakle, Jovica je čovek *koji sve zna*. I doista, Jovica je kao gost u toj emisiji briljirao.

Kod Ratka sam upoznao i Vesnu Mališić, prelepu i prepametnu mladu ženu, novinarku *Duge*, čija će karijera vrsnog novinara stalno napredovati, koja će nedugo potom postati Ratkova supruga i njegov životni saputnik. Bio sam kum na njihovom venčanju i tako me sa Ratkom vezivalo duplo kumstvo, jer me je on ranije krstio u manastiru u Rakovici. Kod Ratka sam upoznao još jednog novinara *Duge* Miška Kalezića, koji je nedugo potom kao i Dušan,

Ratkov rođeni brat, nenadano preminuo. Kod Ratka sam takođe upoznao i Dušana Kosovića, Ratkovog ujaka, psihoterapeuta svetskog glasa, koji je objavio i niz značajnih knjiga iz domena psihijatrije i psihoanalize. Pored toga što je bio univerzitetski profesor i član više svetskih akademija nauka, imao je i svoju ordinaciju u Njujorku. Zahvaljući njemu, Ratko je među prvim Beograđanima dobio bežični telefon, a nešto kasnije i kompjuter.

Veliki srpski pesnik Aca Sekulić i njegov brat, vrsni novinar i urednik u to vreme značajnog lista *Mladost*, Zoran Sekulić, bili su Ratkovi prijatelji. Zoranu je Ratko bio i kum. On je bio beskrajno duhovit čovek. Kako sam se ja u to vreme rane mladosti prilično uspešno bavio karateom, sportom pristiglim sa Dalekog istoka, Zoran je u svojim novinama, u kojima sam i ja objavljivao prve pesme i pripovetke, napisao omaž o tome kako sam se ja prvi put kod njega u redakciji pojavio u kimonu, pri tom sam tekst doneo umotan u crni pojas i bacio ga ispred njega na sto sa rečima: „Hoćeš li ti meni objaviti ovo, ili možda nećeš? Naravno, odmah sam dao Mišnićev tekst u štampu, pisao je Zoran. I ja i Ratko smo se smejali do suza ovoj Zoranovoj duhovitoj improvizaciji.

Svakako moram pomenuti i velikog barda svekolikog jugoslovenskog glumišta, Petra Banićevića, Ratkovog bliskog prijatelja. Ovaj veliki glumac je bio sjajan recitator poezije i izuzetno duhovit narator. Vajar Mijo Mijušković, zvani „Dobri Mijo”, kad god je iz Nikšića dolazio u Beograd, znalo se: odsedao je kod Ratka. Tu sam kao u svojoj kući, govorio je. U Ratkovom domu sam se i sreo sa prvim Mijovim skulpturama i čovek koji je ne bez razloga umesto imena nosio nadimak „Dobri” i mene je opčinio svojom neposrednošću i neospornim vajarskim darom. Pomenuti roman *Bolest vajara Gabrijela* nosio je posvetu vajararu Miju Mijuškoviću. Jedne prilike Mijo se pobolio, morao je na hitnu operaciju žuči. Nešto se pri operaciji iskomplikovalo i Mijo je, kako bi rekli njegovi Nikšićani, *umalo pretekao*. Nekoliko dana pre operacije, ne znajući za Mijove zdravstvene probleme, poslao sam mu u Nikšić poštom knjigu koju sam zbog specifične teme baš njemu posvetio. Naime, mom junaku Gabrijelu, vajararu (koji je, kao i Mijo, klesao svoje figure iz kamena), u jednom trenutku život se izokrenuo na tumbe, jer sve što se negde u svetu događalo njegovim figurama dešavalo se i njemu. Ako bi se neka njegova skulptura polomila i njegove kosti bi se lomile i pucale kao da su od stakla, Gabrijel bi završio u bolnici i činilo se, makar u samoj pripovesti, da kraja njegovim stradanjima nema. Tako je bilo u romanu. Odmah nakon operacije Mijo je iz bolnice pozvao telefonom Ratka i doslovno mu rekao: Slušaj, Rale, onaj tvoj prijatelj Veselin, što je meni knjigu posvetio, pravi je veštac. Iskreno sam zabrinut šta će mi se dogoditi. I ja se pretvaram u kamen, izvadili su mi iz žučne kese punu čašu kamenja, nego nisam pročitao do kraja ovu knjigu

koja je meni posvećena, a znam da ti jesi, pa sada brinem hoće li onaj Gabrijel preživeti, ili će ga kamenje dotući. I doista je Mijo verovao da su moje reči iz romana bile proročke i opasne po njegovo zdravlje i njegov život. Ratko je reagovao na sebi svojstven način. Okuražio je prijatelja rečima da je roman samo fikcija, junak romana izlazi iz bolnice zdrav i čio, i da nema razloga za brigu. Svakako je Ratko znao da Gabrijel u mojem romanu nije preživio. Odmah me je nazvao i kroz smeh mi saopštio kakve je posledice umalo izazvala moja knjiga. Sreća je da Mijo pre operacije nije knjigu pročitao do kraja, kazao je Ratko. Sličnih anegdota je bilo zaista mnogo i Ratko je voleo da sa prijateljima sve okrene na šalu. Sećam se jedne duhovite zgone koju je jedne prilike Ratko pričao o zajedničkom putovanju u Francusku i boravku u Parizu, gradu svetlosti. Na to putovanje krenuli su skupa Ratko, Mirko Kovač i Mijo Dobri. Šetajući Pigalom, puni svakojakih utisaka, najednom su Ratko i Mirko приметili da nema Mija. Vratili su se da ga potraže i ugledali ga kako razgovara sa jednom damom lakog morala. Bili su iznenađeni jer je Mijo slovio kao puritanac i kada su mu prišli ne bez čuđenja su otkrili da je dama noći bila sa ovih prostora. Zaustavila je Mija koristeći jezik zavičaja. I kada je Mijo shvatio čime se ona bavi u belom svetu, krenuo je da je ubeđuje da napusti ovu nedoličnu profesiju. *Imaš li ti braće nesrećnice*, pitao je Mijo, a kada je ova potvrdila, Mijo je rekao da nije u redu što svoju braću i roditelje sramoti i bruka, da će joj on dati novac da se vrati u ondašnju Jugoslaviju, da se okrene životu koji nije nemoralan. Mijo je, eto, u svojoj dobroti pokušavao da jednu prostitutku privoli da se odrekne večnog zanata zarad moralnih principa koje je negde usput ta mlada žena pogubila.

Kod Ratka sam upoznao mladu i avangardnu pijanistkinju i pesnikinju Kseniju Zečević. Ona je delovala kao da nije iz ovoga sveta. Posebno sam bio obradovan što sam upoznao čudesnu i senzibilnu balerinu Jelenu Šantić. Od Jelene sam dobio karte za *Per Ginta*, u kojem je ona igrala glavnu rolu. Bila je to prva baletska predstava koju sam u životu odgledao. Jelena mi je i svojom intelektualnošću i umetničkom energijom ostala u trajnom sećanju.

Danas kada ove zapise (o ljudima koje sam upoznao zahvaljujući tome što su prvenstveno bili Ratkovi prijatelji) unosim u ovaj brevijar ličnih sećanja, i koji su me ponajviše i zbog Ratka prihvatili, sa velikim žalom i prazninom u srcu moram da se pomirim sa činjenicom da među živima nema neverovatnog Bate Josimovića, nema ni Ace, ni brata mu Zorana Sekulića, nema Miška Kalezića, nema Dušana Kosovića, nema Ratkovog brata Duška, nema ni Petra Baničevića, nema ni Petra Kralja, nema ni Dragomira Brajkovića, nema ni Ksenije Zečević, ni Jelene Šantić. Nema ni Danila Kiša, ni Mirka Kovača, ni genijalnog filmskog režisera Živka Nikolića, nema ni neponovljivo duhovitog dramskog pisca Veljka Radovića, nema ni maga kritičke reči, velikog gospodina

i Ratkovog, ali i mojeg prijatelja Čedomira Mirkovića. Ostalo je samo da ih pamtimo i čuvamo u najdubljim sećanjima i prelepim uspomenama.

Dok ovo pišem i pominjem ljude koji večnošću plove, sve mi se više čini kao ni da mene nema, sem u ovim zapisima, koji su spona sa vremenima koja su nestala i sa onima bez kojih bi ta vremena bila obesmišljena i pusta. Ako se dar i talenat od Boga dobijaju, možda se i sa pravom pitamo ko nam onda meri i određuje dane i godine življenja?

Sve su to pitanja koja u nemoći postavljamo sudbini i na koja nema odgovora.

Točak života se jednom zavrti nošen i pokrenut igrom slučaja, a kada će se zaustaviti to niko ne može znati.

U tim ranim godinama mog pesničkog i književnog sazrevanja pisao sam drugu po redu knjigu pesama. Zvala se *Oboljeli kameleon*. Ratku se posebno dopao naziv knjige, jer je govorio o kameleonu *koji se ne prilagođava*, a ja sam bio taj „oboljeli“ kameleon, kao što je i Ratko bio čitavog života. Samo kameleoni koji se prilagođavaju sredini u kojoj žive bili su zdravi i nisu bili izloženi opasnostima. Sećam se da sam u toj drugoj knjizi poezije uspeo da se oslobodim epskih zanosa donešenih iz zavičaja i ta modernost mog novog poetskog iskaza naišla je na razumevanje i prihvatanje velikog pesnika Miroslava Mike Antića, koji je za tu knjigu napisao jedan po svemu nesvakidašnji i nadahnuti predgovor. Ipak ta knjiga, pisana u nekom maniru sažimanja, pomalo nalik haiku poeziji, zahtevala je moj poseban pesnički angažman i tada je Ratko, kao budući recenzent ove knjige, uzeo stvari u svoje ruke i pod kontrolu. Temeljiti u svemu čime se bavio, Ratko je bio i strog kritičar i njegovom oštroumnom zapažanju ništa nije moglo da promakne. Greške se mogu odstraniti samo u rukopisu, kada knjiga ugleda svetlost dana onda ispravki nema, govorio mi je. Noćima smo iščitavali svaku pesmu iz ove moje knjige. Svaku reč analizirali i tek kada bi pesma kao celina prošla kroz gusto sito Ratkove analize kretali smo dalje. Sećam se da sam u jednoj pesmi koja se zvala „Trag“ imao reč „duboko“. U kontekstu samog poetskog iskaza ta je reč zasmetala Ratku i rekao mi je da ona mora biti zamenjena. „Ako je nešto duboko kako mogu da za taj opis nađem bolju reč“, kazao sam pomalo tvrdoglavo, ali Ratko je ostao pri svome. Ili zameni tu reč, ili ova pesma ne ide u knjigu. Dva dana sam mozgao i uspeo da pronađem leksičku zamenu i Ratko ni tada nije bio zadovoljan. Ova pesma ima u sebi nešto, našao si rešenje, ali ovde nije kraj. Uzeo je jedan stih koji je otprilike glasio: *Vetar je odnosio tragove koji su na pesku ostajali*. Ratko je izbacio nepotrebne reči i ostavio stih: *Trag na pesku i vetar...* ostalo se podrazumeva, zar ne, rekao je profesor zadovoljno. Ova mala zgoda samo delimično osvetljava Ratkovu predanost jeziku,

njegovom besprekornom poznavanju suštine teorije književnosti, i pre svega Ratkovom urođenom daru zapažanja bitnosti.

Jednom prilikom me je Ratko upoznao sa piscem i njegovim prijateljem Mirkom Kovačem. Kao veliki poštovalac dotadašnjeg Kovačevog književnog dela, nekako sam vremenom postajao i deo „inventara” u Kovačevom domu. Uživao sam u njegovim pričama, divio se slikama njegove supruge i sjajne slikarke Slobodanke Matić. Često je tema naših razgovora bio Ratko Božović. Jednom sam Mirka zamolio da mi ispriča od kada seže njihovo poznanstvo i prijateljstvo. Tada sam saznao da je Mirko po dolasku u Beograd bio na nekoj vrsti vetrometine, buntovne prirode, nije se brzo i lako uklapao u novu životnu sredinu. Rekao mi je tada da je presudnu ulogu u njegovom životu odigrao baš Ratko Božović. Jedne čitave godine bili su cimeri u Rankeovoj ulici, objasnio mi je. Pod budnim Ratkovim okom, tada je napisao jednu priču. Ujedno, to je i bila njegova prva objavljena priča. Ratko je pozvao Bucu Mirkovića, njegovog prijatelja i urednika u *Mladosti* i preporučio Mirka Kovača kao mladog i izuzetno talentovanog pisca. Mirkoviću se svidela Kovačeva priča i objavio je ne sluteći da otvara velika vrata jedne buduće značajne književne veličine. Tada mi je Mirko još rekao da je imao veliku sreću da ga je odmah po dolasku u Beograd prihvatio Ratko Božović, da mu je kao piscu i mladom čoveku, u to vreme je Mirko po sopstvenom priznanju bio pod velikim uticajem Foknera, Ratko ukazao na puteve kojima u svom književnom radu treba da se kreće. Svaki Ratkov savet, a bilo ih je bezbroj, bio mi je zlata vredan i toliko dragocen, a značaj tih saveta tek sam shvatio u narednim godinama mog stvaralaštva. Bio sam pomalo zbunjen a Mirko je taj razgovor zapečatio rečenicom. *Mene je kao pisca stvorio Ratko Božović*. Valjda ću i ja jednom moći tako nešto da kažem i za sebe, rekao sam pomalo stidljivo što nepromišljeno i brzopleto o sebi govorim kao o piscu.

Moja prva prozna knjiga *Legende o ludilu* na koricama je nosila imena recenzenata Ratka Božovića i Mirka Kovača. Svakako sam imao i blagoslov Danila Kiša, Ratkovog i Mirkovog prijatelja, koji me je prihvatio kao rod rođeni, prvenstveno zahvaljujući ovoj dvojici, a donekle i obostranoj povezanosti sa Cetinjem, naime i Danilova i moja majka bile su Cetinjanke iz plemena Cuca.

Skoro sam došao u posed najnovijeg romana Mirka Kovača *Vrijeme koje se udaljava*. Njegov avanturizam u turbulentnim vremenima bliske prošlosti i na njemu je ostavio tragove stresnog života, što je za posledicu imalo urušavanje zdravlja i njegovu preranu smrt. Nakon napuštanja Beograda početkom devedesetih godina prošlog veka (kako to sada samo deluje daleko) Mirka više nikada nisam ni čuo, ni video. Pratio sam tragove njegovih knjiga, koje su bile drugačije po strukturi, leksici, jezičkom iskazu i naročito

po sadržajnosti. Negde u meni je i dalje tinjala ona davna bliskost koju sam jednom gajio prema velikom piscu, ali njegovo novo književno delo nije me dodirivalo. U toj poslednjoj Mirkovoj knjizi-ispovesti, objavljenoj nekoliko meseci pre njegove smrti, trećina romana posvećena je Ratku Božoviću i njihovom davnom drugovanju. Mirko je u ovoj knjizi, ostavljajući poslednje književne tragove za večnost, govorio pomalo i pokajnički i o jednom velikom i davnom prijateljstvu. Ratko je uvek za Mirka imao reči hvale i razumevanja, kakve god da je izbore pravio u životu.

Ratko je takođe imao posebno blizak odnos sa Danilom Kišom. Svakako da je Ratkova povezanost sa Kišem bila utemeljena na jednom višem i po samog Kiša značajnijem nivou intelektualne bliskosti, koju nameću neke bitne sudbinske odrednice. Jednom mi je Ratko ispričao detalje zanimljive priče vezane za ovo njihovo poznanstvo, druženje i prijateljavanje. Nekoliko godina dok je Danilo studirao svetsku književnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu, svakog dana su se viđali u Narodnoj biblioteci, tada smeštenoj preko puta Kalemegdana, pričao mi je Ratko. Nisam poznavao nijednog revnosnijeg čitaoca. Njegovo mesto u ovoj biblioteci bilo je pretrpano knjigama, enciklopedijama i rečnicima. Prekidi čitanja bili su vrlo kratki i dešavali su se u pušionici, ili ispred biblioteke. Kada bi u tim pauzama započeli razgovor, Kiš je uvek bio u dosetkama, sa humorom i osmehom, i tada je bio originalan i zagonetan. I pored toga što je živio u raznim sredinama, meni se činilo da je bar u to vreme na njemu bio najuočljiviji cetinjski uticaj. Nije bilo teško zapaziti da su u njemu pulsirala dva bitna svojstva: *vita activa* i *vita creativa*. To je bilo vidljivo, eto, i od njegovih studentskih dana. Sklonost muzici i rafiniranom hedonizmu, u dugim noćima, bili su prisutni u njegovom najgospodstvenijem boemstvu.

Posle završenog Filozofskog fakulteta u Beogradu, nastavljajući priču o sećanju na Danila Kiša, Ratko je kratko radio u Klasičnoj gimnaziji u Beogradu, a zatim se zaposlio u Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom SIV-a. Neposredni rukovodilac bila mu je Filimona Mihajlova, žena Vlajka Begovića, a Ratkov najbliži saradnik bila je Judita Kraus. Ratkova poslovna obaveza bila je da u Komisiju prati prosvetne, naučne i univerzitetske veze sa inostranstvom. Jedno vreme je bio zadužen za lektorate srpskohrvatskog jezika na inostranim univerzitetima. Sa naših fakulteta obično su na takva mesta predlagali asistente, koji nisu bili previše opterećeni u lektorskom radu, pa su mogli da porade na dovršavanju svojih doktorskih disertacija i na svom stručnom usavršavanju. Ratko je spadao u one u Komisiji koji su smatrali da bi na lektorate, pored stručnjaka sa univerziteta, trebalo slati i naše talentovane stvaraoce. Tako su se na francuskim univerzitetima našli Zoran Mišić i Danilo Kiš. Po nekom pravilniku i već usvojenoj praksi, za lektorsko postavljenje bilo je

neophodno da je ličnost koja se predlaže za lektora završila srpskohrvatski jezik i jugoslovensku književnost. I pored toga što je Kiš bio završio kao prvi i najbolji student svetsku književnost, Ratko je Kišu sugerisao da se prijavi za mesto lektora i pored toga što nije imao formalne uslove. Već tada su se pojavljivali Kišovi tekstovi u „Vidicima” i „Delu”. Pojavio se i njegov u javnosti zapaženi roman „Mansarda”. U Komisiji se razgovaralo sa budućim lektorima. Za to su bili zaduženi Judita Kraus i Ratko, koji je o svojoj ideji obavestio koleginicu Kraus i zamolio je da previde činjenicu da Kiš nije završio odgovarajuću grupu, ali da ga, i pored toga, odaberu za lektora za srpskohrvatski jezik u Francuskoj. Tako je Kiš, zahvaljujući Ratku i gospođi Kraus, postavljen za lektora u Strazburu 1962. godine. Kasnije se pokazalo da je to bila prava odluka. I kad više Ratko nije bio u Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom, rekli su mu da je Kiš bio jedan od najuspešnijih lektora. To se moglo i očekivati, jer studenti slavistike nisu imali za lektora konvencionalnog nastavnika, već svestranu literarnu ličnost i u najboljem smislu intelektualca, koji je studente fascinirao i svojom erudicijom, šarmom i svojom kreativnošću. Ratko se kasnije šalio da je njegov administrativni prekršaj bilo najbolje što je učinio u Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom.

Kada se pojavila knjiga *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Stanka Lasića u izdanju „Libera” iz Zagreba 1970. godine, u Beogradu su se vodile žučne rasprave kao nikad tih godina. Slobodni umovi smatrali su da je to bilo prekretničko i kultno delo u osporavanju nasleđenog ideološkog i partijskog dogmatizma u tretiranju književnosti. Bili su veliki otpori u prihvatanju ovog otrežnjujućeg dela. Treba reći da je bila fascinantna kritička pozicija kojom je Kiš branio Lasićevo delo u Domu omladine u Beogradu i svuda gde je bio u prilici da to učini. On je veoma argumentovano i lucidno branio slobodu književnog stvaralaštva i poricao dogmatsko nasleđe. Bio je to, pored ostalog, i gest iskrene i nepokolebljive intelektualne i ljudske solidarnosti. Tada sam shvatio, kaže Ratko, da je Kiš intelektualac koji nije bio spreman da izusti jednu jedinu reč u koju duboko ne veruje. Bio je slobodan, hrabar i moralan čovek. Prijatelj ljudi od vrednosti, duha i poštenja. Kad je ovo Lasićevo delo Ratko uvrstio u obaveznu literaturu za predmet *Sociologija kulture i kulturne politike*, jedan Ratkov kolega, koji je tada bio član Gradskog komiteta, sugerisao mu je da izbací Lasićevo delo iz nastavnog programa. Ratku nije padalo na pamet da to učini.

I ovo Ratkovo sećanje na dane kada je svojim ličnim angažmanom utirao životne puteve slavni pisaca, kakvi će postati i Kovač i Kiš, otkrivaju Ratkovo vizionarstvo i prepoznavanje genijalnosti kod ljudi koji će svojim delom trajno obeležiti epohu u kojoj su živeli i stvarali.

I doista, niko nije bolje od Ratka prepoznavao talente. Bilo da je reč o književnosti, slikarstvu, muzici, pozorišnoj i filmskoj umetnosti. Ratkova procena je imala neoborivi vrednosni sud. Ona je bila pouzdan putokaz ka uspehu. I to nije bila tajna. Oštrom oku Ratka Božovića ništa nije promicalo. Ratko se nije bavio samo hvalama, on se nije libio da ukaže na fatalno veličanje i uzlet prostote, koja je u najnovijim vremenima dosegla kulminaciju i koja se kao korov uselila u sve pore društva. Počev od porodice, pa sve do ustanova i sistema obrazovanja, sunovrat osnovnih ljudskih vrednosti se nije zaustavljao. Ratko je u svojim knjigama koje su se bavile i ovom tematikom pokušavao i pokušava da ukaže na mnogobrojne nakaznosti sistema, na nedoslednosti, neznanje, primitivizam, nebrigu i mnogo toga. Otuda su se umnožene rialiti papazjanije i idiotarije našle u opsegu kritičke misli profesora Božovića.

Doduše, kao profesor na fakultetu, nije mogao da bira studente, i, u tom moru naizgled bistrournih ljudi, bilo je i onih koji su se kasnije svojom destruktivnom prirodom u našim realnim životima zapatili kao korov. Niko nema jasnu predstavu šta buduće vreme donosi a još manje se može uticati na duhovne i ljudske sunovrate pojedinaca, koji su u većini slučajeva kao mladi ljudi obećavali nešto sasvim drugo. Srozavanje, na veliku žalost, ne zavisi od onoga ko je u nekom periodu života nekome bio učitelj i predavač. Moć znanja i spoznanja je veoma krhka. Izbori u životu se prave po vlastitom nahodjenju a tada je uloga onoga ko je vaspitavao apsolutno zanemarljiva. Imao sam utisak da se profesor i pored toga stideo zbog onih koji to nisu znali da učine a znali su da ponize svoju profesiju.

Kao što je na početku ovog zapisa već rečeno, ko god da je pripoveda, priča o Ratku Božoviću nema kraja, ona traje i sve više dobija na značenju i značaju. Možda bi priča bila moćnija ako bi narator imao snage ili želje da začuti.

Jul 2017. godine, Beograd

Jovica Stojanović

KRITIČKI OTPORI

Ratko Božović je sociolog kulture i umetnosti, kulturolog, književnik i likovni kritičar, psihopatolog kulture i političkog života. On je po mnogo čemu jedinstvena pojava na bivšoj jugoslovenskoj i sadašnjoj srpskoj kulturnoj sceni. Nemoguće mu je naći pandan. Autor je preko četrdeset knjiga različitih žanrova i više stotina radova u periodici koja je, po pravilu, označavana „za kulturna i društvena pitanja“. Ako se svemu dodaju i intervjui o najrazličitijim aktuelnim društvenim i kulturnim problemima, koje su sa njim vodili brojni novinari, tada je reč o višecifrenom broju, što dokazuje da je među našim intelektualcima bez premca po zastupljenosti u štampi i elektronskim medijima. Kada bi se sav *magnum opus* Ratka Božovića štampao, tada bi se ispostavilo da je reč o čitavoј, ne maloj, biblioteci. Na javnim tribinama, gde je držao predavanja ili promovisao knjige i intelektualne projekte bezbroj autora širom zajedničke jugoslovenske države, uvek je bio rado viđen i slušan govornik. On nije samo orator od formata nego i tolerantan i dobronameran sagovornik, ali i veliki privrženik dijaloga i kritičkog mišljenja. Ko je upućen u svestranu stvaralačku delatnost Ratka Božovića mora se naći u nedoumici da li je on više napisao ili izgovorio teksta. Forma *verba volant* je izgleda dominirala. U to sam siguran. Svestrani znalac kulture u najširem smislu te reči, čovek ogromne erudicije i intelektualne radoznalosti, on uvek misli drugačije od stereotipnog i očekivanog mišljenja, misli pronicljivo, neočekivano, originalno, intrigantno. Time je jedino moguće objasniti ogroman broj njegovih čitalaca i slušalaca. Znam ljude koji su kupovali časopise i novine zbog Ratkovih tekstova. Neki su ih čak ukoričavali i čuvali u svojim ličnim bibliotekama, što je činjenica kojom malo koji naš intelektualac može da se pohvali.

Kao univerzitetski profesor je, takođe, jedinstven, različit. On nije držao uštogljena i suvoparna predavanja, kako strogost visokoškolske ustanove predviđa. Uvek je izbegavao priče *ex catedra* prema kojima studenti mahom imaju otpor i zato se trudio da dosadne dispute izbegava samim tim što

nije predavanja čitao niti se oslanjao na bilo kakvu papirologiju. Na njegova predavanja dolazili su i studenti sa drugih fakulteta, koji male veze imaju sa humanističkim naukama ili nemaju baš nikakve. Dok su drugi profesori imali poluprazne amfiteatre za predavanja, tamo gde je Ratko Božović držao predavanja slušaonice su bile pretesne, a klupe nisu škripale. Škripa klupe ili stolica znači da je profesor dosadan u prenošenju naučnih saznanja, i da su studenti silom prilika prisutni, jer su čak i prozivani. Ove prozivke su Ratku bile sasvim strane, jer je u njima video prinudu i neslobodu. On nije napisao ni udžbenike iz predmeta koje je predavao, jer udžbenici su, po pravilu, najčešće ponavljanje mišljenja u duhu takozvane resavske škole. Što je najgore, oni i ne daju priliku za aktivnu i kritičku percepciju znanja. U njima je redukovana inventivnost i energija neočekivanosti. Uvek mi je govorio da je za njega najvažnija izvorna literatura, izvori saznanja koja su dolazila od najvećih autoriteta u nauci. Mnoge njegove kolege, koje su napisale udžbenike, a mnogi su jedino to i napisali, studenti su davno zaboravili, ali se Ratka Božovića njegovi studenti rado sećaju, čak i oni koji su pre više decenija završili fakultet. Njegova predavanja su komentarisana, beležena i svako od njih bilo je intelektualni događaj za sebe, jer je na njima iskusni profesor umeo da govori i više i bolje no što plan i program fakulteta predviđa. Za svoje studente, kao i za druge slušaoce, Ratko je bio i ostao harizmatičan predavač, koji nikada nije dosadan, nikada ne demonstrira profesorsku strogoću, jer ona ne daje težinu ni značaj izgovorenim rečima. Na ispitima se trudio, kako su mi svedočili njegovi studenti, da im pokaže da znaju više no što i misle da znaju, umeo je da ih oslobodi straha od ispita, koji je inače često čin represije u akademskoj četvrti. Razumeo je strah svojih studenata jer im je od položenog ispita zavisilo štošta, pa i mogućnosti daljeg studiranja. On nije bio autoritaran profesor već profesor od autoriteta, koji ume relaksirajuće da deluje na zbunjene i uplašene studente, a znao je, i to uvek, da im da i drugu šansu, da ispit malo pomeri, da bi njegovi pitomci nešto još doučili, dočitali i dobili ocenu koja će podsticati njihovo obrazovno pognuće. Nepogrešivo je prepoznavao i talentovane studente i njima je posvećivao posebnu pažnju i pomogao njihovoj samoizgradnji. Uvek ih je učio da misle svojom glavom, bez obzira na vladajuće naučne doktrine, bez oslanjanja na rigidne definicije. Za takve studente ispit nije bio bauk već intelektualni događaj sa kog su odlazili samopouzdaniji u svoje znanje i bili inspirisani svojim profesorom da uče još više, da budu još bolji. Dok su drugi profesori svojom strogoćom činili da ispit bude stresogen i put do predinfarktnog stanja, Ratko je činio da on bude samorealizacija studenata, da se oni osećaju sigurno u sebe, a to je u pedagoškom radu od ključne važnosti. Time se malo univerzitetskih profesora može pohvaliti. Njegov čovečan i odmereno

prisan odnos sa studentima učinio je da mnogi i danas, posle mnogo godina, dolaze kod svog profesora da ga nešto priupitaju, da im razreši neku dilemu, da čuju njegov savet koji rado usvajaju. A Ratko je uvek bio široke ruke u davanju sugestija. To i danas čini sa ne manje elana kao i pre nekoliko decenija. Većina naših današnjih renomiranih, elitnih novinara i politikologa su Ratkovi studenti. Oni s ponosom ističu da im je on bio profesor. Mnogima je Ratko najdraža uspomena iz studentskih dana, profesor o kome pričaju svojoj deci i prijateljima. Zato Ratko Božović nije samo profesor univerziteta, jer takvih ima mnogo, on je *Učitelj* u najboljem smislu te reči, sa značenjem i nimbusom koju je ova reč imala u helensko doba i klasično doba Istoka. Profesor može biti svako ko zadovolji odgovarajuće formalne procedure, ali *Učitelj* se rađa, samoizgrađuje, on je samorodan, autohton i neponovljiv. *Učitelj* je odrednica koja daleko po kvalitetu nadilazi školske norme, i samo su poneki, odabrani, sposobni da budu to.

Danas, Ratko Božović nije samo *intelektualac* evropskog ranga, intelektualac u najboljem smislu te reči, onako kako je intelektualca video Ž. P. Sartr. Ratko Božović je *mudrac*, a po obimu i značaju njegovog dela za našu kulturu on je – *institucija*! Znalaca takvih performansi u nas ima tek nekoliko i dobro je ako se mogu nabrojati na prstima jedne ruke. Filistera i nadriintelektualaca sa kojekakvim sumnjivim diplomama i doktoratima Srbija ima na pretek, a mnogi su odustali od duhovnih napora i prebegli u politiku da tamo učine još veća nedela, jer su svojim „sočinjenijima” već dovoljno kontaminirali srpsku kulturu.

Ratko Božović nije posednik brojnih uglednih društvenih priznanja koja omogućuju kojekakve sinekure, ali zato su nosioci tih silnih počasti neki drugi, od kojih će za budućnost ostati samo priznanja iz doba politike aplauza. Takve niko više ne pamti, jer nisu imali po čemu biti zapamćeni, osim po agresivnoj lojalnosti političkom kursu koji je vodio u nedodiju. Naravno, nuđena su Ratku primamljiva nameštenja da bi postao jedan od njih. Međutim, on je sve to inteligentno odbio zarad autonomije svoga mišljenja. Za beznačajne stvari i ideologizaciju nauke uvek je bilo na pretek „intelektualaca” koji su se zdušno zalagali za Stvar i Novu veru, ali su zato izgubili i dušu, a više im niko ništa ne veruje. Nije bilo nimalo lako odupreti se ideologiji *dijamata*, štaviše, to je moglo biti i vrlo opasno, ali Ratko je uspešno prebrodio sve te Scile i Haribde i ostao je čovek sa dostojanstvom koji ne ide ujutru kod svog šefa po sopstveno mišljenje. Zbog otpora prema jednoulju Ratko Božović je ostao van važnih društvenih foruma, jer nije pristao da bude horski pevač. Nije postao čak ni akademik, što je na štetu SANU, koja je, ipak, većinom sačinjena od suviše podobnih, izuzimajući časne izuzetke. Ratko Božović nema čega da se stidi, jer je uvek bio intelektualac na zavidnom moralnom nivou,

ali zato neke institucije imaju razloga da se stide njega. Ratko se ni o šta i ni o koga nije ogrešio, ali mnogima je on smrtni intelektualni greh. Doduše, otvoreno nije proganjan, ali pritajeno jeste i mnoge službe su se interesovale za njega i njegovo delo, a to i danas čine, kada je došlo nešto što se sporno zove demokratija. Oni koji su bili odane sluge dobili su sve što društvo može da ponudi vernima establišmentu, ali su isti ljudi, na njihovu nesreću, već uveliko biološki nadživeli svoje „delo“. Za stvaraoca nema veće nesreće nego kad postane živi spomenik svog dela, umesto da ono bude taj granit na koji se urezuje ime za budućnost. Kad delo umre pre stvaraoca milosti nema, postavlja se pitanje zašto je „stvaralac“ još uvek živ.

Ratko Božović je u devetoj deceniji života i dalje prisutan u medijima više no ijedan naš intelektualac, jer još uvek ima šta da kaže, još uvek je njegova misao atraktivna i ide uzlaznom putanjom. Oni koji su izvršili intelektualni i moralni harikiri se pomenu u medijima, ali u crnom ramu, kada se objavljuje da su otišli. Kaže se pokoja kurtoazna reč o njima, jer je jasno da će ostati u sećanju jedino u krugu svoje porodice. Kad novinari ostanu bez teme ili odaberu temu koja je još uvek malo prisutna u medijima, a o njoj valja reći nešto merodavno i dubokoumno, odmah se sete adrese svog profesora, jer znaju da ih neće odbiti i svesni su da njegovo prisustvo daje težinu emisiji, ona je gledanija i slušanija zbog Ratka, a i glosarijum njegovih tema je i tako nepregledan. Ratko odgovara na sva pitanja bez obzira da li su opskurna ili se odnose na neku pojavu u kulturi ili političkom životu. Naravno, ne zavisi Ratko od medija, mediji zavise od njega, i to je činjenica koja se lako može proveriti. Stari profesor tako mlad duhom i pun elana i empatije odaziva se bez vrdanja, ne postavlja pitanja ko je još sagovornik, jer on uvek ima šta da kaže i to ume samo na svoj način da kaže i dokaže. U svemu što čini prisutna je vedrina duha, nadmoćna imaginacija i težnja da se sve što je stvoreno i što se stvara preispita sa stanovišta vrednosti za dugo trajanje. On ne veruje u nepogrešiva mišljenja a preveliku stvaralačku sigurnost prepoznaje kao predvorje narcizma, lakomislenosti i dogmatizma. Sa puno je poštovanja za sve stvaraoce i njihove nemire, ideje, osećanja, mišljenja, snove i slutnje. Nikada ne pristaje na učmalost kulture ali ni politička zločinjenja. U ljudskim odnosima najteže je podnosio glupost, laži, zavist, pakost i prostakluk. Njemu dugujem što me je darivao mnogim saznanjima iz humanističkih nauka i što je stišavao moje odveć strasne reakcije i individualnu razbarušenost u mišljenju i ponašanju.

Zbog činjenice da je majstor dijaloga i čovek ogromnog životnog i intelektualnog iskustva, intelektualac renesansnog tipa, polihistor, Ratko Božović s lakoćom govori o veoma obavezujućim temama. Tako i sagovornici i novinari imaju šta da čuju novo i nauče novu perspektivu gledanja na

problem, neočekivanu, a Ratko je uvek čovek inventivnog i lucidnog mišljenja, njemu su mrski sterilni disputi i mlaćenje prazne slame iz koje se ne može izbiti ni zrno žita. Ko sa njim razgovara može se nadati bogatoj žetvi umnosti, samo ako ume da uči i ima volje za to. A od čoveka koji je živa ikona naše kulture ima se mnogo toga naučiti, jer on uvek pomera granice u mišljenju i ne pristaje na mitove i predrasude već ih u svom stilu ruši i postavlja nove formacije u umovanju o krucijalnim pitanjima bilo kulture bilo političkog života. Kod nas učesnici u dijalogu zaboravljaju šta dijalog jeste, i ne napadaju stavove druge strane već idu *ad hominem*, što govori o njihovom velikom intelektualnom i moralnom posrnuću i prizemnosti. Ratko nikada nije pokazivao resantiman prema svojim sagovornicima, iako su ga oni pokazivali u dozlaboga providnom jadnom vidu, a to je zato što se uvek osećao sigurnim u sebe i branio je svoje stavove neodstupno, dok su drugi branili ideološke fatamorgane i druge opsene.

Kao znalac koji se suvereno kreće u više oblasti, Ratko Božović je svuda postigao zavidne intelektualne domete, ma koje teme da se dotakao. A naslovi i sadržaji njegovih knjiga ubeđuju da je reč o enciklopedijskom leksikonu tema koje niko na ovim prostorima u tom obimu nije obuhvatio. Teško je reći gde je dao veće i dragocenije priloge: da li kao sociolog kulture, kulturolog interdisciplinarnog tipa, kao književni ili likovni kritičar. Uzgred, Ratko je napisao sijaset tekstova za kataloge naših renomiranih slikara, otvorao mnoge izložbe, pa se pojavljuje i kao ocenjivač likovnog stvaralaštva i te ocene se čitaju i uvažavaju sa primerenim respektom. O našoj aforističkoj književnosti, koja spada u sam svetski vrh, Ratko Božović je napisao više knjiga od ma koga ko se bavio ovim najkraćim književnim žanrom. Iako u poznim godinama, Ratko s nesmanjenom energijom stvara i pokazuje da stvaralac nema godine već ima ili nema stvaralačkog dara. Dok su mnoge njegove kolege davno obesile pero o klin jer im se čini da su stari, da ih je vreme pregazilo, da ne razumeju današnjicu, dotle Ratko prkosi godinama i ne dodaje godine životu već životnost godinama. To je i njegova koncepcija sadržajne starosti, o čemu je mnogo pisao, i ličnim primerom pokazuje da ga vreme ne troši već on troši vreme na nove stvaralačke poduhvate. U tom smislu je jedinstven primer za ugledanje i mnogo mlađima u kojima stari glupost i praznina, dok kod Ratka sazrevaju novi plodovi mudrosti. Setimo se da je veliki Sofokle svoju najbolju dramu *Car Edip* napisao na početku devete decenije svoga života. Ratko i dalje neumorno gradi svoj nerukotvoreni postamen, podiže nove duhovne tornjeve i obogaćuje srpsku kulturu u kojoj je poodavno nezaobilazan kao stvaralačka pojava.

Recenzentska delatnost Ratka Božovića je važan aspekt njegovog stvaralaštva koji ne mogu da zaobiđem u ovom površnom inventaru njegovih

tvoračkih stremljenja. Napisao je stotine recenzija za knjige iz sociologije, kulturologije, antropologije, politikologije, o knjigama poezije i proze, i svaka njegova recenzija bila je preporuka autora izdavaču, jer samo njegovo ime i autoritet bili su dovoljno pokriće da se neka knjiga štampa bez posebnih redakcijskih diskusija. Primedbe koje je stavljao autorima uglavnom su pisci prihvatili, uvidevši da sugestije čoveka vičnog peru valja usvojiti jer delo čine boljim no što jeste. Uvek benevolentan prema piscima, pa i početnicima, Ratko ih je hrabrio, verovao više u njih no oni u sebe same. To je bitno za mlade pisce koji su mu i danas zahvalni, čak i kad nisu više mladi jer su objavili značajan opus za našu kulturu. Dakle, i u ovom smislu Ratko je obogaćivao jugoslovensku i srpsku kulturu, što s nesmanjenim žarom stvarao i objektivnog ocenjivača tuđih dela čini i danas. Činjenica je da su se mnogi pisci pojavili na kulturnoj sceni zahvaljujući, najpre, svom recenzentu i guruu Ratku Božoviću.

Politička psihopatologija je već oblast kojoj je dao nemerljive priloge kao kritičar tiranskog režima i vremena kada su cvetale sve socijalne devijacije, a narod bio na prosjačkom štapu, gladan i opljačkan proizvodnjom bezvrednog novca, jer tada je jedino štamparija na Topčideru radila u tri smene. Božović je jasno označio kriminalizaciju društva, uspenje polusveta u džet-set, stvaranje nepodnošljivo dubokog jaza između bogatih i siromašnih, kada se narod snabdevao potrepštinama iz kontejnera. Poniženje intelektualca i zdrave pameti Ratko je žigosao kao početak sumraka i dugog putovanja u balkansku noć. Dosledno je režao na režim u nekoliko svojih knjiga, što nijedan intelektualac iz straha ili nekog drugog razloga nije činio. Tada je mnogo rizikovao, pa i sopstveni život i živote svojih najdražih, jer režim je sigurno učutkivao sve što se nije dalo potkupiti ili zastrašiti. Ta njegova neustrašivost je bez premca, i sa ove distance može se oceniti da je zaista trebalo imati sumanutu hrabrost pa se suprotstavljati režimu koji ne priznaje silu argumenata, jer mu je bila pouzdanija i na raspolaganju argument sile. Kao hroničara kobne društvene stvarnosti i opšte anomalije Ratkovi tekstovi će biti nezaobilazan prilog za buduće istoričare koji budu pisali o fenomenu kako se i zašto toliko održao diktatorski režim. Kada je konačno zlo srušeno i došla oktobarska revolucija ispostavilo se da je oktobar loš mesec za revolucije, baš kao i onaj boljševički oktobar. „Demokrate” su takođe rezane perom Ratka Božovića, jer nisu ispunili obećanja ni očekivanja. Mogao je tada profesor Božović da avanzuje u smislu da bira koje nameštenje želi, ali njemu to nije ni na kraj pameti bilo, jer on nije ni pragmatičan ni koristoljubiv. On je i dalje ostao s dostojanstvom intelektualca koji ima prekoran pogled na svaku vlast, jer nijedna nije idealna, a i pod demo(no)kratijom prilično stenjemo. To je zato što među aktualnim društvenim menjačima ima

mного onih koji su izašli iz prokomunističkog šinjela, i oni su samo prome-nili oznake, ali ne i svoju zloćudnost. I na tu činjenicu Ratko je od početka ukazivao, i dalje ostajao beležnik i tumač patologija koje su još uvek mnogo-brojne, ili su samo naizgled promenile ruho. Kao sociopatolog Ratko Božović je naprosto briljantan društveni kritičar, a njegove lucidne uvide mogli bi da uče socijalni psiholozi i psihijatri, koji se suviše malo bave genezom epide-mičnih socioza čiji je spisak podugačak. U glosarijumu patologije, Ratko je sve nazvao pravim imenom, opisao je poreklo i genezu bolesti, ali i pokazao sumorne perspektive. Da li će neko to da uvaži i trgne se iz bunila drugo je pitanje; što se dijagnostičara tiče on je obavio više no dovoljno.

Uvek u korak sa aktuelnim događajima, Ratko Božović je mnogo toga napisao i o našoj trenutnoj i jadnoj kulturnoj situaciji, o zagađenju kulture kojekakvim rijalitizacijama, kao da cela Srbija poodavno nije jedan veliki i tragikomičan rijaliti. Našom javnom scenom defiluju takozvane klaberke, starlete i slični likovi koji se iz petnih žila trude da postanu, gle čuda, ve-dete kulture. Mediji ovaj polusvet iz petnih žila promovišu i tako nanose katastrofalnu štetu srpskoj kulturi. Nije Ratko prevideo ni moderne bolesti poput SMSomanije, ni zavisnost od Interneta i mobilne telefonije, a sve su ovo bolesti koje svakodnevno sve više metastaziraju i uništavaju mlade ge-neracije. Kao poznavalac moći medija i teoretičar Ratko Božović je na ove pomenute kancerogene pojave po kulturu među prvima skretao pažnju; to i dalje čini svom svojom lucidnošću, ali ovde je pravilo da glas vapijućeg u pustinji zaglušuje divlja rika mase koja je i meta ribara ljudskih duša. Što se Ratka tiče, on je rekao sve bitne stvari na ove teme i time spasao svoju dušu, ali i odigrao ulogu intelektualca koji pažljivo i budno bdi nad događajima čije će se katastrofalne posledice tek pojaviti. O saglasnosti njegove ličnosti i njegovog dela valjalo bi posebno pisati. Zameram mu što je nesebično propisao i svoje ideje i svoje plodotvorne hipoteze jer znam da ih je već poneo vetar zaborava. A to je ogromna šteta za našu društvenu i kulturnu misao.

Na kraju, o Ratku Božoviću je jednostavno pisati i istovremeno veoma teško. Jednostavno, zato što je kartezijanski jasan, govori *in medias res*, bez dlake na jeziku i sa svom benevolentnošću intelektualca visokog moralite-ta. Teško je o njemu pisati jer svako ko se lati tog posla može da obuhvati tek deo njegovog stvaralaštva, već prema sopstvenoj intelektualnoj vokaciji. Ako se ima u vidu da je Ratko Božović sam više uradio no neki Institut za društvene nauke, tada je lako shvatiti koja je težina posla pred istraživačem tako raznovrsnog stvaralaštva ovog autora čiji su duhovni horizonti gigantski široki. Ogromno delo je tu, i čeka istraživače i tumače da mu odrede mesto, naravno, u samom vrhu naše kulture, ali i da ustanove na koga je i šta sve Ratko Božović svojim *magnum opusom* uticao. A to je već posao za čitavu

instituciju koja se bavi humanističkim naukama, i imaće više godina pune ruke posla i višetomno delo koje bi moglo da sabere sve domete ovog mislioca, kakvih je i u nas i u Evropi malo. Zato se moja malenkost zadovoljila skromnom mrvicom od ovog pregleda, ili grubih i uopštenih naznaka Božovićević tema. Svaki drugi pokušaj bio bi zaludna megalomanija. Mega intelektualci poput Ratka su izazovni, ali i opasan teren zbog njegove širine i spleta mnogih društvenih znanja koja naprosto obezoružavaju. Najzad, želim Ratku još mnogo plodonosnih stvaralačkih godina, jer on je vitez nauke koji se ne plaši biološkog sata; njemu vreme ne daje meru već je on daje vremenu.

Zoran Stojiljković

KA POLITIČKOJ KULTURI

REČ-DVE O RATKU PRVO

U ovim smutnim vremenima u kojima su i ljudske karijere i savesti do kraja ogoljeno postali potrošna roba a nesoj kameleona i mediokriteta – ljudi bez svojstava i identiteta se raširio poput ogromnog poplavnog talasa, retki su ljudi na spomen čijeg imena se naprosto ozarite.

Nikako ne spadam u hagiografe i obožavoce „lika i dela” ali zaista jedan je takav naš Ratko.

Ratko Božović nije „samo” tek ugledni univerzitetski profesor raskošne erudicije i intrigantnog opusa, teoretičar i sociolog kulture, pre svega ali i analitičar naših političkih neprilika. On je i hroničar vremena i naših savesti koji ne da da se samozaboravimo zaglavljani u malograđanskoj provincijskoj letargiji i učmalosti. Ili pak u ogoljenoj funkciji trbuhozboraca vlasti.

Za razliku od drugih koji tek svedoče Ratko je, bar ovih dugih četrdeset godina kako ga znam, i učesnik i saučesnik svega što na ovim trošnim temeljima nastoji da gradi građansko društvo i demokratiju. Rečju, Ratko je sav od slobodarstva i posebnosti, ljubomorno građene i čuvane individualnosti, ali istovremeno i čovek velike socijalne empatije i istančanog demokratskog nerva i brige za javno dobro. I pri tome je, za razliku od velike većine do zla boga dosadnih „javnih ličnosti”, vrcave, brze i dijaloške pameti.

Za Ratka bi se uvek, i kada je okružen polusvetom, dalo reći da je go-spodin – odmeren, uvidavan, ljubazan, ali i odlučno odan sili argumenata a ne tek argumentu sile, primer retkog umeća čojstva o kome govori Marko Miljanov.

To jedinstvo lika i dela uz svu prateću zaraznu duhovitost, elokvenciju i reputaciju šarmera razlog su što ljudi u isti mah i poštuju i svojataju i vole Ratka Božovića.

Za mene, kao i svakoga od nas koji ga znamo, postoji i naš lični, privatni, nesebični i brižni Ratko. Moj je odavno urbana legenda. Teško se odupirem

iskušenju ali ipak neka naša druženja i putovanja i dogodovštine sa Ratkom ostanu stvar intime i užeg prijateljskog serkla.

Sama činjenica da sam prešao put od njegovog studenta do kolege i, hajde da alavo kažem, prijatelja deluje mi kao veliko priznanje i ispunjava me zadovoljstvom. Hajde tek samo jedna zgoda kao ilustracija. Pre nekoliko godina na jednom od seminara o korupciji, koje smo držali po Crnoj Gori polaznica, odlučna i prpošna pukovnica policije, nezadovoljna što joj nisu blagovremeno dali neku informaciju o smeštaju, povišenim tonom je rekla organizatorki da njoj nije do sobe i da bi ona spavala i u kolima samo da sluša profesore Božovića i Čupića.

Ugledavši mene dodala je a i ovog profesora – Zoran beše, koga sam sad upoznala. I tako sam se ja popeo prečicom na predavački Olimp.

POLITIČKA ZOOLOGIJA

Iz njegovog raznovrsnog i bogatog opusa izdvojiću samo dva sebi bliska fragmenta koji zajedničku, crvenu nit imaju u Ratkovom nastojanju da na mestu koje je viđalo samo podanike olakša pojavu obrazovanih i uspravnih građana.

Ratko često konstatuje da su Balkanci pokazivali i pokazuju ambivalentan odnos prema svojim vođama krećući se od lakovernog i lakomislenog obožavanja i divinizacije, prisutne i u „udvoričkoj poeziji“, do prezira i mržnje. Kratko istorijsko pamćenje i „višak istorije“, iz koje nisu uspeli da nešto nauče, vodili su ih periodično do uzdizanja političkih konvertita i demagoga i njihove zamene narednim iluzionistima.

Posebno su na njegovoj i meti njegovih prijatelja satiričara o kojima tako rado piše pripadnici (samoproглаšene) političke elite.

Krajnje indikativno, Ratko Božović, u svom Dnevniku iz prelomne 2000, takođe govori o neprihvatanju ni etike ni estetike političke igre, o pojavama iz domena „političke zoologije“ – o intrigantima, rodoljupcima, bleferima i palančanima, zagriženim strančarima, političkim ekstremistima i novim primitivcima. Božović konstatuje da su nedemokratska politička kultura, personalizovana vlast i prisustvo neprikosnovenog lidera u osnovi oblikovanja i održanja oligarhijske moći (Božović, 2000: 43).

Liderstvo, populizam i duh strančarenja i uzajamnih obračuna kao da su konstante u poslednja dva veka naše istorije.

U osnovi kulture političke pasivnosti i u Srbiji raširenog populističkog političkog mentaliteta i stila, po Ratkovom sudu, dva su osnovna razloga: (1) **duh pasivnosti** i očekivanje da će sve probleme da reše država i vođa, a ne samoorganizovanje građana, na dnu piramide moći i (2) **nedostatak**

razvijenog kulturnog obrasca i dominacija poluintelektualaca, pri njenim vrhovima.

U prilog Ratkovim tvrdnjama, u brojnim istraživanjima konstatovano je široko, natpolovično prihvatanje stava da **„mi i nismo zemlja i narod za punu demokratiju”, odnosno da naši ljudi funkcionišu kako treba tek pod paskom čvrste ruke**. Radi se zapravo o raširenoj svesti o potrebi kombinovanja tehnokratskog i autoritarnog iskrivljavanja i ograničenoj, selektivnoj primeni demokratije (Stojiljković, 2013).

Da nam ne treba čvrsta ruka misli tek približna četvrtina pretežno liberalno-građanski orijentisanih. Stav da našim prilikama i mentalitetu odgovara tek dozirana primena demokratije uživa, međutim, natpolovičnu podršku unutar članstva i pristalica svih relevantnih političkih stranaka (CeSID, 2007, 2009, 2010).

KORUPCIJA I SLABA DRŽAVA

Bez obzira na odgovor na pomalo artificijelnu dilemu šta je starije kokoška ili jaje, odnosno korupcija ili neproduktivne državne intervencije, nesporna posledica je u raljama predatora zarobljena država. U takvim državama opsesija prisvajanja nezarađenog – traganja za rentom, vodi endemski raširenoj korupciji.

Pad rejtinga i gubitak poverenja građana u vodeće političke aktere i institucije je ključna politička posledica prisutne svesti o raširenosti korupcije. Na početku, plebs je spreman da veruje u najbolje namere i ponašanje vođa i da za korupciju optužuje činovnike i posrednike. Vremenom, sve je više onih koji se prisete da „riba smrdi od glave” i posumnjaju da žive u državi zarobljenoj u raljama sistemske korupcije. Krajnji, ekstremni plan čine stavovi o „**kleptokratiji**” (vladavini lopova) ili čak „**kakiokratiji**” (vladavini ološa i najgorih).

U tom okviru političke korelate veze ekonomske i političke elite treba tražiti u: procesu finansiranja stranaka; suvlasništvu pripadnika političke elite nad privatnim kapitalom, kao i njihovom učešću u upravljanju privatnim kompanijama kojima su činili usluge dok su bili na vlasti.

Vrednosna anomija i moralni relativizam, rastuća kolizija između „javnih vrlina i privatnih poroka”, vrednosti i ponašanja, cinična konstatacija da se od ideala ne živi i da treba pokazati više fleksibilnosti ili doživljavanje javne službe kao poseda za eksploataciju, samo su neki od simptoma društava obolelih od korupcije.

Sumirajući posledice korupcije preambula Krivičnopravne konvencije Savete Evrope o korupciji naglašava da „**korupcija ugrožava vladavinu**

prava, demokratiju i ljudska prava, potkopava dobru upravu, pravednost i socijalnu pravdu, narušava konkurenciju, ometa ekonomski razvoj i ugrožava stabilnost demokratskih institucija i moralne osnove društva (Korupcija i ljudska prava: uspostavljanje veze, 2010:3).

POJAVNI OBLICI, VRSTE I TIPOLOGIJE KORUPCIJE

Profesor Božović u tekstu posvećenom „doslednim borbama protiv korupcije”, sa gotovo pedagoškim naslovom *Ko u klin – ko u ploču* iliti *Licemerje*, konstatuje da korupcija je društva u tranziciji prožela od vrha do dna, od dna do vrha. U svakodnevnom životu, građani su uveliko navikli na korupciju i podmićivanje. Mito i korupcija se toliko prepliću da je teško identifikovati njihovu međuzavisnost i njihove granice. Jedni su navikli da traže i uzimaju, a drugi da daju, čak i kad nemaju. Sitna korupcija se od socijalno nepoželjne pojave transformisala u običaj.

Još opakije po profesoru Božoviću, ukorenjeno je i rasprostranjeno uverenje da je sticanje moći i uspeha moguće jedino prljavim rabetama i nečastnim sredstvima, s onu stranu morala. Posledično, u anomičnoj državi teško se uspostavlja prava podela vlasti. Kad se tome pridodaju slabašni zakoni i oni koji se ne primenjuju, nelegitimni interesi pojedinaca i grupa, zloupotrebe, kriminal i korupcija onda postaje jasnije odsustvo rezultata u borbi protiv državne i društvene entropije u kojoj dominira neukročena korupcija.

Nadasve važnom čini mi se Ratkova opaska da se sitna korupcija, kojom je isprepletano celo društvo, toleriše samo zato da bi se nesmetano mogla plesti unosna koruptivna mreža velikih finansijskih transakcija.

Kada je reč o sektorima/oblastima u kojima se javlja korupcija, nesporno, najteži vid korupcije je **politička korupcija**, jer dovodi do prodaje propisa i zakona, odnosno pravljenja propisa po diktatu moćnih koruptora. Politička korupcija ima brojne svoje pojavne oblike od svesnog pripremanja i izglasavanja defektnih i punih „pravničkih praznina” zakona i podzakonskih akata, odnosno projektovanja neprimenljivih ili teško primenjivih zakonskih rešenja, preko izbegavanja poreza, do osiguranja sredstava iz „crnih fondova” i netransparentnog vođenja prihoda i rashoda političkih stranaka.

Brojna istraživanja i analize pokazuju da ključne karakteristike patronažne političke prakse čine:

- 1) **imenovanje lojalnih članova stranaka** (menadžeri, članovi odbora) na upravljačke pozicije važnih javnih preduzeća i ustanova;
- 2) **obezbeđivanje radnih mesta** i mogućnosti za zapošljavanje za lojalne članove stranaka vlasti, rođake, prijatelje i drugu klijentelu – politički klijentelizam i nepotizam i kronizam;

- 3) raspodela plena – **neformalni dogovori oko kontrole nad javnim preduzećima** između političkih partija; feudalizacijom javnog sektora;
- 4) **javno ugovaranje, tenderi, izdavanje dozvola, koncesija, davanje monopola;**
- 5) **izdvajanje „omiljenih” privatnika iz slobodne konkurencije** („postavljanje u posao”);
- 6) **korupcija i manipulacija tokom procesa privatizacije;**
- 7) **promena zakona u korist interesa pojedinih lobista, interesnih grupa;**
- 8) **davanje zaštite od pravnih posledica.**

Ratko Božović posebno apostrofira nepotizam koji je u nas drastično prisutan kao forma korupcije. To je pojava koja je postala deo društvene patologije i oblik diskriminacije. Sa moralnog stanovišta je neprihvatljivo kad se moć nosilaca političke, ekonomske i kulturne sfere zloupotrebljava tako da se favorizuju u zapošljavanju članovi porodice i srodnici i to na štetu sposobnijih i kvalifikovanijih. To je posebno drastično kad se nesposobne osobe dovode na uticajne položaje partokratskom logikom. Privatizacija državne funkcije neizbežno vodi u korupciju. Nepotizam je prisutan i u malim i u većim sredinama. U manjim sredinama je vidljiviji. U svakom slučaju, on razara društvo u njegovim mikrorealizacijama i već je dobio obličje ukorenjene navike koja deluje kao lišaj na kamenoj podlozi. Što je najgore, lišaj se i ne odstraniti a da se kamen ne izbruši ili razbije.

Ne manje razorne su **pojave organizovane korupcije i iznude u pravosuđu i policiji**, koji bi inače trebalo da igraju ključnu ulogu u odvratanju od korupcije i sankcionisanju koruptivnih dela.

Ključnu ulogu u borbi protiv korupcije posebno igra efikasno i nezavisno pravosuđe jer ono, zapravo, uspostavljanjem vladavine prava, postavlja branu (ustavu) korupciji. Na drugoj strani, „korumpirano ili politički zavisno pravosuđe olakšava korupciju na vrhu, podriva reforme i obesmišljava zakonske norme. Kada je pravosuđe deo korumpiranog sistema, bogati i korumpirani deluju bez straha od sankcija, sigurni da će podmićivanje ukloniti sve zakonske prepreke a obični ljudi nemaju pristup nepristrasnom sistemu rešavanja sporova” (Rouz-Ejkerman, 2007: 162–163).

Ratko takođe konstatuje da kada ne dođe do uspostavljanja autoriteta pravosuđa kao temeljne poluge društvene regulacije, onda dolazi do zamenе pravnih regulacija odnosima moći u političkom polju. I kad se sa tere-na sitnog korupcioneaškog svakodnevlja želi preći na istraživanje krupne

korupcije, ulazi se u sivu zonu o kojoj javno dostupnih podataka gotovo da i nema, ali je očigledno da je „preko noći“ stvoren sloj mutnih bogataša, tajkuna bez kulturnog, ekonomskog i društvenog identiteta.

Moglo bi se zaključiti da je za samo precizno određenje i „mapiranje“ korupcije od ključnog značaja **određenje njenih aktera i sadržinskog okvira, odnosno vrsti i tipologije korupcije.**

Često se, recimo, kada je o akterima reč zanemaruje činjenica da koruptivni odnos, pored korumpiranog i koruptora, uključuje i posrednike kao treću vrstu aktera.

Na drugoj strani, korupcija je i akt samo jednog aktera koji, u poziciji da diskreciono odlučuje, dodeljuje sebi samom benefite i pogodnosti. U tom okviru **korupcija, pored davanja i primanja mita, obuhvata i otuđivanje javne imovine i proneveru fondova, prevare i iznude, nezakonito bogaćenje, kao i trgovinu uticajem, lobiranje i pokroviteljstvo, odnosno nepotizam** (favorizovanje rođaka) i **kronizam** (favorizovanje prijatelja i partnera).

Sistemske, političke uzroke korupcije, u oslonu pre svega na radove Suzan Rouz-Ejkerman, treba tražiti u odsustvu kontrole i faktičkoj nedodirljivosti političkih elita, baziranoj i na zakonskim rešenjima i praksi dodele imuniteta. Ključni mehanizam političke korupcije je **favoritizam**, odnosno favorizovanje određenih pojedinaca i skupina.

Pri tome, po Ratku Božoviću, zagrljaj novca i politike nije moguće ni prikriti ni dovesti u pitanje. Motivi vlasnika kapitala da pomažu političke partije gotovo da su providni. To je način da se zaštite i uvećaju poslovi i kapital u partokratskoj državi. A kad vladajuće partije deluju u takvom „svojinskom okruženju“ stvaraju se mogućnosti transfera ekonomske u političku moć. Tada je društvena entropija na delu.

U tom kontekstu surovo i dalje da nas opominje aforizam Veljka Rajkovića koji Ratko navodi:

Korupciji ne možemo stati na kraj.

Kod nas od nje sve počinje.

Tri ekstremna oblika i osnova korupcijom zarobljene države čine, dakle, međusobno tesno povezani kleptokratska vladavina, bilateralni monopoli vladara kleptokrate i njegovih „partnera“ i kontrola mafije nad državom (Rouze-Ejkerman, 2007).

UZROCI KORUPCIJE

Pored grupe kontekstualnih karakteristika korupcije, koji osnov imaju u blokiranoj i znatnoj meri deformisanoj prirodi tranzicionih promena krajem

20. veka, poput siromaštva, rata, izolacije, pravne neizvesnosti i nestabilnosti, jedan broj njenih korelata pokazuje i relativno trajni karakter i dejstvo. U tom smislu, mnogi će prihvatiti ocenu da je korupcija stara koliko i ljudsko društvo.

Radi se, pre svega, o **dve grupe faktora koji doprinose održanju visokog nivoa korupcije i predstavljaju svojevrsnu razornu smešu otvorenih mogućnosti za korupciju (sistemska-institucionalni preduslovi) i istovremeno prisutne sklonosti ka korupciji (političko-kulturni razlozi).**

U red sistemsko-institucionalnih korelata korupcije spadaju: (1) loše stanje u javnim službama koje karakterišu politička prenaseljenost i dominacija logike lojalnosti nad profesionalnim standardima i rezultirajuća mera nesigurnosti zaposlenja i skromnih zarada; (2) raširena praksa izbegavanja plaćanja obaveza prema državi, uz paralelnu (3) ograničenu ponudu resursa koja vodi uvođenju kvota i postojanju monopola.

Najrazorniju konsekvencu čini, međutim, postojanje **mehanizma „pranja novca“**, odnosno nastajanje sprege između organizovanih kriminalnih grupa i delova državnog aparata. Primarni cilj regionalno povezanih organizovanih kriminalnih grupa nije tek puko pribavljanje imovinske koristi kroz nelegalne aktivnosti već „pranje novca“, odnosno **njegovo prebacivanje i plasman u legalne kanale finansijskih transakcija**. Ovaj „oprani novac“ često ulazi u kupovinu nekretnina, proces privatizacije ili finansiranje izbornih kampanja. Deo tog novca služi i za „kupovinu zaštite“ – korumpiranje državnih funkcionera, tužilaca i pripadnika policije da bi se došlo do zaštićenih informacija i ostvario uticaj na tok i ishod kriminalnog delovanja.

Drugu, opravdavajuću i anestetizirajuću stranu mehanizma održanja visokog nivoa korupcije predstavlja, kako to i profesor Božović na više mesta konstatuje, zatečena, tradicijski formirana političko-kulturna matrica i način ponašanja koji se pomirio i svikao na korupciju verujući da je nje oduvek bilo i da će je uvek biti.

U ovoj, političko-kulturnoj matrici interpretacije korena korupcije, korupcija je neposredno povezana sa kvarljivom prirodom vlasti i ljudskom prirodom sklonom korupciji.

Korupcija je zapravo dvostuki kupoprodajni odnos: njome može vlast kupiti pristanak i lojalnost svojih podanika, ali i privatni vlasnici i grupe mogu „kupiti“ vlast. Ovi procesi se odigravaju na taj način što vlast dozvoli saradnicima u okruženju da se obogate na račun države, vezujući njihovu sudbinu za vođstvo ili vođu, pri čemu ih „drže u šaci“. Korupcija je zato gotovo nezaobilazan pratilac vlasti. Uz pomoć vlasti se dolazi do novca. Ovaj proces je naročito karakterističan za zemlje u tranziciji u kojima su slabe

konstitucionalne ustave i moralna kontrola i u kojima se nije dovoljno iskristalisala slobodna javnost.

Uzaludnost borbe protiv korupcije na njenim strateškim visovima možda najbolje ilustruje krilatica, modernim vokabularom rečeno slogan, „Velikim lopovima se skida kapa a malim glava”. To je stanje gde zakoni postaju mreža koju jake ribe razdiru a male ostaju ulovljene u njoj (D. Laertije).

Kao najmoćniji i najodgovorniji vide se pripadnici političke elite pa se zato upućuje satirična poruka da su „političari nekada imali viziju a sada su sve sveli na proviziju”. Žilavu, dugu tradiciju korupcije i sprege bogatih i moćnih u Srbiji savršeno dobro ilustruju, recimo, pripovetke Milovana Glišića, posebno antologijska priča o kupovini jedne te iste glave šećera čijim se poklanjanjem odobrovoljavaju (lokalni) moćnici. Više nego dramatična i dalekosežna su i upozorenja Arčibalda Rajsja o sklonosti Srba da pokleknu pred moći liferanata i zeleniša, data u delu pod indikativnim naslovom „Čujte me Srbi”.

Sličnu poruku i dejstvo ima i „**amoralni familizam**” – način ponašanja koji u svim relacijama ima u fokusu samo interes pojedinca i njemu najbližeg okruženja, bez obzira na zakone i profesionalne standarde. Korupciju u javnom sektoru u velikoj meri olakšava raširena logika i razumevanje javne svojine i interesa kao „Alajbegove slame”, nečeg što za razliku od privatnog nema titulara, što je i ničije i svačije, time i moje.

Iz prilično objektivizirane vizure građana zemalja u tranziciji na delu je „socijalna piramida korupcije”. Njenu masovnu široku osnovu čini sitna, svakodnevna korupcija čiji su akteri niži činovnici i građani, a osnovni razlog ima u raširenom siromaštvu i nesigurnosti. Na njenim visovima je predatorska (grabežljiva) nova buržoazija koja moć crpi iz ekstralegalnog prelivanja javnih resursa u privatne džepove. Predatore čine dve velike grupacije: (1) oni „veliki, uspešni preduzetnici” koji su do svoje pozicije došli uz korišćenje političke podrške i monopolske privilegije a ne kroz otvorenu tržišnu konkurenciju i (2) partijski poslenici i poverenici na čelu neprivatizovanih preduzeća i javnih fondova čija privilegovana pozicija je uslovljena promocijom partijskih interesa unutar koje je moguće „ugraditi” i sopstvene interese.

STRATEGIJA BORBE PROTIV KORUPCIJE

Više je nego očigledno da se korupcija javlja tamo gde postoji kombinacija mogućnosti i sklonosti. Antikoruptivne strategije treba da budu usmerene na oba činioca.

Mogućnosti mogu biti minimalizovane putem sistemskih reformi, a sklonost smanjena povećanjem transakcionih troškova, odnosno preokretanjem

scenarija „visoka dobit – nizak rizik” u „niska dobit – veliki rizik” delotvornim kombinovanjem preventivnih i prisilnih, odvrćajućih mehanizama odgovornosti.

Strategija koja se oslanja prvenstveno na represivni pristup – na otkrivanje i procesuiranje korumpiranih pojedinaca pokazala se nedovoljnom i neadekvatnom. Takva strategija temelji se na teoriji „pokvarenih jabuka”, koja polazi od toga da je dovoljno rešiti problem korupcije jednostavnim otkrivanjem, procesuiranjem i eliminisanjem korumpiranih pojedinaca i grupa.

Zaključnu konstataciju na najbolji način reprezentuje uverenje da je dugoročno gledano „prirodni ambijent” i najširi okvir za suzbijanje korupcije rezultanta angažovanja i sinergetskog delovanja 3 grupe elemenata: a) vladavine prava a ne partokratske vladavine, unutar koje se vrši što ravnomernija raspodela i balansiranje moći društvenih grupa; b) negovanja „nežne, osetljive biljke” političkog i najšireg socijalnog dijaloga unutar razvijene mreže oblika i institucija participativne demokratije i c) razvoja samogenerišućeg i samoodrživog, robusnog i kuražnog civilnog društva sa transparentnim metodama delovanja i finansiranja. Naravno, u osnovi i pozadini je uvek evolucija od (prtvornog) podanika i/ili bahatog primitivca ka samoosvećenom građaninu uspravnog hoda.

U tom okviru, uspešna borba na suzbijanju korupcije moguća je jedino ako postoji raširena svest o njenim razornim efektima, jasna i delatna politička volja, odgovarajući normativno-institucionalni okvir i jedinstvena i koherentna antikoruptivna strategija, uključiv monitoring i evaluaciju od strane nezavisnih tela.

Veoma srodnu argumentaciju, pa i vokabular koristi i Ratko konstatujući da znanje o suštini korupcijskih procesa i istina o posrnulom društvu, koje je, pored ostalog, postradalo i zbog vidljive i nevidljive korupcije – preduslovi su u osmišljavanju realnih strategija u borbi protiv ove pošasti našeg vremena. Strukturalne društvene promene mogu postati pretpostavka za uspostavljanje osmišljenog sistema vrednosti i nove moralne kulture. To je onda i najpouzdaniji kontekst za mogućnosti blokiranja korupcije. Svakako, bez autoriteta pravosuđa, bez snažne političke volje, političke kulture, javnog mnjenja, medija, kritičke svesti, državnih institucija, nevladinih organizacija, nezavisnih regulatornih tela i slobodnih građana, sadašnji napori u suzbijanju korupcije mogu ostati kratkog daha i mrtvo slovo na papiru.

Problem sa političkom voljom za redukovanje korupcije je, međutim, u tome što je ona često importovana spoljnim uslovljavanjem ili je, zbog poželjnosti podizanja sopstvenog političkog rejtinga, politički instrumentalizovana. Dalje, ona je vidljiva samo ako se dovede u vezu sa nekom vrstom

akcije, a i tada se njeno ocenjivanje vrši na osnovu subjektivnog utiska. Zato se njeno postojanje najbolje pokazuje sistemskim (i automatskim) delovanjem institucija na slučajeve korupcije, kao i postojanjem delotvorne saradnje među organima, organizacijama i telima u čijoj je nadležnosti borba protiv korupcije.

I upravo tu na osetljivom prostoru efektuiranja političke spremnosti da se i na delu pokaže „nulta tolerancija na korupciju” i puste institucije da rade svoj posao, Ratko Božović detektuje na tri odabrana primera demokratske deficite vlasti.

Prvi čini cinično rušenje pretpostavke nevinosti i pokretanje kampanja u javnosti protiv „nepoželjnih”. Profesor Božović se, naime, odlučno zalaže da se prestane sa uvreženom navikom da prvo političari u medijima govore o krivičnim delima određenih lica, pa da se onda pojavljuje ministar unutrašnjih poslova, koji saopštava da su ta lica uhapšena. Kad to čini prvi čovek izvršne vlasti, onda nema razloga čuditi se što je žuta štampa, i njihovi elektronski saveznici, spremna da, zbog senzacionalizma i tiraža ili gledanosti – pretpostavku nevinosti učini nepostojećom.

Drugi predstavlja činjenica da već više od dve godine kasni donošenje zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije. Ratko konstatuje da nezavisne institucije, koje ukazuju na pogubnu dinamiku korupcije, nemaju podršku najvišeg nivoa vlastodržavlja. Štaviše, visokorangirani funkcioneri ignorišu odluke Agencije, a Vlada ne uzima u razmatranje izveštaje Saveta za borbu protiv korupcije.

Najzad, treći pogubni mehanizam kojim se disciplinuju institucije i razaraju iznutra je, primera radi, način izbora i krug predlagača članova Odbora Agencije, koji uključuje i predložene od strane izvršne vlasti, što nosi visok rizik njihove zavisnosti od predlagača i potencijalni bar sukob interesa kad su oni predmet razmatranja Agencije.

U tom kontekstu Božović navodi javnosti poznat primer da je Agencija za borbu protiv korupcije pokretala postupak protiv ministra pravde zbog sukoba interesa. Odluka, o čemu kao tadašnji član Odbora mogu i lično da posvedočim, nikada nije ni doneta jer se nije moglo doći do većinskog stava.

Ratko će gospodski odmereno za tu blamažu reći da u institucijama odgovornim za borbu protiv korupcije, kao što se vidi, nema ni saglasja ni uzajamnosti ni razumevanja. Ima – ništa! Ko u klin, ko u ploču.

Vlast je u međuvremenu uspela, koristeći se i neizborom u parlamentu „nepoželjnih predloga”, da do kraja uspostavi kontrolu nad izborom zvanika Agencije.

Danas, što bi Ratko rekao, nema ni mogućnosti ma kako oportunog izbora – dakle, ili klin ili ploča.

LITERATURA

Božović, Ratko (2000), *Dnevnik iz 2000'*, Beograd: Čigoja štampa.

Božović, Ratko (2016), *Molitva osame*, Beograd: Čigoja štampa.

Korupcija i ljudska prava: uspostavljanje veze (2010), Beograd: Fond za otvoreno društvo.

Rouze-Ejkerman, Suzan (2007), *Korupcija i vlast – uzroci, posledice i reforma*, Beograd: Službeni glasnik.

Stojiljković, Zoran (2013), *Država i korupcija*, Beograd: Čigoja štampa.

Božo Prelević

VITEZ POZIVA

Krajem sedamdesetih godina prošlog veka, kao brucoš Pravnog fakulteta u Beogradu i povremeni saradnik emisije za mlade radija Studio B, koju je uređivao Vlada Bajec, imao sam mogućnost da čujem, za tadašnje vreme, retka kritička razmišljanja o čijoj sadržini novine, kao najvažniji medij toga doba, a ni elektronski mediji, kao mediji u naletu, nisu obaveštavali javnost. Na Pravnom fakultetu prednjačio je prof. Radomir Lukić, prof. Đorđević, prof. Đurić, koji je zbog svog kritičkog stava oko Ustava iz 1974. na kraju završio u zatvoru. Sa druge strane, mudri Duško Radović, urednik Studija B, sa svojom jutarnjom duhovitom haiku filozofijom hodao je po ivici živaca vlasti i sopstvene slobode. Praksisovci i korčulanska škola je sklonjena iz glavnih medija. Ponešto se moglo pročitati u gledištima za koja su pisali istaknuti intelektualci toga doba. Živeli smo u vremenu osvajanja slobode za sve, a ulog je bila sopstvena sloboda.

U moru stereotipnih političkih vesti o neverovatnim privrednim uspesima naših radnih ljudi, jubilejima iz Drugog svetskog rata, koji se još uvek zvao NOB – Narodnooslobodilačka borba, nekim mangupima iz njihovih redova, nasrtajima na bratstvo i jedinstvo, a time i na KPJ, izdvajale su se informacije iz kulture gde su, do tada dominantni, partizanski filmovi gubili bitku sa pojavom mladih buntovnika Makavejeva, Živojina Pavlovića, u pozorištu je to bila Mira Trailović i Bitef. Posebnu pažnju na televiziji su privlačili prof. Vojin Dimitrijević i razgovori dva vrsna intelektualca na TV Zagrebu Predraga Matvejevića i prof. Ratka Božovića.

Popularnost tih „novih ljudi“, drugačijeg jezika, izgleda, manira, logike i načina zaključivanja bila je zabrinjavajuća za „čuvare revolucije“ iz dva osnovna razloga. Prvo: javnost je mogla da zaključi, po prvi put uživo, kulturološku, čak i antropološku razliku između aktuelnih političara sa političkim školama u Kumrovcu, koji su uglavnom nosili zatamnjene naočare u studiju i novih snaga oličenih u mladim, sportski obučanim profesorima. Drugo: mladi profesori su argumentovano iznosili primere i poređenja sa

rešenjima sa Zapada, ukazivali na knjige i nove autore, što je slabilo ideološku matricu Komunističke partije, dakle ugrožavalo vlast. U tim novim dijalozima sagovornik sa druge strane, čovek koji drugačije misli, nije bio izdajnik, već sagovornik.

Bilo je zadovoljstvo slušati Ratka Božovića koji se šarmantno nadmeće sa svojim prijateljem i sabesednikom, genijalnim Predragom Matvejevićem, pričajući o etici, kulturi i moralu, pri tome analizirajući i preporučujući knjige o kojima većina javnosti nikada nije čula. Dva gospodina koji vode dijalog na nivou lordova kakvog engleskog prestižnog kluba o etici i moralu usred aplauza o velikom vođi i čuvarima bratstva i jedinstva, delovalo je kao režija bunjela, kao komedija zabune, incident koji se ne može sanirati demagogijom. Dotadašnji dijalog o bilo čemu je bio prevaziđen jer je pretpostavljao dva različita mišljenja, tamo gde nije bilo mesta za drugo, posebno za drugačije mišljenje. Dijalog o suštinskim pitanjima čoveka ili struke nije se praktikovao zato što nije praktičan za polaznike škole u Kumrovcu, jer bi u tom dijalogu pitomci bili inferiorni. Tada je još bilo živo sećanje o posledicama dijaloga zbog kojega su hiljade proletera išli na doškolovavanje na Goli otok, na prof. Đurića ili liberale u Srbiji. U zemlji gde se sudilo za verbalni delikt, čak i za neobjavljene rukopise, vodi se dijalog u kome se ignoriše veliko vođstvo velike partije i razgovara o suštini života, bića, kulture. Čak, štaviše, razgovara se o kulturi dijaloga nonšalantno sa osmehom posle najgledanijeg dnevnika u kome nema ni kulture ni dijaloga, a posebno ne osmeha. Moja generacija imala je priliku da iz meseca u mesec gleda predavanje koje povezuje Aristotela, Sokrata, Platona i Bodlera, Dostojevskog ili Sartra. Da preispituje svoja znanja i saznanja, da razmišlja o živom predavanju dvoje intelektualaca i da ih podvrgne kritičkome sudu. Da razmišlja o sopstvenom životu, o sopstvenim izborima, o slobodi, budućnosti, ali i o mogućnosti onih koji ga u budućnost vode.

Živeli smo u vremenu u kome je većina ljudi odgajana u varljivoj zabludi da će ćutanje biti nagrađeno, ako ih se sete. U vremenu potcenjivanja inteligencije, u kome je mogao biti svako ko drugačije misli jeretik, zaverenik ili kakav revolucionar koji mora biti disciplinovan. Živeli smo i verovali optimizmu profesora Božovića da bi, ukoliko bi bilo dobre volje sa relativno malim zahvatima u oblasti profesije, morala i etike, i mogli doći do boljeg, tolerantnijeg, kulturnijeg društva. Verovali smo nakon njegovih obraćanja da u nama ima intelektualne vitalnosti, da je počelo buđenje koje će neumitno iznedriti neke sposobnije, pametnije, moralnije. Prof. Božović je tada posebno bio veliki inspirator, ali i podstrek za novinare čiji entuzijazam je bio u velikom zamahu osamdesetih godina, kada su se počela postavljati zabranjena pitanja i dobijati neprijatni odgovori. Zalaganje za dijalog, posebno

kulturni, u stvari je bio poziv na sučeljavanje argumenata strani, kojoj argumenti do tada nisu trebali, kao strani koja ima monopol na vodeću ideološku ulogu, u stvari monopol na istinu, ali i na monopol diskvalifikacije ličnosti, a ne argumenata. To je suštinski bilo razotkrivanje nekompetencije i nemoći, o čemu govori i Latinka Perović u knjizi „Dominantna i neželjena elita”.

Osamdesete su započele nekrofilnom parolom „I posle Tita, Tito”, koja je odslikavala želju da se obezbedi kontinuitet monopola i njene ideologije nad raciom, kontinuitet nepotizma i partijskih kadrova. Ta decenija je početak turbulentnog vremena propadanja sistema u koji se verovalo, koji je nastavio sa prebrojavanjem crvenih gena na svom početku, da bi se završila sa raspadom KP Jugoslavije i najavom raspada celokupne države. Započinje novo utvrđivanje ovog puta nacionalnih gena. Čvrsto sam verovao da dolazi vreme nekih novih pametnijih ljudi poput prof. Božovića, kojeg sam sada imao priliku da gledam i slušam ne samo preko TV već i na mnogim debatama i promocijama knjiga. To je bilo vreme velikih nada, očekivanja... Verovao sam i velikih mogućnosti. Entuzijazam novinara, posebno štampanih medija, podstican od intelektualaca tog vremena, otvarao je do tada zabranjene teme i debate o pluralizmu, ljudskim pravima, ekonomiji, obrazovanju i neizbežno kulturi. Postajali smo otvorenije proevropsko društvo.

Blistavi šarmer Ratko Božović, svojom elokvencijom, nenametljivošću, a posebno duhovitim, ponekad i ciničnim poređenjima, pleni javno mnjenje. Iza profesora stoje samo stručni argumenti i logika. Iza njega nikada nisu stajale nikakve partije i ideologije. Javni stavovi prof. Božovića se utemeljuju, pre svega, svojom moralnošću i nezavisnošću, kao jedan od nespornih svetionika u oblasti sociologije, kulture i obrazovanja.

Promenom političke situacije u Jugoslaviji pojavljuju se pervertiti, do juče crveni, koji postaju branitelji nacionalnog, iza kojih se nalazi logistika raznih službi (do juče komunističkih) bezbednosti i državnih medija. Uspostavlja se nova ideologija, nova pravila ponašanja, novi podanici, ali i novi neprijatelji. Pojavljuje se nova politička demagogija, kao brana višepartijskom sistemu, sa poprilično siledžijskim manirima. Verovao sam da građani ne mogu da progutaju nešto tako besmisleno. Verovao sam, tada kao mladi pravnik u beogradskom sudu, da Srbija ima dovoljno stručnosti, morala, časti, dostojanstva i hrabrosti, a video glupost, ludost, strah i ravnodušnost.

Devedesete su započele veoma uspešno u ekonomskom smislu dolaškom Ante Markovića. Verujem da se te 1990. godine živelo najbolje u tom veku, a i značajno pre toga, da bi se ta decenija završila učešćem u više ratova i bombardovanjem Srbije. Iz najvećeg blagostanja tadašnje SFRJ procvetao je nacionalizam u celom svom spektru sa insertima čistog fašizma, retrogradnih ideja, Gebelsovih televizija, kriminalnih bandi i krvavih ratnika.

Malo je bilo ljudi koji su pozivali na razum, upozoravali na posledice i izazivali ruglu novouspostavljenu realnost, pseudoreligiju i pseudodemokraciju, kao što je to činio Ratko Božović. Ukazivao je tada da izabrani prinose institucije kao žrtvu na oltar pseudobogova, nije bio usamljen, ali je ta grupa viteza časti i profesije bila premala za toliko zlo. Kasnije će Ratko Božović, koji je svakog ponedeljka na Radio Beogradu komentarisao zbivanja u društvu, napisati „nisam pristajao na vladavinu neslobode, trivijalne i neumne egzistencije”. Deo tih beseda je izašao kasnije u knjizi „Izveštaj iz ludnice”, a deo u tekstu „Umorni ili Umoreni”, u kome Ratko govori: U vreme komunističkog monizma dogodila su se golema posrtanja intelektualnih elita. To im se „dešavalo” i kad su pristajali da služe svemoćnoj partiji i kad im nije smetalo jednoglasje kao tragedija mišljenja. Represiju u politici dočekivali su kao gluvonemu beskonfliktnost. Kao apologeti ostajali su bez upitnosti, nemira i sumnji. U okrilju ketmana, u intelektualcu – poltronu opstaje mentalitet poslušnika, koji je ovladao veštinom plesanja između jaja političkih moćnika. Bilo je najvažnije da ih ne polome.

Mnogi „intelektualci” su u zlu sa radošću participirali uz svu medijsku, partijsku, artiljerijsku pripremu, neki iz sebi znane ludosti, neki jer nisu mogli od opanaka da se rastave, neki za sramni bakšiš korumpiranog čoveka.

Ratko Božović, koji je početkom devedesetih i osnivač Beogradskog kruga, zajedno sa Radomirom Konstantinovićem i mnogim drugim misliocima tog doba, često analizira odnos inteligencije i vlasti i navodi: Da se ne ustaljuje autokratska vladavina nije učinila ništa ni naša inteligencija ni dan danas; nisu se u većini pobunili ljudi od znanja i pameti. Zašto je to tako? Jedan od razloga svakako je karakter srpske inteligencije. Desimir Tošić je zapazio da je takvo stanje u velikoj meri određeno činjenicom da naša inteligencija nije formirana nezavisno od države, kao inteligencija Zapadne Evrope. Njena zavisnost od države prisutna je do današnjeg dana. Tu bi trebalo tražiti odgovore za podanički mentalitet ovog društvenog sloja.

Suštinski gledano, profesija iz svojih konformiteta, korupcije ili straha, nije uspela da se izbori za profesiju. Oni su, istorijski gledano, češće ćutali ili podržavali vođu nego profesiju. Čak i tamo gde su se zdušno borili i hrabro nastupali, dozvolili su da ta bitka prestane promenom vlasti. Naravno, ovde je reč o većini, čast izuzecima, i takav trend se zadržao i do danas. Pozivanje na razum argumenata, prof. Božovića nije bilo baratanje argumentima koje drugi profesori nisu poznavali, naprotiv, da tragedija bude veća, većina intelektualaca nije htela da se prikloni onome što je bio suštinski interes zemlje u kojoj su živeli, i oni su to dobro znali. Nekima od njih se nije isplatilo da budu čestiti prema sopstvenom narodu.

Ratko Božović polako gubi dotadašnji negativan epitet prozapadnog i postaje nedovoljno nacionalan, mondijalista koga rado viđaju i slušaju u regionu.

Sećam se očajnog Ratka Božovića koji me je tada već više puta pitao da li je ovo moguće, znaju li gde ovo vodi, da li su ovi normalni? Njegov angažman više nije bio samo profesorski, njegovi slušaoci više nisu bili samo studenti. Ratko Božović, profesor lordovskog šarma i manira, znao je da je obaveza intelektualca prema svom narodu više od profesije. Tada sam upoznao jednog drugog Ratka kome je poziv intelektualca sudbina i igra i strast. Oblik života u kome je čovek rođen. To je ono, što kaže Hamvaš, na šta je čovek, kao na kocku, stavio svoj celokupan život. U kući Ratka Božovića i Vesne Mališić, nezamenljive heroine, stvarala su se mnoga udruženja i kovale mnoge akcije građanskog otpora. Imao sam prilike da u njihovoj kući vidim skoro sve časne i hrabre ljude koji su podsticali i javno ukazivali na stotinama tribina i lokalnih televizija širom Srbije na razmere zla i potonuća u kome živimo, ali i na posledice ćutanja i pristajanja. Redovno su se kod njih okupljali Đuro Šušnjić, Čeda Čupić, Žarko Trebešanin, Slobodan Vučetić, Koraks, Vlada Goati, kao i neki lideri opozicije. Uz njihovu pomoć je formirano Društvo sudija Srbije nakon katastrofalne krađe izbora 1996. g. Sećam se, tada sam bio sudija Opštinskog suda u Beogradu koji se prvi našao na početku protesta na kamionu-govornici pored Zorana Đinđića. Pričao sam na koji način su izbori ukradeni i da su sudije uz narod i pravdu. Odmah me je dočekao Ratko sa pohvalama i podsticajima da se pravi društvo sudija. Govorio je, ko će braniti ovaj narod ako ne sudije koje donose odluke u ime naroda. Dom Ratka i Vesne bilo je zborna mesto sa koga se išlo na demonstracije, svako večer. Ratko je svaku noć, za vreme policijskog kordona u Kolarčevoj ulici, proveo sa studentima. Društvo mu je pravio prof. Čedomir Čupić i mala grupa svesnih i savesnih čuvara vatre. Govorio je da se mora dati podstrek tim mladim ljudima, kada vide da su oni tu biće im lakše da izdrže. Lično mislim da je Ratko iz nekog svog sociološkog ugla uživao na tim demonstracijama, jer je najzad video pobunjeni i probuđeni Beograd u koji je duboko verovao. Video je odlučnost da se brani svoje zgaženo civilizacijsko pravo.

Pamet, lepota, duhovitost, mladi i stari uporno svaki dan brane svoj glas i svoje pravo na izbor. Tukli su nas, polivali vodom, pretili batinašima, organizovali kontramitinge i na kraju zaprečili Ulicu Kolarčevu. Naravno da je tu postavljena bina i da je među prvim govornicima opet bio blistavi Ratko, koji je svojim šarmom ulivao snagu građanima da će na kraju pobediti um a ne sila.

Nakon bombardovanja vlast se deklarovala da će i ubistvima štititi svoje pozicije. Počelo je sa Ćuruvijom, Pantićem, ranjavanjem Draškovića, a

završilo sa bivšim prijateljem i kumom Ivanom Stambolićem, koga su mrtvog bacili u kreč. Opomena i lekcija šta se sve može desiti neposlušnim, u kombinaciji sa ekonomskim pritiscima, dostigli su svoj vrhunac.

Vesna Mališić i Ratko ostaju bez posla, ali ne i bez elana i hrabrosti da se izbore za pravo na budućnost i dostojanstvo. Nema veće akcije Otpora, opozicije u kojoj Ratko nije učestvovao, nije postojao poziv televizije ili građana koji je odbio. Obilazili smo Srbiju i slušali kako su neki profesori otišli na ovo ili ono ambasadorsko mesto prethodno pohvalivši Jul ili Miru Marković, tadašnju suprugu predsednika, i donosioca mnogih nesretnih odluka po Srbiju. Bilo je jasno da se bliže sudbinski izbori za vlast Marković–Milošević–Šešelj, u kojima se nije samo gubila vlast već se i otvaralo pitanje odgovornosti za deceniju stradanja i pljačke. Mediji su bili masakrirani, a učesnici protesta su dobijali otvorene pretnje smrću. Vlast je prvi put razrešila sudijske dužnosti sudiju Ustavnog suda Slobodana Vučetića, sudiju Vrhovnog suda Zorana Ivoševića i portparola Društva sudija, sudiju Božu Prelevića. No, taj novi čin zastrašivanja samo je pokazao da vlast ima protiv sebe i sudije, profesore Pravnog fakulteta, na čelu sa profesorima Vojinom Dimitrijevićem, Vesnom Rakić, Gašom Kneževićem, Gašom Popovićem i mnogim drugim. Obračun vlasti sa intelektualcima, zamišljen kao čin moći, pretvorio se u čin nemoći. To nije sprečilo nova udruživanja. Tako je početkom 2000. godine od izbačenih dvadeset sudija, profesora Pravnog fakulteta, novinara i mnogih drugih, formirano Udruženje građana LEX. Kopredsednik tog udruženja, koje se drznulo da napiše krivičnu prijavu protiv tadašnjeg neprikosnovenog lidera Slobodana Miloševića i da je javno preda policiji, udruženja koje je kao pravni zastupnik DOS-a izborilo odluku Saveznog ustavnog suda da su izbori krađeni, a što je dovelo i do demonstracija 5. oktobra, opet je bio prof. Ratko Božović. Sećam se tih demonstracija, neki od učesnika, ugledni i uvaženi profesori, sa sobom su poneli četkice za zube i drugi neophodan pribor za zatvor. Rešili smo da svoje ustavno pravo na slobodan izbor odbranimo po svaku cenu, da bi se u Srbiji tog vremena sačuvalo ustavno pravo na izbor. Gutanje suzavca bilo je nešto uobičajeno, kao kafa sa prijateljima. Svi mi smo za tadašnji režim SPS, JUL, SRS bili peta kolona, plaćenici CIA-e, čija smrt je bila legitimna za svakog „patriotu”. Ova tvrdnja je i formalno uokvirena u spisak za odstrel od 36 intelektualaca, koje je načelnik Generalštaba Pavković dobio od strane Mire Marković nakon 5. oktobra.

Dakle, neodvojivi deo bića Ratka Božovića, kakvog ga ja poznajem više od dve decenije, jeste spremnost da svoje studente predvodi tamo gde se odlučuje o njihovoj budućnosti i o njihovim pravima, daleko od amfiteatra, a blisko moralu. To predavanje se dešavalo na ulici, u borbi za dostojanstvo i poziva i profesije, a pre svega za intelektualni dignitet. To neobično

predavanje bilo je predavanje o hrabrosti i moralu, ne antičkim pričama nego ličnim primerom. Predavanje cele noći, okupljenima oko male vatre na ulici po kiši i mrazu, jeste životna lekcija koja se ne zaboravlja.

Prva decenija 2000. godine započeta je sa velikim nadama i entuzijazmom da se u relativno kratkom vremenskom roku mogu podići institucije na nivo primeren evropskoj državi. Kako je vreme odmicalo, razočaranje je raslo. Ratko slikovito opisuje taj period: Zbog nedosledne politike vladajuće elite i trulih kompromisa, dolazi do izgubljenih nada iskreno opredeljenih intelektualaca za ostvarivanje demokratskog društva. Na kraju, shvatili su da su poništene i ponižene petooktobarske promene. I to od onih zbog kojih su se promene i dogodile. To je već apsurd na delu! Oni koji se sada nisu priklonili novoj vlasti životare sa osećanjem apatije, gubitništva, ogorčenosti, rezignacije i depresije. Javna debata i kritička javnost doživeli su potpuni debakl.

Imao sam priliku da, sa prof. Čupićem, Borkom Pavićević i prof. Božovićem, učestvujem u jednom filmu reditelja Branislava Guzine „Dan bez osobitog značenja”. Taj film je kao kroki strip započinjao na razrušenoj i napuštenoj železničkoj stanici, sniman na dresini iz XIX veka, nastavljen ubeđivanjem između profesora i građana. Nikad neću zaboraviti razgovor u kome građani jednog malog banatskog sela izražavaju spremnost da se odreknu sopstvenog glasa, ukoliko im se dovoljno plati u sudaru sa profesorskim ubeđivanjima o osvojenim demokratskim slobodama, o pravu na glas kao neprikosnovenom pravu slobodnih ljudi. Završna scena ovog filma snimljena je u duševnoj bolnici i svakako predstavlja paradigmu stanja u koje je Srbija dovedena.

Ratko će o tom vremenu napisati: Društvo u kome praznina odzvanja ličnom i neograničenom vlašću, bezakonjem i demagogijom, teško je poverovati da intelektualci od integriteta mogu na bilo koji način uticati na aktuelne političke procese, utoliko pre što relevantne institucije ili ne postoje ili nisu autonomne.

Početakom dvehiljaditih uspostavlja se nova filozofija, koja se, kao mantra o kojoj se ne raspravlja, implementira u razoreno tkivo Srbije. Sve se prodaje svakome. Vlasnici medija, univerziteta i naših života postaju i sumnjive, opskurne ličnosti, koje će svoje vlasništvo prodati NN osnivačima fondova sa dalekih destinacija.

Moral je prevaziđen. Kome je do morala nek ide u crkvu.

Sredinom te decenije, Udruženje građana LEX uspostavlja nagradu „Vitez poziva”. Naravno da se u tom žiriju, kao i u osmišljavanju celokupnog projekta, nalazi prof. Božović, zajedno sa profesorima Čedomirom Čupićem, Vojinom Dimitrijevićem, Žarkom Trebješaninom, Vladom Goatijem, Vidom

Ognjenović, Vlastimirom Matejićem. Nagrada se dodeljuje onim pojedincima koji su svojim životom i radom branili univerzalne vrednosti, koji su odovali iskušenjima i pritiscima ideologije, politike, grupnih ili pojedinačnih interesa i koji su na najbolji način usaglasili profesionalna znanja i savest. Svi dobitnici nagrade su promovisali i filantropsku težnju univerzalnom dobru i u vremenima u kojima je prvo počeo da se vređa zdrav razum, a zatim i osnovne vrednosti, pa i sam biološki opstanak naroda. Nagrada se sastoji i od medalje na kojoj se nalazi Aleksandrijski svetionik, koji osvetljava put kojim treba ići.

Na kraju te decenije, posle petooktobarskih promena, Ratko Božović istrajava u svojim zahtevima za kulturnim dijalogom, a posebno dijalogom kritičkog mišljenja, govoreći: Politika je doživela estradizaciju, pa je kao politička estrada postala najbliža estradi kiča, zabave i rasonode. Ove dve estrade bliske su po simulaciji praktikovanja primitivizma i najnižeg ukusa. Gotovo su nevidljivi oni koji pale svetlo u pomrčini naše stvarnosti.

Hamvaš je davno rekao da je novinarstvo progutalo religiju, nauku, umetnost, u ime politike, a politiku je progutao novac. Našli smo se u vremenima u kojima oni koji se zalažu za kritičko razmišljanje, javnu debatu, moral i etiku, sada naspram sebe imaju sitne korumpirane političare koji u svojim rukama drže krupan kapital, po potrebi islužene političare bacaju u korpu za đubre, a sa police otpakuju sledećeg kratkotrajnog i lako zamenljivog.

Poslednja decenija u kojoj se nalazimo započela je turbulentnom smenom političkih stranaka na vlasti. Došli su na vlast oni koji su doveli do bombardovanja, do kumanovske kapitulacije, oni sa kojima je Srbija dotakla dno tokom devedesetih godina prošlog veka. Došli su kao „patriote”, podržani od krupnog kapitala. Zvuči groteskno, ali upravo oni koji su se javno radovali ubistvu Zorana Đinđića proklamovali su njegovu politiku kao sopstveni cilj. Oni su sada i evropejci i patriote, i levičari i desničari, i mondijalisti i nacionalisti, i tajkuni i radnici, i penzioneri i njihovi dželati, i profesori i nepismeni, i borci protiv kriminala i kriminalci, i vlasnici medija i njihovi kritičari. Ratko ovo vreme opisuje rečima: Vlast je bezmalo zagospodarila svim medijima za masovno opštenje, jer se pomoću njih bezbedno vlada. Javno mnjenje je daleko od pouzdanih saznanja i kritičkog mišljenja.

Gušenje medija i kritičke misli sada dobija novi oblik, ekonomski. Oni koji guše medije su često oni koji sponzorišu partije. Partije finansiraju projekte samo onih medija koji promovišu tu partiju ili hipnotišu i zaglupljuju narod.

Došli smo u vreme koje bivši predsednik NUNS-a opisuje, usred sopstvenog štrajka glađu, rečima: Preživeli smo diktaturu, ali nećemo demo-

kratiju, a ugledni novinar i zamenik urednika NIN-a Vesna Mališić rečima: Nacionalne televizije više predstavljaju političku propagandu nego što informišu građane.

Došla su nova vremena u kojima preko puta u nemom dijalogu sedi fantom koji predstavlja vlasnika, bez imena i lica sa sumnjivom adresom, sa zastrašujućom moći novca. Njegov modus operandi je da intelektualce, kao deo zabludelog krda, jednostavno odvoji od mase. Cilj je da se od građana proizvedu posmatrači. Potrebno je da, podrškom političara na vlasti, prenosi svoju masu sa jednog na drugog vođu, a u suštini zadržati monopol krupnog kapitala i proizvoditi apatiju. Još je Džordž Kenen govorio da je racionalnost veoma usko podeljena veština, koju poseduje samo mali broj ljudi. Većina ljudi vođena je samo emocijom i impulsom i za njih je neophodno stradanje iluzija i emocionalno opštih pojednostavljenja da manje-više zadrže naivne prostake na pravom kursu. Proizvodnja zombija je u punom jeku.

Jedan od vodećih intelektualaca današnjice Noam Čomski kaže: Propaganda za demokratiju je ono što je toljaga za totalitarnu državu. Ljudi moraju da budu automatizovani i izdvojeni i usamljeni. Nije predviđeno da se organizuju, jer bi onda mogli biti nešto više od posmatrača akcije. Ključna vrednost je da se građanima skrene pažnja sa sopstvenih života. Moraš da ih držiš prilično uplašenim, jer ako nisu propisno uplašeni svim vrstama vragova, koji smeraju da ih unište spolja i iznutra, počće da misle, što je veoma opasno. Populacija mora da bude potisnuta nazad u apatiju, poslušnost i pasivnost, koje je njeno pravilno stanje.

To novo zlo rijalitija i estrade je sredstvo kojim se prvo ubija gledanost, do tada najbolje televizije B92, a zatim i sama televizija. Zatim se rijaliti prenosi na druge televizije, sa osnovnim ciljem da se najnižim strastima postigne cilj koji je Noam Čomski najbolje definisao. Završna scena jeste estradizacija i rijaliti program, kao matrica ponašanja državnih institucija. Nasilje i najniži porivi postaju dominantan model ponašanja, kako na televiziji tako i u životu. Kriminal i mediji, finansije i politika formiraju se kao kartel sa namerom da svoj monopol brane po svaku cenu.

Ideologija, informisanje, moral više ne postoji. Sve je rijaliti i pesma i igra.

U svom tekstu „Molitva osame” Ratko, resigniran surovom stvarnošću, konstatuje: Konačno, čime će se savremenik suprotstaviti ovom haotičnom i suludom svetu, u kome se njegov glas niti čuje niti uvažava, ako ne ćutanjem. Citira Kamija „Čovek je više čovek po onome što prećuti nego po onome što kaže”, i zaključuje, „u ćutanju čovek postaje najbliži sebi i svom svetu”.

No, nije ni ćutati lako u Srbiji. Prosto ne može dostojanstven čovek ostati nem na nezapamćeno satiranje institucija jezika duha i zakona koje ponovo

sprovodi ista politička koalicija sa kraja devedesetih, samo je sada bahaćenje i siledžijstvo u ime Evrope i standarda, nažalost, vrlo često uz neprimereno naklonjen stav upravo evropskih birokrata.

Ponovo je okupljanje jedini mogući izbor u borbi za ono što nam je Ustavom i Konvencijom UN garantovano, a to je pravo na tačnu informaciju. Sve mi se čini da nam predstoji još jedna borba, slična onoj sa kraja devedesetih godina. Formiran je Pokret slobodnih građana u nameri da se pokrenu razočarani, da se probude mladi, da se vrati dostojanstvo institucijama i naravno da je osnivač tog pokreta prof. Božović.

Četiri decenije se navršilo i ulazimo u petu deceniju otkada znam, što preko televizije, što preko tribina, profesora Božovića. Duže od dve decenije smo bliski kućni prijatelji. Počinje peta decenija u kojoj Ratko, kao onaj Aleksandrijski svetionik, pokazuje put. Mnogi su, ne verujući svetioniku, razbili svoje brodove o hridi mračne strane. Duže od četiri decenije su Ratka napadali, od udbaša, pravovernih komunista i čuvara revolucije, do nacionalista i, na kraju, ovih nedefinisanih fantoma, što predstavljaju i sve i ništa.

Poznato mi je, mogao je Ratko Božović i da napusti ovu zemlju i da napusti borbu za ovu zemlju, odnosno da napusti osnovne principe profesije. Ništa od toga nije bilo dostojno njegove malenkosti. On nije mogao da napusti sebe. Sve je to odbio sa šarmom i duhom superiornog profesora. Njega su mimoišli i upravni odbori i ambadorska mesta i neka druga zvanja. Ratko se nikada nije prodao i nikad nije postao podanik, a samo su to od njega tražili i samo im to nije dao. Hteo je da ostane po svaku cenu Ratko.

Ratko je dobro znao da birajući strah i smrt profesije, institucija, dijaloga, pameti, odlučuje u stvari da li će naša deca i deca naše dece imati osnovne preduslove za život na svojoj zemlji.

Ravnodušnost, razočaranost, obamrlost, uspavljaju i guše svaku želju i svaku nadu.

Stalno je govorio, nemamo prava na ovo gromoglasno ćutanje. Ne možemo suditi, obrazovati, lečiti, istraživati, pisati, stvarati, a praviti se da ne primećujemo stvarnost.

Danas je u pravu onaj ko ima više tabloida i policije, finansija i rezervnih stranaka. Struka i profesija svakako mogu da utiču na vlast, ali ne mogu da je sruše. Uvek, u završnom činu, vlast sruše oni koji se klanjaju velikom vođi i to svojim nesposobnostima, međusobnim razmircama i pohlepom za većim zalogajem.

Za četrdeset godina promenili smo četiri države, iz socijalizma prešli u liberalni kapitalizam, iz ateizma u religijsko proleće, iz Jugoslovena u nacionaliste, iz zaposlenih u beskućnike. Prošli smo više ratova i bombardovanja, mnogo toga je uništeno. Mnogi nisu dočekali osvojenju slobodu, a još

manje je onih što su osvojeno definisali slobodom. U svakom slučaju, pogled sa distance od četrdeset godina je dovoljan da bi se moglo zaključiti da su samo retki i izuzetni ljudi ovde osvajali slobodu, dok je značajno veći deo građana svoju sreću tražio u izgnanstvu spoljnom ili unutrašnjem, odnosno merkantilnom podaništvu raznih oblika. Današnja Srbija je u stvari posledica upravo takve borbe koja se odigrava pred sve apatičnijom publikom, ali i odnosa moći između dvaju suprotstavljenih moći, moći sile, nemorala, nekompetentnosti i moći znanja, profesije i morala. Prva moć predstavlja biznis, čitaj novac, druga predstavlja jedinu šansu za dostojanstvenu budućnost. Prva nema pojavu, ni ime, ni lice, ni granice. Drugu predstavljaju najumniji među nama i svojom pameću, duhom, znanjem, argumentima, posvećenošću i predanošću. Sve je manje dijaloga o suštini javno izrečenih drugačijih mišljenja. Njih su zamenili ili aplauzi ili nemoć, bez otpora, bez suprotstavljanja, bez resentimenta.

Na kraju, pristajanje na muk je pristajanje i na krivicu. Danas, kada živimo u izobilju prilika za viteštvo, nažalost, živimo i u izobilju rijalitija kojima je osnovni cilj, pored zabave gomile, da se vitezovi ne čuju. Ne videti ili prikriti istinu osnovni je cilj mnogih službi koje se sebe od milja zovu medijima. Nekada su vitezove hapsili, slali u gulage, danas je tehnologija moći napredovala u izbor ili medijsku sahranu uz specijalnog tužioca ili prijateljski zatvor.

Ratko Božović nije potrošio sav svoj entuzijazam i veru u bolju Srbiju, nije se pridružio velikoj grupi očajnih. On ne odustaje od zajedničkog interesa, mada zna da su ovde skoro svaki zajednički interes pojeli oni koji nisu imali vremena za čestitost.

Svojim životom i radom i danas brani univerzalne vrednosti, odoleo je mnogim iskušenjima i pritiscima i ostao Ratko. Upravo je to neponovljiva Ratkova moć. Zrači ta moć šarmantno, argumentovano i jednostavno, ali svakako neporaženo kao Ratko.

Nataša Ružić

HOMO LUDENS MEĐU STUDENTIMA

Od samog osnivanja studijskog programa političke nauke pri Pravnom fakultetu i kasnijeg prerastanja u samostalnu univerzitetsku jedinicu, Fakultet političkih nauka Univerziteta Crne Gore etabliran je po prepoznatljivim imenima među gostujućim predavačima. Jedno od zvučnih imena po kojem se izdvojila naša univerzitetska jedinica bio je profesor Ratko Božović.

Profesor Božović ostao je upamćen na Fakultetu političkih nauka ne samo kao jedan od utemeljivača Fakulteta, već je bio zapažen po svojim inspirativnim predavanjima kroz koja je studentima širio vidike i otvarao vrata u neki drugi svijet – svijet intelektualne igre. Od studijske 2004/05. do 2013/14. profesor Božović nije bio samo gostujući predavač i eminentni stručnjak koji je trebalo da doprinese razvoju nastavnog plana i programa, kao i edukaciji mlađeg kadra, već omiljeni član kolektiva Fakulteta političkih nauka u Podgorici i jedan od najprijatnijih sagovornika među akademskim osobljem. Profesor od kojeg ste kroz razgovor mogli naučiti mnogo novog, profesor koji je poštovao akademsku etiku i podsticao mlađe kolege na stručno usavršavanje; profesor čije su misli i djela u uzajamnoj korelaciji; jednostavan, skroman i neposredan u komunikaciji.

SVIJET INTELEKTUALNE IGRE U AUDITORIJU

Profesor Božović je deset godina nesebično dijelio svoje znanje sa studentima druge godine na studijskim programima Novinarstvo i Politikologija. Kroz predmet Teorija kulture pokušavao je i uspijeva da probudi interesovanje kod mladih ljudi za mnoge pojave i tendencije u društvu, „tjerajući ih” da razmišljaju i sagledaju neke od njih iz drugog ugla. Samom svojom pojavom i zanimljivim predavanjima uspio je pobrati simpatije studenata. Nonšalantno ulazeći u auditorij sa širokim osmijehom, uvijek se igrajući

riječima i sarkastično opisujući stvarnost, izazivao je tajac ili gromoglasni smijeh. Osim ironične ocjene društvenih pojava, volio je da se našali i na sopstveni račun. Kroz samoironiju dolazio je do izražaja *homo ludens* i mlađalački duh profesora Božovića.

Studenti su dolazili na predavanja ne zbog poena, već da bi naučili ono što ne piše u knjizi. Pokušavajući da približi studentima novu materiju profesor Božović je na kreativan način držao predavanja otvarajući prostor za diskusiju kroz igru. Na primjer, govoreći o šundu u muzici citirao bi tekstove novokomponovanih pjevača i uz duhovite opaske uvlačio je studente u svoj svijet igre, testirajući njihovo razumjevanje gradiva, ali i način razmišljanja, a studenti su se rado odazivali i prihvatili učešće.

Kroz predmet Teorija kulture želio je da razvije kritičku svijest studenata u pogledu kiča, šunda u muzici, dokonice, palanačkog duha u društvu, „balkanskog bontona”, da ih učini pravim, a ne kvaziintelektualcima, kako bi izgradili zrelu *ličnost* i oblikovali moralne i etičke vrijednosti. Tražio je od njih da ne utonu u sivilo i ne vode trivijalni život – da žive, a ne da postoje – da se suprotstave dosadi koju je doživljavao kao neku vrstu bolesti. Kroz predavanja je podizao kulturni nivo studenata i uticao na formiranje njihovog muzičkog ukusa, kao i na njihov odnos prema kulturi. Objašnjavao im je da ne treba težiti kulturi za sve, koja je oličenje masovne kulture, već kulturi za svakoga. Sugerisao im je da ne postaju zavisnici od internet komunikacije i ne žive život u parastvarnosti, već da slobodno vrijeme iskoriste za odmaraenje, razonodu i razvoj ličnosti. Upozoravao ih je na opasnost potpadanja pod uticaj masovne kulture, odnosno masovne nekulture. Podsticao je i prizivao studente da čitaju što više, jer je knjiga nezamjenjiva u razmjeni misli i ideja. Upozoravao ih je na štetan i poguban uticaj komercijalizovanih medija, koji su glavni promoteri masovne nekulture čiji je cilj stvaranje konzumenta, a ne slobodnog građanina.

Studenti su doživljavali profesora kao drugačijeg i nesvakidašnjeg, *homo ludensa* koji ih je kroz igru učio da kritički posmatraju i ocjenjuju stvarnost. Za studente profesor Božović je bio i neprikosnoveni autoritet u čije stavove nisu sumnjali, citirajući njegove misli na vježbama, ali ujedno su ga doživljavali i kao prijatelja. O popularnosti njegovih predavanja svjedoči i podatak da je Sociologiju masovnih medija kao izborni predmet svake godine biralo između 80 i 120 studenata. Broj studenata koji su iskazivali interesovanje za ovaj predmet neprekidno se povećavao iz godine u godinu jer se informacija o kreativnim i zanimljivim predavanjima širila i prenosila sa generacije na generaciju.

Ratko Božović je imao važnu ulogu ne samo u prenošenju znanja, već i u ukazivanju na značaj poštovanja moralnih vrijednosti. Učio ih je da je

moral obavezna kategorija za koju se treba odlučiti zarad mirne savjesti. Na važnost moralnog ponašanja i neophodnost poštovanja moralnih vrijednosti ukazivao je kroz pozitivne primjere. Sa oduševljenjem je govorio o američkim studentima koje je moguće ostaviti same u sali tokom pisanog dijela ispita i koji neće zloupotrijebiti povjerenje profesora. Prijateljski ih je savjetovao da ne osuđuju i ne sude drugima, već budu strogi i zahtjevni prema sebi. Upozoravao ih je da je ogovaranje ozbiljan porok, svojevrsna patologija na individualnom i kolektivnom planu. Kroz predavanja o ovim važnim temama Ratko Božović je vaspitavao studente.

Homo ludens je bio prisutan uvijek, ne samo na predavanjima, već i na završnom ispitu. Kao odličan pedagog prepoznavao bi tremu kod studenata i usmeni dio ispita bi započinjao razgovorom u kojem bi se raspitivao o životu studenata, njihovom rodnom mjestu i zastupljenosti kulture na tom području. I pored otvorenog priznanja svoje slabosti prema Nikšićanima, na ispitu je bio strog, pravedan i tražio je razumjevanje gradiva, a ne „bubanje” činjenica napamet. Profesor Božović je mnogo više cijenio kritički pristup i skepticizam kod studenata konstantno naglašavajući da je sposobnost čuđenja početak mudrosti. Zapravo, trudio se da ih podstakne na slobodu mišljenja i izražavanja da bi razvio kod njih potrebu da budu slobodne ličnosti. Bio je strog prema studentima, ali istovremeno je demonstrirao empatiju ukoliko bi se studenti našli u teškoj životnoj situaciji.

Kao profesor starog kova koji je imao priliku da predaje i radi po starom, ali i Bolonjskom sistemu, otvoreno je navijao za prvi, ali se pridržavao pravila koje je nametao novi sistem. Studiranje po Bolonjskoj deklaraciji često je nazivao večernjom školom u poređenju sa starim sistemom, ali je išao u korak sa vremenom i interesovao se za sve promjene koje je unio novi sistem u način rada i ocjenjivanje studenata. Ukoliko nije bio siguran u neka nova pravila otvoreno bi priznavao, uz nezaobilazan osmeh, „ne znam ti ja to, mićo”.

UZOR ZA MLAĐE KOLEGE

Profesora Ratka Božovića imala sam priliku da upoznam 2004. godine kao asistent na predmetima Teorija kulture i Sociologija masovnih medija. Te godine profesor se pojavio na Fakultetu zajedno sa prof. Čedomirom Čupićem i prof. Đurom Šušnjićem. Pomenuti trio se nije razdvajao, pa je akademsko osoblje znalo da ukoliko je jedan na Fakultetu, onda su vjerovatno i ostali profesori ako ne u istoj zgradi, onda makar u Crnoj Gori. O stepenu njihove duhovne povezanosti govori i činjenica da su usklađivali pauze između

predavanja, koje su koristili za kreativnu dokolicu, razmjenu ideja i suprotstavljanje mišljenja oko važnih društvenih pitanja.

Predavanja prof. Božovića su uvijek bila inspirativna i prepuna mudrih i zanimljivih citata iz oblasti svjetske književnosti i filozofije. Ukoliko bismo željeli da opišemo profesionalni duh Ratka Božovića onda bismo ga najbolje oslikali kroz citat Ernsta Fišera koji je smatrao da: „Cjelokupan čovjek nije ni *homo faber*, niti *homo sapiens*, ni čovjek koji radi, ni onaj koji razmišlja, mudruje, istražuje, ali ni jedinstvo svega toga. Ono što ne smije da nedostaje jeste *homo ludens*, čovjek koji se igra”.¹ Spoj svih ovih komponenti nalazimo u Ratku Božoviću.

Na predavanjima je profesor Božović izazivao divljenje zbog izuzetnih pedagoških sposobnosti, odličnog poznavanja psihologije, kao i stepena koncentracije na kojem bi mu mogle pozavidjeti i mlađe kolege. Iz njegovih predavanja se vidjelo da voli svoj poziv, voli studente i da uživa u predavanjima. U jednom od intervjua je objasnio da poziv koji je odabrao radi sa strašću: „Toliko dugo sam bio profesor da mi se ponekad čini da ne bih ništa drugo ni znao da radim, naročito ne s toliko pregalaštva. I ljubavi. I uvjerenja da je to moja misija”.²

Na podjednako kreativan način govorio je o kulturi i civilizaciji, masovnoj kulturi, kiču, šundu, igri, dokolici i dokonici, moralu, religiji, jeziku, umjetnosti, uspješno držeći pažnju studenata tokom tročasovnih predavanja. Trudio se da zainteresuje studente za kulturologiju u cilju povećanja stepena opšteg obrazovanja i kulture budućih akademskih građana. Ukoliko bi se pak desilo da studentima popusti koncentracija šaljivo bi konstatovao „u boljoj sam formi od vas”.

Kao svježe diplomirani student koji je tek zakoračio u akademsku zajednicu bila sam svjesna da je preda mnom dugačak put u pogledu sticanja znanja. Kroz predavanja profesora Božovića otkrivala sam nove autore i knjige koje nijesam pročitala. Nakon prvog predavanja imajući u vidu da kulturologija nije moja uža stručna oblast, shvatila sam šta zapravo znači Sokratova misao „ja znam da ništa ne znam”. Međutim, profesor Božović je uvijek bio tu da me ohrabri i pomogne u pojašnjenju nedoumica u vezi materije. Posmatrajući profesora Božovića učila sam i stekla naviku konstantnog stručnog usavršavanja ili modernije rečeno lifelong learninga. Od Ratka Božovića sam dobila dragocjene savjete u pogledu pedagoških metoda

¹ Ratko Božović, *Ram za sliku*, Čigoja štampa, Beograd, 2010, str. 221.

² Ratko Božović, „Izbjegli iz normalnog života”, *Buka*; URL: <http://www.6yka.com/mobile/novost/32654> (Datum posjete 07.07.2017)

i tehnika predavanja, ali i načina izgradnje odnosa sa studentima. Kao stariji kolega me je uvijek usmjeravao, savjetovao i pružao moralnu podršku.

Na osnovu višegodišnjeg zajedničkog rada kroz koji sam imala priliku da upoznam profesora Božovića uvidjela sam da je kultura dio svakodnevice u njegovom životu. U trenucima pauze između predavanja profesor bi govorio o interesantnim knjigama koje je pročitao, pozorišnim predstavama koje je pogledao, komentarisao je najnovija društvena zbivanja. Ponašao se u skladu sa principom Kliforda Gerca koji je pisao da bez čovjeka nema kulture, a, što je važnije, bez kulture nema čovjeka.³

Ukoliko nije predavao ili čitao knjige profesor Božović je stvarao. Tokom svoje akademske karijere objavio je oko 300 naučnih i 150 stručnih radova, a učestvovao je u 15 naučnih projekata. Njegova izdavačka djelatnost nije bila vezana isključivo za kulturu. Nalet inspiracije bi rezultirao originalnim idejama koje je uspješno sprovodio u djelo. Na primjer, nakon što je uginuo njegov maltezer Boni, iz štampe je izašla edicija posvećena kućnim ljubimcima, tačnije psima, koje je smatrao najstarijim i najboljim čovjekovim prijateljima. Usljed velikog interesovanja publike Ratko Božović je izdao čak šest knjiga kroz koje je pokušao da podigne svijest o odgovornom vlasništvu. „Psi i njihovi prijatelji”, „Prijatelji”, „O psima i ljudima”, „Šapa u ruci” samo su neki od naslova koji su se nakratko mogli naći na policama knjižara.

Moje upoznavanje sa naučnim radom profesora počelo je sa knjigom „U traganju za dokolicom”. Pomenuta knjiga me je u potpunosti opčinila i naglala na razmišljanje. Možemo reći da su knjige prof. Božovića na neki način bile odraz njegove ličnosti. Spoj kreativnosti i naučnog stila pisanja me je „tjerala” da se iznova vraćam već pročitanim knjigama profesora Božovića poput „Ludosti uma”, „Ram za sliku”, „Poenta”, „Paradoksi medijske slobode”. Već sami nazivi poglavlja „Sputana kreativnost”, „Nadmoć ćutanja”, „Tiranija dosade”, „Palanka kao sudbina”, „Kultura siromaštva”, „Fatalno zavođenje” su intrigirali, pobuđivali radoznalost i mamili vas na čitanje. U svojim knjigama Ratko Božović je sve više pažnje posvećivao medijima; najprije se bavio ulogom medija u popularizaciji sadržaja iz domena masovne nekulture, a kasnije je analizirao uticaj medija na društvo sa sociološkog i kulturološkog aspekta. U knjizi „Ram za sliku” objašnjavao je ulogu medija u širenju masovne nekulture, ali i posljedice po društvo. „... Masovni mediji pomažu stvaranju „psihološke nepismenosti” i učvršćivanju vladajućih normi i vrijednosti. Smatra se da ovi mediji mogu djelovati i kao „društveni narkotik” naročito u onim savremenim društvima u kojima se osjeća nedostatak

³ Ratko Božović, *Ludosti uma*, Čigoja štampa, Beograd, 2005, str. 12.

demokratije, obrazovanja i kritičkog mišljenja”.⁴ Posebnu pažnju je posvećivao problematičnim medijskim sadržajima kao što su rijaliteti. Njegovo interesovanje medijima rezultiralo je knjigom „Paradoksi medijske slobode” za koju je dobio nagradu *Dialogos* u 2015. godini. Pomenuta knjiga na jednostavan način i kroz primjere ilustruje uticaj medija na društvo, slabost javnosti pred moći medija, ali i podložnost medija raznoraznim političkim i ekonomskim pritiscima. Ova knjiga je uvrštena u obaveznu literaturu na predmetu Mediji i javnost na magistarskim studijama na smjeru Odnosi s javnošću.

Ratko Božović je promovisao kulturne vrijednosti ne samo kroz predavanja, već je u medijima ukazivao i kritikovao proizvode masovne kulture, kao i one društvene pojave koje je trebalo osuditi poput govora mržnje u političkoj komunikaciji. Zamjerajući se medijskim tajkunima otvoreno je nastupao protiv štetnog uticaja i posljedica popularizovanih medijskih sadržaja po društvo: „niko ne može da kaže da ovdašnja medijska sfera ne prati veliki svijet i njegove medijske ludosti... U pornografskoj banalnosti, primitivizmu i prostoti prednjači aktuelni rijaliti. Tamo se otkriva istina najnižih motiva i patologije, bolesti u čistom stanju. To nije samo javna bruka već i glupost, ali i nasilje na kvadrat. Kad je društvo u haosu i sa nasiljem u usponu, ono se ne bi smjelo podsticati i indukovati u medijima”.⁵ Takođe, izražavao je zabrinutost zbog neprepoznavanja vrijednosti knjige od strane mlađih generacija nalazeći objašnjenje za ovu savremenu tendenciju: „teško je očekivati čitalačko pregnuće u društvu tranzicije u kome je primarno nastojanje održanje elementarne egzistencije”.⁶ On je upozoravao i na komercijalizaciju umjetnosti koja se između ostalog ogleda u tome da mediji reklamirajući knjige koje nemaju nikakvu vrijednost nameću društvu svoj ukus, dok kritika ćuti jer ne želi da se prlja.

I pored impresivne akademske biografije i bibliografije profesor Božović je kao istinski intelektualac jednostavan i skroman. Nikada nije težio funkcijama i titulama koje je doživljavao kao sastavni dio stila skorojevića, snobova

⁴ Ratko Božović, *Ram za sliku*, Čigolja štampa, Beograd, 2010, str. 129.

⁵ „Uticaj rijaliti programa: Samo mediji mogu zaustaviti nasilje gluposti”, *portal Analitika*; URL: <http://portalanalitika.me/clanak/190559/uticaj-rijaliti-programa-samo-mediji-mogu-zaustaviti-nasilje-gluposti> (Datum posjete: 05.07.2017)

⁶ Nada Milović, „Knjiga je zaboravljena kategorija”, *Vijesti*; URL: <http://portalanalitika.me/clanak/190559/uticaj-rijaliti-programa-samo-mediji-mogu-zaustaviti-nasilje-gluposti> <http://www.vijesti.me/zivot/knjiga-je-zaboravljena-kategorija-95836> (Datum posjete: 10.07.2017)

i malograđana. Titulomaniju je otvoreno osuđivao tvrdeći da uspješnim i talentovanim ljudima nisu potrebne titule. Na predavanjima je kao pedagog vaspitavajući generacije sa divljenjem pričao kako je prof. Đuro Šušnjić na jednoj od konferencija izrazio svojevrсни bunt protiv učesnika koji su se prilikom predstavljanja hvalili titulama, te je kada je došao njegov red izjavio da je „niko i ništa iz Beograda”. O profesorovoj skromnosti svjedoči i činjenica da se nikad nije libio da pita asistenta da mu preporuči za čitanje neku dobru knjigu iz oblasti medija, a poklanjajući svoje knjige naglašavao je da očekuje kritike i primjedbe.

Nema sumnje da je profesor Ratko Božović ostavio neizbrisiv trag na Fakultetu političkih nauka, odigrao je ključnu ulogu u stasavanju akademskog osoblja, ali i vaspitanju studenata. Na sopstvenom primjeru profesor Božović je učio studente kako da ostanu svoji i ne dozvole da budu zavedeni i izmanipulisani. Učio ih je da budu kreativni u dokolici, a ne nikako dokolici ljudi. Učio ih je da se bore protiv kiča i šunda i svih oblika masovne nekulture. Ali, pored toga što je podigao svijest o važnosti kulture, najvažnija životna lekcija koju je održao ticala se moralnih i etičkih normi, odnosno kako u teškim vremenima ostati čovjek.

Godine su prošle, starije generacije su upisale magistarske studije na drugim univerzitetima, ali i danas kada ih sretnete na ulici prisjetite se citata sa predavanja iz Teorije kulture, što najbolje pokazuje dubok trag koji je ostavio profesor Božović vaspitavajući mlade generacije. Kako je sam govorio, želio je učiniti studente „ljudima iz kulture” i nema sumnje da je u tom svom poduhvatu i uspio.

Veselin Kljajić

ČUVAR VATRE

Imao sam tu sreću da mi je predavao Profesor Ratko Božović. Jedan od retkih na Univerzitetu koji je to posebno zvanje, sa velikim P zaslužio još na svojim počecima. I potvrđivao ga – do danas. Jer ona druga, baš kao i titule – nikada ga nisu zanimala. Ni na jednoj njegovoj knjizi nikada nije stajalo ništa osim imena i prezimena. A bilo je dovoljno i samo ime. Tako smo već na početku – praktično, naučili šta znači kada imaš – Ime. Na početku smo se sreli i sa Strašću, Erudicijom, Tolerancijom, Duhovitošću, kasnije i sa Harizmom, Otmenošću, Blagorodnošću. Svim onim što je baš kao i Čojstvo, Dostojanstvo i Gospodstvo „nosio” sa nepojamnom lakoćom i prirodno, kao da je takav rođen. A možda i jeste.

Zbog njega sam upisao magistarske studije Kulture i medija i te davne 1993. godine prisustvovao najboljem predavanju u životu. Bilo je kasno večer, hladne slušaonice, džepovi puni besmislenih milijardi dinara, prazne ulice i prodavnice, vladale su restrikcije struje (kojih nije bio pošteđen ni Univerzitet ni bolnice čak). On je ušao na zakazano predavanje, seo, struja je nestala, izvadio je šibicu, upalio je, pustio da izgori i u apsolutnoj tišini i tmini izgovorio samo dve reči: „Mrak je”. I izašao. Mi smo ostali da sedimo najmanje još petnaestak minuta. Zagrcnuti od šoka. Jednostavnosti. Istine. Dijagnoze. Tada sam prvi put shvatio da sam u društvu – Čuvara vatre.

Te iste godine na jednoj televiziji Bogdan Tirnanić je izašao pred kamere i kao vremensku prognozu za Srbiju izgovorio: „Blato je”.

Potonjih godina u Srbiji su se smenjivali mrak i blato, a jedan od retkih koji je razvejavao magle i osvetljavao put bio je Profesor. Imao sam zadovoljstvo da mi bude šef Katedre i studija, retku privilegiju da se sa njim povremeno družim, da mi bude recenzent u svakoj knjizi, da govori na promociji u Herceg Novom i tada sam naučio da nije strašno biti manjina, biti drugačiji i koliko je beskrajno važna – moralna inteligencija.

Danas će retko ko priznati, ali svi smo u to vreme pomalo želeli da ... „kad porastem budem – Ratko...”. Naravno da nismo uspeli. Samo se kod

nekih (retkih) pojave obrisi senke Profesora. Tek da potvrde da vatra nije ugašena.

Zato i danas, bez imalo patetike, jednim od svojih najvećih uspeha smatram to što se moja malenkost našla među koricama Profesorove knjige „Moje simpatije”. Naslov je bio – Tragač. I kao i obično, pre nas samih, on je umeo u jednoj reči da definiše – čoveka. Karakter, koji mu je tako važan. Tada sam naučio šta sam.

Pre svih i često uprkos svima, davao je nepogrešive dijagnoze naše stvarnosti, ali, za razliku od drugih, on je nudio i terapiju. I put kojim se ređe ide. Uz njemu tipična nepristajanja na glupost, jednoumlje, poltronstvo, partizam i svaku vrstu moralnog pada.

Zbog profesionalne, ali i lične vokacije za mene su oduvek bile najinteresantnije njegove opservacije medijske i novinarske zbilje i stoga ću se na ovom mestu osvrnuti na jednu od njegovih poslednjih knjiga „Molitva osame”. Ponajpre zato što u njoj sublimira višedecenijsko propadanje civilizacijskih, građanskih, etičkih i medijskih vrednosti, precizno dijagnostici-rajajući našu posrnulu medijsku stvarnost i struku samu. Ali izbog naslova samog, koji tako nepogrešivo otkriva ono najteže i najneizbežnije – susret sa sobom. U osami. Pisanja.

TESKOBA

U spisu pod naslovom „Teskobe novinara” Profesor znalački, kao i uvek, vraća priču o novinarstvu i novinarima na njen arhetip, ističući u prvi plan „dignitet i kredibilitet onih koji su poslednja linija odbrane demokratije”. Često se zaboravlja da novinari ne učestvuju samo u formiranju kolektivnog identiteta nego spadaju u graditelje smisla i lestvice vrednosti. Oni su, u stvari, promoteri vrednosti. Zato bi morali jasno prepoznati vrednosti i nevrednosti, dobro i zlo. To znači da je neophodno da imaju sposobnosti da razvijaju kritičko mišljenje o svemu što nastaje u društvenoj zajednici. U traganju za životnim formama koje uspostavljaju slobodu, demokratiju, ljudska prava, toleranciju i mir, novinar, kao protagonist svesti o čovekovom dramatičnom bitisanju, postaje nezamenljivo kritičko ogledalo. U tome će uspeti samo ako ima „čulo za bitno, za suštinu, za istinu”, smatra profesor Božović. On se gotovo užasava moralne gluvoće, kako je naziva, i izostanka svesti i savesti novinara, kao posledice traumatičnog straha nakon koga prvo strada – „istina”. Njima će zato biti blisko medijsko tržište baš kao gratifikacija političkih moćnika. „U osnovi njihovog pregnuća je tada lukavstvo, prevara i simulacija, ali i namera – održati se u sedlu po svaku cenu, u svim okolnostima i pod svim uslovima”, zaključuje. U daljem tekstu Profesor

podseća na brojne medijske zakone i njihovu uzaludnost u primeni i karakter privida apostrofirajući čuveni Izveštaj Saveta za borbu protiv korupcije, koji je nedvosmisleno pokazao da gotovo da nema nevinih. Pitanja javnosti ostala su, ipak, bez jasnih odgovora o preplitanjima interesnih sfera, uticaju politike, vlasništvu, oglašivačima. A preko potrebne odgovore morali su, veruje Božović, da daju sami novinari. „Kad dođe do sužavanja medijskih i individualnih sloboda novinara, kad je stanje u medijima i gore nego što je bilo koliko juče, onda to više nije samo rđav znak za čitavu medijsku sferu nego i dokaz da mediji ne mogu da obavljaju svoju civilizacijsku zadaću. To sada deluje bezizgledno pored ostalog i zbog toga što je većina novinara izdala svoju profesiju. Bilo im je lakše da pristanu na političku ili tržišnu podobnost, bilo im je lagodnije da prihvate očekivanu poslušnost nego da ne pristanu da se poništi njihova profesija. Delovali su maltene kao dobrovoljci predaje, predaje bez otpora”.

Ali odmah pronalazi i uslovno opravdanje sagledavajući još širu sliku srpske medijske scene, „osiromašene i zaglavljene u tranziciji.” Ne znam koliko ima smisla i zamerati ovoj ugroženoj profesiji što su i sami doprineli što su postradali profesionalni standardi i što je u velikoj meri novinarska profesija tržište bezvredne robe. Svakako da su u tome učestvovali vlastodršci, trgovci medija, ali i podobni urednici. Toliko je blokirana energija profesionalnih vrednosti novinara da su oni od silne bahatosti vlasti i straha od javnog linča zaboravili da štite građane koji su u velikoj nevolji baš zbog nesposobne vlasti. To je sve moguće kad je „umesto slobode medija omogućena sloboda njihovog uništavanja i ponižavanja”.

SLOBODA

Profesor nepogrešivo detektuje da se danas pritisak na medije seli iz polja političkog u polje finansijskog diskursa gde se „u prvom planu nalaze produktivnost, efikasnost i profit dok se odgovornost, originalnost i autonomija sele na margine” (Kljajić, 2016). „Nevolje sa medijima danas nastaju stoga što kontrolu centara političke moći zamenjuju finansijski moćnici. Oni postaju i vlasnici relevantnih medija. To je često dovoljno da se blokira civilizacijska energija medija, slobodnog javnog mnjenja i demokratske političke kulture. U zemljama tranzicije nije došlo do uspostavljanja kritičkog javnog mnjenja. Politička kultura nije utemeljila ideale tolerancije, nenasilja i suživota. Štaviše, nisu savladane ni predrasude ni prema naciji, veri, polu, manjini, niti prema bićima sa posebnim usmerenjima. Sve je ovo rečeno da bi se predočilo kako je teško oživotvoriti koncept demokratije i otvorenog društva kad izostane kritička javnost i političko punoletstvo građana”,

piše Ratko Božović u tekstu pod indikativnim naslovom „Kontrola medija”. Profesor se osvrće i na posledice srpske varijante privatizacije medija i njihove komercijalizacije, ali pre svega političke zlo(upotrebe) u funkciji političkih servisa, ali neretko i političkih oruđa i oružja u borbi sa neistomišljenicima. „Značaj medija u pacifikovanju destruktivnih konflikata u našoj političkoj zajednici ne može ničim drugim biti nadomešten. Mediji koji se nisu oslobodili autoritarne kulture udaljeni su od ideala tolerancije, nenasilja, suživota i građanskih prava. Zato racionalan dijalog dobija izuzetno važenje u oživljavanju javne sfere, a posebno u profilisanju političke komunikacije. U toj komunikaciji danas nedostaje jasna i razborita reč, umno mišljenje i iskreno osećanje”, poentira profesor Božović.

On očigledno iskreno veruje da kultivisani, visokoobrazovani i senzibilni novinari, koji znaju da koriste i nova saznanja i nove tehnologije, mogu postati snaga društvenih promena. Upravo zato je za njega važno da novinari izbegnu vrtlog informativnog ekstremizma, koji prate „zapaljene” zenice, što je bliže određivalo informativne „proizvođače” straha i mržnje. Uostalom, ovaj tekst završava sledećom sublimacijom: „Zaista verujem da stanje u medijima odslikava stanje u društvu. Nema ni slobodnog društva bez slobodnih medija. Politička sloboda pristiže tamo gde počinje saodgovornost građanina, tamo gde je došlo do njegovog političkog učešća. Kao nezaobilazan posrednik, novinar mu pomaže da bolje razume svoje mogućnosti i prepozna svoje želje. To je deo njegovog nastojanja da neprestano reaguje i deluje. Njemu ne priliči ni ravnodušnost ni pasivnost. Bez njegove slobode nema ni istine o društvu”.

Kao jedan od uzroka ovakvog stanja u srpskim medijima, ali i kao posledicu pristajanja na diktat vlasti Profesor vidi u sveprisutnoj autocenzuri. U tekstu pod naslovom „Mehanizmi autocenzure” on ovu „krotiteljicu slobodnog mišljenja” razlaže u njenoj strukturi na sastavne delove pokazujući besmisao zamene teza o slobodi i hrabrosti novinarske profesije umesto – očekivanog profesionalizma”. O slobodi, kao najvišem političkom idealu i najuzvišenijoj vrednosti dostojanstvenog postojanja više se govori nego što je ima u medijima u kojima dominira autocenzura. U društvu koje se nije oslobodilo pojmova *dugog trajanja*, kao što su *autoritarni mentalitet i politička nekultura*, to nije ni lako rešiv problem. Za takvu zatečenost u državi pogubna je nekritička javnost, unutrašnja nesloboda i cenzurisana svest. Neprestano se zaboravlja da niko suštinski i ne može imati slobodu ako nije spreman da je deli s drugima. Sloboda je definisana kao pravo koje podrazumeva odgovornost. Nema slobode gde se ugrožava bilo ko i bilo gde! Nema slobode bez slobode u čoveku, bez slobodnih ljudi. Otuda postaje bliska Geteova misao: „Čovek je slobodan ako mu je savest čista”. Nevolja je u

tome što u haotičnom društvu teško savest može ostati čista ako se pristane na bilo čije ugrožavanje slobode, ljudskih prava, pravde i jednakosti, svega onoga što pripada trajnim ljudskim vrednostima”.

OGLEDALO

Uzroci lošeg stanja u kojem se srpsko novinarstvo i sama profesija nalaze, pored ostalog, su i „neprekidne promene javnog diskursa, od političkog, preko komercijalnog, do polja odnosa s javnostima, digitalizaciji i promenjene strukture publike, ali takođe i promene komunikacionih poslovnih modela u kojima se štampani mediji, za razliku od svih drugih, nisu najbolje snašli, za razliku od poslovnično spretnih tabloida koji su, zahvaljujući takvoj situaciji, zauzeli dodatni deo medijskog prostora. Posledica je urušavanje medija, referentnih pre svih, i opšta tabloidizacija i estradizacija javnog, a samim tim i medijskog polja” (Kljajić, 2016). Prirodno da profesor Božović svoju baklju usmerava i na fenomen tabloida u tekstu pod istoimenim naslovom, ali takođe razmatra kod nas relativno nov fenomen celetoida. „Naši tabloidi deluju kao vremenska nepogoda koja se prihvata sa aplauzom. Dominirajući tabloidi proizvod su drastične politizacije i haosa na tržištu. Kad već ne postoji kritička javnost i žurnalizam od digniteta ili ga ima u zanemarljivoj meri, tabloidi i estrada kolo vode. Ti tabloidi su u direktnoj vezi sa našom voajerskom svešću i svud prisutnom intrigom. Intriga i voajerske spekulacije su omiljene preokupacije naših tabloida. Figura intriganta opstaje kao konstanta i nepogrešivo se uklapa u društveni ambijent u kome preovlađuju ekstremistička ponašanja koja su nezaobilazna preokupacija tabloida. Ovde, jednostavno, svako može biti oklevetan najgnusnijim lažima. I nikome ništa!”, konstatuje Profesor na početku svog spisa. Naravno da se u ovakvom „novinarstvu” poništava pravo na privatnost, ali i profesionalna odgovornost za javno izrečeno, neretko moral, pa i zakon. Ono što autora posebno zabrinjava je sprega između tabloidnih novinara i policije, tj. tužilaštva: „Gotovo neskriveno dobijanje podataka od policije i tužilaštva, na nezakonit način, pokazuje bezobzirnost i tabloidnih novinara i onih koji im to omogućavaju. Najgore je svakako kad se čitaoci ne dosete da ne čitaju novine nego biltene pristrasnih državnih organa, koji to čine onako kako im politički nalogodavci sugerišu ili naredi. Da je to ovako i nikako drugačije vidi se i po tome kad dolazi do prekida ove već uvežbane saradnje. Kad preteraju u svojoj revnosti i nalogodavci ih moraju zaustaviti jer je saznanje o nezakonitim radovima stiglo do stranih ocenjivača medijskih sloboda”.

Precizno, ogoljeno i bez ustručavanja Profesor piše ono što mnogi znaju, misle i ne usuđuju se da kažu. I dodaje: „Kad se takvom smeru novinarske

ekscentričnosti pridoda senzacionalizam, koji je sagrađen od bizarnog, pervertiranog nasilja, neočekivanih tragičnih ishodišta, ljudskih nesreća i nezaobilaznih afera koje su njihove omiljene teme, uveliko se doliva ulje na vatru i strasti svojih čitalačkih vernika. U strategiji ovog tipa tabloida sadržaji su smišljeni da deluju što više neobaveznije i zabavnije”.

A ako se još uvek pitate o izvoru plamena kojim Ratko Božović neupitno osvetljava našu tabloidnu stvarnost, odgovor daje sam autor na kraju ovog teksta: „Šekspir je svojevremeno rekao da je pozorište ogledalo društva, a danas bismo mogli reći da su štampani i elektronski mediji ogledalo tabloidnog društva”.

TAŠTINA

U tekstu pod inspirativnim naslovom „Tržište taštine” tema tabloida nastavlja se kroz božovićevsku „priču” o celetoidima.

Ko su *celetoidi*? To su učesnici rijaliti programa – starlete, sponzoruje, modelsice, klamberke i sve one osobe čije svojstvo nije talenat i superiorne vrednosti. Kako je već rečeno, to je ničim zaslužena medijska formacija. „A za njihovo prisustvo zaslužni su mediji bez vrednosnih kriterijuma ali sa tržišnom orijentacijom. Logikom potrošačkog društva pojavljuju se i troše se kao svaka roba na tržištu, posebno na tržištu taštine.”

I ponovo Profesor obasjava vatrom pomrčinu sveprisutnih rijaliti programa i njihovih aktera, a svetlo na površinu iznosi istinu u svoj svojoj jednostavnosti, tako tipičnoj samo za velike pisce. Po tome što su se našli u *Velikom bratu*, *Survajveru*, *Farmi* ili *Parovima*, a tamo su se našli da izađu iz anonimnosti ili da prigrabe još malo slave ili malo više novca, oni opstaju u mrežama konzumerizma i potrošačke kulture sa izrazitim robnim karakterom, sa bližim određenjem *celetoid*. Nije slučajno rečeno da su to „instant” zvezde i tabloidne persone. Daleko su od pristojnosti, a u lakoći površnog i vulgarnog predstavljanja, „taština im je nadmoćnija od stida, stila i razuma.” Naravno da se ovde njegova pronicljivost ne završava, jer takvi intelektualni kapaciteti svoje zadovoljenje nalaze tek u zaokruživanju teorijskog promišljanja koje svoje izvoriste oduvek i uvek ima u – kulturi. U njenom najširem smislu. „Televizija, kao što je zapaženo, pretvara svoje pleme u voajere, a svet transformiše u realnost trivijalnog spektakla. Zato su medijski uticaji i njihova percepcija u „koegzistenciji”. To je već nešto drugo od „realne televizije”. Oblikovati realnost veštačkim putem neizvesno je putovanje, gotovo bezizgledno. Neposrednost, spontanost i iskrenost ostaju bez zaštite. Tako, ono što se želi najviše dosegnuti biva najviše osporeno. Teško je poverovati da televizijski program ovog tipa može postati pouzdan rendgen preko

kojeg ćemo „pročitati” prirodu onih koji su se našli u kuli od stakla; u javnoj kući bez zidova. Na to su pristali. Nastojanje da se obznani ljudska tajna i istina bića najspornije je pregnuće. Teško je poverovati da bi bilo ko, osim graničnih osoba, lagodno pristao da izbriše granicu između javnog i privatnog života. Odreći se svoje privatnosti i svoje intime više je od psihološkog problema ličnosti.”

MASKA

Naposletku, za kraj ovog osvrta na knjigu Profesora Božovića namerno sam ostavio tekst pod nazivom „Novinarstvo kao maska”. U njemu se autor na zadivljujući način bavi ketmanima – novinarima kao intelektualcima koji to „jesu kad ostvaruju autonomiju i svoju intelektualno-kritičku djelatnost, a to nijesu kad postanu ketman-zavisnici”, u pokušaju da razjasni individualno psihološki profil novinara i sociokulturni kontekst društva u kome dolazi do poraza „njihovog profesionalnog identiteta”. Autor nas podseća da je grafički izraz ketmana maska (otuda i naslov) i daje kratak pregled teorijskih razmatranja o ketmanu kao kulturnom fenomenu, ali i činu političke adaptacije. No predmet njegovog interesovanja smo – mi kao društvo u tranziciji, u kome ketman ima posebnu ulogu. „Šta je sa ketmanom u društvima tranzicije? Da li je nestao negdje? Ima li ga više? Ima ga i te kako, ali modifikovanog. U vrijeme staljinizma živjela se velika laž da bi se nekako opstalo i da se ne bi završilo u logoru ili na groblju. Danas je ketman ovdje i sada prisutan kao navika i kao simulacija. Možda je on više u onome što je čovjekova unutrašnja stvarnost, u osjećanjima neslobode, straha i strepnje, u neprevladanoj represiji autocenzure. Ketman se „ugradio” u ličnost pod uslovom da se tu i može govoriti o ličnosti. Karakter je od odlučujućeg značaja za prihvatanje ketmana. Posredstvom ketmana, i u ketmanu, dolazi do izobličavanja i karaktera i karijere. Ketman omogućava karijerizam. A karijerizam je karikatura i karaktera i karijere.” Na tragu Nušićevske obojenosti naših karaktera Božović odlazi još dalje, pokazujući kako nemoćni ketman kreira sopstvenu autocenzuru opstajući i u prostoru iracionalnog i nesvesnog. S neskrivenim prezirom autor analizira poltronstvo i poltroneriju dijagnostifikujući malignitet naše stvarnosti. „Kod velikih društvenih promjena, poltroni panično traže dresove kako bi zaigrali u timu koji pobjeđuje. Traže nove gospodare, a novi gospodari traže nove slugu. Poltronerija – kao bolest širih razmjera – otkriva slabosti društva u kome se udomila sluganska i rajnska psihologija. Udvoričkim odnosom prema moćnicima poltroni ne mogu da ne lažu i sebe i svoje gospodare. Sprdnja su i kada laskaju i kada kleveću. Njihovu strategiju uspješća prekriva tragikomična teatralizacija. Od poltrona su gori

samo oni kojima su oni neophodni zbog privida važnosti, taštine i osionosti. Društvo u kome nijesu u većini slobodni građani skrojeno je za udomljenje poltronerije. U okrilju ketmana, poltron, kao ovaploćenje karijerizma, ispisuje optužnicu protiv društva koje ga stvara. U novom milenijumu, u našoj sredini, nastavlja se ova priča sa svojim sofisticiranim varijantama.”

I možda mi u drugačijim okolnostima ovaj tekst i ne bi privukao toliku pažnju da ne otkriva svu blještavost jednog uma i jedne pojave zvane jednostavno Ratko. Ili Profesor. Sve one osobine sa početka ovog malog omaža začinjene sa Nepokolebljivošću, Kritičnošću (i prema sebi podjednako kao i prema drugima), Elitizmom Znanja, Nepokornošću, Slobodoumljem, otkrivaju – zašto je Profesor – Čuvar vatre. Uostalom, evo šta sam piše: „U atmosferi u kojoj nema sukobljavanja, traženja načina za cjelovitije ljudsko sporazumijevanje – nema izgleda da se prevaziđe pasivnost postojećeg, niti da se preoblikuje ono što je u individualnom i društvenom životu postalo statično i mrtvo. Neupitno prihvatanje preovlađujućih i vladajućih vrijednosti upućuje na parazitsku ravnodušnost i mentalnu sušu. Nekritičko identifikovanje s „postojećim” vrijednostima i uzorima čin je pasivnosti, čin koji žrtvuje individualne izbore i raznovrsnost načina čovjekovog samopotvrđivanja. Tako se stvaraju uslovi za obezličeni konformizam, a konformizam je lice i naličje neslobode, nadmoć poretka nad ličnošću, koja ostaje bez individualne slobode i bez istine o sebi samoj.”

Tako piše Mislilac zbog koga reč Intelektualac nije još uvek sasvim isprostituisana, Čovek zbog koga se još uvek veruje u Istinu i Svetlost, Profesor koga još uvek studentski privrženo pratimo. Gde god išao.

„Intelektualna neposlušnost, kao individualna sloboda, odlučujuća je kod intelektualca po mjeri samoopredjeljenja i samoodređenja. To su oni koji pale svijetlo u društvu u kome vlada pomrčina.”

Bila mi je čast, zadovoljstvo i privilegija biti pored Vas. I u pomrčini.

LITERATURA

Božović, Ratko (2016), *Molitva osame*, Beograd: Čigoja štampa.

Kljajić, Veselin (2016), *Novinarske dokumentarne forme u štampi*, Beograd: Čigoja štampa.

Snježana Milivojević

ONO VAŽNO ČEGA SE SEĆAM

Ratko Božović čitavim svojim delom ispisuje odu dijalogu, habermasovskom tipu komunikacije 'okrenute uzajamnom razumevanju'. Onom dijalogu koji markira polje slobode i neinhibiranih mogućnosti, iz vremena velikih očekivanja, pre postistine i lažnih vesti. Pre nego što se demokratija survala u ambise populizma i pre pojave novih autokrata koji bi da medije pretvore u bojno polje protiv društva.

Ratko Božović nikada nije očekivao da će se važnim javnim temama baviti neko drugi. Bavio se kulturom, kao mekim mestom i oblandom politike, a u stvari politikom kao delatnošću koja oblikuje kulturni život. Među onima za koje je kultura satkana od atrakcija, *belles-lettres* i visoke umetnosti, uvek je upozoravao na hegemoniju, ideologiju i razornu moć politike. One koji su politiku videli kao interes, moć i manipulaciju opominjao je da se društva drže na zajedničkoj kulturi, a ne na sili. Kulturu je uvek razumeo kao vezivno tkivo svakodnevnog života, mrežu značenja kojom se zajednice vezuju u prostoru i traju u vremenu.

Kao profesor neumorno je kultivisao sasvim originalan pristup studijama. Njegova predavanja su svi voleli, pričalo se po gradu o njima i bila su retka na kojima su nam sa drugih fakulteta zavideli. U to vreme su se studenti još sretali u redakcijama Studenta ili omladinske štampe, filmskih ciklusa u Kinoteci i gradskih žurki. Pre Bolonje, kada su mladi ljudi dolazili na Univerzitet da se obrazuju i sazrevaju u razgovoru sa velikim profesorima, onima koji su godinama i generacijama držali 'velike' predmete, a ne kurseve koje diktira 'akreditacioni ciklus', otvarali nove oblasti, a ne kurseve za jednokratnu upotrebu. Ratko Božović je bio i ostao ta vrsta profesora. Zato se ceo korpus kulturoloških disciplina na FPN prepoznaje po njegovom rukopisu, čak i kada ih predaju oni koji nikada nisu bili njegovi studenti. Ovo veliko i važno usmerenje u studijskim programima i danas je ostalo retkost na Beogradskom univerzitetu.

Ratko Božović i ja se, striktno uzevši, nismo bavili istom oblašću. Ipak, profesionalno i ljudski, naši su putevi uvek išli uporedo, a nekoliko puta su se, na za mene presudan način, ukrštali. Za njega je to bio uobičajeni sastojak pedagogije, da podržava mlade kolege i pomaže im da izađu na svoj put. Ali, za mene su to bili trenuci koji su oblikovali i, u izvesnom smislu, spasili moju akademsku karijeru. I trenuci u kojima se gradilo naše dugogodišnje prijateljstvo.

Ratko Božović je bio moj profesor na studijama, pa kolega na predmetu i mentor na odbrani doktorske disertacije. Sećam se svojih studija novinarstva na kojima je dominacija politikoloških disciplina bila skoro potpuna. Mnogima u akademiji mediji su tada bili *miki maus nauka*, a popularna kultura teorijska trivijalija ili jeftina politička diverzija. Ratko Božović je u slušaonice donosio sasvim drugačiji svet: slobodno vreme, dokolicu, subkulture, televiziju, svakodnevnu kulturu. Ko se još bavio time? Ko vas je na studijama ohrabrivao da o svojoj dokolici mislite i ispunjavate je kreativno, i da se to može gde god i čime god se bavili. Već tada je popularna kultura bila prostor u kome je problematizovao ideju o masovnoj i elitnoj kulturi, bez elitiziranja, ali sa jasnim normativnim ciljem i verom u vrednosti i odbranu slobode.

Kada sam počela da radim na Fakultetu političkih nauka, od Ratka Božovića sam prvo učila kako se čak i teški poslovi na Univerzitetu, kao što su ispiti i procena nečijeg znanja, rade šarmantno. Uvek sam mu zavidela na tome što studentski entuzijazam podstiče pohvalom, što ih motiviše i hrabri da rade na sebi, čitaju, čak spremaju ispite, a ne mora da bude strog, prekoran i mrzovoljan. Gledala sam kako to radi dok se sa lakoćom kreće među disciplinama – sociološkim, kulturološkim, medijskim. Krajem devedesetih, kada je profesor Toma Đorđević otišao u penziju, Božović je preuzeo predavanje kursa *Javno mnjenje*. Voleo je taj predmet, iako ga nije dugo predavao niti smo na njemu dugo saradivali jer je Zakon o univerzitetu okončao naš rad na Fakultetu. Zbog protivljenja zakonu, on je otišao u penziju, meni je zabranjen doktorat, a kasnije sam dobila i otkaz sa Fakulteta.

U tim tužnim vremenima, kada je izgledalo da nema podrške niotkuda, bio je pre svega veliki i pravi profesor. U najgorim okolnostima diktature i nezavršenih ratova, pomogao mi je da doktoriram na Univerzitetu u Crnoj Gori, jer u Srbiji to nije bilo moguće. Iz sasvim nepraktičnih razloga htela sam da doktorski rad odbranim na jeziku na kome sam ga napisala, a Ratko Božović je omogućio da tako i bude. Bodrio me je da rukopis predam, da prođem kroz čitav postupak, mentorski pomogao da se formira komisija i organizuje jedna izuzetna odbrana. I danas pamtim kako je skoro čitav kolektiv Filozofskog fakulteta došao na odbranu i kako je toj odbrani dao ton,

dignitet koji mi je povratio veru u važnost pisanja knjiga i akademskih radova. I kako me je tom nesebičnom pomoću uverio koliko je tačna Bulgakovljeva tvrdnja da 'rukopisi ne gore'.

Tada nismo mnogo razgovarali o svojim prekinutim karijerama, ali se sećam njegove privrženosti i lojalnosti FPN-u, identitetske veze koju nisam uvek razumela. Ponekad bi mi telefonom pričao o stvarima koje se dešavaju na fakultetu a ja sam mislila, možda mu to i govorila, „ali, mi više ne radimo tamo”. Moja povređenost ispoljavala se distancom prema ustanovi koja ne zaslužuje moje poštovanje i koja me neće. Ratko Božović se kao pravi profesor nikada nije tako distancirao. Za njega je FPN uvek bila i ostala zajednica studenata i profesora, *universitas* koji je voleo, a ne ustanova koju su, sticajem najgorih okolnosti, preuzeli osrednji, opasni i nedostojni. Tada je stekao puno pravo da se zauvek potpisuje kao profesor FPN u sadašnjem vremenu.

MEDIJI, MEDIJI

Sa Ratkom Božovićem delim zajedničko interesovanje i teorijsku bliskost u razumevanju kulturne i političke uloge medija. Ušli smo različitim putevima u 'polje javnosti', taj ogromni i razučeni prostor u kome pulsira demokratija. Javnost ga je uvek zanimala kao prostor slobode, kritičke misli i dijaloga. Takvu javnost je uvek opisivao i povezivao s medijima i jedan je od onih koji je ratnih i kobnih devedesetih ukazivao na slom društva i koji i danas istom snagom to govori. Uporno i strasno 'radi u javnosti', kao javni intelektualac, čovek koji se pita za mišljenje i komentar, govori o neuhvatljivim a važnim temama koje nam određuju javni život.

I danas inovativno traga po tom hibridnom prostoru starih i novih medija, gde se kulinarski recepti i slike sa letovanja ukrštaju sa istinskom brigom o sudbini demokratije. U njemu analizira onu mrežu značenja koju uglavnom tkaju mediji. Njegovi novi radovi, isto kao i mnogi raniji tekstovi i česti javni nastupi o medijima, utemeljeni su uvek u normativnim teorijama medija. U odbranu javnog interesa ustaje uvek. Neumornom upornošću pomno tumači, razume i objašnjava simbolički kapital institucije koja nije ni samo komercijalna, ni politička, ni kulturna, ali i jeste sve to zajedno.

Zato je ispod raznovrsnosti tema i povoda u osnovi njegovih interesovanja za medije uvek isti krug koji ocrtavaju javnost, sloboda, politika i kultura. A povezuje ih jedna od stalnih tema kojom se neumorno bavio, sloboda medija. Smatrao je, kao i mnogi koji su sledili davnog istraživača javnog mnjenja, Ferdinanda Tenisa, da je „poklič za slobodu štampe razlikovno organizaciono načelo evropskog i severnoameričkog sveta pošto teorija i praksa

javnog artikulisanja mnjenja kroz komunikacione medije nisu samoniklo nastale ni u jednoj drugoj civilizaciji". Uporno je objašnjavao istorijski i politički značaj slobode medija i njenu vezu sa profesionalizacijom i etičkim utemeljenjem novinarstva.

Ideja o slobodnim medijima **istorijski** prethodi ideji o nezavisnim medijima. Prvo, polemičko definisanje medija kao slobodnih, definisalo je njihov odnos prema centralnoj vlasti. Pošto su formirani u krilu društva, to se njihova autonomija prvo i isctala prema vlasti. Ideal slobodnih medija kasnije je evoluirao u ideal nezavisnih medija, jer tek mediji slobodni od spoljne, političke kontrole mogu da postanu nezavisni. Zato nezavisnost nije individualna karakteristika i izbor pojedinačnih medija. To je princip funkcionisanja, način na koji mediji određuju realnost – otvorenost za sve događaje i aktere i nepristrasnost u predstavljanju njihovih stanovišta. Zbog nezavisnosti savremeni, masovni mediji nisu parcijalno, pristrasno sredstvo partijske politike, već javna institucija reprezentacije iskustva. I zbog nezavisnosti, cilj ovih medija nije propagiranje određenih stanovišta ni maksimizacija profita. Savremeni mediji servisiraju javnost tek kad omogućavaju komunikaciju između različitih stanovišta.

Politički značaj slobodnih medija potvrđen je legalizacijom grupe prava kojima se garantuje sloboda izražavanja. Sloboda izražavanja obuhvata pravo svakog da traži, prima i saopštava informacije bez uticaja vlasti a bez obzira na vrstu medija i granice. Svako od ovih prava ima posebnu važnost.

Kroz pravo građana da **traže** informacije ozakonjen je princip javnosti rada. Otvorenost u radu državnih organa i institucija je obaveza koja proizlazi iz njihovog javnog statusa, a javna dostupnost informacija omočava građane i uvodi odgovornost u javni život. Ta sposobnost medija dugo se smatrala njihovim osnovnim poslom zbog koga su i zaslužili naziv 'tehnologije slobode'. Kroz pravo da traži informacije o radu javnih ustanova i ličnosti i javnost je dobila priznanje svoje političke uloge.

Slobodni mediji su jedini način da građani praktikuju pravo na **prijem** različitih informacija. Sloboda štampe, u klasičnom, liberalnom poimanju 'sloboda od', odnosi se na neuplitanje vlasti, obavezu vlade da se ne meša u uređivačke politike medija. Pod tim uslovom medijska raznovrsnost reflektuje različita očekivanja, pretenzije i stanovišta različitih društvenih aktera. Medijski pluralizam istovremeno obezbeđuje da javnost prima različite informacije jer nema prethodne cenzure ili selekcije onih koje mogu da izađu u javnost. Demokratski razvoj obezbedio je da se isti princip dosledno primenjuje i na medije koji funkcionišu kao javni servis. Čak i kad se finansiraju iz javnih prihoda, mediji moraju biti nezavisni, ingerencije države ne protežu se na 'sadržinski' aspekt njihovog rada.

Pravo na *saopštavanje* informacija proizlazi iz mogućnosti za pokretanje medija bez prethodnih uslovljavanja. Istorijski gledano, borba za 'slobodnu štampu' i počinje ostvarivanjem prava na pokretanje medija i ukidanje bilo kakve prethodne saglasnosti od strane vlasti za dobijanje 'štamparskog prava'. U novije vreme, ono obuhvata i pristup, pod jednakim uslovima, i javnim medijima. U stvari, mediji su kao javni servisi i formirani da bi se korigovao deficit opšte (ne)dostupnosti u domenu u kome su finansijske razlike onemogućavale njegovu primenu. Pravo na jednak pristup nekomercijalnim medijima je od istog značaja kao i pravo na slobodno pokretanje medija. Nije samo istorijska koincidencija da su u kratkom periodu između 1694. i 1695. godine, nakon što je u Engleskoj ukinuta preventivna cenzura, nastale Bank of England i prva kabinetska vlada. Koreni političkog, ekonomskog i medijskog sistema modernog demokratskog sveta su istovremeni i istorijski povezani sa nastankom moderne javnosti.

Demokratska je tekovina to što nijedan medij pojedinačno nema obavezu da izvršava ovako definisane javne funkcije. Ideal se odnosi na medije kao instituciju. Zato je postojanje raznovrsnih, različito opredeljenih medija garancija da će ove principe ispuniti medijska sfera u celini. Ovo je i razlog zbog koga je značaj medija i 'slobode štampe' kao načela veći nego što je stanje pojedinačnih medija. Drugim rečima, 'sloboda medija' je važna čak i kad izgleda da tamo gde je ima nema slobodnih medija.

Sloboda medija danas je mnogo širi pojam od onog razvijenog u rano modernim teorijama o slobodi štampe i njima podstaknutoj libertetskoj praksi. U osvit modernog doba one su imale sasvim praktičan politički cilj – oslobađanje medija od državne kontrole. Kasnija institucionalna zaštita ove slobode pokazala je ograničenost zahteva za oslobađanjem štampe samo od političke, državne kontrole (cenzure). Sloboda štampe zato markira samo spoljnu granicu medijske autonomije.

PROFESIJA NOVINAR

Sadržaj i neophodna unutrašnja odbrana slobode štampe zavisi od **profesionalizacije** medijskih, pre svega novinarskog, zanimanja. Novinarski profesionalizam znači da su medijski radnici sposobni da svoju autonomiju brane kvalitetnim radom. Profesionalizacija novinstva je zato i prirodna posledica medijske slobode i uslov njegove nezavisnosti. Sve profesije se emancipuju da bi se za čitavo društvo standardizovalo servisiranje određenih potreba. Njihova autonomija je znak da se vlast neće, pre svega političkim instrumentima, neposredno mešati u profesionalno polje. Nerazvijenost profesija zato je uvek dvojak indikator. Prvo, da u društvu nije priznata potreba

za standardizacijom izvesnih poslova, i drugo, da spoljni uticaj dominira u njihovom obavljanju. U isto vreme, razvijena profesija je pokazatelj da u društvu postoji saglasnost da se usluge moraju obavljati pod poznatim i za sve jednakim uslovima.

Zbog ovakvog shvatanja novinarskog profesionalizma Ratko Božović je i polagao toliko nada i godinama ustajao u odbranu novinarske profesije. Profesionalizaciju je video i kao cilj i kao uslov oslobađanja medija. Profesija – novinar obezbeđuje autonomiju u radu, novinarski rad koji je otporan na spoljne, neprofesionalne uticaje, bilo da su oni politički ili komercijalni. Sa druge strane, ona objektivizira novinarski rad, garantuje svima da mediji neće svoju moć koristiti arbitrarno. Oba ova elementa proizlaze iz univerzalnijeg principa opšte dostupnosti medija. Kvalitet medijskog rada tako zavisi od opštedruštvenog aranžmana sa medijima, ali i od razvijenosti medijskih profesija.

Uporedo sa definisanjem standarda, u profesijama se razvija i njihovo **etičko utemeljenje**. U stvari, društveno priznanje profesije i pojava etičkog kodeksa su dve strane istog nastojanja da se usaglase eksterna i interna pravila radnog ponašanja. Profesionalna etika povezana je sa određenim skupom vrednosti i pomaže da se razreše eventualni sukobi između individualne savesti i profesionalnih pravila. Uspon profesionalne etike u novinarstvu istorijski je vezan za početak 20. veka i *progresivističku eru*. Kao u relativno mladoj profesiji, i u novinarstvu se snažno osetio talas sloma poverenja u profesije, koji je u to vreme bio opštija pojava. U uslovima surove konkurencije nije bilo nikakvih garancija da će kvalitet, pa i potrebe publike, biti stvarno zadovoljene. U novinarstvu je to postajalo sve važnije širenjem prava sa onih koji 'moraju da znaju' na one koji imaju 'pravo da znaju'. Narastajući krug zainteresovanih za informacije aktuelizovao je pitanje kako da se utvrdi šta je u medijima objektivno, tačno, verodostojno. 'Provera na tržištu' nije bila dovoljan korektiv jer je sa porastom publike postalo jasno da komercijalni mediji imaju dva tržišta – kupce novina i kupce oglasnog prostora. Oglašivači i publika nemaju nužno iste interese, dok profesionalci moraju da im udovolje a da ne ugroze razloge zbog kojih mediji postoje. Profesionalizacija je tako, već na početku, morala da odgovori na niz etičkih problema iz novinarskog svakodnevnog rada. Čitav vek kasnije, dok se tokom postsocijalističke tranzicije pozicija medija radikalno menja, Ratko Božović na to ponovo podseća. Društvo u kome je medijska sloboda zaštićena zaslužuje odgovorne medije i kvalitetno novinarstvo.

Mediji su za Ratka Božovića možda najznačajnija kulturna institucija savremenog društva. O medijima uvek govori kritički, sa mnogo očekivanja i zahteva upravo zato jer ih smatra važnim. U knjizi u kojoj su sakupljeni

njegovi noviji tekstovi, pod nazivom *Paradoksi medijske slobode*, vidi se i zašto. Njihova sveprisutnost i važnost vidi se u vestima isto kao i svakodnevnoj, *celebrity*-kulturi, *reality* televiziji ili tabloidima. Utoliko su inspirativne analize vizuelnih medija ili društva spektakla deo iste savremene medijske kulture.

Ratko Božović sa velikom lakoćom prihvata i nove medije, nema nostalgije za svetom 'koji je nekada bio lepši'. Rukovodeći se Brehtovim pozivom, 'nemojmo o starim dobrim vremenima, hajdemo o ovim novim, lošim', pokušava da istinski razume dubinu razlike između sveta starih, masovnih i ovih novih, društvenih, medija. Uvek zainteresovan za ljudske mogućnosti, kada kritički promišlja selfi-kulturu ili dnevnu proizvodnju evo- još- malo-mene- fragmenata, misli na ljudsko biće zarobljeno unutar neiscrpnih mogućnosti da komunicira ali, ipak, samo. Moć medija teorijski promišlja i u svetlu novih mogućnosti digitalnog društva i potencijalnih opasnosti od postdemokratije.

U tome se rukovodi velikom ambicijom da doprinese izgradnji boljeg sveta.

Neda Todorović

IZ TAJNOG ARHIVA SEĆANJA: PROFESOR U SRCU

PROFESOR

Te, legendarne 1968. godine pitala sam se sa zebnjom da nisam, možda, promašila fakultet, buduću profesiju, čitav život. Želela sam da studiram novinarstvo, a na Fakultetu političkih nauka sačekala nas je suva politička teorija, pretočena u bezbroj predmeta, obilno začinjena marksizmom. I, kada su polako počela da se gase svetla u očima nestrpljivih dvadesetogodišnjaka, dobili smo profesora Ratka Božovića na predmetu obećavajućeg naziva: Sociologija kulture! Kao da su se, jednim snažnim potezom, otvorila dotad zazidana vrata ka nekom drugom, boljem svetu punom neočekivanih boja i svetlosti nasuprot namrgođenom sivilu tradicionalne škole. I danas, po sećanju, citiramo Edgara Morena, Rožea Garodija, Ortegu i Gaseta, Rožea Kajoa, Adorna, Barta, Eskarpija, Divinjoa, Eka, Gomroviča, Huizingu, Kloskovsku, Mola, Makluana, Sartra, Kamija... sa kojima nas je upoznao i gotovo intimno zbližio profesor Ratko Božović, uvećavajući zauvek naš prtljag znanja iz koga su vremenom isparile hiljade teoretičara čije smo doktrine bubali na nekim drugim predmetima. Učio nas je kako se uči. I, da obrazovanje nikad ne prestaje ako usvojite kulturu čitanja. Predavanja je posvećivao temama koje nisu imale samo teorijsku slojevitost nego i egzistencijalnu relevantnost i aktuelnost. Argumentovano je rušio stereotipno mišljenje i usvojene predrasude. Svake godine držao je nov ciklus predavanja, zbog studenata koji su dolazili da ga čuju i posle položenog ispita, a i zato što bi mu bilo dosadno da ponavlja već odigranu „predstavu”. Uostalom, on je dosadu definisao kao ono što se već dogodilo, što je bilo do tada. Kao čovek dijaloga, ostavljao je posle predavanja petnaestak minuta za pitanja i razmenu mišljenja. Bio je ubeđen da ako se to ne dogodi predavanje nije uspelo. I na njegovim se ispitima vodio dijalog, kreativna debata.

U neprestanim eksperimentima u komunikaciji, težio je da i ispit približi životnim okolnostima, da ga oslobodi akademske krutosti, nekreativne rutine i praznjikavog shematizma. Smatrao je da bi „savremena škola morala unaprediti ne samo procese saznavanja, procese samostalnog i originalnog mišljenja nego i procese komunikacije”. Bilo je i neobičnih situacija. Njegov student Nikoliš doneo je, uz pomoć kolege, tovar knjiga koje je čitao pripremajući se za ispit. Za profesora su deskripcija građe i zapamćeni narativ bili beznačajni ukoliko ne bi usledio individualni kritički stav. To je za njega bilo najvažnije jer mu je bio najsmisleniji kreativni potencijal sabesednika. Profesor nije priznavao instituciju pauze između časova. Umesto nje, u svakom terminu analizirao je neku novu, tek objavljenu stručnu knjigu. Potom bi usledio obavezan deo: petnaest minuta za pitanja studenata.

Predavanja i vežbe mladog profesora Božovića (među sobom smo ga zvali samo Ratko) ni po sadržaju ni po stilu nisu ličila ni na jedna druga. Ličnim primerom učio nas je veštini življenja, komunikativnosti i kreativnom, buntovnom, kritičkom, nepomirljivom poimanju stvarnosti. Zauvek nas je obeležio pokazujući in vivo da je duhovitost najviši oblik inteligencije, da je student Ličnost, da u svakome od nas vidi samo ono najbolje, da se u poziv predavača ugrađuje neka gotovo ljubavna strast, da je slatko od reči zavodljivije od bilo koje druge erotike. Njegova predavanja ličila su na trpeze prepune đakonija, bila su najfinije, nezaboravne duhovne gozbe, igre nadmetanja u pameti, šarmu i znanju. On nam je prvi protumačio Hajdegerovo poimanje lepote: unutra je spolja, spolja je unutra. Propovedao je i živeo antički princip – dobro je lepo, lepo je dobro. Nije razdvajao etiku od estetike. Lucidna, originalna, božovićevska duhovitost rezultirala je predavačkom lakoćom koja je znanju davala istinsku težinu. Znao je, intuitivno, da se kroz smeh i kroz igru najlakše uči. Nije bio nestrpljiv kada smo žamorom prekidali nit predavanja, osmeh je bio oružje kojim je razoružavao nestrpljenje da što pre negde odlepršamo, nikada nije koristio ružnu reč ni povišen ton. Prvi je ukinuo model predavanja ex cathedra i bio je daleki preteča interaktivne nastave. Na ispitu se borio više od nas za našu bolju ocenu. Trajno je obeležio generacije koje su imale sreću da im on predaje. I ne samo njih. U poslednjim klupama amfiteatra, u prenatrpanom kabinetu broj 88, u stanu u Dalmatinskoj ulici i kasnije na dobro poznatoj adresi na Zelenom vencu u Beogradu, uvek su sedeli neki mladi ljudi koji su došli da slušaju Ratka. Stalno je, do danas, kao svaki veliki talenat ostao okružen obožavaocima i obožavateljicama. Sa mnogima od nas je, kada smo odlazili sa studija, postao i zauvek ostao prijatelj. Njemu smo se obraćali u najtežim trenucima, u najvećim lomovima. Umeo je da nas ohrabri, osnaži i da relativizuje težinu

„našeg slučaja”. Njegovo prijateljstvo ličilo je na blagovremeno dobačeni pojas spasavanja. Ne znam da li smo umeli da mu uzvratimo.

MENTOR

Na Fakultetu nije bilo nepoznato da se na poslediplomskim studijama, na smer Teorije i sociologije kulture kojim je rukovodio Ratko Božović, pojedinih godina upisivalo više poslediplomaca nego na desetak drugih smerova, ali i da ih je najmanje doktoriralo baš na tom smeru jer je mentor vodio računa o najvišim naučnim i moralnim kriterijumima. Morala se i na taj način braniti nauka i dignitet najviših dostignuća. Nadahnutim „kulturnjacima” često su teško padale metodološke i druge prepreke iz domena društvenih nauka.

Profesor Božović bio mi je mentor u radu na magistarskoj tezi pod naslovom „Fenomen šunda u zabavnoj štampi”. Neobična tema, za ono vreme jednoumlja, i, neočekivano za pretpostavljenu ozbiljnost jednog naučnog rada, prilika da autor uživa u njenom istraživanju i oblikovanju. Prihvatanje takve teme bilo je poklon mog mentora koji je na diskretan način pokušao da njenu autorku odličnim savetima usmeri ka cilju. Išla sam, nadobudno, nekim svojim, sporednim stazama, rasterećena pritiska da bi moj rad trebalo da liči na mog mentora. Na odbrani teze sve primedbe drugih članova komisije primio je, sa elegancijom, na svoj račun (mislim da sam tada zauvek naučila tu, dragocenu lekciju), a mene je pohvalio kao retkog studenta koji nije uvažio nijednu preporuku mentora! Pokazao je veličinu onih retkih, pravih pedagoga koji vas, bez trunke sujete, puštaju da poletite čim se na to lakomisleno odvažite. I danas se smejemo toj situaciji koja je mogla da ostavi traumu a pokazala je šta je intelektualna širina i gospodstvena blagorodnost.

ŠEF

Ratko Božović je dosledno odbijao svaku funkciju na Univerzitetu. Želeli smo ga za dekana, nismo odustajali, a nije ni on. U najgorim vremenima, u onoj mračnoj deceniji pre pada Miloševićevog režima, pristao je, sasvim neočekivano, da bude šef katedre. Bio je šef Katedre za političku sociologiju, a onda posle spajanja i za novinarstvo, da bi ta druga mlađa oblast ojačala i dobila na značaju. Radio je taj nezahvalni posao sa taktom neuobičajenim za teška, olovna vremena. Sastanci su držani jedan sat pre Nastavno-naučnog veća, da kolege ne bi imale vremena za ostrašćene svađe. Danas znam da je prihvatio „funkciju” iz dva visokomoralna razloga: da popravi narušeni

imidž fakulteta i da nas, kolege, zaštiti od režima koji se, u tim danima pred slom, svom snagom obrušio na neposlušne profesore. Svakako manje nego na njega. Bio je jedan od petoro profesora koji su odbili da potpišu lojalnost vlastima, odnosno pristajanje na tadašnji nakazni Zakon o univerzitetu. „Biti na kolenima ili uspraviti se – dva su suprotstavljena stava. I stanja. Za egzistencijalno i moralno uspravljanje neophodno je izložiti se opasnostima prekoračenja”, pokazao je primerom Profesor. Jer, „ugled intelektualca toliko je kompromitovan da se odavno dovodi u pitanje i njegovo prvobitno značenje”. Takva su ta njegova nepristajanja. U stvari, nije pristajao „na vladavinu neslobodne, trivijalne i neumne egzistencije”. Usledila je odmazda: prekinuli su svetinju časa na Univerzitetu da bi profesoru Božoviću, pred njegovim studentima, saopštili da nije više poželjan. Kada je otišao, izgledalo je kao da je neko u sorealističkom zdanju zgrade u Jove Ilića 165 ugasio sva svetla. Sve dok se, na jednoglasni zahtev kolega, posle petooktobarske promene nije, gotovo snebivajući se, ponovo vratio. Ali je metalni ukus gorčine ostao nešto što i danas, kada se setimo tih dana, uvek ponovo osetimo. Verovatno mi nismo umeli da ga sačuvamo. Od profesora Božovića sam videla i pokušala da naučim nepodnošljivu lakoću ponašanja na šefovskom mestu. Mirio je nepomirljive, lako dolazio do konsenzusa, duhovitošću rešavao sukobe, dobronamerno nalazio izlaze. Nikoga nije ponižavao. Ni sopstvene neistomišljenike. Imali smo utisak da i za njih ima neko više, gotovo nadljudsko razumevanje, empatiju.

DISIDENT

Ratko Božović je ostao do danas nepokorni neprijatelj totalitarizma, nacionalizma, svakog izma, jednoulja, gluposti i diktature. Oduvek je prezirao diktatore. Cenio je civilno i civilizovano, elan vital drugačijeg i drugoga. Valjda se za izučavanje kulture i opredelio u želji da pobegne od surovog pragmatizma politike i političara. U kulturologiju je uveo dva fenomena: teoriju slobodnog vremena i teoriju igre. U praksi, bio je na svim barikadama, odlazio je u žarište svakog sukoba, ulogu intelektualca shvatao je kao avangardnu, nesavladivu i nepomirljivu: „Jedino elita znanja može da nadoknadi izgubljeno vreme u društvenoj i civilizacijskoj stagnaciji”. Harizmatičan, koristio je sva sredstva u toj borbi: tekst ili izjavu u popularnom mediju, knjigu, tribinu, predavanje, javno izlaganje, potpis na peticiji, građansku neposlušnost... Na nekim od tih mesta, u kaljuzi smutnih vremena, štitila ga je, kako se činilo, samo nevidljiva spona između njega i bivših studenata, raspoređenih na značajnim mestima u svim sredinama, koja ga je, kao neprobojni prsluk, činila nedodirljivim. Ili je to, taj štit, bila samo snaga njegovog

uverenja, moralna inteligencija? Verovao je da kod intelektualaca „nije problem inteligencija ni znanje, nego mnogo više karakter“.

Stalne preokupacije su mu sloboda, pravda, jednakost i demokratija. Brani ljudsko prijateljstvo i vrlinu, po svaku cenu. Tolerantan je već samim tim što traži najbolje u svakom čoveku ali zna da bude i intolerantan kad su u pitanju ljudska nevaljalstva – mržnja, nasilje, pokvarenost, laž, prevara, pakost i zavist. Glupost je za njega nepodnošljiva. U politici mu je mrska samovolja, vlastoljublje i slavoljublje. Pohlepu za vlašću vidi kao posledicu ljudske traume, kao agresivan čin neostvarenih i nedovršenih ličnosti.

Ratkova je neostvorena želja da život pretvori u umetnost, u umeće postojanja, da živi sa slobodnim i poštenim ljudima.

MEDIJSKA LIČNOST

Ratko Božović je predavao brojnim generacijama novinara. Njegova blagorodna priroda nije mu dozvoljavala da ih ikada odbije za razgovor. To bi mu ličilo na izdaju profesije. Novinari znaju da će od Profesora dobiti izjavu i kada se drugi manje hrabri zaklanjaju mudrim ćutanjem. Postao je toliko prisutan u medijima da je njegov lik poslužio Momi Kaporu kao inspiracija za glavnu ličnost, profesora Fakulteta političkih nauka, u filmu Miše Radivojevića „Una“. I književnik Mirko Kovač u svojim memoarima pod naslovom „Vrijeme koje se udaljava“, poslednjem njegovom spisu, Ratku je posvetio najviše prostora i najviše pažnje predstavljajući ga kao svog uzora.

A pripovedač i romansijer Danilo Nikolić u zapaženom kratkom romanu „Korektor“ piše: „Božović je jedna od preostalih renesansnih ličnosti, ma šta neki misle. Poslednji iz kaste strasti, što bi rekao Vađim Šeršenjević“. Osvrćući se na jedan njegov intervju, Nikolić je, pored ostalog, zapisao i ovo: „... Božović je dao jednu dijagnozu, mogu reći, u ime svih nas, koji smo očajna manjina. Kaže: to što se u svim medijima favorizuje laka zabava, nasilje i seks koji je bliži pornografiji nego erotici, pokazuje da su oni prevashodno usmereni na to da oblikuju „konzumenta“, a ne slobodnog građanina. To je uvod u jevtini ukus i kulturu bede. Uz to ide prodor najvećeg prostakluka i nagonskog taloga kobajagi kao otkrivanja istina. To je legalizovanje samog dna, dno dna“. Roman se pojavio 2009. godine. Novinari nepogrešivo prepoznaju medijsku ličnost od kalibra. Vrlo retko je to danas vrhunski intelektualac, univerzitetski profesor, teoretičar i respektabilan autor. Takvi se zatvaraju u svoje kule, drže se nepristupačno, nedodirljivo. Profesor Božović je medijska ličnost par excellence, a istovremeno je sušta suprotnost od pomodne celebrity. Dozvolio je da mediji osvetle reflektorima njegov javni angažman, a privatnost je rafinirano sačuvao u senci,

van halabuke medijske scene. Ne znamo gotovo nikoga kome je to u tolikoj meri, tako prefinjeno, pošlo za rukom.

AUTOR

Kada je za potrebe jednog teksta trebalo da navedem sve knjige koje je Ratko Božović napisao, shvatila sam koliko je sagovornik plodan autor. Piše knjige, lakše nego što mi, ostali, pišemo tekstove. Ili se to nama samo čini, gledano sa strane. Sigurno je da je pred sebe vrlo rano postavio zadatak da stalno objavljuje. Tako doživljava zvanje profesora univerziteta, taj sveti poziv, kako bi to sa neugaslim žarom definisao njegov bivši student, kolega, bliski prijatelj Čeda Čupić. U suprotnom, deluje mu kao da ne radi dovoljno, lenjstvuje. Očigledno je da ga pisanje ispunjava, da ga pokreće napred, da mu svaka nova, pročitana knjiga, a on među njima oduvek živi (one su tapete njegovih zidova i kod kuće i u kabinetu), da mu svaki razgovor, pa i slučajno izgovorena reč istrgnuta iz rečenice predstavlja inspiraciju, motiv pokretač. Tako, u interakciji, nastaju one čuvene, božovićevske kovanice koje vas prvo nasmeju a potom zaintrigiraju da ih odgonetnete. Primeri emocionalne inteligencije. U knjigama nije štedljiv kao drugi na idejama koje gotovo raskalašno rasipa. Takozvani moderni pristup pisanju svodi se na ogoljenu, komercijalnu zakonomernost: jedna knjiga – jedna ideja. Kod Profesora, idejama su obilno začinjeni svi tekstovi pa stepen inovacije može nepripremljenog čitaoca i da zastraši. Može mu se. Ratko Božović deluje neumorno, kao prekoračiv svima nama koji radimo manje, sa manje entuzijazma i mladalačke ponesenosti. Taj rastući opus liči na planinu sa najvišim, nedostižnim vrhom. Penjanje uz nju podseća na ekstremni sport. A Profesor, očigledno, voli ekstremno.

KULTUROLOG

U vremenu kada je kultura ovde još bila značajna tema, dao joj je dubinski smisao dodajući joj značenje i oreol kulturologije. Studije kulture na više srpskih i crnogorskih fakulteta političkih nauka, sociologije, filozofije, filologije, umetnosti, razgranale su se, zahvaljujući utemeljivaču, Ratku Božoviću, u dubinu i u visinu: dodiplomske, master, magistarske, doktorske... Opet jedan nedostižni, planinski vrh, kao oni u njegovoj rodnoj Crnoj Gori, koji se probijaju iznad nagomilanih oblaka naučne osrednjosti.

Božoviću je najbliže Neterovo stanovište da je kultura najširi pojam i da se u njoj zauzima stav o svemu što je čovekov svet. Zato je svako određenje kulture zahtevalo prisustvo kritičke svesti o onome što jeste, ali i onome što

predstoji. Kao „pomična meta”, kao živa, dinamična i promenljiva vrednost, kultura je prepoznata u prekoračenju dostignutog, kao pretpostavka svake strukturalne promene. Zato se u svim određenjima kulture – kao celine intelektualnih, stvaralačkih i moralnih vrednosti – kao njeni atributi pojavljuju sloboda, svest i transcendencija. Profesoru je blisko uverenje da kulturu nema smisla odvajati ni od ljudske svakodnevice ni od izvornog ljudskog postojanja. Kao višedimenzionalna pojava, kao nosilac saznanja, uverenja, pogleda, načela, vrednosti i verovanja, kultura postaje najvažnija pretpostavka za polivalentnu komunikaciju među ljudima, najvažnije uporište ličnosti. To je jedan od razloga, po Ratku Božoviću, što se danas bliže određenje kulture ne može vezivati samo za „humanističku” i „duhovnu” kulturu, jer se tada ostaje u tradicionalnim saznanjima, a ona izmiču fundamentalnim menama našeg vremena.

LJUBITELJ PRIRODE

Sedam knjiga o psima Čigoja štampe, koje je potpisao Ratko Božović, zapravo su sociološke, filozofske i antropološke studije slučaja o odnosu komplementarnosti između prirode i kulture. Polazeći od pretpostavke da čovekov odnos prema prirodi nije drugo do odnos prema sebi samom, autor zastupa ideju da ne saradivati sa prirodom znači ne saradivati sa svojom prisnošću i svojom ljudskom složenošću. Uz pomoć nadahnutih saradnika, poznatih umetnika, novinara, univerzitetskih profesora, pisaca i ostalih ljubitelja tih čudesnih stvorenja, Ratko Božović u ovom ambicioznom istraživačkom poduhvatu traga za odgovorom o prirodi relacije čovek – pas kao komunikaciji koja je svojevrsni imperativ uzajamnosti. Pas, to biće od uvažavanja, je, prema autoru, čudesna metafora života. Kao biće igre, pas čoveka vraća zaboravljenom svetu igre. Pas je, u stvari, „istinski reprezent prirode i u neku ruku predstavlja zamenu za onaj deo čovekovih svojstava koja je u civilizaciji izgubio”. Stoga bi ove neobične bestselere trebalo čitati zapravo kao intimne refleksije, kao svojevrsne eseje o ljubavi, o iskrenosti, o posvećenosti, o vernosti...

NAŠA SIMPATIJA

Kada sam u svojstvu „urednice” pročitala rukopis profesora dr Ratka Božovića o ličnostima za koje je on u različitim situacijama i različitim povodima pokazivao zanimanje („Moje simpatije”), učinilo mi se da je to jedna od retkih knjiga u kojima je neko izrekao toliko lepih, iskrenih, nekoristoljubivih pohvala o drugima, što ne spada među uobičajene manire intelektualaca

sa ovih područja. Pišući o drugima kao da je ispisivao svoju autobiografiju. Logično, jer to je isti onaj mladi profesor sa početka ovog teksta koji ne ume da mrzi i koji od dva Janusova lika u svakome od nas, studenata, uvek vidi onaj bolji, svetliji, mlađi, lepši, miroljubiviji... Profesor navija, pristrasno, za sve svoje junake. Kao što je navijao i navija za sve nas koje je upoznao sa one strane katedre u svojoj slušaonici. Razmišljajući o naslovu te knjige, upitao je da nije pretenciozno, preterano da je naslovi kao: „Moje simpatije”. A o antipatijama, spomenutim pod međunaslovom Disident, pisao je uvek otvoreno i hrabro. Liči na profesora Ratka Božovića da nam pokaže lepo, plemenito, pametno, uzvišeno, originalno, kreativno u drugim ljudima. Ovaj tekst je, stoga, samo skroman pokušaj da mu, bar jednom, otpišemo.

Žarko Čigoja

ECCE HOMO

Kada sam nedavno došao do knjige kolumni Umberta Eka iz lista „Republika“, kao njegov poštovalac, morao sam da pozovem Ratka i kažem mu da je klatno na njegovoj a ne na Ekovoj strani. Nije preterivanje, bio sam zbunjen neprilagođenom lakoćom posmatranja stvari u društvu bez nužnog, a neophodnog znanja i poentiranja, u govoru o nekim pojavama, koje očekuješ od velikana takvog formata. E pa to poentiranje bila je tema našeg razgovora. Nije baš učtivo porediti ljude, stvaraoce i mislioce, međutim, porediti ideje i način kako ih shvataju i nama daju neophodno je bez obzira ko je u pitanju. Moram da kažem, Ratko je kolumnista koji je nadmašio Eka. Za ovu tvrdnju ekovci bi me razapeli od Krivog tornja u Pizi pa sve do Rima, ali neka uzmu da pročitaju, jednog pa drugog i tako u nedogled, pa da pričamo. Teško je kod onih koji misle, a i pišu, uočiti i težinu mišljenja i lakoću pisanja. Taj Ratkov urođeni dar, i znanje stvari, nauke, a ponajviše ljudi, uspostavilo je kod njega u tekstovima i knjigama meru stvari koju, ako želimo, možemo i da živimo.

U pitanju je svojevrstan život, pored hroničara stvari oko nas, od nulte tačke, pa sve do pomeranja klatna ka ovim vremenima koja su sigurno ispod tačke, pa i ne dosežu klatno razuma. To večito suočavanje sa stvarnošću retko koji intelektualac može da živi na njegov način. Hajde, gde je ta lakoća, bujica lepo sročениh reči za pakovanje ideja, pa zatim vešti dribling uma i eto zgoditka koji je formulisao ideju kao cilj. Tako on to čini.

Taj čin igre rečima, idejama, sklonost ka nepreterivanju, misaona sijesta pa zatim bura, jesu pravdanje moje formulacije da je u pitanju intelektualac koji ne da nikada nije izdao sebe već ni druge. A takvih danas skoro da nema. Voleo bih da sam neke čitao a da ih nikada nisam upoznao. Tako da je možda dobro što nisam upoznao Eka, a dobro je što sam upoznao Ratka. Da li je ta umna stonoga ikada pomislila o sebi da je postao vanvremen i to iz najjednostavnijeg razloga, takvih stamениh ljudi, mislilaca, britkih i hrabrih, jednostavno više nema. Njegove knjige jesu svojevrstni brevijari za političare, ali i za onaj deo puka koji želi da sazna da li neko misli drugačije, koji

želi da otkrije spektar ideja koji je u medijskom i knjižnom prostoru skoro nevidljiv. Svakome je potrebno da zna kuda ide, ali da li je stigao i gde se nalazi nešto je sasvim drugo. Ratko zna kuda ide i gde se nalazi, a ta razlika nije samo nijansa već jedna od suština njegovog rada.

Držeći se one Majmonidove da se mudrost sastoji u tome da se čovek drži dalje od budala, a ne u tome da ih pokorava, Ratko je u svom posmatranju stvari uvek bio majstor govora, svestan da je govor moćniji od bilo kog oblika borbe. Njegova upotreba reči, pretočena u brojne tekstove i knjige, uvek je bila odbrana čoveka uz punu samokontrolu, darežljivost i pažljivost prema drugima. Suočavanje sa životom, sa njegovom neizvesnošću, Ratko prihvata kao dragocenost, svestan da je znanje, zajedno sa savešću, njegov najveći saveznik. To savezništvo, tragalački čin, pretače u knjigu, a ona je samo forma, kutija u koju su lepo upakovani tragovi njegovog duha. Uvek kada najavi svoj dolazak pomislim šta li je sada smislio?

E pa smislio je knjigu, a s knjigama je lakše nego sa ljudima i onda zajedno ulazimo u vrtlog stvaranja knjige, koji jeste svojevrsno druženje, pomalo igra, pomalo zanat, znanje i umeće, a pored toga i jedno divno druženje. Knjiga je tada spona koja nas nosi maticom u nepoznato. Ta naša nesposobnost predviđanja možda i jeste najveći izazov kod stvaranja i nastanka nove knjige, ne postoje drugi interesi, druga poimanja ideja, do toga da su sve one sada tu, onako iživle u životu a on ih pohranio tu, u korice. Pa hajde onda da biramo naslov... I tako u krug. Prosto rečeno, čovek ideja i igre... a sve drugo oko nas je vrtlog, a knjiga jedino sidro za koje možemo da se uhvatimo da nas život ne odnese tamo gde ne treba. Zato je našem govoru i najlepše tamo – među koricama knjige.

Biografija

Dr Ratko Božović, dugogodišnji profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu (za predmete: *Teorija kulture, Sociologija kulture, Kulturna politika, Javno mnjenje*). Bio je šef Katedre za novinarstvo i političku sociologiju. Gimnaziju završio u Nikšiću, a Filozofski fakultet u Beogradu 1959. godine. Magistrirao 1967, a doktorirao 1971. godine. Uža specijalizacija: *Teorija i sociologija kulture, Sociologija slobodnog vremena i Sociologija umetnosti*. Držao predavanja i na redovnim i na poslediplomskim studijama. Bio je rukovodilac smera *Sociologija kulture i kulturna politika* na poslediplomskim studijama Fakulteta političkih nauka. Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu na poslediplomskom smeru *Teorija kulture* držao predavanja iz predmeta *Fenomeni modernog sveta*. Bio je profesor na Fakultetu dramskih umetnosti i Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu (za predmet *Sociologija umetnosti*), na Filološkom fakultetu u Beogradu na smeru *Sociologija jezika i književnosti* poslediplomskih studija (za predmet *Sociologija masovnih komunikacija*) i na poslediplomskim studijama Arhitektonskog fakulteta u Beogradu (za predmet *Kultura urbanog vremena*). Godinama je predavao *Teoriju kulture* na Fakultetu političkih nauka u Podgorici, a *Sociologiju kulture* na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Sada predaje *Sociologiju umjetnosti* na Fakultetu umjetnosti i *Teoriju kulture* na Fakultetu za kulturu i turizam na Univerzitetu Donja Gorica – Podgorica. Bio je jugoslovenski dopisnik francuskog časopisa za svetsku politiku *Démocratie Nouvelle* (Nova demokratija). Bio je urednik edicije „Kultura i društvo” (IP „Vuk Karadžić”, Beograd) i biblioteke „Poenta” (IP „Unireks”, Nikšić). Dobitnik je nagrada: „Đorđe Fišer”, za doprinos razvoju humora i satire (2012), nagrade „Muškarac životnog stila” (2013), nagrade „Radoje Domanović”, za teorijski pristup satiri (2016), nagrade „Tipar”, za životno delo za humor i satiru (2016). Dobio je i nagradu za studiju „Paradoksi medijske slobode” časopisa *Dialogos*, kao najbolje delo u regionu iz teorije medija 2015. godine. Dobitnik je nagrade „Porodica bistrih potoka”

(2017), Priznanje povodom Svetskog dana životinja za izuzetno zalaganje u zaštiti dobrobiti životinja i humanog i zakonitog postupanja sa napuštenim životinjama (2017).

Studijski boravio u Parizu 1972–1973. godine, a u Njujorku 1986, 1992, 2006. godine.

Selektivna bibliografija

KNJIGE

1972.

1. BOŽOVIĆ, Ratko. *Metamorfoze igre* (Biblioteka Kultura i društvo). Beograd: Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, 1972. 256 str. [COBISS.SR-ID 93512204]

1975.

2. BOŽOVIĆ, Ratko. *Iskušenja slobodnog vremena* (Mala edicija Ideja). Beograd: Predsedništvo Konferencije Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, 1975. 272 str. [COBISS.SR-ID 116036615]

1977.

3. BOŽOVIĆ, Ratko. *Nepogrešivi su stvaralački mrtvi*. Razgovor sa Zoranom Sekulićem. *Ideje* 4/77, str. 178.

1978.

4. BOŽOVIĆ, Ratko. *Nedoumice: (oko kulture)* (Samoupravljanje u teoriji i praksi). Subotica: Radnički univerzitet „Veljko Vlahović“, 1978. 176 str. [COBISS.SR-ID 12540423]

1979.

5. BOŽOVIĆ, Ratko. *Iskušenja slobodnog vremena*. [2. izd.]. – Beograd: Mladost, 1979 (Beograd: Srboštampa). – X, 272 str.; 16 cm. – (Mala edicija „Ideja“) (COBISS.SR-ID 131155463)

1984.

6. BOŽOVIĆ, Ratko. *Lavirinti kulture* (Biblioteka Ideje, kolo 7). Beograd: Radnička štampa, 1984. 214 str. [COBISS.SR-ID 1137673]

1985.

7. BOŽOVIĆ, Ratko. *Pod znakom pitanja* (Biblioteka Posebna izdanja). Titograd: Univerzitetska riječ, 1985. 277 str. [COBISS.SR-ID 25192967]

1989.

8. BOŽOVIĆ, Ratko. *Kroz crveno*, (Biblioteka Sloboda). Beograd: Sloboda, 1989. 175 str. ISBN 86-421-0099-0. [COBISS.SR-ID 7142146]

1990.

9. BOŽOVIĆ, Ratko. *Kult-ura*. – Valjevo: „Milić Rakić”; Beograd: Naučna knjiga, 1990 (Valjevo: „Milić Rakić”). – 363 str.; 20 cm. – (Biblioteka Zajednička izdanja; knj. 12) [COBISS.SR-ID 458508]
10. BOŽOVIĆ, Ratko. *Noćna mora*. – Beograd: Književne novine; Nikšić: Univerzitetska riječ, 1990 (Subotica: Birografika). – 185 str.; 20 cm. – (Biblioteka Posebna izdanja / Književne novine).

1993.

11. BOŽOVIĆ, Ratko. *Izveštaj iz ludnice* (Biblioteka Posebna izdanja). Beograd: Vidici; Nikšić: Unirex, 1993. 262 str. ISBN 86-427-0352-0. [COBISS.SR-ID 703760]

1997.

12. BOŽOVIĆ, Ratko. *Iskušenja slobodnog vremena*. 3. izd. Beograd: Fakultet političkih nauka: Čigoja štampa, 1997. 272 str. [COBISS.SR-ID 129939463]
13. BOŽOVIĆ, Ratko. *Razbijeno ogledalo* (Biblioteka Posebna izdanja). Beograd: Savana; Novi Sad: Prometej, 1996. 178 str., ilustr. ISBN 86-82819-02-3. [COBISS.SR-ID 111961095]
14. BOŽOVIĆ, Ratko. *Nulta tačka*. Beograd: Čigoja štampa, 1997. 188 str. [COBISS.SR-ID 129620743]
15. BOŽOVIĆ, Ratko. *Putovanje u noć*. Beograd: Čigoja štampa, 1997. 185 str. [COBISS.SR-ID 128396551]

1998.

16. BOŽOVIĆ, Ratko. *Lavirinti kulture*, (Biblioteka Politeia). 2. dopunjeno izd. Beograd: Fakultet političkih nauka: Čigoja štampa, 1998. 227 str. [COBISS.SR-ID 66428684]
17. BOŽOVIĆ, Ratko. *Sedmorica iz Stradije*. Novi Sad: Tiski cvet, 1998. 200 str. ISBN 86-7264-008-X

1999.

18. BOŽOVIĆ, Ratko. *Bez maske*. Nikšić: Aniz-Onogošt, 1999. 212 str. [COBISS.SR-ID 3028752]
19. BOŽOVIĆ, Ratko. *Uzaludna knjiga* (Biblioteka Agora). Beograd: Čigoja štampa; Nikšić: Onogošt, 1999. 131 str. [COBISS.SR-ID 75633676]

2000.

20. BOŽOVIĆ, Ratko. *Dominacija i otpor*. Beograd: Čigoja štampa: Fakultet političkih nauka, 2002. 269 str. ISBN 86-7558-036-3. [COBISS.SR-ID 176120071]
21. BOŽOVIĆ, Ratko. *Sedmo nebo*. Nikšić: Onogošt; Beograd: Čigoja štampa, 2000. 175 str. [COBISS.SR-ID 160317703]
22. BOŽOVIĆ, Ratko. *Dnevnik 2000*. Beograd: Čigoja štampa, 2000. 161 str. [COBISSID167090695]

2002.

23. *Nedoumice Ratka Božovića*. Razgovor sa Milošem Jevtićem. Čigoja štampa, 2002. str. 194, ISBN 86-7558-074-6

2004.

24. BOŽOVIĆ, Ratko. *U traganju za dokolicom*. Podgorica: Pobjeda, 2004. 243 str. ISBN 86-309-0189-6. [COBISS.SR-ID 188373511]
25. BOŽOVIĆ, Ratko. *Sumrak vrlina*. Biblioteka Svici 1. Beograd: Čigoja štampa, 2004. 171 str. ISBN 86-7558-232-3 (COBISS:SR-ID 114837772)

2006.

26. BOŽOVIĆ, Ratko. *Leksikon kulturologije* (Edicija Leksikoni, kolo 1). 1. izd. Beograd: Agencija Matić, 2006. 312 str. ISBN 86-83469-87-5. [COBISS.SR-ID 135113484]
27. BOŽOVIĆ, Ratko. *Ludosti uma*. Beograd: Čigoja štampa, 2006. 421 str. ISBN 86-7558-399-0. [COBISS.SR-ID 127950604]

2007.

28. BOŽOVIĆ, Ratko. *Od Stradije do Stradije, 1–2* (Biblioteka Unikum, 2). Novi Sad: Stylos: Ilijada, 2007. 293, 350 str. ISBN 978-86-7473-334-9. [COBISS.SR-ID 224160519]
29. BOŽOVIĆ, Ratko. *Poenta* (Biblioteka Poenta). Beograd: Čigoja štampa, 2007. 285 str. ISBN 978-86-7558-534-3. [COBISS.SR-ID 144000524]

2008.

30. BOZOVICH, Ratko. *Play: The foundation of culture*. Bloomington: iUniverse, 2008. XV, 230 p. ISBN 978-0-595-52677-2. [COBISS.SR-ID 518033239]

2009.

31. BOŽOVIĆ, Ratko. *Psi i njihovi prijatelji*. Beograd: Čigoja štampa, 2009. 233 str.; fotogr.; 22 cm. (COBISS.SR-ID 168285452)

2010.

32. BOŽOVIĆ, Ratko. *Ram za sliku*. Beograd: Čigoja štampa, 2010. 523 str. ISBN 978-86-7558-708-8. [COBISS.SR-ID 172300044]

33. BOŽOVIĆ, Ratko. *Tišina dokolice*, (Biblioteka Poenta). Beograd: Čigoja štampa, 2010. 427 str. ISBN 978-86-7558-748-4. [COBISS.SR-ID 178941196]
34. BOŽOVIĆ, Ratko. *Prijatelj*. Beograd: Čigoja štampa, 2010 (Beograd: Čigoja štampa). – 409 str.; fotogr.; 21 cm. (COBISS.SR-ID 173493260)
35. BOŽOVIĆ, Ratko. *Sedmorica protiv Mene* [karikature Darko Drljević]. Podgorica: Udruženje humorista i satiričara Crne Gore, 2010 (Podgorica: Grafo Bale). – 255 str.; ilustr.; 21 cm. (COBISS.SR-ID 16941584)

2011.

36. BOŽOVIĆ, Ratko. *O psima i ljudima*. Beograd: Čigoja štampa, 2011 (Beograd: Čigoja štampa). – 318 str.; fotogr.; 21 cm. (COBISS.SR-ID 184719628)

2012.

37. BOŽOVIĆ, Ratko. *Moje simpatije*. Beograd: Čigoja štampa, 2012. 316 str. ISBN 978-86-7558-896-2. [COBISS.SR-ID 190102284]
38. BOŽOVIĆ, Ratko. *Šapa u ruci*. Beograd: Čigoja štampa, 2012 (Beograd: Čigoja štampa). – 466 str.; fotogr.; 21 cm. (COBISS.SR-ID 190528780)

2013.

39. BOŽOVIĆ, Ratko. *Moje simpatije*. 2. dopunjeno izd. Beograd: Čigoja štampa, 2013. 343 str. ISBN 978-86-531-0013-1. [COBISS.SR-ID 201958156]

2014.

40. BOŽOVIĆ, Ratko. *Neošišani*. Beograd: Čigoja štampa, 2014. 245 str. ISBN 978-86-531-0043-8. [COBISS.SR-ID 206268428]
41. BOŽOVIĆ, Ratko. *Igra ili ništa*. Beograd: Čigoja štampa, 2014. 229 str. ISBN 978-86-531-0058-2. [COBISS.SR-ID 207742220]
42. BOŽOVIĆ, Ratko, RAJIĆ, Marijana. *Ne ostavlja me*. Beograd: Čigoja štampa, 2014. 460 str., fotogr. ISBN 978-86-531-0095-7. [COBISS.SR-ID 210746636]
43. BOŽOVIĆ, Ratko. *Šapa u ruci*. 2. izd. Beograd: Čigoja štampa, 2014 (Beograd: Čigoja štampa) 466 str.; fotogr.; 21 cm. (COBISS.SR-ID 209268236)

2015.

44. BOŽOVIĆ, Ratko. *Bravure duha*. Banja Luka: Književna zajednica „Vaso Pelagić”, 2015. 284 str., autorova slika. ISBN 978-99955-94-15-2. [COBISS.SR-ID 5378328]
45. BOŽOVIĆ, Ratko. *Paradoksi medijske slobode*. Nikšić: Časopis „Medijska kultura”, 2015. 189 str. [COBISS.SR-ID 518033751]
46. BOŽOVIĆ, Ratko, RAJIĆ, Marijana. *Tragovima moga psa*. Beograd: Čigoja štampa, 2015 (Beograd: Čigoja štampa). – 318 str.; fotogr.; 21 cm. (COBISS.SR-ID 218532620)

2016.

47. BOŽOVIĆ, Ratko. *Molitva osame* (Biblioteka Poenta). Beograd: Čigoja štampa, 2016. 456 str. ISBN 978-86-531-0266-1. [COBISS.SR-ID 226808332]

2017.

48. BOŽOVIĆ, Ratko, RAJIĆ, Marijana. *Sjaj u očima*. Beograd: Čigoja štampa, 2017. 371 str.; fotogr. ISBN 978-86-531-0308-8. [COBISS.SR-ID 236620556]

STUDIJE U PUBLIKACIJAMA

2001.

49. USKOKOVIĆ, Dragan. *Čomige: komedije*. – Izbor i predgovor Ratko Božović. Beograd: D. Uskoković, 2001. XXV, 161 str., ilustr. ISBN 86-902263-1-1. [COBISS.SR-ID 170079751]

1972.

50. BOŽOVIĆ, Ratko. Kultura i novi univerzitet. U: GONČIN, Milorad (ur.). *Kongres kulturne akcije u SR Srbiji: Kragujevac 28, 29. i 30. oktobar 1971*. [Beograd]: Republička konferencija SSRN SR Srbije, 1972, str. 468–473. [COBISS.SR-ID 521617813]

1988.

51. BOŽOVIĆ, Ratko. Sinteza kao kultura. U: OBRADOVIĆ, Dragiša (ur.). *Sinteza i kultura* (Sinteze, knj. 5). Vrnjačka Banja: Kulturni centar; Beograd: Marksistički centar CK SK Srbije: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka Srbije, 1988, str. 34–37. [COBISS.SR-ID 20180738]

1996.

52. BOŽOVIĆ, Ratko. Dileme o zločinu i kazni. U: *Smrtna kazna: večna dilema: (pravni, sociološki, psihološki, etički i religijski aspekt): Herceg Novi od 7. do 9. novembra 1996*. [B. m.]: Srpsko udruženje za krivično pravo: Udruženje za krivično pravo Crne Gore: Savezno ministarstvo pravde [1996], str. 35–42. [COBISS.SR-ID 516278716]
53. BOŽOVIĆ, Ratko. Kultura i kvalitet obrazovanja. U: GROZDANIĆ, Radmila (ur.). *Sistem kvaliteta u obrazovanju prema zahtevima serije standarda JUS ISO 9000: zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije* (16–18. maj 1996. u Beogradu) (Zbornici radova, 3). Beograd, 1996, str. 128–132. [COBISS.SR-ID 15373839]

1998.

54. BOŽOVIĆ, Ratko. Karneval duha. U: ČUPIĆ, Čedomir (ur.). *Duh vedrine: kultura protesta – protest kulture: (građanski i studentski protest 96–97)* (Biblioteka Agora). Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta, 1998, str. 7–11. [COBISS.SR-ID 518037847]

1999.

55. BOŽOVIĆ, Ratko. Kontrolisana stvarnost i individualne dosade. U: BOŽOVIĆ, Ratko et al. *Moral i psihijatrija. Savremeni čovek i savremena psihijatrija*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje, 1999, str. 95–104. [COBISS.SR-ID 79921154]

2001.

56. BOŽOVIĆ, Ratko. Uspostavljanje dijaloga na razlikama. U: VUKOMANOVIĆ, Milan (ur.), VUČINIĆ, Marinko (ur.). *Interreligijski dijalog kao vid pomeranja u Jugoistočnoj Evropi = Inter-religious dialogue as a way of reconciliation in South Eastern Europe*. Beograd: Beogradska otvorena škola, 2001, str. 128–132. [COBISS.SR-ID 86232322]

2002.

57. BOŽOVIĆ, Ratko. Kulturno-sociološki aspekt ili etička paradigma: (Nespokojno razmišljanje). U: DONATI, Nada (ur.). *Stanje i perspektive prognanih i raseljenih sa Kosova i Metohije u Srbiji: zbornik* (Biblioteka Dokumenti). Beograd: Udruženje za planiranje porodice i razvoj stanovništva Srbije: Triptih, 2002, str. 17–19. [COBISS.SR-ID 514096802]

2004.

58. BOŽOVIĆ, Ratko. Dominacija medijske kulture. U: KELNER, Daglas, *Medijska kultura*, Beograd: Clio, 2004, str. 578–597 (COBISS.SR-ID 114579980)
59. BOŽOVIĆ, Ratko. Bard našeg glumišta. U: JOVANOVIĆ, Raško V. (ur.). *Petar Banićević: [monografija]*. Beograd: Savez dramskih umetnika Srbije, 2006, str. 13–1. [COBISS.SR-ID 518034519]
60. BOŽOVIĆ, Ratko. Dijalog u nedostatku dokaza: (Prilog medijskoj kulturi). U: ULJAREVIĆ, Daliborka (ur.), ŠUŠNJIĆ, Đuro. *21 priča o demokratiji*. Podgorica: Centar za građansko obrazovanje, 2005, str. 151–162. [COBISS.SR-ID 518041687]

2007.

61. BOŽOVIĆ, Ratko. Nulta tačka politike: blokada, stagnacija, regresija. U: VUJADINOVIĆ, Dragica (ur.), GOATI, Vladimir (ur.). *Između autoritarizma i demokratije. Knj. 3 = Nacionalni i državni interes moderne Srbije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung: Cedet, 2007, str. 143–161. [COBISS.SR-ID 518035799]

2008.

62. BOŽOVIĆ, Ratko. Pjesma u kamenu. U: MIJUŠKOVIĆ, Mijo. *Mijo Mijušković: skulpture u kamenu*. Subotica: Otvoreni univerzitet, 2008, str. 23–28. [COBISS.SR-ID 518039895]

2009.

63. BOŽOVIĆ, Ratko. Beograd – prestonica kulture. U: PAVLOVIĆ, Vukašin (ur.), ORLOVIĆ, Slaviša (ur.). *Beograd, demokratska metropola*. Beograd: Univerzitet, Fakultet političkih nauka: Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, 2009, str. 73–94. [COBISS.SR-ID 518036055]
64. BOŽOVIĆ, Ratko. Ground Zero of politics – Blokade, Stagnation and Regression. U: VUJADINOVIĆ, Dragica (ur.), GOATI, Vladimir (ur.). *Between Authoritarianism and Democracy. Vol. 3, Serbia at the Political Crossroads*. Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung: Cedet, 2009, str. 157–177. [COBISS.SR-ID 518038615]
65. BOŽOVIĆ, Ratko. Đurologija: (skica za stvaralački portret). U: VUKOMANOVIĆ, Milan (ur.). *Izvan igre, na putu: zbornik u čast profesora Đura Šušnjića*. Beograd: Čigoja štampa, 2009, str. 13–41. [COBISS.SR-ID 518041431]
66. BOŽOVIĆ, Ratko. Mudrac erudit. U: MILINKOVIĆ, Dragan (ur.). *Svedočenja o Ratku Đuroviću* (Edicija Poetike/Etike, knj. 3). Beograd: Filmski centar Srbije; Podgorica: Crnogorska kinoteka, 2009, str. 43–45. [COBISS.SR-ID 518036311]

2010.

67. BOŽOVIĆ, Ratko. Moral po meri mržnje. U: BRAJOVIĆ, Rade (ur.). *Devedesete danas* (Edicija Posebna izdanja). Beograd: Čigoja štampa, 2010, str. 137–167. [COBISS.SR-ID 518038103]

2011.

68. BOŽOVIĆ, Ratko. Na tragu ideja Esada Ćimića. U: SKLEDAR, Nikola (ur.). *Esadu Ćimiću u čast: zbornik radova povodom 80 godina života*. Zadar: Sveučilište, 2011, str. 153–174. [COBISS.SR-ID 518042199]

2012.

69. BOŽOVIĆ, Ratko. Tema koja je odabrala pisca. U: ERAKOVIĆ, Danilo, *Seoba duša*. Podgorica: Oktoih; Beograd: Štampar Makarije, 2012, str. 349–354 [COBISS.CG-ID 20638992]

2015.

70. BOŽOVIĆ, Ratko. Igra i dokolica u globalnom svijetu: fragmenti. U: VUKOTIĆ, Veselin (ur.) et al. *Globalizacija i kultura*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 2015, str. 38–43. [COBISS.SR-ID 221911564]
71. BOŽOVIĆ, Ratko. Nedovršena dovršenost. U: *Vrtlog iluzije*. 2. izd. Beograd: Čigoja štampa, 2015, str. 5–7. [COBISS.SR-ID 518035031]
72. BOŽOVIĆ, Ratko. Umetnička sinteza: Tragom romana „Dželat” Slobodana Gavrilovića. U: *Dželat pod lupom* (Biblioteka Posebna izdanja). Beograd: Albatros plus, 2015, str. 17–28. [COBISS.SR-ID 518036823]

2017.

73. BOŽOVIĆ, Ratko. Od anarhizma palanke do globalne homogenizacije. U: VU-KOTIĆ, Veselin (ur.) et al. *Globalizacija i izolacionizam*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 2017, str. 40–51. [COBISS.SR-ID 518037079]

ČASOPISI I PUBLIKACIJE

1972.

74. BOŽOVIĆ, Ratko. Igra u krugu teskobe. *Ideje*, ISSN 0350-6339, 1972, god. III, 5–6, str. 91–122. [COBISS.SR-ID 178989575]

1973.

75. BOŽOVIĆ, Ratko. Usud igre: fragmenti. *Treći program*, ISSN 0564-7010, 1973, br. 4 (jesen), str. 243–281. [COBISS.SR-ID 518033495]

1979.

76. BOŽOVIĆ, Ratko. O naličju nauke. *Ulaznica*, ISSN 0503-1362, 1979, god. 13, br. 67, str. 27–33. [COBISS.SR-ID 189093895]

1980.

77. BOŽOVIĆ, Ratko. Od igre do stvaralaštva. *Polja*, ISSN 0032-3578, avg–sept. 1980, god. 26, br. 258/259, str. 252–254. [COBISS.SR-ID 86504199]

1981.

78. BOŽOVIĆ, Ratko. Potrošnja sreće. *Polja*, ISSN 0032-3578, feb. 1981, god. 27, br. 264, str. 83–85. [COBISS.SR-ID 75517447]

1982.

79. BOŽOVIĆ, Ratko. Granice takmičenja: ka fenomenologiji takmičenja. *Polja*, ISSN 0032-3578, april 1982, god. 28, br. 278, str. 159–161. [COBISS.SR-ID 29651975]
80. BOŽOVIĆ, Ratko. Nadmoć otpora: marginalije o politici u kulturi. *Polja*, ISSN 0032-3578, avg–sept. 1982, god. 28, br. 282/283, str. 317–319. [COBISS.SR-ID 76768775]

1983.

81. BOŽOVIĆ, Ratko. Raspadanje dijaloga. *Polja*, ISSN 0032-3578, jan. 1983, god. 29, br. 287, str. 3–5. [COBISS.SR-ID 77032199]

1984.

82. BOŽOVIĆ, Ratko. Šta je kultura? *Zastava*, ISSN 0352-292X, 1984, god. 2, br. 5, str. 57–68. [COBISS.SR-ID 6165516]

1985.

83. BOŽOVIĆ, Ratko. Kultura u strastima deoba. *Oko*, ISSN 0353-457X, 1985, XIII, 354, str. 6–8. [COBISS.SR-ID 791567]

1986.

84. BOŽOVIĆ, Ratko. Da li je nacionalizam naša sudbina. *Gledišta*, ISSN 0017-1166, 1986, 11–12, str. 173–175. [COBISS.SR-ID 791311]
85. BOŽOVIĆ, Ratko. Politička akcija kao (ne)kreativna mogućnost. *Ovdje*, ISSN 0475-1159, 1986, XVIII, 206–207, str. 2–4. [COBISS.SR-ID 792079]
86. BOŽOVIĆ, Ratko. Politička akcija kao (ne)kreativna mogućnost. *Politikološke studije*, ISSN 0352-437X, 1986, god. 1, br. 1/4, str. 25–31. [COBISS.SR-ID 20239372]
87. BOŽOVIĆ, Ratko. Sudska pravda nalog za ćutanje. *Student*, ISSN 0039-2693, 1986, mart, 19, str. 6–7. [COBISS.SR-ID 792335]

1987.

88. BOŽOVIĆ, Ratko. Ambivalentnost društvene pozicije kulture: Jednostrani fragmenti o odnosu kulture i novinarstva. *Pogledi*, ISSN 0351-2118, 1987, 17, 3–4, str. 46–54. [COBISS.SR-ID 4212239]
89. BOŽOVIĆ, Ratko. Maratonski presing. *Borba*, ISSN 0350-7440. Beogradsko izd., 1987, april, 11–12, str. 13. [COBISS.SR-ID 4212495]
90. BOŽOVIĆ, Ratko. Prekinuti dijalog ili kriza sporazumevanja. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, ISSN 0004-1270, 1987, god. 73, br. 3/4, str. 415–432. [COBISS.SR-ID 26622220]

1988.

91. BOŽOVIĆ, Ratko. Više manipulacija nego igra. *Književna reč*, ISSN 0350-4115, 1988, 17, 330, str. 14. [COBISS.SR-ID 12991759]
92. BOŽOVIĆ, Ratko. Đavolska rabota. *Borba*, ISSN 0350-7440. Beogradsko izd., 1988, jul, 23–24, str. 9. [COBISS.SR-ID 6172431]
93. BOŽOVIĆ, Ratko. Prekinuta komunikacija. *Književnost*, ISSN 0023-2408, 1988, god. 45, knj. 88, br. 7/8, str. 1223–1227. [COBISS.SR-ID 14000908]

1989.

94. BOŽOVIĆ, Ratko. Kultura u nacionalnim bunkerima. *Narodna armija*, ISSN 0027-7908. Srpsko izd., 44, 2598 (27.04.1989), str. 13. [COBISS.SR-ID 5026818]

1990.

95. BOŽOVIĆ, Ratko. Zapisi o intelektualcu. *Ovdje*, ISSN 0475-1159, 22, 248 (1.1990), str. 9–10. [COBISS.SR-ID 15429378]

1992.

96. BOŽOVIĆ, Ratko. Simulacija demokratije. *НИН*, ISSN 0027-6685, 2149, str. 14–16. [COBISS.SR-ID 28783362]

97. BOŽOVIĆ, Ratko. Ćitanje kao odgovor. *Spone*, ISSN 0350-4778, 24, 1-2, str. 166-169. [COBISS.SR-ID 34244354]

1993.

98. BOŽOVIĆ, Ratko. Manojlo Bročić: 1932-1994. *Sociološki pregled*, ISSN 0085-6320, 27, 1-4, str. 318-320. [COBISS.SR-ID 38255106]

1994.

99. BOŽOVIĆ, Ratko. Nekreativna stvarnost: nacrt za fenomenologiju nekreativnog ponašanja. *Socijalna misao*, ISSN 0354-401X, 1994, br. 3/4, str. 11-22. [COBISS.SR-ID 43076364]

1995.

100. BOŽOVIĆ, Ratko. Ljubinko Pušić: Ćitanje grada. *HHH*, ISSN 0027-6685. Novi Sad, 1995. [COBISS.SR-ID 46644738]

1996.

101. BOŽOVIĆ, Ratko. Govor slike. *Pobjeda*, ISSN 0350-4379, 52, 10911, str. 11. [COBISS.SR-ID 46983170]

1998.

102. BOŽOVIĆ, Ratko. Lukićevo shvatanje univerzalizma. *Književnost*, ISSN 0023-2408, 1998, god. 49, knj. 103, sv. 1/2, str. 11-14. [COBISS.SR-ID 68788748]

103. BOŽOVIĆ, Ratko. Homo amatro: grad kao matrica kulture. *Pobjeda*, ISSN 0350-4379, 15.08.1998, 54, 11735, str. 13. [COBISS.SR-ID 60649730].

2000.

104. BOŽOVIĆ, Ratko. Vedrina pobune. *Matica*, ISSN 1450-9059, 2000, god. 1, br. 2, str. 51-58. [COBISS.SR-ID 103672332]

2001.

105. BOŽOVIĆ, Ratko. Kič - lakoća postojanja. *Učitelj*, ISSN 0352-2253, 2001, god. 19, br. 71/72(1/2), str. 139-143. [COBISS.SR-ID 83196418]

2002.

106. BOŽOVIĆ, Ratko. Većita knjiga. *Godišnjak biblioteka Srema*, ISSN 1450-5592, 2002, za 1997-2001, br. 2, str. 53-54. [COBISS.SR-ID 220689927]

107. BOŽOVIĆ, Ratko. Sumrak dokolice. *Koraci*, ISSN 0454-3556, 2002, knj. 32, sv. 5/6, str. 127-133. [COBISS.SR-ID 101628684]

2003.

108. BOŽOVIĆ, Ratko. Dijalog – geometrija govora: (prilog medijskoj kulturi). *Sveske*, ISSN 0353-5525, mart 2003, god. 14, br. 67, str. 41–48. [COBISS.SR-ID 192720135]
109. BOŽOVIĆ, Ratko. Kultura i komunikacija. *Koraci*, ISSN 0454-3556, 2003, knj. 33, sv. 3/4, str. 125–132. [COBISS.SR-ID 110758156]
110. BOŽOVIĆ, Ratko. Narcisova avantura. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, sept. 2003, god. 3, br. 23, str. 16–19. [COBISS.SR-ID 192035591]
111. BOŽOVIĆ, Ratko. Pesme u kamenu. *Književnost*, ISSN 0023-2408, 2003, knj. [97], sv. 10/12, str. 1335–1340. [COBISS.SR-ID 114812684]

2004.

112. BOŽOVIĆ, Ratko. Virus dosade. *Koraci*, ISSN 0454-3556, 2004, knj. 34, sv. 3/4, str. 135–142. [COBISS.SR-ID 115117836]
113. BOŽOVIĆ, Ratko. Dominacija medijske kulture. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, jun–jul 2004. god. 4, br. 32/33, str. 20–25. [COBISS.SR-ID 196139783]
114. BOŽOVIĆ, Ratko. Zablude i blefiranje: politika i politička kultura. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, dec. 2004, god. 4, br. 38, str. 21–25. [COBISS.SR-ID 208953607]
115. BOŽOVIĆ, Ratko. Književni kritičar u nedostatku dokaza. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, maj 2004, god. 4, br. 31, str. 48–49. [COBISS.SR-ID 195534599]
116. BOŽOVIĆ, Ratko. Pomračenje središta: (javnost i mediji). *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, okt. 2004, god. 4, br. 36, str. 13–16. [COBISS.SR-ID 198981895]
117. BOŽOVIĆ, Ratko. Unižavanje prirode: o odnosu prirode i kulture. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, jan–febr. 2004, god. 4, br. 27/28, str. 8–11. [COBISS.SR-ID 193533959]

2005.

118. BOŽOVIĆ, Ratko. Jezik – ključ kulture. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, jul–avg. 2005, god. 5, br. 45/46, str. 20–23. [COBISS.SR-ID 207794439]
119. BOŽOVIĆ, Ratko. O umetnosti Mediterana. *Theoria*, ISSN 0351-2274, 2005, god. 47, br. 3/4, str. 9–11. [COBISS.SR-ID 146043148]
120. BOŽOVIĆ, Ratko. Pustolovina igre. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, jan–febr. 2005, god. 5, br. 39/40, str. 25–28. [COBISS.SR-ID 202109447]
121. BOŽOVIĆ, Ratko. Srebrenica, les monstres sont parmi nous. *La Règle du jeu*, ISSN 1148-8700, 2005, str. 207–209. [COBISS.SR-ID 518041175]
122. BOŽOVIĆ, Ratko. Čarolija hazarda. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, mart 2005, god. 5, br. 41, str. 17–19. [COBISS.SR-ID 207887111]

2006.

123. BOŽOVIĆ, Ratko. Vizuelna gramatika. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, okt. 2006, god. 6, br. 60, str. 16–19. [COBISS.SR-ID 220447751]
124. BOŽOVIĆ, Ratko. Moral naučnika. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, jan–febr. 2006, god. 6, br. 51/52, str. 18–21. [COBISS.SR-ID 214401031]

125. BOŽOVIĆ, Ratko. Nadmetanje sa sobom. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, jun-jul 2006, god. 6, br. 56/57, str. 14–18, ilustr. [COBISS.SR-ID 216342279]
- 2007.
126. BOŽOVIĆ, Ratko. Po-etika avangarde. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, jan-febr. 2007, god. 7, br. 63/64, str. 33–36. [COBISS.SR-ID 221431559]
127. BOŽOVIĆ, Ratko. Forme nekreativnog postojanja. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, april 2007, god. 7, br. 66, str. 25–30. [COBISS.SR-ID 223741703]
- 2008.
128. BOŽOVIĆ, Ratko. Od slobodnog vremena do dokolice. *Kultura*, ISSN 0023-5164, 2008, br. 120, str. 101–122. [COBISS.SR-ID 153893644]
- 2009.
129. BOŽOVIĆ, Ratko. Grad i kultura. *Kultura*, ISSN 0023-5164, 2009, knj. 122/123, str. 11–19. [COBISS.SR-ID 167482892]
- 2010.
130. BOŽOVIĆ, Ratko. Metafizičko putovanje. *Art 032*, ISSN 1451-0197, 2010, god.12, br. 20/21, str. 114–115, ilustr. [COBISS.SR-ID 185168396]
131. BOŽOVIĆ, Ratko. Spektakl i medijska kultura: fragmenti. *Kultura*, ISSN 0023-5164, 2010, knj. 126, sv. 1, str. 13–52. [COBISS.SR-ID 173917708]
132. BOŽOVIĆ, Ratko. Stranputica kiča. *Sociološka luča*, ISSN 1800-6167, 2009, god. 3, br. 2, str. 3–17.
- 2011.
133. BOŽOVIĆ, Ratko. Spektakl – virtuelna stvarnost. *Politički život*, ISSN 2217-7000, 2011, br. 2, str. 63–71. [COBISS.SR-ID 514785879]
- 2013.
134. BOŽOVIĆ, Ratko. Igra ili ništa: igra – temelj kulture. *Kultura*, ISSN 0023-5164, 2013, br. 140, str. 79–99. <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0023-5164/2013/0023-51641340079B.pdf>, doi: 10.5937/kultura1340079B. [COBISS.SR-ID 203388172]
135. BOŽOVIĆ, Ratko. Prećutani pisac Veljko Radović. *Scena, Časopis za pozorišnu umetnost*, ISSN 0036-5734, god. L, br. 4, str. 35–42.
- 2014.
136. BOŽOVIĆ, Ratko. Kriza medijske komunikacije = Media communication crisis. *Medijski dijalozi*, ISSN 1800-7074, novembar 2014, god. 7, br. 20, str. 9–24. <https://medijskidijalozi.files.wordpress.com/2014/12/medijski-dijlozi-br-20.pdf>. [COBISS.SR-ID 522642276]

2015.

137. BOŽOVIĆ, Ratko. Intelektualac u devetom krugu pakla, *Teatron, časopis za pozorišnu umetnost*, ISBN 0351-7500, god. XXIX, br. 170/171, str. 25–32.

2016.

138. BOŽOVIĆ, Ratko. Odsutna prisutnost (ka kulturi sjećanja). *Medijska kultura*, ISSN 1800-8577, 2016, br. 12, str. 12–16. [COBISS.SR-ID 518039383]
139. BOŽOVIĆ, Ratko. Raskršća jezika = Language crossroads. *Medijski dijalozi*, ISSN 1800-7074, maj 2016, god. 9, br. 24, str. 293–300. <https://medijskidi-jalozi.files.wordpress.com/2016/07/md-broj-24-c5a1tampa.pdf>. [COBISS.SR-ID 522532708]

PRIKAZI

1986.

140. BOŽOVIĆ, Ratko. Dogmatski antidogmatizam: Ratko Peković, Ni rat ni mir, (Panorama književnih polemika 1945–1965), Filip Višnjić, Beograd, 1986. *Књижевне новине*, ISSN 0023-2416, 1987, 39, 744–745, str. 10. [COBISS.SR-ID 4213007]

1989.

141. BOŽOVIĆ, Ratko. Bespoštedna kritika institucija nad „Svetkovinom svesnosti” Ivana Ilića. *Gradina*, ISSN 0436-2616, 1989, 24, 2, str. 97–99. [COBISS.SR-ID 8172559]

1993.

142. BOŽOVIĆ, Ratko. [Mijo Mijušković]. *Politika*, ISSN 0350-4395, 90, 28803, str. 19. [COBISS.SR-ID 35908098]
143. BOŽOVIĆ, Ratko. Neumitnost propadanja. *Politika*, ISSN 0350-4395, 90, 28507, str. 19. [COBISS.SR-ID 33312002]
144. BOŽOVIĆ, Ratko. Cvetko Lainović: Boja duše, Valjevo, 1993. *Borba*, ISSN 0350-7440. Beogradsko izd., 71, 56, str. 14. [COBISS.SR-ID 32856066]

1994.

145. BOŽOVIĆ, Ratko. Sveta Lukić: Književna Evropa? *НИИ*, ISSN 0027-6685, 2265, str. 45. [COBISS.SR-ID 37890050]
146. BOŽOVIĆ, Ratko. Slobodan Vučetić: Demokratija bez dokaza, Beograd, 1994. *НИИ*, ISSN 0027-6685, 2273, str. 45. [COBISS.SR-ID 38455810]
147. BOŽOVIĆ, Ratko. Cvetan Todorov: Mi i drugi, Beograd, 1994. *НИИ*, ISSN 0027-6685, 2277, str. 42. [COBISS.SR-ID 38460930]

1995.

148. BOŽOVIĆ, Ratko. Ranko Radović: Vrt ili kavez, Novi Sad, 1995. *HHH*, ISSN 0027-6685, 2321, str. 42–43. [COBISS.SR-ID 42136834]
149. BOŽOVIĆ, Ratko. Snaga majstorstva. *Stvaranje*, ISSN 0039-422X, 50, 3–5, str. 477–481. [COBISS.SR-ID 45645058]
150. BOŽOVIĆ, Ratko. Sreten Petrović: Uvod u kulturu Srba, Niš, 1994. *HHH*, ISSN 0027-6685, 2309, str. 42. [COBISS.SR-ID 41206274]
151. BOŽOVIĆ, Ratko. Žarko Trebješanin: Šta Frojd zaista nije rekao, Beograd, 1994. *HHH*, ISSN 0027-6685, 2313, str. 40–41. [COBISS.SR-ID 41211906]

2000.

152. BOŽOVIĆ, Ratko. Kopernikanski obrt. *Književnost*, ISSN 0023-2408, 2000, god. [55], knj. [106], sv. 3/4, str. 351–357. [COBISS.SR-ID 91555852]
153. BOŽOVIĆ, Ratko. Palanka – naša sudbina. *Književnost*, ISSN 0023-2408, 2000, god. 50, sv. 11/12, str. 1350–1357. [COBISS.SR-ID 78156546]
154. BOŽOVIĆ, Ratko. Senzibilni homo ludens. *Književnost*, ISSN 0023-2408, 2000, god. 55, sv. 5/6, str. 625–629. [COBISS.SR-ID 91473676]
155. BOŽOVIĆ, Ratko. Čarolije dosetke. *Ovdje*, ISSN 0475-1159, 2000, god. 31, 376/378, str. 31–32. [COBISS.SR-ID 76998402]

2001.

156. BOŽOVIĆ, Ratko. Smeh usamljenika. *Književnost*, ISSN 0023-2408, 2001, br. 7–8–9, str. 904–920. [COBISS.SR-ID 25258255]

2002.

157. BOŽOVIĆ, Ratko. Sumrak intelektualca. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, jan. 2002, god. 2, br. 3, str. 34–37. [COBISS.SR-ID 209110023]

2003.

158. BOŽOVIĆ, Ratko. Od gneva do smeha. *HHH*, ISSN 0027-6685, 13.03.2003, br. 2724, str. 46–47. [COBISS.SR-ID 106573068]
159. BOŽOVIĆ, Ratko. Strast vrednovanja. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, nov. 2003, god. 3, br. 25, str. 16–20. [COBISS.SR-ID 192162567]

2005.

160. BOŽOVIĆ, Ratko. Majstorstvo satiričara. *Književni magazin*, ISSN 1451-0421, 2005, god. 5, br. 52, str. 50–51. [COBISS.SR-ID 129875468]

2006.

161. BOŽOVIĆ, Ratko. Igra robota. *Zlatna greda*, ISSN 1451-0715, maj 2006, god. 6, br. 55, str. 16–18. [COBISS.SR-ID 214832647]

2010.

162. BOŽOVIĆ, Ratko. Pejzaži duše. *Nova Zora*, ISSN 1512-9918, 2010, br. 25/26, str. 297. [COBISS.SR-ID 243881484]

2011.

163. BOŽOVIĆ, Ratko. Irena Kuletin-Ćulafić: Estetička teorija arhitekture Marka-Antoana Ložijea, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2011. *Arhitektura i urbanizam*, ISSN 0354-6055, 2011, br. 32, str. 93–94. [COBISS.SR-ID 41668623]

2014.

164. BOŽOVIĆ, Ratko. Prećutani pisac: Veljko Radović. *Scena*, ISSN 0036-5734. Srpskohrv. izd., okt–dec. 2014, god. 50, br. 4, str. 35–42, fotogr. [COBISS.SR-ID 295122439]

2015.

165. BOŽOVIĆ, Ratko. Intelektualac u devetom krugu pakla: Na margini drame „Krik iz Crne šume”. *Teatron*, ISSN 0351-7500, 2015, god. 39, br. 170/171, str. 25–32. <http://mpus.org.rs/wp-content/uploads/2016/11/Teatron-170-171-Web.pdf>. [COBISS.SR-ID 236860428]

2017.

166. BOŽOVIĆ, Ratko. Analitička misao. *Anali Ogranka SANU u Novom Sadu*, ISSN 1452-4112, 2017, za 2016, br. 12, str. 144–155. [COBISS.SR-ID 524256100]

PREDGOVORI I POGOVORI

2006.

167. BOŽOVIĆ, Ratko. Virus kritičkog mišljenja. U: MARTINOVIĆ, Savo (ur.), RAJKOVIĆ, Veljko (ur.), TOFČEVIĆ, Dean (ur.). *Rijetke čestice: antologija crnogorskog aforizma*. Podgorica: Udruženje humorista i satiričara Crne Gore, 2006, str. 495–501. [COBISS.SR-ID 518040663]

2007.

168. BOŽOVIĆ, Ratko. Što smešnije, to tužnije. U: LJUBIČIĆ, Dragoljub, ŽIVKOVIĆ, Dobrosav Bob. *Nacionalni park Srbija. 2, Polusmak polusveta* (Biblioteka Bez dlake na jeziku). 2. izd. Beograd: Kreativni centar, 2007, str. 117–118. [COBISS.SR-ID 518040151]

2011.

169. BOŽOVIĆ, Ratko. Tajnoviti junaci. U: VUKSANOVIĆ, Miro. *Semolj ljudi: azbučni roman u 919 priča o nadimcima* (Odabrani romani Mira Vuksanovića). Beograd: Beogradska knjiga, 2011, str. 575. [COBISS.SR-ID 307719175]

170. BOŽOVIĆ, Ratko. Tri priče tri puta dnevno. U: VUKSANOVIĆ, Miro. *Semolj ljudi: azbučni roman u 919 priča o nadimcima* (Odabrani romani Mira Vuksanovića). Beograd: Beogradska knjiga, 2011, str. 577. [COBISS.SR-ID 307721223]
- 2012.
171. BOŽOVIĆ, Ratko. Prevratnička misao Jovice Stojanovića. U: STOJANOVIĆ, Jovica. *Strah od žena: fenomen ženske agresivnosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2012, str. 539–544. [COBISS.SR-ID 518035543]
172. BOŽOVIĆ, Ratko. Svijet ljepote Višnje Kosović u „Bokeškom vidokrugu“. U: KOSOVIĆ, Višnja. *Bokeški vidokrug* (Biblioteka Savremena poezija). Podgorica: Unireks; Beograd: Janiks, 2012, str. 79–83. [COBISS.SR-ID 518040407]
- 2013.
173. BOŽOVIĆ, Ratko. Nedovršena dovršenost. U: *Vrtlog iluzije*. Beograd: Narodna knjiga, 2013, str. 5–7. [COBISS.SR-ID 518034775]
- 2016.
174. BOŽOVIĆ, Ratko. Kriza medijske komunikacije. U: JANIĆIJEVIĆ, Jasna. *Mediografija* (Biblioteka Kultura). Beograd: Filološki fakultet Univerziteta, 2016, str. 245–260. [COBISS.SR-ID 518037335]
175. BOŽOVIĆ, Ratko. Odlazak disidenta. U: Đukić, Ljubomir. *Milovan Đilas kao paradigma*, (Biblioteka Posebna izdanja). Beograd: Albatros plus, 2016, str. 273–279. [COBISS.SR-ID 518036567]
176. BOŽOVIĆ, Ratko. Simpatije i kritika. U: JOKANOVIĆ, Vladimir. *Najjači je korijen u kamenu: verbalna razglednica Crne Gore* (Edicija Posebna izdanja). (2. dopunjeno izd.). Novi Sad: Bistrica, 2016, str. 61–64. [COBISS.SR-ID 518040919]
- 2017.
177. BOŽOVIĆ, Ratko. Analitička posrnuća konzumerizma. U: VUJAČIĆ, Lidija, *Antropologija konzumerizma. Medijska kultura*, ISSN 1800-8577, 2017, br. 13, str. 5–8. [COBISS.SR-ID 518038359]
178. BOŽOVIĆ, Ratko. Trijumf individualiteta. U: MANDIĆ, Božidar. *Živeti vinčanski*. Beograd: Pešić i sinovi, 2017, str. 125–129. (COBISS.SR-ID 241421580)
179. BOŽOVIĆ, Ratko. Umetnost kao čin slobode, U: BELIĆ, Milija. *Izazov modernosti*. New Momment/Arhipelag, 2017. Str. 7–18, ISBN 978-86-523-0205-5, COBISS.SR-ID 226563852

Imenski indeks

- Abramović, Marina 333
Aćin, Jovica 216, 227
Adamović, Dragoslav Zira 316
Adorno, Teodor 108, 120, 216–7, 219, 224, 227, 417
Ajhman, Adolf 219
Ajnštajn, Albert 42, 150
Ajzner, Lota 107, 116, 121
Akselos, Kostas 63, 86, 89
Akvinski, Toma 63
Albahari, David 303
Amunsen, Roald 258
Andrić, Ivo 13, 39, 42, 49, 317, 334–5
Anselmo, sveti 47
Antić, Miroslav 355
Apadurai 125
Apfel, Frederik Marglin 207
Arabal, Fernando 337–8
Arent, Hana 155, 171, 190
Aristotel 13, 55, 87, 90, 147, 155, 382
Arto, Antonen 339
Asanović, Sreten 258
Asiški, Franjo 42
Atila, Jozef 26
Avramović, Dragoslav 184
- Babić, Dragan 295
Babić, Sava 305
Bahtin, Mihail 36
Bajec, Vlada 381
Bajramović, Šaban 295
Bal, Frensis 156, 238
Balzak, Onore 306, 316
Baljak, Aleksandar 37, 266, 264, 303
- Bandić, Mihailo 295
Banićević, Petar 72, 244, 353–4
Banjević, Mirko 72
Barber, Bendžamin 144
Barns, Džulijan 21
Baro, Žan-Luj 339
Bart, Rolan 222, 227, 417
Bašlar, Gaston 331
Bauman, Zigmunt 63, 128, 204, 211
Bečković, Matija 43
Begović, Vlajko 357
Bejkon, Frensis 63
Bek, Ulrih 213
Beket 305
Bel, Danijel 132
Belić, Aleksandar 29
Belić, Milija 444
Benedikt, Rut 63, 252
Bentam, Džeremi 218
Berger, Peter 144
Berić, Miladin 269
Berlin, Isaija 177, 190
Berkli, Džordž 63
Bernard, Federik 63
Bertolo, Konstantino 50
Bešić, Milan 267
Betelhajm, Bruno 232
Betoven 68
Bigart, Nikol 136
Bijonse, pevačica 291
Bloh, Ernst 349
Bodler, Šarl 42, 47, 382
Bodrijar, Žan 18, 26, 113, 120, 128, 222, 227
Bogdanović, Bogdan 70–1, 245
Bogdanović, Bojan 268

- Bogdanović, Zoran 38
 Bojičić, Radivoje 268
 Bon, Gistav 225
 Borhes, Horhe Luis 42
 Borstin, D. Dž. 24
 Božilović, Nikola 101, 120
 Božović, Duško 352-4
 Božović, Ratko 9-20, 23-36, 39-41, 44-57, 59-77, 79-94, 98, 100, 103-4, 106, 109-10, 113-121, 123-32, 144, 148, 150-57, 159-67, 169-91, 193-199, 201-2, 215-17, 219-20, 222-7, 229-49, 251-66, 269, 271-90, 292-306, 309-11, 313, 315-21, 323-41, 343-5, 347-59, 361-74, 378-9, 381-91, 393-99, 401-11, 414-5, 417-27, 429-444
 Brajković, Dragomir 354
 Brajović, Rade 435
 Brak, Žorž 66
 Brandis, Kažimjež 48
 Braun, Retklif 75, 171
 Breza, Tadeuš 41
 Bročić, Manojlo 438
 Brodski, Josif 280, 334
 Broh, Herman 52, 108, 111, 113, 121
 Bruh, Piter 338-9
 Bruno, Đordano 149
 Bugarski, Ranko 63
- Ce, Lao** 41
 Crnčević, Brana 58, 264
 Crnković, Predrag 38
 Crnobrnja 97
 Crnjanski, Miloš 318, 334
 Cvetković, Milan 38
 Cvijić, Jovan 231-2
- Čehov, A. P.** 63, 254, 260
 Čejni, Dejvid 244
 Čigoja, Žarko 423-4
 Čiževski, Kšištof 220, 227
 Čomski, Noam 389
 Čotrić, Aleksandar 36, 266, 303
 Čupić, Čedomir 370, 385, 395, 422, 433
- Ćimić, Esad** 435
Ćirilov, Jovan 114, 306
- Ćirković, Sima N.** 300
Ćopić, Branko 33, 336
Ćuruvija, Slavko 296, 385
- Daglas, Meri** 15, 46
Damjanović, Milan 63, 252
Dangubić, Ratko 266, 303
Dapčević, Vlado 277, 285
Darvin, Čarls 150
Debor, Gi 113, 127
Dekart, Rene 39, 63
Delimo, Žan 203
Denčić, Vesna 36-7, 267
Desoar, Maks 67
Despot, B. 100
Difren, Mikel 101, 121
Dilan, Bob 289-90
Dimazdije, Ž. 32
Dimić, Moma 289-90
Dimitrijević, Vojin 295, 381, 386-7
Diogen 195
Dionizije, tiranin 33
Dirkem, Emil 43, 75
Dišan, Marsel 110, 340
Divinjo 417
Dizraeli, Bendžamin 117
Dobžanski, Teodosijus 252
Domanović, Radoje 195, 199, 303
Domenik, Žan Mari 63, 182
Donati, Nada 434
Dorfles, Đ. 121, 124
Dostojevski, F. M. 21, 26, 55, 68, 277, 303, 382
Dragičević-Šešić, Milena 113, 121
Drajfus 147-8
Dražković, Vuk 385
Drljević, Darko 432
Dučić, Jovan 28
Dvorniković, Vladimir 231-2
- Džadzić, Petar** 295
- Đilas, Milovan** 244
Đinđić, Zoran 118, 285, 385, 388
Đivuljskij, A. 85
Đoković, Novak 291
Đonović, Nikola 142, 144

- Đorđević, Jelena 121, 201
 Đorđević, Momčilo 20
 Đorđević, Toma 410
 Đukić, Ljubomir 444
 Đurić, Mihailo 170, 382
 Đurić, Miloš 59, 63
- E**
 Ekhart, Majster 57, 67, 305
 Eko, Umberto 60, 285, 325, 333, 417, 425
 Emerson, Ralf 32
 Epikur 215
 Epštejn, Mihail 15
 Eraković, Danilo 435
 Eshil 43
 Eskarpi 417
 Evald, Fransoa 209
 Evripid 43
- F**
 Falači, Orijana 335
 Felini, Federiko 120
 Filip, David 303
 Filipova, Blanka 30
 Fink, Eugen 26–7, 63
 Fisk, Džon 129
 Fišer, Ernst 396
 Foht, Ivan 69
 Fokner, Vilijam 356
 Frankl, Viktor 25, 230
 Fridman, Žorž 32, 63, 95
 Frojd, Zigmund 25, 33, 63, 203, 215, 227, 442
 From, Erih 63, 215, 218, 227, 231, 326
 Fukujama, Frensis 132–3
 Furedi, Frank 210
- G**
 Gaga, Ledi 291
 Gadamer, H. G. 63, 68, 83–4, 90
 Galilej, Galileo 150
 Garodi, Rože 417
 Gavrilović, Slobodan 435
 Gebels, Jozef 383
 Gelen, Arnold 35
 Gerc, Kliford 63, 397
 Gete, J. V. 16, 36, 404
 Gic, Ludvig 99
 Gligorijević, Vuk 38, 267
 Glišić, Milovan 376
- G**
 Gluščević, Boško 131
 Gluščević, Zoran 102, 118, 121
 Goati, Vladimir 385, 387, 434–5
 Gobino, Artur de 162
 Gog, Vinsent van 66, 68, 339
 Gogolj 36
 Goldman, Lisjen 227
 Golubović, Zagorka 99, 102, 121
 Gombrovič, Vitold 417
 Gomez, Selen 290
 Gončin, Milorad 433
 Gonzaga, Luidi sveti 23
 Grande, Arijana 290
 Grinberg, Klement 109, 121
 Grlić, Danko 63, 68
 Gronov, Juka 105–6, 121, 124
 Grotovski, Ježi 338–9
 Grozdanić, Radmila 433
 Gutemberg, Johan 149, 344
 Guzina, Branislav 387
- H**
 Habermas, Jirgen 35, 130
 Hadžagić, Muzafer 66
 Hajdeger, Martin 53, 63, 80, 84, 283, 418
 Hajek, Fridrih 141, 175–6, 183, 191
 Hajzenberg, Verner 150
 Haksli, Oldos 186
 Haldun, Ibn 140–1
 Hamvaš, Bela 388
 Hantington, Semjuel 132–3, 144
 Harison, Lorens 133
 Hauzer, Arnold 101–2, 114, 121
 Hegel, G. V. 19, 44, 80, 159, 217, 226
 Helderlin 23
 Heraklit 79, 83
 Hercen, Aleksandar 280
 Herde, Džon 63
 Herder 63, 170, 255
 Hemingvej 50, 190
 Hese, Herman 19
 Hiršman, Albert 142, 144
 Hitler, Adolf 282, 303
 Hjum, Dejvid 243
 Hjuž, Vinifred 117, 121
 Hobs, Tomas 63, 143
 Hofman, Ebi 281
 Hojzinga (Huizinga), Johan 26, 63, 82, 87, 103, 121, 417

- Homer 44
 Horkhajmer, Maks 216–7, 227
 Hristos, Isus 279, 296
 Humbolt, Vilhelm 170, 191, 255
- Igo, Viktor 43
 Ilić, Miloš 63, 103, 121
 Ivošević, Zoran 386
- Jakovljević, Mirko 251
 Janičijević, Jasna 444
 Jaspers, Karl 21, 43, 53, 220
 Jeknić, Dušan 72
 Jespersen, Oto 17
 Jevtić, Miloš 309
 Jokanović, Vladimir 444
 Jokić, Vujadin 63, 73
 Jonesko, Ežen 110, 243, 281, 336
 Jordan, Ivana 286
 Josimović, Mira 352
 Josimović, Radoslav 352, 354
 Jovanov, Miroslav Timotijev 17, 20, 45, 50
 Jovanović, Bane 39, 267
 Jovanović, Đokica 225–6, 227
 Jovanović, Rade 266
 Jovanović, Raško V. 434
 Jovanović, Zoran 217, 221–2, 227
 Jović, Dušan 73
 Jursenar, Margit 53
- Kafka, Franc 49, 51, 53, 227
 Kajoa, Rože 26, 63, 87–8, 90, 121, 219, 417
 Kalezić, Božidar 273, 276
 Kalezić, Miško 352, 354
 Kami, Alber 18, 53, 63, 389, 417
 Kant, Imanuel 53, 83, 160–1, 217, 227, 311
 Kanton, Dž. 206
 Kaplan, M. 31
 Kapor, Momo 190, 421
 Kaprou, Alen 340
 Karadžić, Radovan 280
 Karadžić, Vuk 44
 Karađorđe 44
 Karan, Milenko 244
 Kardašijan, Kim 286
 Kasu, Žan 352
 Kašiković, Dragiša 293
- Kaun 143–4
 Kaznev, Žan 284
 Kejdž, Džon 110
 Kelner, Daglas 111–12, 115, 121, 129–30, 434
 Kenan, Džordž 389
 Kenedi, Džon 282
 Kin, Džon 226–7
 Kiš, Danilo 19, 190, 244, 334–5, 354, 356–8
 Kjerkegor, Seren 40, 53
 Klajn, Hugo 231
 Klinton, Hilari 290
 Kloskovska, Antonjina 63, 113, 121, 417
 Kljajić, Veselin 401, 403, 405, 408
 Knežević, Gašo 386
 Koeljo, Paul 42
 Koković, Dragan 91, 100
 Kolakovski, Lešek 237, 285
 Kolingvud 258
 Konfučije 301
 Konstan, Benžamen 191
 Konstantinović, Rade 59, 243
 Konjović, Milan 319
 Kopernik, Nikola 149–50
 Koprivica, Dragan 268
 Korać, Zora 295
 Koraks, karikaturista 385
 Kosidovski, Zenon 51
 Kosik, Karel 53, 63, 249
 Kosović, Dušan 34, 177, 183, 191, 353
 Kosović, Višnja 38, 267, 444
 Kot, Jan 221, 223–4
 Kovač, Mirko 73, 189, 191, 354, 356–8, 421
 Kovačević, Duško 303–4
 Kovačević, Pavle 267
 Kovačević, Zoran L. 246
 Kralj, Petar 354
 Kraus, Judita 357–8
 Krleža, Miroslav 303
 Krstajić, Ranko 72
 Kuletin-Ćulafić, Irena 443
 Kundera, Milan 174
 Kurejši, Hanif 41
- Laertije, D. 376
 Lafang 63
 Lainović, Cvetko 441
 Laj, Nandi 213

- Lakan 63
 Lalović, Petar 303
 Lasić, Stanko 358
 Laš, Kristofer 152, 230
 Latinović, Đorđe 269
 Laub, Gabrijel 39, 263
 Lazar, knez srpski 279
 Lazarević, Branko 336
 Lebel 340
 Lec, Stanislav 37, 263
 Lefevr, Anri 63
 Lenon, Džon 296
 Lesing, Doris 14, 50
 Liber, Robert 145
 Lipovac, Nikola 72
 Lipovecki, Žil 113, 121, 124
 Lok, Džon 112
 Lotman, Jurij 69
 Lukić, Sveta 441
- Ljubičić, Dragoljub 443**
- M**
 Macić, Ekrem 269
 Majmonid 42
 Makarti 334
 Makavejev, Dušan 381
 Makijaveli, Nikolo 151
 Makluan, Maršal 63, 222–3, 227, 273, 279–84, 287, 290, 299, 330, 417
 Malešević, Jasmina 244
 Malinovski, Bronislav 63, 75
 Mališić, Vesna 189, 318, 352, 385–6, 389
 Malović, Stjepan 343
 Maljevič, Kazimir 68
 Mamford, Luis 16, 283
 Mandić, Božidar 261, 444
 Mandić, Igor 39
 Manojlović, Ljubiša 264
 Marić, Ratka 119, 121
 Marić, Sreten 52
 Marković, Ante 383
 Marković, Ilija 264, 266
 Marković, Mira 296, 299, 386
 Marks, Karl 31, 98, 132
 Markuze, Herbert 63
 Martinić, T. 100
 Martinović, Savo 33, 267, 293, 443
 Mašić, Danica 39
- Matejić, Vladimir 388
 Matić, Dušan 25
 Matić, Slobodanka 356
 Matoš, Gustav 194, 251
 Matvejević, Predrag 295, 381–2
 Mažuranić, Ivan 267
 Mekdonald, Dvajt 108, 121
 Mendelson 66
 Mićković, Vladimir 268
 Mićunović, Dragoljub 217, 226–7
 Mid, Džordž Herbert 219
 Mihajlova, Filimona 357
 Mihajlović, Milan J. 268
 Mihajlović, Momčilo 267
 Mijušković, Mijo 72, 242, 319, 353–4, 434, 441
 Mijušković, Vladimir 316
 Mil, Džon Stjuart 63, 175–6, 191
 Miler, Henri 225, 227
 Milinković, Dragan 435
 Milivojević, Snježana 409
 Milojević, Dejan 36, 267
 Miloš, Česlav 56, 162, 231–2
 Milošević, Nikola 59, 70, 243, 280, 317, 319
 Milošević, Slobodan 280, 296, 299–300, 386, 419
 Milović, Nađa 398
 Mills, Rajt 21, 53, 75, 242
 Miljković, Branko 14, 19–20, 55–6
 Miranović, Mijo Grof 268
 Mirković, Čedomir 355–6
 Mišić, Zoran 357
 Mišnić, Veselin 267, 347
 Mitrović, Andrej 46
 Mitrović, Milutin 134, 145
 Mitrović, Mitar 39, 267
 Mojsilović, Mirjana 303
 Mol, Abraham 107, 114–5, 121, 417
 Mol, Bendžamin de 281–2
 Molijer 188
 Montesjkje, Šarl 63, 143
 Moren, Edgar 63, 104, 114, 121, 253, 417
 Moreno, Jakob Levi 75
 Muzil, Robert 199
- N**
 Naumović, Stevan 37
 Niče, Fridrih 13, 20, 24–5, 34, 40–1, 63, 68, 265

- Nikolić, Danilo 421
 Nikolić, Jovo 268
 Nikolić, Milorad 300
 Nikolić, Vito 72, 317
 Nikolić, Živko 60, 72, 244–5, 354
 Nikoliš, student 418
 Nikson, Ričard 282
 Novalis 76
 Novoa, Antonio Samapajo 54
 Nušić, Branislav 303
- Njegoš, Petar Petrović** 276, 310
 Njutn, Isak 150
- Obradović, Dragiša** 433
 Obrenović, Miloš knjaz 44
 Ognjenović, Vida 388
 Okudžava, Bulat 226–7
 Orlović, Slaviša 10, 169, 187, 191, 435
 Ormeson, Žan de 43
 Ortega i Gaset 417
- Padovanski, Antun** 42
 Pajper, Džozef 330
 Palmer, Tom 143, 145
 Palje, Kamil 244
 Pandurović, Sima 47
 Panić, premijer 184
 Pantić, novinar 385
 Papić, Žarana 63, 252
 Pareto, Vilfredo 75
 Parmenid 80
 Parsons, Talkot 75
 Paskal, Blez 37, 159
 Pataković, Dejan 268
 Paunović, Žarko 187
 Pavić, Milorad 303
 Pavićević, Borka 387
 Pavlović, Bora 278
 Pavlović, Vukašin 435
 Pavlović, Živojin 243, 317, 3119, 381
 Pavlović, Miodrag 316
 Pavlović, Srba 37, 267
 Pejović, Stiv 138–9, 145
 Pekić, Borislav 220, 222, 227, 244–5, 334
 Peković, Ratko 441
 Peri, Marvin 148–9
- Perović, Latinka 383
 Petar Veliki 140
 Petrović, Duško 37
 Petrović, Sreten 66, 109–10, 122, 442
 Pikaso 66, 333
 Pitagora 22, 63
 Pivljanin, Ranko 268
 Platon 26, 33, 43, 63, 75, 286, 336, 382
 Podunavac, Milan 187
 Pođoli, Renato 109, 121
 Polok, Džekson 120
 Poljakov, Jurij 28
 Popa, Vasko 316
 Popov, Raša 295
 Popović, Bogdan 57
 Popović, Justin 34, 56
 Popović, Zoran T. 267
 Prelević, Božo 381, 386
 Prometej 341
 Prust, Marsel 280
 Pušić, Ljubinko 438
- Racković, Radomir** 268
 Radivojević, Miša 421
 Radovanović, Milivoje 238, 267
 Radović, Duško 283, 381
 Radović, Ranko 245, 442
 Radović, Veljko 11, 72, 178–9, 184, 191, 354, 443
 Radojković 97
 Rajić, Marijana 432–3
 Rajh, Vilhelm 231
 Rajković, Veljko 268, 443
 Rajs, Arčibald 376
 Rakić, Vesna 386
 Rankić, Zoran 38, 267
 Ranković, Milan 106, 122
 Ransijer, Žak 219
 Rasel, Bernard 63
 Ratan, V. 138, 145
 Ražnatović, Ceca 297
 Ređep, Draško 294
 Remark, Erih Marija 43
 Rembo, Artur 52
 Rid, Herbert 332, 337
 Rihter, Gerhard 119
 Rodžek, Kris 116, 122
 Rohatin, Feliks 134

- Roselini 69
 Rouze-Ejkerman, Suzan 373, 379
 Rozenberg, Maršal 221, 227
 Rubin, Džeri 273–5
 Runge, slikar 67
 Ruso, Žan Žak 61, 63, 150, 258–9
 Ružić, Nataša 393
 Ršumović, Ljubivoje 302
- Salihbegović, Ismet 268
 Samra, Bašir 336
 Sapir, Edvard 50
 Sartr, Žan Pol 18, 53, 63, 237, 303, 363, 382,
 417
 Sekulić, Aca 353–4
 Sekulić, Zoran 353–4
 Selimović, Meša 11
 Sen, Amaratija 143
 Simić, Slobodan 266
 Sioran, Emil 280, 282, 289, 292, 303
 Skerlić, Jovan 57
 Skledar, Nikola 435
 Skot, Pek 218, 227
 Smit, Adam 141, 243
 Spenser, Herbert 243
 Sofokle 43, 365
 Sokić, Vladan 38, 267
 Sokolov 63
 Sokrat 26, 43, 45, 63, 75, 311, 382
 Sombrano, Marija 64
 Srbljanović, Biljana 303
 Staljin 303
 Stambolić, Ivan 386
 Stanislavski 338
 Stanojević, Dobrivoje 193
 Stefanović, Nebojša 300
 Sterija, J. P. 303
 Stojadinović, Aleksandar 268
 Stojanović, Jovica 352, 444
 Stojiljković, Zoran 369–71, 379
 Striković, Jovan 352
 Stros, Klod, Levi 52, 63, 75
 Sung, Kim Il 30
 Suzuki, Daisec 107, 122
 Svensen, L. 125, 204
 Svift, Tejlor 290
- Šantić, Jelena 224, 354
 Šarden, Pjer Tejar 218, 228
 Šekspir 172, 254, 260, 338, 406
 Šešelj, Vojislav 386
 Šiler, Fridrih 26, 63, 83, 170
 Šklovski, V. 24
 Šopenhauer, Artur 63, 302, 331
 Štiglic, ekonomista 144
 Šušić, Dragan 36, 267
 Šušnjić, Đuro 11, 59, 63, 74–5, 106, 122, 155,
 160, 175, 222, 228, 240, 243, 248, 317,
 385, 395, 434–5
- Tadić, Ljubomir 148
 Tard, Gabriel 218
 Tejlor 143
 Tenis, Ferdinand 74, 411
 Teofilović, Vitomir 37, 267
 Tirnanić, Bogdan 401
 Tito, Josip Broz 276, 337, 383
 Todorov, Cvetan 45, 441
 Todorović, Aleksandar 66, 74
 Todorović, Neda 319
 Tofčević, Dejan 268, 443
 Tolstoj, Lav 28, 54, 316
 Tomić, Stanislav 269
 Tomović, Slobodan 63, 73
 Tomson, Don 274
 Tomson, Herb 132, 145
 Tošić, Desimir 384
 Trailović, Mira 381
 Tramp, Donald 212, 290
 Trebješanin, Žarko 152, 229, 237, 287, 385,
 387, 442
- Ujević, Avgustin Tin 72
 Uljarević, Daliborka 434
 Uskoković, Dragan 433
- Vajld, Oskar 102
 Vajt, Lesli 63
 Vajthed, Alfred Nort 63
 Vajzeker, Karl 150
 Valde 67
 Valeri, Pol 23–4, 46, 49
 Veber, Maks 34, 75, 132–3, 181, 191
 Velikić, Dragan 13–4

- Veljković, Radomir 276
Vernan, Žan-Pjer 155
Vesta, Kanja 286
Viko, Đanbatista 63, 170, 255
Vitezović, Milovan 33, 38–9, 268
Vitgenštajn, Ludvig 320
Vlahović, Vladislav 268
Vojvodić, Duško Birdža 36, 39
Voli, Ugo 116, 122
Volker, Pol 134
Volter, Ž. M. 63, 258
Votje, Ben 340
Vučetić, Slobodan 385–6, 441
Vučić, Aleksandar 292, 294, 297, 299–300
Vud, Ed 120
Vujadinović, Dragica 434–5
Vujačić, Lidija 444
Vukadinović, Maja 112, 116, 122
Vukomanović, Milan 434–5
Vukotić, Veselin 131, 435–6
- Vuksanović, Divna 79
Vuksanović, Miro 443–4
- Z**
Zakić, Rastko 36–7, 266, 303
Zečević, Ksenija 354
Zečević, Stanko 72
Zevs 171
Zimel, Georg 75, 125
Zola, Emil 148
Zontag, Suzan 283
- Ž**
Žid, Andre 47, 50, 260
Žirarde, Raul 52
Živković, Dragoljub Bob 443
Životić, Miladin 63
Žižek, Slavoj 152
Žoli, Moris 56
Županov, Josip 295

Autori tekstova

Dr Đuro Šušnjić
Profesor Univerziteta

Dr Šefket Krcić
Profesor Univerziteta, akademik

Dr Divna Vuksanović
Profesor Univerziteta

Dr Dragan Koković
Profesor Univerziteta

Dr Nikola Božilović
Profesor Univerziteta

Dr Lidija Vujačić
Profesor Univerziteta

Dr Veselin Vukotić
Profesor Univerziteta, rektor, akademik

Dr Vukašin Pavlović
Profesor Univerziteta, emeritus

Dr Čedomir Čupić
Profesor Univerziteta

Dr Slaviša Orlović
Profesor Univerziteta

Dr Dobrivoje Stanojević
Profesor Univerziteta

Dr Jelena Đorđević
Profesor Univerziteta

Dr Zoran Jovanović
Profesor Univerziteta

Dr Žarko Trebješanin
Profesor Univerziteta

Dr Slobodan Vukićević
Profesor Univerziteta

Dr Mirko Jakovljević
Publicista

Veljko Rajković
Satiričar

Aleksandar Baljak
Satiričar

Božidar Kalezić
Režiser

Božidar Mandić
Književnik

Dr Dušan Ičević
Profesor Univerziteta

Josip Babel
Novinar

Dr Radoslav Đokić
Profesor Univerziteta

Dr Sanja Domazet
Profesor Univerziteta

Dr Stjepan Malović
Profesor Univerziteta

Veselin Mišnić
Književnik

Dr Jovica Stojanović
Antropolog

Dr Zoran Stojiljković
Profesor Univerziteta

Božo Prelević
Advokat

Dr Nataša Ružić
Profesor Univerziteta

Dr Veselin Kljajić
Profesor Univerziteta

Dr Snježana Milivojević
Profesor Univerziteta

Dr Neda Todorović
Profesor Univerziteta

Žarko Čigoja
Izdavač

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7 Божовић Р.(082)
012 Божовић Р.

IDEJE i ideali Ratka Božovića / [autori tekstova
Đuro Šušnjić ... [et al.] ; urednik Slaviša Orlović]. - Beograd :
Univerzitet, Fakultet političkih nauka : Čigoja štampa,
2017 (Beograd : Čigoja štampa). -
456 str. ; 24 cm

Tiraž 500. - Str. 9-10: Tačka oslonca /
Slaviša Orlović. - Selektivna bibliografija
[Ratka Božovića]: str. 429-444. - Registar.

ISBN 978-86-6425-035-1
1. Шушњић, Ђуро, 1934- [аутор]
а) Божовић, Ратко (1934-) - Зборници
б) Божовић, Ратко (1934-) - Библиографије
COBISS.SR-ID 247607308